Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

том втори

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

КНИГА ВТОРА

Издателство на Българската комунистическа партия
София 1968

ВТОРО ИЗДАНИЕ

Издава се по случай 150-годишнината от рождението на Карл Маркс

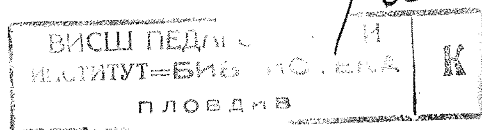

3К1

ОТ ИНСТИТУТА ПО МАРКСИЗЪМ-ЛЕНИНИЗЪМ ПРИ ЦК НА КПСС

Настоящото издание на втория том на „Капиталът" е превод от второто немско издание, излязло през 1893 г. под редакцията на Енгелс. Както и в предишното му издание на руски език (1939 г.), за основа е взет преводът под редакцията на И. И. Скворцов-Степанов.

При подготовката на това издание в посочения превод (изданието от 1939 г.) са направени значителен брой поправки, някои от които са съществени. Сверката на текста на първото и второто немски издания с ръкописите на Маркс и с окончателния ръкопис, редактиран и подготвен от Енгелс за набор, в много случаи даде възможност да се открият и отстранят редица грешки на перото и печатни грешки, допуснати във второто немско издание. Същевременно отново бяха сверени с първоизточниците всички цитати и позовавания, проверени бяха фактическите данни и изчисления, като бяха поправени случайните неточности. В това издание са взети под внимание всички направени от В. И. Ленин преводи на извадките от немските издания на втория том на „Капиталът", който той цитира в произведенията си, а също така използван е и Лениновият превод на отделни изрази и термини.

Новото издание на втория том на „Капиталът" е снабден с редакционни бележки и показалци: именен, на цитираната и споменаваната литература, на съществуващите руски преводи, на цитираните и споменаваните книги и предметен показалец.

Бележките на Маркс и Енгелс под линия, както и в немското издание от 1893 г., са обозначени с номер с малка скоба. Само някои бележки Енгелс е подписал със своите инициали. За разлика от

авторските бележки, редакционните бележки, дадени под линия, са обозначени със звездичка, с бележката „*Ред.*“, а редакционните бележки в края на тома — с номера без скоби.

Отделни пасажи в авторския текст и в цитатите, поставени в малки скоби, са на Маркс. В средни скоби е текстът на Енгелс, вмъкнат от него при подготовката на ръкописите на Маркс за печат.

Малкото, трудно преводими немски думи или специални термини се дават, наред с превода им, на езика на оригинала (в средни скоби).

КНИГА ВТОРА

ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

ПРЕДГОВОР

Да се подготви за печат книга втора на „Капиталът“, и при това така, че тя да представлява, от една страна, свързано и по възможност завършено произведение, а, от друга страна, произведение изключително на автора, а не на редактора, не беше лесна работа. Големият брой на наличните, повечето откъслечни разработки затрудняваше задачата. Напълно подготвен за печат беше не повече от един единствен ръкопис (IV), но по-голямата част и на този ръкопис се оказа остаряла в резултат на по-късни преработки. Главната маса на материала, макар и да беше в по-голямата си част обработена по същество, не бе достатъчно оформена стилистически; материалът бе изложен на езика, на който Маркс обикновено съставяше своите извлечения: небрежен стил, фамилиарни, често рязко-хумористични изрази и обрати, английски и френски технически названия, често цели фрази и дори страници на английски; това е запис на мислите в онази форма, в която те са се развивали в главата на автора в един или друг случай. Наред с отделни обстойно изложени части — други, не така важни, са едва нахвърляни; фактическият материал за илюстрациите е събран, но едва сгрупиран, да не говорим за обработка; в края на главите, под натиска на стремежа да се премине към следващата, често стоят само няколко откъслечни фрази, набелязващи изложението на мисълта, оставено тук незавършено; най-после, известният почерк, който сам авторът понякога не можеше да разбере.

Аз се ограничих по възможност с буквалното възпроизвеждане на ръкописите, изменяйки в стила само онова, което би изменил самият Маркс, и вмъквайки само някои пояснителни изречения и преходи там, където това беше абсолютно необходимо и където освен

това смисълът не предизвикваше никакви съмнения. Изрази, чието значение допущаше макар и най-далечно съмнение, аз предпочитах да печатам дословно. Направените от мен преработки и добавки не съставляват общо дори и десет печатни страници, при това всички те са само от формално естество.

Простото изброяване на оставения от Маркс ръкописен материал за книга II показва с каква несравнена добросъвестност, с каква строга самокритика се стараеше той да разработи до пълно съвършенство своите велики икономически открития, преди да ги публикува; самокритика, която само рядко му даваше възможност да приспособява изложението по съдържание и по форма към своя кръгозор, постоянно разширяващ се вследствие на нови проучвания. Този материал се състои от следното:

Преди всичко ръкопис „Към критиката на политическата икономия" в 23 тетрадки, съставляващи 1 472 страници 22,5×28,5 см, написани от август 1861 до юни 1863 г. Той представлява продължение на първата тетрадка под същото заглавие, отпечатана в Берлин в 1859 г.[1] На страници 1—220 (тетрадки I—V), а след това отново на страници 1 159—1 472 (тетрадки XIX—XXIII) в него се разглеждат темите, изследвани в книга I на „Капиталът", от превръщането на парите в капитал и до края; ръкописът представлява първата от съществуващите редакции на тази книга. На страници 973—1 158 (тетрадки XVI—XVIII) се разглеждат въпросите за капитала и печалбата, за нормата на печалбата, за търговския капитал и паричния капитал, следователно такива теми, които впоследствие са били развити в ръкописа, отнесен към книга III. Напротив, теми, влезли в книга II, както и твърде много теми, по-късно разгледани в книга III, още не са получили тук специална разработка. Те се засягат между другото именно в отдела, който съставлява главната част на ръкописа: страници 220—972 (тетрадки VI—XV) *„Теории за принадената стойност"*. Този отдел съдържа подробна критическа история на централния пункт на политическата икономия, на теорията на принадената стойност, и освен това във форма на полемика с предшествениците излага по-голямата част от онези пунктове, които са изследвани впоследствие специално и в логическа връзка в ръкописа, отнасящ се към книга II и III. Аз си запазвам правото да публикувам критическата част на този ръкопис във вид на IV книга на „Капиталът"[2], при което в него ще бъдат отстранени многобройни места, изчерпани в книги II и III. Колкото и да е ценен този ръкопис, той малко можа да бъде използван за настоящото издание на книга II.

Следващ по време е ръкописът на книга III. Поне в по-голямата си част той е написан в 1864 и 1865 г. Едва след като той е бил

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von **Friedrich Engels.**

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Титулна страница на първото немско издание на II том на „Капиталът"

в съществената си част готов, Маркс е пристъпил към обработка на книга I на напечатания в 1867 г. първи том. Този ръкопис на книга III аз сега обработвам за печат.

От периода след появяването на книга I има за II том четири ръкописа in folio*, номерирани от самия Маркс от I до IV. От тях ръкопис I (150 страници), който се отнася вероятно към 1865 г. или 1867 г., представлява първата самостоятелна, но повече или по-малко откъслечна обработка на книга II; тъй както тя е построена сега. И от този ръкопис нищо не можа да бъде използвано. Ръкопис III отчасти се състои от събрани цитати и от препратки към записните тетрадки на Маркс — всичко това в по-голямата си част се отнася към първия отдел на книга II, — отчасти той представлява обработка на отделни пунктове, именно критика на положенията на А. Смит за основния и оборотния капитал и за източника на печалбата; понататък идва изложение на отношението на нормата на принадената стойност към нормата на печалбата, което се отнася към книга III. Препратките дадоха малко ново, по-късните редакции са направили излишно ползването от тях както за II, така и за книга III, следователно и те в повечето случаи трябваше да бъдат оставени настрана. Ръкопис IV представлява подготвена за печат обработка на първи отдел и първите глави на втори отдел на книга II и там, където това беше нужно, той бе използван. Макар да се оказа, че той е написан по-рано от ръкопис II, обаче вследствие на това, че е позавършен по форма, той с успех можа да бъде използван за съответната част на книгата; оказа се достатъчно да се направят няколко добавки от ръкопис II. Този последният ръкопис представлява единствената до известна степен завършена обработка на книга II и носи датата 1870 г. В бележките за окончателната редакция, за които сега ще споменем, изрично е казано: „В основата трябва да бъде поставена втората редакция“.

След 1870 г. отново настъпва пауза, причинена главно от болезненото състояние на Маркс. Както обикновено, Маркс запълняше това време с изучаване: агрономията, американските и особено руските поземлени отношения, паричният пазар и банките, най-после природните науки: геологията и физиологията, а особено самостоятелните математически работи съставляват съдържанието на многобройните записни тетрадки на Маркс, отнасящи се към това време.[3] В началото на 1877 г. той се почувствува толкова укрепнал, че отново можа да пристъпи към своята същинска работа. От края на март 1877 г. датират препратките и бележките от гореспоменатите четири ръкописа, послужили като основа на новата преработка на

* — във формат 21×33 см. *Ред.*

книга II, началото на която се намира в ръкопис V (56 страници in folio). Той съдържа първите четири глави и е още малко обработен; съществени пунктове се разглеждат в бележки под текста; материалът е по-скоро събран, отколкото прегледан, но този ръкопис е последното пълно изложение на тази най-важна част на първи отдел. Пръв опит да се направи от него готов за печат ръкопис представлява ръкопис VI (отнася се към времето *след* октомври 1877 г. до юли 1878 г.); той има само 17 страници формат 22,5×28,5 см, съдържащи по-голямата част на първа глава; втори — и последен — опит представлява ръкопис VII, който съставлява само 7 страници in folio и е датиран „2 юли 1878 г.“.

В това време за Маркс очевидно става ясно, че ако в състоянието на неговото здраве не настъпи пълен обрат, той никога не ще успее да завърши обработката на II и III книга до такава степен, че да задоволява самия него. Действително ръкописи V—VIII много често носят следите на напрегната борба с потискащото болезнено състояние. Най-трудната част на първи отдел е била наново преработена в ръкопис V; останалата част на първи и целият втори отдел (с изключение на глава седемнадесета) не създаваха значителни теоретически затруднения; напротив, трети отдел, възпроизводството и обръщението на обществения капитал, както му се е струвало, настоятелно изисквал преработка. Именно в ръкопис II възпроизводството е разглеждано отначало без връзка с опосредствуващото го парично обръщение, а след това още веднъж — във връзка с паричното обръщение. Това е трябвало да се отстрани и изобщо целият отдел да се преработи по такъв начин, че да съответствува на разширилия се кръгозор на автора. Така се е появил ръкопис VIII, тетрадка от всичко 70 страници 22,5×28,5; но колко много е съумял Маркс да вмести в тези страници, показва сравнението с отдел III в печатен вид, след като се изключат от него местата, взети от ръкопис II.

И този ръкопис съдържа само предварително разглеждане на предмета, при което работата се е заключавала преди всичко в това, да се установят и развият придобитите нови в сравнение с ръкопис II възгледи, докато пунктовете, за които не е могло да бъде казано нищо ново, са били оставени настрана. Значителна част от глава XVII на втори отдел, която и без това в известна степен се отнася към трети отдел, е била отново подложена на преработка и разширена. Тук често се прекъсва логическата последователност, в изложението на места има празнини, особено в края то има съвсем откъслечен характер. Но това, което Маркс е искал да каже, така или иначе тук е казано.

Такъв е материалът за книга II, от който аз, както е казал Маркс на своята дъщеря Елеонора не много преди смъртта си,

трябваше „да направя нещо“. Аз приех това поръчение в най-тесни рамки; навсякъде, където беше възможно, аз ограничих своята работа до прост избор между различните редакции; при това така, че в основата поставях последната от съществуващите редакции, като я сравнявах с по-ранните. Действителни затруднения, т. е. не само технически, представляваха при тази работа само първият и третият отдел, но затова пък тези затруднения не бяха малки. Аз се стараех да ги разрешавам изключително в духа на автора.

Цитатите в текста аз превеждах в повечето случаи там, където те се дават за потвърждение на факти, или там, където оригиналът е достъпен за всеки, който желае основно да вникне във въпроса, например при цитирането на А. Смит. Това беше невъзможно само в глава X, защото тук пряко се критикува английският текст. При цитати от I том препратките са направени към страниците на второто негово издание, последното, появило се още докато Маркс бе жив.

Освен първата обработка в ръкопис „Към критиката на политическата икономия“, освен споменатите части на ръкопис III и няколкото кратки бележки, направени тук-таме в записните тетрадки, за книга III има само: споменатият ръкопис in folio от 1864—1865 г., разработен почти със също такава пълнота както ръкопис II на книга II, и, най-после, тетрадката от 1875 г.: отношението на нормата на принадената стойност към нормата на печалбата, изложено математически (в уравнения). Подготовката на тази книга за печат бързо напредва. Доколкото мога да съдя досега, тя ще представлява главно само технически трудности — разбира се, с изключение на някои много важни отдели.

Тук е уместно да се отхвърли едно обвинение против Маркс което се разпространяваше отначало подмолно и само от отделни личности, а сега, след неговата смърт, е провъзгласено за безспорен факт от немските катедър-социалисти, държавни социалисти и техните привърженици: обвинението, че Маркс бил извършил плагиат от Родбертус. На друго място[1] аз вече казах най-необходимото по този повод, но едва тук мога да приведа решаващите доказателства.

Доколкото знам, това обвинение за пръв път се среща в „Emancipationskampf des vierten Standes“ на Р. Майер, стр. 34:

[1] В предговора[4] на „Нищета на философията. Отговор на философията на нищетата на г. Прудон“ от Карл Маркс. Превод на немски от Е. Бернщайн и К. Кауцки. Щутгарт, 1885 г.

„От тези публикации" (отнасящи се към последната половина на тридесетте години работи на Родбертус) „Маркс *доказуемо* е почерпил по-голямата част от своята критика."

До представянето на по-нататъшни доказателства аз сигурно, разбира се, мога да приема, че цялата „доказуемост" на това твърдение се свежда до това, че Родбертус го е заявил на г. Майер. В 1879 г. излиза на сцената самият Родбертус[5] и във връзка със своята работа „Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände" (1842 г.) пише на Й. Целер (Тюбингското списание „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft". 1879 г., стр. 219) следното:

„Вие ще видите, че това {развитите тук мисли} вече доста хубавичко е използвано... от Маркс, без, разбира се, да ме цитира."

След него същото, без да му мисли, повтаря и неговият посмъртен издател Т. Козак („Das Kapital" von Rodbertus. Berlin 1884, Einleitung, стр. XV). — Най-после, в издадените в 1881 г. от Р. Майер „Briefen und sozialpolitischen Aufsätzen von Dr. Rodbertus-Jagetzow" Родбертус направо казва:

„Сега виждам как Шефле и Маркс са ме *ограбили*, без да ме споменават" (Писмо № 60, стр. 134).

А на друго място претенцията на Родбертус придобива по-определен вид:

„Откъде *произлиза принадената стойност* на капиталиста, това аз съм показал в своето 3-о социално писмо *по същество съвсем така*, както Маркс, само че по-кратко и по-ясно" (писмо № 48, стр. 111).

За всички тези обвинения в плагиатство Маркс никога нищо не е узнал. В неговия екземпляр „Emancipationskampf" се оказа разрязана само частта, която се отнася до Интернационала, останалата част на книгата разрязах вече самият аз след неговата смърт. Тюбингенското списание той никога не поглеждаше. „Briefe etc." до Р. Майер също са останали неизвестни за него и върху това място, което се отнася до „ограбването", любезно ми обърна внимание едва в 1884 г. сам господин доктор Майер. Писмо № 48 Маркс, напротив, знаеше; г. Майер бил така любезен, че подарил оригинала на помладата дъщеря на Маркс. Маркс, до чийто слух наистина бе достигнало някакво загадъчно мърморене за тайния източник на неговата критика, който трябвало да се търси у Родбертус, ми показваше това писмо, при което забеляза, че в него той има най-после автентично доказателство за това, за какво собствено претендира самият Родбертус; ако той не твърдял нищо повече, на него, на Маркс, това било съвсем безразлично, а ако Родбертус смятал своето собствено изложение за по-кратко и по-ясно, той можел да му остави това удоволствие. Той действително смяташе, че с това писмо на Родбертус целият въпрос е изчерпан.

Той можеше да мисли така, защото, както аз точно зная, цялата литературна дейност на Родбертус бе останала неизвестна за него до 1859 г., когато неговата собствена критика на политическата икономия беше готова не само в основни черти, но и в най-важните подробности. Своите икономически занятия той започна в 1843 г. в Париж с изучаването на великите англичани и французи; от немците той знаеше само Рау и Лист и това му беше достатъчно. Нито Маркс, нито аз нищо не знаехме за съществуването на Родбертус, докато в 1848 г. не стана нужда да критикуваме в „Neue Rheinische Zeitung"[6] неговите речи като берлински депутат и неговите действия като министър. Ние бяхме така неосведомени, че запитвахме рейнските депутати кой е този Родбертус, който тъй внезапно бе станал министър. Но и те нищо не можеха да ни съобщят за икономическите работи на Родбертус. Напротив, Маркс и без помощта на Родбертус още тогава много добре знаеше не само откъде, но и *как* „произлиза принадената стойност на капиталиста", което доказват „Нищета на философията"[7] от 1847 г. и лекциите за наемния труд и капитала[8], прочетени в 1847 г. в Брюксел и напечатани в 1849 г. в „Neue Rheinische Zeitung", бр. 264—269. Едва около 1859 г. Маркс узна от Ласал, че има и икономист Родбертус, и след това намери неговото „Трето социално писмо" в Британския музей.

Такива са фактическите обстоятелства. Как тогава стои работата с онова съдържание, което Маркс бил „откраднал" от Родбертус?

„Откъде произлиза принадената стойност на капиталиста — казва Родбертус, — това аз съм показал в моето 3-о социално писмо съвсем така, както Маркс, само че по-кратко и по-ясно."

Ето къде е следователно централният пункт: теорията на принадената стойност, и действително не може да се посочи какво друго от Маркс би могъл някак да рекламира Родбертус като своя собственост. Следователно Родбертус се обявява тук за истинския автор на теорията на принадената стойност, която Маркс бил откраднал от него.

Какво обаче ни говори 3-то социално писмо за възникването на принадената стойност? То просто казва, че „рентата", в която авторът включва поземлената рента и печалбата, се образува не от „стойностна надбавка" към стойността на стоката, а

„вследствие на стойностна удръжка, която претърпява работната заплата, с други думи — вследствие на това, че работната заплата съставлява само част от стойността на продукта",

а при достатъчна производителност на труда

„работната заплата не трябва да бъде равна на естествената разменна стойност на нейния продукт, за да остане от нея остатък за възстановяване на капитала (!) и за рента“[9]

При това не ни се съобщава какво е това „естествена разменна стойност на продукта“, при която нищо не остава за „възстановяване на капитала“, следователно за възстановяване на суровия материал и износването на оръдията.

За щастие на нас се падна да констатираме какво впечатление произведе на Маркс това епохално откритие на Родбертус. В ръкописа „Към критика и т. н.“, тетрадка X, стр. 445 и сл., намираме: „Отстъпление. Господин Родбертус. Нова теория за поземлената рента“. Третото социално писмо се разглежда тук само от тази гледна точка. Теорията на Родбертус за принадената стойност изобщо се ликвидира с ироничната забележка: „Господин Родбертус отначало изследва положението на нещата в страна, където владението на земята и владението на капитала не са отделени едно от друго, и идва след това до *важния* резултат, че рентата (под която той разбира цялата принадена стойност) просто е равна на незаплатения труд или на количеството продукти, в което този труд се изразява.“[10]

Капиталистическото човечество е произвеждало принадена стойност вече в продължение на няколко столетия и малко по малко е стигнало дотам, че е започнало да размишлява върху нейното възникване. Първото схващане, произтекло от непосредствената търговска практика, било: принадената стойност се образува от надбавка към стойността на продукта. Този възглед е бил господствуващ сред меркантилистите, но още Джеймс Стюарт е видял, че това, което един печели, друг по необходимост трябва да го губи. Въпреки това такъв възглед се е държал още дълго време, особено сред социалистите; но от класическата наука той е бил изтласкан от А. Смит. Във „Wealth of Nations“ (book I, ch. VI) той казва:

„Щом в ръцете на отделни лица се натрупа капитал (stock), някои от тях естествено ще го използват, за да поставят на работа трудолюбиви хора и да ги снабдяват със сурови материали и средства за живеене, за да получат *печалба* чрез продажба на продуктите на техния труд или чрез това, *което техният труд е прибавил към стойността на обработваните материали*... Тук *стойността*, която работниците *прибавят* към суровите *материали*, се разпада на *две части*, едната от които отива за заплащане на *тяхната работна заплата*, а другата — за *печалбата* на *предприемача* за целия капитал, който той е авансирал за материали и работна заплата“[11].

И малко по-нататък:

„Щом цялата земя в една страна се е превърнала в частна собственост, земевладелците, както други хора, искат да жънат там, където не са сеяли, и искат рента даже за естествените плодове на земята... Работникът... трябва да *отстъпва* на земевладелеца *известна част* от това, което събира или произвежда неговият *труд*. Тази част, или, което е същото, цената на тази част, съставлява *поземлената рента*“[12].

По повод на това място Маркс забелязва в гореспоменатия ръкопис „Към критиката и т. н.“, стр. 253: „И така принадената стойност, или принадения труд — излишъка на извършения и опредметен в стоката труд *над* заплатения труд, следователно над труда, получил своя еквивалент в работната заплата, — А. Смит схваща като *обща категория*, при което същинската печалба и поземлената рента съставляват само нейни разклонения“[13].

По-нататък А. Смит казва, кн. I. гл. VIII:

„Щом земята стане частна собственост, земевладелецът изисква дял почти от всички продукти, които работникът може да отгледа на тази земя или да събере от нея. Неговата поземлена рента съставлява *първото приспадане от продукта на труда, изразходван за обработване на земята*. Но само в редки случаи лицето, обработващо земята, има средства, за да се издържа до жътвата. Неговата издръжка обикновено му се авансира от капитала (stock) на неговия господар, на арендатора, който не би имал интерес да го наема, ако не би *получавал дял от продукта на неговия труд*, или ако неговият капитал не би се възстановявал с известна печалба. Тази печалба съставлява второто приспадане от продукта на труда, изразходван за обработката на земята. Също такова приспадане за печалба се прави от продукта почти на всеки труд. Във всички производства повечето работници имат нужда от господар, който да им авансира сурови материали за тяхната работа, както и работна заплата и средства за живот до нейното завършване. Този господар *получава дял от продукта на техния труд*, или дял от стойността, която трудът прибавя към обработвания от него суров материал; този дял именно съставлява печалбата на господаря“[14].

Маркс прави към това следната забележка (ръкописа, стр. 256): „И така, А. Смит определя тук поземлената рента и печалбата на капитала просто като *приспадане* от продукта на работника, или от стойността на неговия продукт, равна на труда, присъединяван от него към суровия материал. Но това приспадане, както е показал по-рано самият А. Смит, може да се състои само от частта на труда, присъединявана от работника към суровия материал свръх онова количество труд, с което се заплаща само неговата работна заплата или само доставя еквивалент на неговата работна заплата, следователно само от принадения труд, от незаплатената част на неговия труд“[15].

„Откъде произлиза принадената стойност на капиталиста“ и освен това на земевладелеца, това е знаел следователно още А. Смит. Маркс направо признава това още в 1861 г., докато Родбертус и тълпата негови почитатели, растящи като гъби под топлия летен дъжд на държавния социализъм, очевидно съвсем са го забравили.

„Обаче — продължава Маркс — Смит не е отделял като отделна категория принадената стойност като такава от специфичните

форми, които тя приема в печалбата и поземлената рента. Оттук у него, а още повече у Рикардо, много грешки и недостатъци в изследването"[16]. Тази забележка буквално се отнася към Родбертус. Неговата „рента" е просто сумата на поземлената рента + печалбата; за поземлената рента той си е съставил съвсем погрешна теория; печалбата той приема, без да я огледа, както я е намерил у своите предшественици. Напротив, принадената стойност на Маркс е *всеобщата форма* на онази стойностна сума, която си присвояват без всякакъв еквивалент собствениците на средствата за производство и която по съвсем особени закони, за пръв път открити от Маркс, се разпада на специфичните *превърнати* форми печалба и поземлена рента. Тези закони ще бъдат изложени в книга трета, където за пръв път ще бъде показано колко много междинни звена са необходими, за да се дойде от общото разбиране на принадената стойност до разбирането на нейното превръщане в печалба и поземлена рента, следователно до разбирането на закона за разпределението на принадената стойност вътре в класата на капиталистите.

Рикардо отива вече значително по-далеч от А. Смит. Той основава своето схващане за принадената стойност на онази нова теория за стойността, която в зародиш се намира вече у А. Смит, но почти всякога се забравя от него, когато става дума за нейното прилагане, и която стана изходен пункт на цялата по-нататъшна икономическа наука. От това, че стойността на стоката се определя от количеството на реализирания в стоките труд, той извежда разпределението между работниците и капиталистите на онова количество стойност, което трудът е присъединил към суровия материал, нейното разпадане на работна заплата и печалба (т. е. в дадения случай принадена стойност). Той доказва, че стойността на стоките остава същата, както и да се изменя отношението между тези две части — закон, от който той допуща само отделни изключения. Той даже установява, макар и в твърде обща формулировка, някои важни закони, отнасящи се до взаимното отношение между работната заплата и принадената стойност (във формата на печалба) (Маркс: „Капиталът", т. I, гл. XV. А[17]), и доказва, че поземлената рента е нещо в повече свръх печалбата, което отпада при определени условия. — Нито в един от тези пунктове Родбертус не е отишъл по-далеч от Рикардо. Вътрешните противоречия на теорията на Рикардо, поради които погина неговата школа, са останали или съвсем неизвестни на Родбертус, или са го довели само до утопични искания („Zur Erkenntnis" etc., стр. 130) вместо до икономически решения.

Учението на Рикардо за стойността и принадената стойност нямаше нужда да чака „Zur Erkenntnis" etc. на Родбертус, за да намери социалистическо използване. На стр. 609 от първия том на

„Капиталът" (2-о нем. изд.)[18] се цитира: „The possessors of surplus produce or capital"* из едно съчинение: „The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel. London 1821". В това съчинение — върху значението на което би трябвало да обърне внимание вече само изразът: surplus produce or capital, и което представлява памфлет от 40 стр., извлечен от Маркс от забвението — се казва:

„Каквото и да се полага на капиталиста" {от гледна точка на капиталиста}, „той винаги може да присвоява само принадения труд (surplus labour) на работника, защото работникът трябва да съществува" (стр. 23).

Но *как* живее работникът и поради това твърде относително е колко голям може да бъде принаденият труд, присвояван от капиталиста.

„Ако стойността на капитала се намалява не в такава пропорция, в каквато расте неговата маса, то капиталистът ще изстисква от работника продукта на всеки работен час свръх онзи минимум, с който работникът може да съществува... капиталистът може в края на краищата да каже на работника: ти не трябва да ядеш хляб, защото можеш да живееш с цвекло и картофи; и ние вече сме стигнали до това" (стр. 24). „Ако работникът може да бъде доведен дотам, че да се храни с картофи вместо с хляб, то неоспоримо вярно е, че при това от неговия труд може да се изстиска повече; т. е. ако, като се е хранил с хляб, той е бил принуден, за да издържа себе си и своето семейство, *да задържа за себе си труда на понеделника и вторника*, то, като се храни с картофи, той ще получава за себе си само *половината от понеделника*, а другата половина от понеделника и целият вторник ще се *освободят* или в полза на държавата, или за *капиталистите*" (стр. 26). „Неоспоримо е (it is admitted), че заплащаните на капиталистите интереси**, било във форма на рента, парични лихви или предприемаческа печалба, се заплащат от труда на другите" (стр. 23).

И така, тук пред нас е изцяло „рентата" на Родбертус, само че вместо „рента" е казано „лихви".

Маркс прави към това следната забележка (ръкописът „Към критиката", стр. 852): „Този малко известен памфлет — появил се по времето, когато е започнал да привлича към себе си вниманието „невероятният кърпач" Мак Кълък[19] — представлява значителна крачка напред в сравнение с Рикардо. Принадената стойност или „печалбата", както я нарича Рикардо (често също така — принаден продукт, surplus produce), или interest, както я нарича авторът на памфлета, последният направо определя като surplus labour, принаден труд, труд, извършван от работника даром, извършван свръх онова количество труд, с което се възстановява стойността на неговата работна сила, т. е. с която се произвежда еквивалент на неговата работна заплата. Както беше важно да се сведе *стойността*

* — „Притежателите на принаден продукт или капитал". *Ред.*
** — лихви на капитала. *Ред.*

към труд, също така важно беше принадената стойност (surplus value), която е представена *в принадения продукт* (surplus produce), да се сведе *към принаден труд* (surplus labour). Всъщност това *бе казано още от А. Смит и съставлява главен момент в онова, което даде Рикардо.* Но у тях това никъде не е казано и фиксирано в абсолютна форма"[20]. След това по-нататък, на стр. 859 от ръкописа, се казва: „Впрочем авторът остава в плен на онези икономически категории, които той е намерил у своите предшественици. Както у Рикардо смесването на принадената стойност и печалбата довежда до неприятни противоречия, така е станало и с него вследствие на това, че той е нарекъл принадената стойност лихва на капитала. Наистина той стои по-високо от Рикардо в това, че, първо, свежда всяка принадена стойност към принаден труд и макар да нарича принадената стойност лихва на капитала, заедно с това подчертава, че под interest of capital* разбира всеобщата форма на принадения труд за разлика от неговите специфични форми — рента, парична лихва и предприемаческа печалба. Но названието на една от тези специфични форми, interest, той все пак приема като название на общата форма. А това е достатъчно, за да се заплете отново в икономическо бръщолевене" (в ръкописа — „slang")[21].

Този последен пасаж съвсем приляга към нашия Родбертус. И той остава в плен на онези икономически категории, които е намерил у своите предшественици. И той е кръстил принадената стойност с името на една от нейните превърнати подчинени форми: рентата, която той плюс това е направил съвсем неопределена. Резултатът от тези две грешки е това, че той отново изпада в икономическо бръщолевене, не проследява по-нататък критично своя прогрес спрямо Рикардо и вместо това се поддава на изкушението да превърне своята недоработена теория, още неосвободила се от черупката, в основа на утопия, с която както винаги той идва твърде късно. Памфлетът, появил се в 1821 г., вече напълно е антиципирал „рентата" на Родбертус, отнасяща се към 1842 г.

Нашият памфлет е само крайният аванпост на цяла литература, която в двадесетте години обърна теорията на стойността и на принадената стойност на Рикардо в интерес на пролетариата против капиталистическото производство, биеше буржоазията с нейното собствено оръжие. Целият оуеновски комунизъм, доколкото той влиза в икономическа полемика, се опира на Рикардо. Но наред с него имаше още цяла редица автори, от които Маркс още в 1847 г. в полемиката против Прудон („Нищета на философията", стр. 49[22]) привежда само някои: Едмондс, Томпсън, Ходскин и

* — лихва на капитала. *Ред.*

т. н. и т. н., „и още четири страници и т. н. и т. н.". От това огромно количество съчинения аз вземам наслуки само едно: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conductive to Human Happiness, by William Thompson; a new edition. London, 1850." Това съчинение, написано в 1822 г., за пръв път се появява в 1827 година. Богатството, присвоявано от непроизвеждащите класи, и в него се характеризира навсякъде като приспадане от продукта на работника, и то в доста силни изрази.

„Постоянният стремеж на онова, което наричаме общество, се е състоял в това, с помощта на измамата или убеждаването, на страха или принудата да застави производителния работник да се труди срещу възможно по-малка част от продукта на собствения си труд" (стр. 28). „Защо работникът да не получава абсолютно целия продукт на своя труд?" (стр. 32). „Това възнаграждение, което капиталистите измъкват от производителния работник под името поземлена рента или печалба, те искат за ползването на земята или на други предмети... Тъй като всички физически вещества — върху които или посредством които само безимотният производителен работник, непритежаващ нищо освен своята способност да произвежда, може да проявява тази своя производителна способност — се намират в притежание на други лица, чиито интереси са противоположни на интересите на работника и чието съгласие е предпоставка за неговата дейност, не зависи ли и не трябва ли да зависи от милостта на тези капиталисти какъв *дял от плодовете на неговия собствен труд* те ще пожелаят да му дадат като възнаграждение за този труд? (стр. 125)... по отношение на величината *на удържания продукт*, независимо от това, дали... тези приспадания се наричат данъци, печалби или кражба" (стр. 126) и т. н.

Признавам, пиша тия редове не без известен срам. Аз още мога да допусна, че антикапиталистическата английска литература от двадесетте и тридесетте години е съвсем неизвестна в Германия, макар Маркс още в „Нищета на философията" направо да я посочваше, а някои неща от нея — памфлета от 1821 година, Рейвънстон, Ходскин и др. — неведнъж да цитира в първия том на „Капиталът". Но обстоятелството, че не само literatus vulgaris*, „който действително нищо не е научил" и в отчаяние се залавя за полите на дрехата на Родбертус, но и професорът на служба и почит**, „кичещ се със своята ученост", до такава степен е забравил своята класическа политическа икономия, че сериозно упреква Маркс, че е откраднал от Родбертус такива неща, които може да се намерят още у А. Смит и Рикардо — това обстоятелство доказва колко ниско е паднала в настоящо време официалната политическа икономия.

Но в такъв случай, какво ново е казал Маркс за принадената стойност? Как така се случи, че Марксовата теория на принадената стойност произведе впечатление като гръм от ясно небе и при това във всички цивилизовани страни, докато теориите на всички негови

* — вулгарният литератор (има се предвид Р. Майер). *Ред.*

** — Енгелс има предвид А. Вагнер. Вж. критиката на Вагнер от самия Маркс в настоящото издание, т. 19, стр. 373—403. *Ред.*

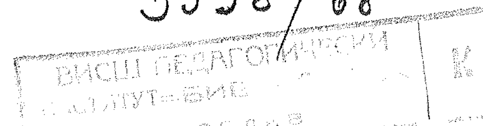

социалистически предшественици, в това число и на Родбертус, не оказаха никакво действие.

Историята на химията може да ни обясни това с пример.

Както е известно, в края на XVIII век още е господствувала флогистическата теория, съгласно която същността на всяко горене се състои в това, че от горящото тяло се отделя друго, хипотетично тяло, абсолютен горивен материал, наричан с името флогистон. Тази теория е била достатъчна за обясняване на по-голямата част от известните тогава химически явления, макар в някои случаи тя да ги обяснявала не без насилване. Но ето че в 1774 година Пристли открива вид въздух, „който той намери за толкова чист и толкова свободен от флогистон, че в сравнение с него обикновеният въздух изглеждаше вече развален“. Той го нарече: дефлогистиран въздух. Скоро след това същия вид въздух откри Шеле в Швеция и доказа неговото наличие в атмосферата. Шеле намери още, че той изчезва, ако в него или в обикновения въздух се изгори някакво тяло, и поради това го нарече огнен въздух (Feuerluft).

„От тези данни той извади заключение, че съединението, образуващо се при съчетанието на флогистона с една от съставните части на въздуха“ (следователно при горенето), „не е нищо друго освен огън или топлина, която излита през стъклото“[2].

Пристли, както и Шеле бяха описали кислорода, но те не знаеха какво е попаднало в ръцете им. Те „оставаха в плен“ на флогистическите „категории, които намериха у своите предшественици“. Елементът, на който бе съдено да събори всички флогистически възгледи и да революционизира химията, пропадаше в техните ръце съвсем безплодно. Но Пристли незабавно съобщи за своето откритие на Лавуазие в Париж, а Лавуазие, ръководейки се от този факт, ревизира цялата флогистическа химия и за пръв път откри, че новият вид въздух бе нов химически елемент, че при горенето от горящото тяло *не се отделя* тайнствен флогистон, а този нов елемент *се съединява* с тялото — и по този начин той за пръв път постави на крака цялата химия, която в своята флогистическа форма стоеше с главата надолу. И макар Лавуазие да не е открил кислорода едновременно с другите и независимо от тях, както той твърдеше впоследствие, все пак той е същинският *откривател* на кислорода, а не онези двамата, които само го *описаха,* без даже да се досещат *какво* именно са описвали.

В теорията на принадената стойност Маркс представлява по отношение на своите предшественици същото, каквото Лавуазие по

[2]) Roscoe Schorlemmer: „Ausführliches Lehrbuch der Chemie“, Braunschweig 1877, I, стр. 13, 18.

отношение на Пристли и Шеле. *Съществуването* на онази част от стойността на продукта, която ние наричаме сега принадена стойност, бе установено дълго преди Маркс; също така с по-голяма или по-малка яснота бе казано от какво се състои тя, именно: от продукта на онзи труд, за който присвоилият го не е заплатил никакъв еквивалент. Но по-нататък от това не отиваха. Едни — класическите буржоазни икономисти — изследваха в най-добрия случай количественото отношение, в което продуктът на труда се разпределя между работника и притежателя на средствата за производство. Други — социалистите — намираха това разпределение за несправедливо и търсеха утопични средства за отстраняване на несправедливостта. И едните, и другите оставаха в плен на икономическите категории, които бяха намерили у своите предшественици.

Но ето че се изказа Маркс. И при това в пряко противоречие с всички свои предшественици. Там, където те виждаха *решение,* той видя само *проблема.* Той видя, че тук пред него бе не дефлогистиран въздух и не огнен въздух, а кислород, че тук ставаше дума не за просто констатиране на икономически факт, не за противоречие на този факт с вечната справедливост и истинския морал, а за такъв факт, на който бе съдено да извърши преврат в цялата политическа икономия и който даваше ключ за разбиране на цялото капиталистическо производство — на онзи, който би съумял да се възползува от него. Ръководейки се от този факт, той изследва всички установени преди него категории, както Лавуазие, ръководейки се от кислорода, изследва предишните категории на флогистическата химия. За да знае какво е принадена стойност, той трябваше да знае какво е стойност. Преди всичко необходимо беше да се подложи на критика самата теория на Рикардо за стойността. И така, Маркс изследва труда от страна на неговото свойство да създава стойност и за пръв път установи *кой* труд, защо и как образува стойност, установи, че стойността изобщо не е нищо друго освен кристализиран труд от *този* род — пункт, който Родбертус не разбираше до края на своите дни. Маркс изследва след това отношението на стоката и парите и доказа как и защо — по силата на присъщото ѝ свойство стойност — стоката и стоковият обмен по необходимост пораждат противоположността на стоката и парите. Неговата основана на това теория за парите е първата изчерпателна теория за тях, която е получила сега всеобщо мълчаливо признание. Той изследва превръщането на парите в капитал и доказа, че то се основава на покупката и продажбата на работната сила. Като постави на мястото на труда работната сила, свойството за създаване на стойност, той изведнаж разреши едно от затрудненията, о което се разби школата на Рикардо: невъзможността да се съгласува

взаимният обмен на капитала и труда с Рикардовия закон за определяне стойността чрез труда. Като установи деленето на капитала на постоянен и променлив, той пръв постигна това, че до детайли изобрази действителния ход на процеса на образуването на принадената стойност и по този начин го обясни, което не можа да направи нито един от неговите предшественици; следователно той установи различие в самия капитал, различие, с което решително не бяха в състояние да се справят нито Родбертус, нито буржоазните икономисти, но което дава ключ за решаване на най-заплетените икономически проблеми, като най-убедително доказателство за което тук пак служи книга II и още повече — както ще бъде показано впоследствие — книга III. По-нататък той изследва самата принадена стойност, разкри двете нейни форми: абсолютна и относителна принадена стойност, и показа каква различна, но в двата случая решаваща роля е играла тя в историческото развитие на капиталистическото производство. Основавайки се на теорията на принадената стойност, той разви първата рационална теория за работната заплата, която имаме, и за пръв път даде основните черти на историята на капиталистическото натрупване и изложение на неговите исторически тенденции.

А Родбертус? Прочел всичко това, той, като всеки тенденциозен икономист, намерил тук „нападение върху обществото"[23], намерил, че той вече сам е казал много по-кратко и по-ясно откъде произхожда принадената стойност, и, най-после, намерил, че макар всичко това да е правилно за „съвременната форма на капитала", т. е. за капитала, както той съществува в историята, но не и за „понятието капитал", т. е. не и за утопическата представа на господин Родбертус за капитала. Точно както стария Пристли, който до края на своите дни се е клел във флогистона и не е искал и да чуе за кислорода. Само че Пристли действително пръв е описал кислорода, докато Родбертус в своята принадена стойност, или по-добре казано, в своята „рента" отново е открил само отдавна известно нещо, а Маркс, в противоположност на поведението на Лавуазие, не пожела да твърди, че той пръв е открил *факта* на съществуването на принадената стойност.

Всичко останало, което Родбертус е направил в политическата икономия, стои на същото равнище. Неговата преработка на теорията на принадената стойност в утопия вече беше непреднамерено подложена на критика от Маркс в „Нищета на философията"; всичко, което още можеше да се каже за това, аз казах в предговора[24] към немския превод на този труд. Неговото обяснение на търговските кризи с недостатъчното потребление на работническата класа се намира още у Сисмонди в „Nouveaux Principes de l'Economie Politique", кн. IV, гл. IV[3]). Само че при това Сисмонди постоянно е имал предвид световния пазар, докато хоризонтът на Родбертус не се простира по-далеч от пруската граница. Неговите умозрителни разсъждения относно това, дали работната заплата се взема от капитала или от дохода, се отнасят към схоластиката и се ликвидират напълно от съдържанието на трети отдел на тази втора книга на „Капиталът". Неговата теория за рентата си остана негово изключително достояние и може безметежно да почива, докато излезе от печат ръкописът на Маркс, който съдържа нейната критика.[25] Най-после, и неговите проекти за освобождаване на старопруското земевладение от гнета на капитала са също така съвсем утопични; те заобикалят именно единствения практически въпрос, за който тук става дума — въпроса, по какъв начин старопруският юнкер, като получава, да речем, 20 000 марки годишен доход и изхарчва, да речем, 30 000 марки, може все пак да не прави никакви дългове.

Школата на Рикардо около 1830 г. претърпя крушение по въпроса за принадената стойност. Онова, което тя не можа да разреши, остана още по-неразрешимо за нейната приемница, вулгарната политическа икономия. Двата пункта, в които тя се разби, са следните:

Първо. Трудът е мярка на стойността. Но живият труд при обмяната с капитала има по-малка стойност от овеществения труд, срещу който той се обменя. Работната заплата, стойността на определено количество жив труд, е всякога по-малка от стойността на продукта, който е произведен от същото това количество жив труд или в който този труд се изразява. В тази формулировка въпросът е действително неразрешим. Маркс го постави правилно и с това му даде отговор. Трудът няма стойност. Като дейност, която създава стойност, той не може да има отделна стойност, както тежестта не може да има отделно тегло, топлината — отделна температура, електричеството — отделна сила на тока. Купува се и се продава като стока не трудът, а работната *сила*. Щом тя стане стока, нейната стойност се измерва с труда, въплътен в нея като в обществен продукт; тази стойност е равна на труда, обществено необходим за нейното производство и възпроизводство. Следователно покупката и продажбата на работната сила на основата на тази нейна стойност съвсем не противоречи на икономическия закон на стойността.

---

3) „И така, вследствие на концентрацията на имуществата у неголям брой собственици вътрешният пазар все повече и повече се стеснява и промишлеността все повече и повече трябва да търси пласмент на външните пазари, където я заплашват големи сътресения" (именно кризата от 1817 г., която се описва веднага след това). „Nouv. Princ.", изд. 1819 г., т. I, стр. 336.

Второ. Според Рикардовия закон на стойността два капитала, които прилагат еднакво количество еднакво заплащан жив труд, при равни всички други условия произвеждат в течение на равно време продукти с равна стойност, както и принадена стойност или печалба в равни размери. Ако пък прилагат нееднакво количество жив труд, те не могат да произведат в равни размери принадена стойност или, както казват рикардианците, печалба. Но в действителност става обратното. Фактически равни капитали в равно време произвеждат средно равна печалба, независимо от това, дали те прилагат много или малко жив труд. Следователно тук има явно противоречие със закона на стойността, което още Рикардо е забелязал и което неговата школа също бе неспособна да разреши. Родбертус също не е могъл да не забележи това противоречие, но вместо да го разреши, той е направил от него един от изходните пунктове на своята утопия („Zur Erkenntnis", стр. 131). Това противоречие Маркс е разрешил още в ръкописа „Към критиката"[26]; според плана на „Капиталът" решението ще бъде дадено в книга III[27]. До нейното публикуване ще минат още месеци. Следователно за икономистите, които желаят да открият в Родбертус тайния източник на теорията на Маркс и негов несравнен предшественик, тук се представя случай да покажат какво е в състояние да даде политическата икономия на Родбертус. Ако те покажат по какъв начин може и трябва да се образува еднаквата средна норма на печалбата не само без да се нарушава законът на стойността, но и тъкмо на негова основа, тогава ние ще разговаряме с тях по-нататък. Междувременно да благоволят да побързат. Блестящите изследвания на тази книга II и съвсем новите им резултати в почти непокътнати досега области представляват само положения, въвеждащи в съдържанието на книга III, в която са изложени заключителните изводи от Марксовото представяне на процеса на общественото възпроизводство на капиталистическа основа. Когато се появи тази книга III, малко ще говорят вече за някакъв икономист Родбертус.

Втората и третата книга на „Капиталът", както често ми е казвал Маркс, трябва да бъдат посветени на неговата жена.

Лондон, рождения ден на Маркс, 5 май 1885 г.

Фридрих Енгелс

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

сочиненіе

КАРЛА МАРКСА

изданное подъ редакціею Фридриха Энгельса.

Переводъ съ нѣмецкаго.

ТОМЪ ВТОРОЙ.

КНИГА II. ПРОЦЕССЪ ОБРАЩЕНІЯ КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

1885.

Титулна страница на първото руско издание на II том на „Капиталът"

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ[28]

Предлаганото второ издание в основата си представлява дословно препечатване на първото. Поправени са печатните грешки, отстранени са някои стилни недостатъци, изхвърлени са няколко кратки пасажи, които съдържаха само повторения.

Третата книга, която създаде съвсем неочаквани затруднения, сега също е почти готова в ръкопис. Ако здравето ми позволи, нейното печатане може да започне още тази есен.

Лондон, 15 юли 1893 г.

Ф. Енгелс

За по-голяма прегледност тук даваме кратка сводка на местата, взети от отделните ръкописи II—VIII.

ОТДЕЛ ПЪРВИ

Стр. 31—32 от ръкопис VII. — Стр. 32—43 от ръкопис VII. — Стр. 43—47 от ръкопис VI. — Стр. 47—133 от ръкопис V. — Стр. 134—147 — бележка, намерена сред извадките от книги. — Стр. 138 до края на отдела от ръкопис IV; обаче вмъкнато: място от ръкопис VIII. — Стр. 152 и 159—160, бележки от ръкопис II.

ОТДЕЛ ВТОРИ

Началото, стр. 172—183, представлява краят на ръкопис IV. Оттук до края на отдела, стр. 183—393, всичко от ръкопис II.

ОТДЕЛ ТРЕТИ

Гл. 18 (стр. 394—403) от ръкопис II.
Гл. 19: I и II (стр. 404—438) от ръкопис VIII. — III (стр. 438—440) от ръкопис II.
Гл. 20: I (стр. 441—444) от ръкопис II, само заключителният пасаж от ръкопис VIII.
II (стр. 445—448) в съществената си част от ръкопис II.
III, IV, V (стр. 448—477) от ръкопис VIII.
VI, VII, VIII, IX (стр. 478—495) от ръкопис II.
X, XI, XII (стр. 495—545) от ръкопис VIII.
XIII (стр. 546—555) от ръкопис II.
Гл. 21 (стр. 556—596) цялата от ръкопис VIII.

КНИГА ВТОРА

ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

Отдел първи

МЕТАМОРФОЗИТЕ НА КАПИТАЛА И ТЕХНИЯТ КРЪГООБОРОТ

Глава първа

КРЪГООБОРОТЪТ НА ПАРИЧНИЯ КАПИТАЛ

Процесът на кръгооборота на капитала[1] преминава през три стадии, които, както е изложено в първия том, образуват следния ред:

Първи стадий: Капиталистът се явява на стоковия пазар и на пазара на труда като купувач; неговите пари се превръщат в стока, или извършват акта на обръщението *П—С.*

Втори стадий: Производително потребление на купените от капиталиста стоки. Той действува като капиталистически стокопроизводител; неговият капитал извършва производствения процес. Резултатът е стока с по-голяма стойност от стойността на елементите на нейното производство.

Трети стадий: Капиталистът се връща на пазара като продавач; неговата стока се превръща в пари, или извършва акта на обръщението *С—П.*

Следователно формулата за кръгооборота на паричния капитал е такава: *П—С... Пр...С′—П′*, където точките показват, че процесът на обръщението е прекъснат, а *С′*, както и *П′* означават *С* и *П*, увеличени с принадена стойност.

В първия том първият и третият стадий се изследваха само доколкото това е необходимо за разбиране на втория стадий — производствения процес на капитала. Поради това там останаха извън сферата на вниманието различните форми, в които се облича капиталът в различните си стадии и които той ту приема, ту на-

[1] Из ръкопис II.

пуща при повторението на кръгооборота. Сега те представляват непосредственият предмет на изследването.

За да разберем тези форми в чистия им вид, необходимо е преди всичко да се абстрахираме от всички моменти, които нямат нищо общо със смяната и образуването на формите като такива. Ето защо тук се приема не само че стоките се продават по техните стойности, но и че това се извършва при неизменни обстоятелства. Следователно оставят се настрана и стойностните изменения, които могат да станат в течение на процеса на кръгооборота.

1. ПЪРВИ СТАДИЙ. П—С[2]

П—С представлява превръщането на известна сума пари в известна сума стоки: за купувача превръщането на неговите пари в стока, за продавачите — превръщането на техните стоки в пари. Този акт на общото стоково обръщение става в същото време функционално определен отдел в самостоятелния кръгооборот на индивидуалния капитал преди всичко не вследствие на неговата форма, а вследствие на неговото веществено съдържание, вследствие на специфичния характер на потреблението на онези стоки, които разменят мястото си с парите. Това са, от една страна, средствата за производство, от друга страна — работната сила: вещните и личните фактори на стоковото производство, специфичният характер на които, разбира се, трябва да съответствува на вида на изделието, което ще се произведе. Ако наречем работната сила *Р*, средствата за производство *Сп*, то купуваната от капиталиста сума стоки $С=Р+Сп$, или по-кратко $С<{}^{Р}_{Сп}$. Следователно, разглеждан от страна на неговото съдържание, актът *П—С* се представя $П—С<{}^{Р}_{Сп}$, т. е. *П—С* се разпада на *П—Р* и *П—Сп*; паричната сума *П* се разделя на две части, едната от които купува работна сила, а другата — средства за производство. Тези два реда покупки се отнасят до съвсем различни пазари: единият — до същинския стоков пазар, другият — до пазара на труда.

Но освен това качествено раздвоение на тази сума стоки, в която се превръща *П*, актът $П—С<{}^{Р}_{Сп}$ представлява и извънредно характерно количествено отношение.

Ние знаем, че стойността, съответно цената, на работната сила се заплаща на притежателя на последната, който я продава като

[2] Оттук ръкопис VII, започнат на 2 юли 1878 г.

стока, във формата на работна заплата, т. е. като цена на известна сума труд, заключаваща в себе си и принаден труд; така че, ако напр. еднодневната стойност на работната сила = 3 марки, на продукта на петчасов труд, то в договора между купувача и продавача тази сума фигурира като цена или заплата, да речем, за десетчасов труд. Ако подобен договор е сключен напр. с 50 работници, то те трябва да доставят на купувача в течение на един ден общо 500 часа труд, от които половината, 250 работни часа, = 25 десетчасови работни дни, представлява просто принаден труд. Количеството, както и размерите на онези средства за производство, които е необходимо да се купят, трябва да бъдат достатъчни за прилагането на тази маса труд.

Следователно $П—С<{}^{Р}_{Сп}$ изразява не само качествено отношение, не само това, че определена сума пари, напр. 422 ф. ст., се превръща в съответствуващи едни на други средства за производство и работна сила, а и количествено отношение между частта от парите, изразходвана за работна сила *Р*, и частта, изразходвана за средства за производство *Сп* — отношение, определяно отнапред от сумата на получавания в повече принаден труд, който ще бъде изразходван от определен брой работници.

Следователно, ако напр. в някаква предачница работната заплата на 50 работници съставлява 50 ф. ст. на седмица, то за средства за производство трябва да бъдат изразходвани 372 ф. ст. при предпоставка, че това е стойността на средствата за производство, превръщани в прежда от седмичния труд от 3 000 часа, от които 1 500 часа са принаден труд.

Тук е съвсем безразлично в каква степен в различните клонове на промишлеността за прилагането на допълнителен труд е нужно допълнително изразходване на стойност във форма на средства за производство. Тук става дума само за това, че при всички обстоятелства изразходваната за средства за производство част от парите — купените в акта *П—Сп* средства за производство — трябва да бъдат достатъчни, следователно предварително пресметнати за тази цел, доставени в съответната пропорция. Иначе казано, количеството на средствата за производство трябва да бъде достатъчно, за да погълне цялото количество труд, та посредством него да се превърне в продукт. Ако не биха били налице достатъчно средства за производство, то излишъкът от труд, който купувачът получава на свое разположение, не би намерил приложение; неговото право да се разпорежда с този труд не би довело до нищо. Ако биха били налице повече средства за производство, отколкото намиращият се на разположение труд, то те биха останали ненаситени с труд, не биха се превърнали в продукт.

Щом като актът $П—С<^{Р}_{Сп}$ е извършен, купувачът разполага не само със средства за производство и работна сила, необходими за произвеждането на известен полезен предмет. Той разполага с по-голямо количество приводима в действие работна сила, или с по-голямо количество труд, отколкото е необходимо за възстановяване на стойността на работната сила, и в същото време разполага със средства за производство, необходими за реализация или опредметяване на тази сума труд; следователно той разполага с фактори за производство на изделия с по-голяма стойност от стойността на елементите на тяхното производство, или разполага с фактори за производство на такова количество стоки, в което ще се включва и принадена стойност. Следователно стойността, авансирана от него в парична форма, се намира сега в такава натурална форма, в която тя може да се реализира като стойност, пораждаща принадена стойност (във вид на стоки). С други думи, тя се намира в състоянието или във формата на *производителен капитал*, който има свойството да функционира като създаващ стойност и принадена стойност. Да означим капитала в тази форма с *Пр*.

Но стойността на *Пр*=стойността на $Р+Сп=П$, превърнато в *Р* и *Сп*. *П* е същата тази капиталова стойност, както и *Пр*, само формата на нейното съществуване е друга; именно капиталова стойност в парично състояние, или в парична форма: *паричен капитал*.

Ето защо актът $П—С<^{Р}_{Сп}$ или, в неговата обща форма, *П—С*, сума от покупки на стоки, този акт на общото стоково обръщение е в същото време като стадий от самостоятелния процес на кръгооборота на капитала, превръщане на капиталовата стойност от нейната парична форма в нейната производителна форма, или по-кратко, превръщане на *паричния капитал* в *производителен капитал*. Следователно в онази фигура на кръгооборота, която се разглежда тук на първо място, парите се явяват като първия носител на капиталовата стойност, а поради това паричният капитал се явява като онази форма, в която се авансира капиталът.

Като паричен капитал той се намира в състояние, в което може да изпълнява функциите на пари, напр. в дадения случай функциите на всеобщо покупателно средство и всеобщо платежно средство (последното, доколкото работната сила, макар и да се купува по-рано, се заплаща едва след като е действувала; доколкото на пазара няма готови средства за производство и трябва да се поръчват те, в акта *П—Сп* парите също действуват като платежно средство). Тази способност произтича не от това, че паричният капитал е капитал, а от това, че той е пари.

От друга страна, капиталовата стойност в парично състояние също така може да изпълнява само парични и никакви други функции. Това, което ги прави функции на капитала, е тяхната определена роля в движението на капитала, а поради това и връзката на стадия, в който те действуват, с другите стадии, на неговия кръгооборот. Например в случая, който преди всичко ни занимава, парите се превръщат в стоки, съчетанието на които съставлява натуралната форма на производителния капитал, а поради това в скрито състояние, като възможност, вече заключава в себе си резултата от капиталистическия производствен процес.

Част на парите, изпълняващи в $П—С<^{Р}_{Сп}$ функцията на паричен капитал, с факта, че тя извършва това обръщение, преминава към изпълнение на функция, в която изчезва техният характер на капитал и остава техният характер на пари. Обръщението на паричния капитал *П* се разпада на *П—Сп* и *П—Р*, на купуване средства за производство и купуване работна сила. Да разгледаме последния акт сам по себе си. *П—Р* от страна на капиталиста е купуване на работна сила; от страна на работника, притежателя на работната сила — това е продажба на работна сила — продажба на труд, можем да кажем тук, защото формата на работна заплата вече се предполага. Това, което за купувача представлява *П—С* (*=П—Р*), тук, както и при всяка покупка, за продавача (работника) е *Р—П*(*=С—П*), продажба на неговата работна сила. Това е първият стадий на обръщението, или първата метаморфоза на стоката („Капиталът", книга I, гл. III, 2а); от страна на продавача на труда това е превръщане на неговата стока в парична форма. Получените по този начин пари работникът постепенно изразходва за известна сума стоки, които задоволяват неговите потребности, за предмети за потребление. Следователно цялото обръщение на неговата стока се представя във вид на *Р—П—С*, т. е., първо, *Р—П*(*=С—П*) и, второ, *П—С*; следователно във вид на общата форма на простото стоково обръщение *С—П—С*, където парите фигурират като просто средство за обръщение, играещо мимолетна роля, като прост посредник в размяната на стока срещу стока.

П—Р е характерен момент на превръщането на паричен капитал в производителен капитал, защото това е съществено условие за действително превръщане на авансираната в парична форма стойност в капитал, в стойност, която произвежда принадена стойност. *П—Сп* е необходимо само за да се реализира онова количество труд, което е купено в акта *П—Р*. Поради това *П—Р* бе разгледано от тази гледна точка в книга I, отдел II, „Превръщане на парите в капитал". А тук е необходимо да разгледаме въпроса

още и от друга гледна точка — с оглед специално на паричния капитал като форма на проявление на капитала.

Актът *П — Р* изобщо се приема за характерен за капиталистическия начин на производство. Но съвсем не по посочената по-горе причина, че купуването на работна сила е такъв договор за покупка, от който е обусловено доставянето на по-голямо количество труд от това, което е необходимо за възстановяването на цената на работната сила, работната заплата, от който следователно се обуславя доставянето на принаден труд, основното условие за капитализацията на авансираната стойност, или, което е същото, за произвеждане на принадена стойност. Не, той се признава за характерен по-скоро вследствие на своята форма, защото във форма на работна заплата срещу *пари* се купува, а това служи като признак на паричното стопанство.

И тук характерно се смята не ирационалността на формата. Напротив, ирационалността не се забелязва. Ирационалността се заключава в това, че самият труд като елемент, образуващ стойност, не може да има стойност, а поради това и определено количество труд не може да има стойност, която да се изразява в негова цена, в негова еквивалентност с определено количество пари. Но ние знаем, че работната заплата е просто замаскирана форма, форма, в която напр. еднодневната цена на работната сила се представя като цена на труда, приведен в течение на деня от тази работна сила в текущо състояние, и че по такъв начин стойността, произведена от тази работна сила в течение напр. на 6 часа труд, става израз на стойността на нейното дванадесетчасово функциониране, или на дванадесетчасов труд.

П — Р се смята за характерна черта, за признак на така нарičаното парично стопанство, тъй като трудът се явява тук като стока на своя притежател, а поради това парите се явяват като купувач; следователно *П — Р* се смята за характерна черта на паричното стопанство вследствие паричния характер на това отношение (т. е. на покупката и продажбата на човешка дейност). Но парите още много рано са се явили като купувач на така наричаните услуги — и въпреки това нито *П* се е превръщало в паричен капитал, нито общият характер на стопанството е претърпявал преврат.

За парите е съвсем безразлично в какъв вид стоки се превръщат. Те са всеобщата еквивалентна форма на всички стоки, които вече със своите цени показват, че мислено представляват определена сума пари, очакват своето превръщане в пари и само като разменят мястото си с парите, получават форма, в която могат да бъдат превърнати в потребителни стойности за своите притежатели. Щом

на пазара се намира работна сила като стока на своя притежател, при което продажбата на тази стока се извършва във форма на заплащане за труд, във вид на работна заплата, то нейната покупка и продажба не представляват нищо по-забележително от покупката и продажбата на всяка друга стока. Характерното се заключава не в това, че стоката — работната сила — може да бъде купена, а в това, че работната сила се явява като стока.

Посредством $\text{П} — \text{С} < \begin{smallmatrix}\text{Р}\\ \text{Сп}\end{smallmatrix}$, посредством превръщането на паричния капитал в производителен капитал, капиталистът достигна съединяването на предметните и личните фактори на производството, доколкото тези фактори се състоят от стоки. Ако парите за пръв път се превръщат в производителен капитал, или за пръв път функционират като паричен капитал за техния притежател, то той, преди да купи работната сила, трябва по-напред да купи средства за производство, работни здания, машини и т. н.; защото щом работната сила мине в неговото разпореждане, трябва да са налице средствата за производство, за да може да бъде тя употребена като работна сила.

Така се представя работата от страна на капиталиста.

От страната на работника: производителното проявление на неговата работна сила е възможно едва от момента, когато последната вследствие на нейната продажба се поставя във връзка със средствата за производство. Следователно преди продажбата тя съществува отделно от средствата за производство, от предметните условия на нейното проявление. В това състояние на отделеност тя не може да бъде направо приложена нито за производство на потребителни стойности за нейния притежател, нито за производство на стоки, с продажбата на които той би могъл да съществува. Но щом вследствие на нейната продажба тя се постави във връзка със средствата за производство, тя става част от производителния капитал на нейния купувач, също както и средствата за производство.

Ето защо, макар в акта *П—Р* собственикът на парите и собственикът на работната сила да се отнасят един към друг само като купувач и продавач, да противостоят един на друг като притежател на пари и стокопритежател, следователно откъм тази страна да се намират в просто парично отношение един към друг — въпреки това купувачът от самото начало се явява и като притежател на средствата за производство, които образуват предметните условия за производителното изразходване на работната сила от притежателя на последната. С други думи, тези средства за производство противостоят на притежателя на работна сила като чужда собственост. От друга страна, продавачът на труда противостои на купувача като чужда работна сила, която трябва да премине в разпореждане на последния, трябва да бъде включена в неговия капитал, за да може

той действително да функционира като производителен капитал. Следователно в онзи момент, когато капиталистът и наемният работник противостоят един на друг в акта *П—Р* (*Р—П* от страна на работника), класовото отношение между капиталист и наемен работник вече е налице, вече е дадено. Разглежданият акт представлява покупка и продажба, парично отношение, но такава покупка и продажба, в която купувачът се предполага като капиталист, а продавачът — като наемен работник; следователно даденото отношение произтича от това, че условията за реализацията на работната сила — средствата за живот и средствата за производство — са отделени като чужда собственост от притежателя на работната сила.

Тук не ни интересува как възниква това отделяне. То съществува, щом се извършва *П—Р*. Това, което тук ни интересува, е следното: ако *П—Р* е функция на паричния капитал, или ако парите тук са форма на съществуване на капитала, то съвсем не е просто, защото парите функционират тук в ролята на средство за плащане на човешка дейност, имаща полезен ефект — за услуга; следователно съвсем не вследствие на функцията на парите като платежно средство. Парите могат да бъдат изразходвани в такава форма само защото работната сила се намира в състояние на отделеност от средствата за производство (включвайки тук и средствата за живот като средства за произвеждане на самата работна сила), защото тази отделеност може да бъде отстранена само като се продаде работната сила на собственика на средствата за производство и следователно на купувача принадлежи и функционирането на работната сила, границите на което съвсем не съвпадат с границите на количеството труд, необходимо за възпроизвеждане на собствената ѝ цена. Капиталистическото отношение се проявява в процеса на производството само защото то вече съществува самò по себе си в акта на обръщението, в различните основни икономически условия, при които продавачът и купувачът противостоят един на друг, в тяхното класово отношение. Това отношение произтича не от природата на парите; напротив, сàмо съществуването на това отношение може да превърне една проста функция на парите във функция на капитал.

В разбирането на паричния капитал (а сега ние имаме работа само с него в пределите на онази определена функция, в която той се явява тук пред нас) обикновено се срещат или се преплитат две заблуждения. Първо, функциите, които изпълнява капиталовата стойност като паричен капитал и които тя може да изпълнява именно защото се намира в парична форма, погрешно се извеждат от нейния характер като капитал, докато те произтичат само от паричното състояние на капиталовата стойност, от нейното проявление във формата на пари. И, второ, обратното: специфичното съдържание на

паричната функция, което заедно с това я превръща във функция на капитал, се извежда от природата на парите (поради това парите се смесват с капитала), докато функцията на паричния капитал предполага, както тук при извършването на акта *П—Р*, обществени условия, които съвсем не са дадени при простото стоково и съответствуващото му парично обръщение.

Покупката и продажбата на роби по своята форма представлява също така покупка и продажба на стоки. Но без съществуването на робството парите не могат да извършват тази функция. Има ли робство, парите могат да бъдат употребени за купуване на роби. Напротив, наличието на пари в ръцете на купувача още съвсем не е достатъчно, за да направи робството възможно.

Обстоятелството, че продажбата на собствената работна сила (във формата на продажба на собствения труд, или във формата на работна заплата) представлява не изолирано явление, а необходима закономерна предпоставка на стоковото производство, че следователно паричният капитал изпълнява разглежданата тук функция $П—С<^{Р}_{Сп}$ в обществен мащаб — това обстоятелство предполага исторически процеси, които са разложили първоначалното съединение на средствата за производство и работната сила: процеси, в резултат на които масата на народа, работниците, като лишени от собственост, противостоят на неработещите, като собственици на средствата за производство. При това не е съществено имало ли е съединението на работната сила със средствата за производство до своето разложение такава форма, че работникът сам като средство за производство е принадлежал към другите средства за производство, или пък е бил техен собственик.

И така, същността на въпроса, лежащ в основата на акта $П—С<^{Р}_{Сп}$, е разпределението; не разпределението в обикновения смисъл на разпределение на предметите за потребление, а разпределението на елементите на самото производство, при което предметните фактори се концентрират на една страна, а работната сила изолирана от тях — на друга.

Следователно, за да може актът *П—Р* да се превърне във всеобщ обществен акт, средствата за производство, предметната част на производителния капитал, вече трябва да противостоят на работника като такива, като капитал.

По-горе видяхме[29], че капиталистическото производство, след като се е появило веднаж, в развитието си не само възпроизвежда това отделяне, но и го разширява в постоянно растящи размери, докато то не се превърне в универсално господствуващо обществено състояние. Но тук има и още една страна. Предпоставка, за

да може капиталът да се образува и да подчини производството, е развитието в известна степен на търговията, а поради това и развитие на стоковото обръщение и следователно на стоковото производство: изделията не могат да влязат в обръщението като стоки, ако те се произвеждат не за продажба, следователно не като стоки. Но само на основата на капиталистическото производство стоковото производство се явява като нормален, господствуващ тип производство.

Руските земевладелци, които вследствие на така нариченото освобождение на селяните водят сега своето селско стопанство с наемни работници вместо с крепостни несвободни работници, се оплакват от две неща: първо, от недостиг на паричен капитал. Така например те казват: преди да продадеш реколтата, трябва да платиш на наемните работници в сравнително големи размери, и тук именно се проявява недостиг на първото условие, на налични пари. За да се води производството капиталистически, необходима е постоянна наличност на капитал във форма на пари, именно за изплащане на работната заплата. Обаче земевладелците могат да се утешат по отношение на това. След време всичко идва и промишленият капиталист вече разполага не само със свои собствени пари, но и с l'argent des autres*.

Обаче по-характерно е второто оплакване, именно: и да би имало пари, все пак нямало достатъчно количество работни сили, които да могат да се купят във всяко време: вследствие общинната собственост на селската община върху земята руският селски работник още не е напълно отделен от своите средства за производство, поради което той още далеч не представлява „свободен наемен работник" в пълния смисъл на думата. Но наличността на такъв в обществен мащаб е необходимо условие, за да може $П—С$, превръщането на парите в стока, да представлява превръщане на паричния капитал в производителен капитал.

Ето защо от само себе си се разбира, че формулата за кръгооборота на паричния капитал: $П—С\ldots Пр\ldots С'—П'$ е разбираща се от само себе си форма на кръгооборота на капитала само на основата на вече развито капиталистическо производство, тъй като тя предполага съществуването на класа на наемни работници в обществен мащаб. Капиталистическото производство, както видяхме, произвежда не само стока и принадена стойност; то възпроизвежда, при това в постоянно разширяващ се размер, класата на наемните работници и превръща в наемни работници преобладаващото болшинство непосредствени производители. Ето защо актовете $П—С\ldots Пр\ldots С'—П'$, доколкото първа предпоставка за тяхното осъществяване е постоянната наличност на класа на наемни работници, вече предполагат капитала във формата на производителен капитал, а поради това предполагат и формата на кръгооборота на производителния капитал.

* — чужди пари. *Ред.*

II. ВТОРИ СТАДИЙ. ФУНКЦИЯТА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ КАПИТАЛ

Разглежданият тук кръгооборот на капитала започва с акта на обръщението $П—С$, с превръщането на пари в стока, с покупка. Следователно обръщението трябва да бъде допълнено от противоположната метаморфоза $С—П$, от превръщане на стока в пари, от продажба. Но непосредствен резултат на акта $П—С<{}^{Р}_{Сп}$ е прекъсването на обръщението на капиталовата стойност, авансирана в парична форма. Чрез превръщането на паричния капитал в производителен капитал капиталовата стойност е придобила такава натурална форма, в която тя не може да продължава обръщението и трябва да влезе в потребление, именно в производително потребление. Потреблението на работната сила, трудът, може да бъде реализирано само в процеса на труда. Капиталистът не може да продаде работника като стока, защото той не е негов роб и защото той е купил само ползването на неговата работна сила в течение на определено време. От друга страна, той може да използва работната сила само като я застави да използва средствата за производство като фактори за създаване на стоки. Следователно резултатът от първия стадий е встъпването във втория, в производителния стадий на капитала.

Движението се представлява във вид на $П—С<{}^{Р}_{Сп}\ldots Пр$, където точките означават, че обръщението на капитала е прекъснато, но процесът на неговия кръгооборот продължава, тъй като от сферата на стоковото обръщение той влиза в сферата на производството. Следователно първият стадий, превръщането на паричния капитал в производителен капитал, е само предшественик и встъпителна фаза към втория стадий, към функционирането на производителния капитал.

$П—С<{}^{Р}_{Сп}$ предполага, че индивидът, който извършва този акт, не само разполага със стойности в една или друга потребителна форма, но че той притежава тези стойности в парична форма, че той е притежател на пари. А тъй като актът се заключава именно в даването на парите, то индивидът може да остане притежател на пари само доколкото парите implicite* се връщат у него благодаре-

* — както се подразбира. *Ред.*

ние на самия акт на изразходването. А пари могат да дойдат обратно при него само посредством продажбата на стоки. Следователно актът от самото начало предполага, че даденият индивид е стокопроизводител.

П—Р. Наемният работник живее само от продажбата на работната си сила. Нейното запазване — неговото самозапазване — изисква ежедневно потребление. Следователно заплащането на работника трябва постоянно да се повтаря през кратки срокове, за да може той да повтаря необходимите за неговото самосъхранение покупки — акта *Р—П—С*, или *С—П—С*. Поради това капиталистът постоянно трябва да му противостои като паричен капиталист, а неговият капитал — като паричен капитал. Но, от друга страна, за да може масата непосредствени производители, наемните работници, да извършва акта *Р—П—С*, необходимите средства за живот постоянно трябва да им противостоят в такава форма, в която те могат да бъдат купени, т. е. в стокова форма. Така че това положение вече изисква високо развитие на обръщението на продуктите като стоки, а поради това и широки размери на стоковото производство. Когато производството посредством наемен труд придобива всеобщ характер, стоковото производство трябва да се превърне във всеобща форма на производството. Стоковото производство — при предположение, че то има всеобщ характер — обуславя, от своя страна, постоянно растящо разделение на обществения труд, т. е. постоянно увеличаващо се обособяване на продукта, произвеждан от определен капиталист като стока, все по-голямо разделение на взаимно допълнящите се процеси на производството на самостоятелни процеси. Поради това в същата степен, в която се развива *П—Р*, се развива и *П—Сп*, т. е. в същата степен производството на средства за производство се отделя от производството на стоките, по отношение на които те са средства за производство, и последните противостоят сами на всеки стокопроизводител като стоки, които той не произвежда, а които той купува за своя определен производствен процес. Те излизат от отрасли на производството, които са съвсем отделени от неговия собствен отрасъл, които работят самостоятелно — те влизат в неговия производствен отрасъл като стоки; поради това те трябва да бъдат купувани. Вещните условия на стоковото производство във все по-голяма степен противостоят на стокопроизводителя като продукти на други стокопроизводители, като стоки. И в същата степен капиталистът трябва да се явява в ролята на паричен капиталист, иначе казано — разширява се мащабът, в който неговият капитал трябва да функционира като паричен капитал.

От друга страна, същите тези обстоятелства, които създават основното условие за капиталистическото производство — съществуването на класата на наемните работници, — съдействуват за преминаването на всяко стоково производство в капиталистическо стоково производство. В същата степен, в която последното се развива, то действува разрушаващо и разлагащо върху всяка по-стара форма на производство, която, предназначена предимно за непосредствено собствено потребление, превръща в стока само излишъка от продукта. То превръща продажбата на продукта в главен интерес, при което отначало като че ли не засяга самия начин на производство — такова е било например първото действие на капиталистическата световна търговия върху такива народи като китайците, индийците, арабите и т. н. Но там, където капиталистическото стоково производство пуска корени, то разрушава всички форми на стоково производство, за основа на които са служили или собственият труд на производителя, или пък просто продажбата във вид на стока само на излишъците от продукта. Отначало то прави стоковото производство всеобща форма на производството и после постепенно превръща цялото стоково производство в капиталистическо производство.[3)]

Каквито и да са обществените форми на производството, работниците и средствата за производство винаги остават негови фактори. Но в състояние на отделеност едни от други и едните, и другите са негови фактори само като възможност. За да се произвежда изобщо, те трябва да се съединят. Специфичният характер и начин, по който се осъществява това съединение, отличава отделните икономически епохи на обществения строй. В изследвания случай отделеността на свободния работник от неговите средства за производство е предварително даден изходен пункт и ние вече видяхме как и при какви условия работникът и средствата за производство се съединяват в ръцете на капиталиста — именно, съединяват се като производителна форма на съществуването на неговия капитал. Ето защо действителният процес, в който встъпват съединените по такъв начин лични и вещни фактори за създаването на стоката, производственият процес, става функция на капитала — капиталистически производствен процес, чиято природа е подробно описана в първата книга на това съчинение. Всяко предприятие, занимаващо се с производство на стоки, става заедно с това предприятие за експлоатиране на работната сила; но само капиталистическото стоково производство става такъв епохален начин на експлоатация, който в своето последователно историческо развитие, организирайки процеса на труда и мощно развивайки техниката, извършва преврат в цяла-

3) Дотук по ръкопис VII. Оттук ръкопис VI.

та икономическа структура на обществото и далеч превъзхожда всички предшествуващи епохи.

Вследствие на различните роли, които във време на производствения процес средствата за производство и работната сила играят в създаването на стойността, а следователно и в създаването на принадената стойност, те, доколкото са форми на съществуването на авансираната капиталова стойност, се различават като постоянен и променлив капитал. Като различни съставни части на производителния капитал те се отличават по-нататък по това, че първите, притежание на капиталиста, остават негов капитал и вън от процеса на производството, докато работната сила само в процеса на производството става форма на съществуването на индивидуалния капитал. Докато работната сила е стока само в ръцете на нейния продавач, наемния работник, тя става капитал, напротив, едва в ръцете на нейния купувач, капиталиста, комуто се предоставя нейното временно потребление. Самите средства за производство стават предметно въплъщение на производителния капитал, или производителен капитал, само от момента, когато работната сила, като лична форма на съществуването на същия капитал, получи възможността да се въплъщава в тях. Следователно както работната сила на човека не е капитал по природа, така не са капитал по природа и средствата за производство. Те придобиват този специфичен обществен характер само при определени исторически развили се условия също както и благородните метали само при такива именно условия получават характера на пари или парите — характера на паричен капитал.

Функционирайки, производителният капитал потребява своите собствени съставни части, за да ги превърне в маса от продукти, притежаваща по-висока стойност. Тъй като работната сила действува само като един от неговите органи, то и създаденият от нейния принаден труд излишък от стойност на продукта над стойността на образуващите го елементи е плод на капитала. Принаденият труд на работната сила е безплатен труд за капитала и поради това образува за капиталиста принадена стойност, стойност, за която той не плаща еквивалент. Поради това продуктът е не просто стока, а стока, оплодотворена с принадена стойност. Неговата стойност = $=Пр+М$, равна е на стойността на потребения за неговото изготвяне производителен капитал $Пр$ плюс произведената от последния принадена стойност $М$. Да приемем, че тази стока се състои от 10 000 фунта прежда, за изготвянето на която са потребени средства за производство на стойност 372 ф. ст. и работна сила на стойност 50 ф. ст. В процеса на преденето предачите са пренесли върху преждата стойността на средствата за производство, потребени чрез техния труд, в количество 372 ф. ст. и в същото време, съответно

на разходването на техния труд, са създали нова стойност, да речем, от 128 ф. ст. Поради това 10 000 фунта прежда са носител на стойност от 500 ф. ст.

III. ТРЕТИ СТАДИЙ. С′—П′

Стоката става *стоков капитал* като излязла непосредствено от самия производствен процес функционална форма на съществуването на вече нарасналата капиталова стойност. Ако стоковото производство в целия негов обществен размер би се водило капиталистически, то всяка стока от самото начало би била елемент на стоковия капитал, независимо от това, дали тази стока се състои от чугун или брюкселски дантели, от сярна киселина или пури. Проблемата какви видове стоки са предопределени от своето свойство за въздигане в ранг капитал и какви за редовà стокова служба, е едно от онези невинни затруднения, които сама си е създала схоластическата политическа икономия.

Капиталът, намирайки се в стокова форма, трябва да изпълнява функцията на стока. Предметите, от които той се състои, произведени именно за пазара, трябва да бъдат продадени, превърнати в пари, следователно трябва да извършат движението *С—П*.

Да приемем, че стоката на капиталиста се състои от 10 000 фунта памучна прежда. Ако в процеса на преденето са потребни средства за производство на стойност 372 ф. ст. и е създадена нова стойност от 128 ф. ст., то стойността на преждата е равна на 500 ф. ст., което се изразява в нейната цена със същото наименование. Тази цена се реализира посредством продажбата *С—П*. Какво превръща този прост акт на всяко стоково обръщение същевременно и във функция на капитала? Съвсем не каквото и да било изменение, извършващо се във време на този акт: не изменение на потребителния характер на стоката — защото именно като предмет за потребление стоката преминава у купувача; и не изменение на нейната стойност — защото последната не претърпява никакви изменения на величината, а само изменение на формата. Отначало стойността е съществувала в прежда, сега тя съществува в пари. В това се проявява същественото различие между първия стадий *П—С* и последния стадий *С—П*. Там авансираните пари функционират като паричен капитал, защото посредством обръщението те се превръщат в стоки със специфична потребителна стойност. Тук в последния стадий *С—П* стоката може да функционира като капитал само доколкото тя донася този характер на капитал вече го-

тов от процеса на производството, преди да започне нейното обръщение. Във време на процеса на преденето предачите създават стойност на преждата от 128 ф. ст. От тях, да кажем, 50 ф. ст. съставляват за капиталиста просто еквивалент на неговия разход за работна сила, а 78 ф. ст. — при степен на експлоатация на работната сила 156 % — образуват принадената стойност. Следователно стойността на 10 000 фунта прежда включва в себе си, първо, стойността на потребения производителен капитал *Пр*, при което постоянната част = 372 ф. ст., променливата = 50 ф. ст., тяхната сума = 422 ф. ст. = 8 440 фунта прежда. А стойността на производителния капитал *Пр* = *С*, на стойността на образуващите го елементи, които в стадия *П—С* са противостояли на капиталиста като стоки в ръцете на техните продавачи. Но, второ, стойността на преждата включва в себе си и принадена стойност от 78 ф. ст. = 1 560 фунта прежда. Следователно *С*, като израз на стойността на 10 000 фунта прежда, е равно на С+ΔС, *С* плюс прираст на *С* (= 78 ф. ст.), което ние ще наречем *с**, защото сега то съществува в същата стокова форма, както и първоначалната стойност на *С*. Стойността на 10 000 фунта прежда = = 500 ф. ст., следователно = *С*+*с* = *С'*. Не абсолютната величина на стойността (500 ф. ст.) превръща *С*, като израз на стойността на 10 000 фунта прежда, в *С'*. Защото абсолютната величина на стойността на *С'*, тъй както и за всички други *С*, като израз на стойността на някаква сума стоки, се определя от величината на овеществения в него труд. *С* се превръща в *С'* вследствие относителната величина на неговата стойност — величината на неговата стойност в сравнение със стойността на капитала *Пр*, потребен при неговото производство. В *С'* се включва тази стойност плюс доставената от производителния капитал принадена стойност. Неговата стойност е по-голяма, превишава тази капиталова стойност с тази принадена стойност *с*. 10 000 фунта прежда са носители на нарасналата, обогатена с принадената стойност капиталова стойност, и те играят ролята на такъв носител като продукт на капиталистическия производствен процес. *С'* изразява едно стойностно отношение — отношение на стойността на стоковия продукт към стойността на капитала, изразходван за неговото производство; следователно *С'* изразява, че неговата стойност е съставена от капиталова стойност и принадена стойност. 10 000 фунта прежда са стоков капитал, *С'*, само в качеството на превърнатата форма на производителния капитал *Пр*, следователно само във връзка, която засега съществува само в кръгооборота на този индивидуален капитал, или съществува само

* Тук и по-нататък *с* е употребено като българска буква (съкращение от *стока*), а не като латинска буква *с* (съкращение от *constant*), която Маркс употребява като символ на постоянния капитал. *Ред.*

за онзи капиталист, който със своя капитал е произвел преждата. Само, така да се каже, вътрешното, а съвсем не някакво външно отношение прави тези 10 000 фунта прежда, като носител на стойност, стоков капитал; капиталистическият наследствен белег на тези 10 000 фунта се заключава не в абсолютната величина на тяхната стойност, а в относителната величина, във величината на тяхната стойност в сравнение с онази, която е притежавал съдържащият се в тях производителен капитал, преди той да се е превърнал в стока. Ето защо, ако 10 000 фунта прежда бъдат продадени по тяхната стойност, за 500 ф. ст., то този акт на обръщение, разглеждан сам по себе си, = *С—П*, представлява просто превръщане на стойността, оставаща неизменна, от стокова форма в парична форма. Но като специфичен стадий в кръгооборота на индивидуалния капитал същият този акт представлява реализация на капиталовата стойност от 422 ф. ст., съдържаща се в стоката, + принадената стойност от 78 ф. ст., съдържаща се в същата стока, следователно представлява *С'—П'*, превръщане на стоковия капитал от неговата стокова форма в парична форма.[4)]

Функцията на *С'* е също такава, както и на всеки стоков продукт: да претърпи превръщане в пари, да бъде продаден, да извърши фазата на обръщението *С—П*. Докато нарасналият сега по стойност капитал остава във форма на стоков капитал, лежи неподвижно на пазара, процесът на производството спира. Капиталът не действува нито като създател на продукт, нито като създател на стойност. В зависимост от различната степен на скорост, с която капиталът сваля от себе си стоковата форма и приема парична форма, или в зависимост от бързината на продажбата, една и съща капиталова стойност в много неравна степен ще служи и като създател на продукт, и като създател на стойност, и мащабът на възпроизводството в зависимост от това ще се разширява или намалява. В първа книга бе показано, че степента на действие на даден капитал се обуславя от потенции на производствения процес, в известна степен независими от величината на стойността на капитала. Сега се оказва, че процесът на обръщението привежда в движение нови потенции, обуславящи степента на действие на капитала, неговото разширяване и съкращаване, независими от величината на неговата стойност[30].

Масата стоки *С'*, като носител на пораснал по стойност капитал, трябва освен това в целия си обем да извърши метаморфозата *С—П*. Количеството на продаденото става тук съществено обстоятелство. Отделната стока фигурира само като интегрална част на

[4)] Дотук ръкопис VI. Оттук ръкопис V.

цялата маса. 500 ф. ст. стойност съществуват в 10 000 фунта прежда. Ако капиталистът успее да продаде само 7 440 фунта по тяхната стойност от 372 ф. ст., то той ще възстанови по този начин само стойността на своя постоянен капитал, стойността на изразходваните средства за производство; ако успее да продаде 8 440 фунта — само величината на стойността на целия авансиран капитал. За да реализира принадена стойност, той трябва да продаде повече, а за да реализира цялата принадена стойност от 78 ф. ст. (=1 560 фунта прежда), той трябва да продаде всичките 10 000 фунта прежда. Следователно от 500 ф. ст. пари той получава само равна стойност за продадената стока; в пределите на обръщението неговата сделка е просто *С—П*. Ако той би дал на своите работници 64 ф. ст. вместо заплата от 50 ф. ст., неговата принадена стойност би била само 64 ф. ст. вместо 78 ф. ст. и степента на експлоатацията само 100% вместо 156%; но стойността на неговата прежда би останала същата както и преди; би се изменило само съотношението на нейните различни части; актът на обръщението *С—П* сега, както и преди, би бил продажба на 10 000 фунта прежда за 500 ф. ст., по тяхната стойност.

$С' = С + с$ (=422 ф. ст.+78 ф. ст.). — *С* е равно на стойността на *Пр*, или на стойността на производителния капитал, а последната е равна на стойността на *П*, което е авансирано в акта *П—С*, в купуването на елементите на производството; в нашия пример = =422 ф. ст. Ако дадената маса стока се продава по нейната стойност, то $С=422$ ф. ст. и $с=78$ ф. ст., на стойността на принадения продукт от 1 560 фунта прежда. Ако *с*, изразено в пари, обозначим посредством *п*, то $С'-П'=(С+с)-(П+п)$, а кръгооборотът $П-С \dots Пр \dots С'-П'$ в неговата разгъната форма ще се обозначава следователно чрез $П-С<{}^{Р}_{Сп} \dots Пр \dots (С+с)-(П+п)$.

В първия стадий капиталистът извлича средства за потребление от същинския стоков пазар и от пазара на труда; в третия стадий той хвърля стоките обратно само на един пазар, на същинския стоков пазар. Но ако сега посредством своята стока той извлича от пазара повече стойност, отколкото е хвърлил на него първоначално, то е само защото хвърля на него по-голяма стокова стойност, отколкото първоначално е извлякъл. Той бе хвърлил на пазара стойността *П* и бе извлякъл равната стойност *С*; той хвърля на пазара $С+с$ и извлича равна стойност $П+п$. — В нашия пример *П* беше равно на стойността на 8 440 фунта прежда; но той хвърля на пазара 10 000 фунта, следователно дава му по-голяма стойност, отколкото бе взел от пазара. От друга страна, той е хвърлил на пазара тази пораснала стойност само защото посредством експлоатацията на работната сила в процеса на производството е произвел

принадена стойност (изразена в принаден продукт като известна част от продукта). Само като продукт на този процес масата стоки е стоков капитал, носител на пораснала капиталова стойност. Посредством акта $С'-П'$ се реализира както авансираната капиталова стойност, така и принадената стойност. Реализацията и на едната, и на другата се извършва едновременно в редица продажби или пък в едновременна продажба наведнаж на цялата маса стоки, което именно се изразява в $С'-П'$. Но един и същ акт на обръщението $С'-П'$ е различен за капиталовата стойност и за принадената стойност, тъй като за всяка от тях той изразява различен стадий на тяхното обръщение, нееднаква част от онзи ред метаморфози, който те преминават в сферата на обръщението. Принадената стойност, *с*, се е появила на свят именно само в процеса на производството. Следователно тя за пръв път излиза на стоковия пазар и излиза при това именно в стокова форма; това е първата форма на нейното обръщение, а поради това актът $с-п$, първият акт на нейното обръщение, или нейната първа метаморфоза, която следователно още остава да се допълни посредством противоположния акт на обръщението, или посредством обратната метаморфоза $п-с$[5].

Иначе стои работата с обръщението, което извършва капиталовата стойност *С* в същия този акт на обръщението $С'-П'$, който за нея е акт на обръщение *С—П*, където $С=Пр$, равно на първоначално авансираното *П*. Капиталовата стойност откри първия акт на своето обръщение като *П*, като паричен капитал и посредством акта *С—П* се връща към същата тази форма; следователно тя е изминала двете противоположни фази на обръщението: 1) *П—С* и 2) *С—П*, и отново се е оказала в такава форма, в която тя отново може да започне същия процес на кръгооборот. Това, което за принадената стойност е първо превръщане на стоковата форма в парична форма, за капиталовата стойност е възвръщане, или обратно превръщане в нейната първоначална парична форма.

Посредством $П-С<{}^{Р}_{Сп}$ паричният капитал бе превърнат в сума от стоки *Р* и *Сп*, имаща същата стойност. Тези стоки не функционират вече като стоки, като предмети за продажба. Тяхната стойност съществува отсега нататък в ръцете на техния купувач, капиталиста, като стойност на неговия производителен капитал *Пр*. Във функцията *Пр*, в производителното потребление, те се превръщат в нов вид стока, отличаващ се по натуралната си форма от средствата за производство, в прежда, в която тяхната стойност не

[5]) Това остава неизменно, по какъвто и начин да отделяме капиталовата стойност и принадената стойност. В 10 000 фунта прежда се съдържат 1 560 фунта= =78 ф. ст. принадена стойност, но в един фунт прежда=1 шилинг на свой ред се съдържат 2 496 унции=1 872 пени принадена стойност.

само се запазва, но се и увеличава от 422 ф. ст. на 500 ф. ст. Чрез тази реална метаморфоза стоките, изтеглени от пазара в първия стадий *П—С*, се заместват от стока, която се отличава от тях и по натурална форма, и по стойност и която трябва сега да функционира като стока, трябва да бъде превърната в пари и продадена. Поради това процесът на производството се представя само като прекъсване в процеса на обръщението на капиталовата стойност, в който до този момент е била изминатa само първата фаза *П—С*. Капиталовата стойност преминава втората и заключителна фаза *С—П*, след като *С* претърпи изменение по натурална форма и по стойност. Но ако се разглежда капиталовата стойност, взета сама за себе си, оказва се, че в процеса на производството тя е претърпяла изменение само на своята потребителна форма. Тя съществуваше като 422 ф. ст. стойност в *Р* и *Сп*, сега тя съществува като 422 ф. ст. стойност в 8 440 фунта прежда. Следователно, ако разгледаме само двете фази на процеса на обръщението на капиталовата стойност, взета отделно от нейната принадена стойност, ще се окаже, че тя преминава 1) *П—С* и 2) *С—П*, при което второто *С* има изменила се потребителна форма, но има същата стойност, както първото *С*; по този начин капиталовата стойност преминава *П—С—П*, форма на обръщение, която чрез двукратно преместване на стоката в противоположно направление, чрез превръщането от пари в стока и от стока в пари, необходимо обуславя възвръщането на стойността, авансирана във форма на пари, към нейната парична форма: нейното обратно превръщане в пари.

Същият този акт на обръщение *С'—П'*, който за капиталовата стойност, авансирана в пари, е втора, заключителна метаморфоза, връщане към паричната форма, за принадената стойност, включваща се в същия стоков капитал и реализираща се посредством неговото превръщане в парична форма, служи като първа метаморфоза, като превръщане от стокова форма в парична форма, *С—П*, като първа фаза на обръщението.

И така, тук трябва да се отбележат две неща. Първо: заключителното обратно превръщане на капиталовата стойност в нейната първоначална парична форма е функция на стоковия капитал. Второ: тази функция включва първото превръщане на принадената стойност от нейната първоначална стокова форма в парична. По този начин паричната форма играе тук двояка роля: от една страна, тя представлява формата, към която се връща стойността, първоначално авансирана в пари — следователно връщане към онази форма на стойността, с която е започнал процесът; от друга страна, тя е първата превърната форма на една стойност, която първоначално встъпва в обръщението в стокова форма. Ако стоките, от които се състои стоковият капитал, се продават по тяхната стойност, както се приема тук, то *С+с* се превръща в равно по стойност *П+п*. В тази форма *П+п* (422 ф. ст.+78 ф. ст.=500 ф. ст.) реализираният стоков капитал се намира сега в ръцете на капиталиста. Капиталовата стойност и принадената стойност съществуват сега като пари, следователно във всеобщата еквивалентна форма.

И така, в края на процеса капиталовата стойност се намира пак в същата форма, в която тя е встъпила в него, и следователно отново в качеството на паричен капитал може да започне и да извърши този процес. Именно поради това, че началната и заключителната форма на процеса е формата на паричния капитал (*П*), процесът на кръгооборота в тази форма е наречен от нас кръгооборот на паричния капитал. В края на процеса е изменена не формата, а само величината на авансираната стойност.

П+п не са нищо друго освен парична сума от определена величина, в нашия случай 500 ф. ст. Но като резултат на кръгооборота на капитала, като реализиран стоков капитал, тази сума пари съдържа капиталова стойност и принадена стойност, и при това те вече не са се срасли в едно, както в преждата; сега те лежат една до друга. Тяхната реализация даде на всяка от тях самостоятелна парична форма. $^{211}/_{250}$ от тази сума са капиталова стойност, 402 ф. ст., и $^{39}/_{250}$ — принадена стойност от 78 ф. ст. Това разделение, извършено от реализацията на стоковия капитал, има не само формалното съдържание, за което подир малко ще говорим; то придобива значение в процеса на възпроизводството на капитала с оглед на това, дали *п* се присъединява към *П* изцяло, частично или съвсем не се присъединява, следователно дали то продължава да функционира като съставна част на авансираната капиталова стойност, или не. Обръщението на *п* и *П* може да бъде и съвсем различно.

В *П'* капиталът отново се е върнал към своята първоначална форма *П*, към своята парична форма; но се е върнал в такава форма, в която е реализиран като капитал.

Тук има, първо, количествено различие. Имаше *П*, 422 ф. ст.; сега има *П'*, 500 ф. ст., и това различие е изразено в *П...П'*, в количествено различните крайни членове на кръгооборота, самият ход на който е обозначен само с точки... *П'>П*, *П'—П=М*, на принадената стойност. — Но като резултат на този кръгооборот *П...П'* сега съществува само *П'*; това е резултат, в който е угаснал процесът на неговото образуване, *П'* съществува сега самостоятелно само за себе си, независимо от движението, което го е донесло. Движението е минало, на негово място стои *П'*.

Но *П'*, като *П+п*, като 500 ф. ст., като 422 ф. ст. авансиран капитал плюс неговия прираст от 78 ф. ст., представлява в същото

време качествено отношение, макар самото това качествено отношение да съществува само като отношение между частите на една и съща сума, следователно като количествено отношение. *П*, авансираният капитал, който сега отново се намира в своята първоначална форма (422 ф. ст.), съществува сега като реализиран капитал. Той не само се е запазил — той се е и реализирал като капитал, защото той, именно като капитал, се отличава от *п* (78 ф. ст.), към което той стои в отношение като към *свой* прираст, към *свой* плод, като към породен от самия него нарастък. Той се е реализирал като капитал, защото се е реализирал като стойност, която е породила стойност. *П′* съществува като капиталистическо отношение; *П* е вече не просто пари — то направо се явява като паричен капитал, получава израз като самонараснала стойност, следователно като стойност, която притежава свойството да нараства, да поражда повече стойност, отколкото е имало в нея самата. *П* е станало капитал вследствие на своето отношение към другата част на *П′* (т. е. към *п*), като обусловена от *П*, породена от него като причина, по силата на своето отношение към тази част като следствие, на което то е основание. По този начин *П′* е стойностна сума, диференцирана в самата себе си, включваща функционално (по понятие) различни части, изразяваща капиталистическо отношение.

Но това отношение е изразено само като резултат, без посредството на онзи процес, на който то е резултат.

Частите на стойността като такива не се отличават качествено една от друга, с изключение на това, че те се явяват като стойности на различни предмети, на конкретни вещи, следователно в различни потребителни форми, и поради това се явяват като стойности на различни стокови тела — различие, което произтича не от тях самите като прости части на стойността. В парите угасва всяко различие между стоките, защото те са именно общата за всички стоки еквивалентна форма. Паричната сума от 500 ф. ст. се състои от съвсем еднородни елементи по 1 ф. ст. Тъй като в простото битие на тази парична сума е заличено посредствуващото звено на нейния произход и е изчезнала всяка следа от специфичното различие, какво притежават различните съставни части на капитала в процеса на производството, то различие съществува само между понятието главна сума (по английски principal) = авансирания капитал от 422 ф. ст., и понятието добавъчна стойностна сума = 78 ф. ст. Нека например *П′* = 110 ф. ст., от които 100 = *П*, на главната сума, и 10 = *М*, на принадената стойност. Двете съставни части на сумата 110 ф. ст. са абсолютно еднородни, следователно неразличими като понятие. Които и да било 10 ф. ст. винаги съставляват $^1/_{11}$ от общата сума 110 ф. ст., независимо от това, дали те са $^1/_{10}$ от авансираната главна сума 100 ф. ст. или излишъкът от 10 ф. ст. над нея. Ето защо главната сума и сумата-прираст, капиталът и добавъчната сума, могат да бъдат изразени като дроби от цялата сума; в нашия пример $^{10}/_{11}$ съставляват главната сума, или капиталът, $^1/_{11}$ — прибавъчната сума. По този начин паричният израз, който реализираният капитал получава тук в края на своя процес, е ирационален израз на капиталистическото отношение.

Това впрочем е вярно и по отношение на *С′* (= *С* + *с*). Но с тази разлика, че *С′*, в което *С* и *с* представляват също само пропорционални части от стойността на една и съща еднородна стокова маса, съдържа указание за своя произход от *Пр*, чийто непосредствен продукт е то, докато в *П′*, във формата, излязла непосредствено от обръщението, е изчезнало прякото отношение към *Пр*.

Ирационалното различие между главната сума и сумата-прираст, което се съдържа в *П′*, доколкото то изразява резултата от движението *П*....*П′*, веднага изчезва, ако *П′* отново започне активно да функционира като паричен капитал, следователно, ако то не се фиксира като паричен израз на нараснатия по стойност промишлен капитал. Кръгооборотът на паричния капитал никога не може да започне само с *П′* (макар *П′* сега да функционира като *П*), а само с *П*, т. е. никога като израз на капиталистическото отношение, а само като форма на авансиране на капиталова стойност. Щом 500-те ф. ст. отново се авансират като капитал за ново самонарастване, те са начален пункт, вместо краен пункт. Вместо капитал в 422 ф. ст. сега е авансиран капитал от 500 ф. ст. — повече пари от преди, повече капиталова стойност, — но отношението между двете съставни части е отпаднало; точно така и първоначално би могла да функционира като капитал сума от 500 ф. ст. вместо 422 ф. ст.

Не е активна функция на паричния капитал да се представя като *П′*; напротив, неговото собствено появяване като *П′* е функция на *С′*. Още при простото стоково обръщение: 1) $С_1$—*П*; 2) *П*—$С_2$, *П* активно функционира едва във втория акт *П*—$С_2$; неговото появяване като *П* е само резултат на първия акт, по силата на който то се явява като превърната форма на $С_1$. Капиталистическото отношение, което се заключава в *П′*, отношението на едната част от последното като капиталова стойност към другата негова част като прираст на тази стойност, придобива наистина функционално значение, доколкото, при постоянно повтаряне на кръгооборота *П*...*П′*, *П′* се разделя на две обръщения — обръщение на капитала и обръщение на принадената стойност и следователно двете части изпълняват не само количествено, но и качествено различни функции — *П* различна от тази на *п*. Но разглеждана сама за себе си, формата *П*...*П′* не включва потреблението на капиталиста, а изрично само

самонарастване и натрупване, доколкото последното се изразява преди всичко в периодично увеличение на паричния капитал, който все отново се авансира.

Макар и да е ирационална форма на капитала, $П'=П+п$ в същото време е капитал само в своята реализирана форма, като пари, които са породили пари. Тук обаче трябва да се прави разлика от функцията на паричния капитал в първия стадий $П—С<^{Р}_{Сп}$. В този пръв стадий *П* извършва обръщение като пари. *П* функционира като паричен капитал само защото само в парично състояние може да изпълни функцията на пари, да се превърне в елементи на *Пр*, в *Р* и *Сп*, които му противостоят като стоки. В този акт на обръщение *П* функционира само като пари; но тъй като този акт е първият стадий в процеса на движението на капиталовата стойност, той, по силата на специфичната потребителна форма на купуваните тук стоки *Р* и *Сп*, представлява едновременно и функция на паричния капитал. Напротив, *П'*, което се състои от *П*, от капиталовата стойност, и *п*, от произведената от нея принадена стойност, изразява нараснала капиталова стойност — целта и резултата, функцията на целия процес на кръгооборота на капитала. Ако то изразява този резултат в парична форма, като реализиран паричен капитал, това произтича не от обстоятелството, че то е парична форма на капитала, *паричен* капитал, а, напротив, от това, че то е паричен *капитал*, капитал в парична форма, от това, че капиталът в тази форма е открил процеса, бил е авансиран в парична форма. Както видяхме, обратното превръщане в парична форма е функция на стоковия капитал *С'*, а не на паричния капитал. Колкото се отнася до разликата между *П'* и *П*, то тя (*п*) представлява само парична форма на *с*, на прираста на *С*; *П'* само затова $=П+п$, защото *С'* беше $=С+с$. Следователно тази разлика и отношението на капиталовата стойност към породената от нея принадена стойност са били налице и са били изразени в *С'*, преди едната и другата стойност да са се превърнали в *П'*, в една парична сума, в която двете стойностни части самостоятелно противостоят една на друга и поради това могат да бъдат употребени за самостоятелни функции, различни една от друга.

П' е само резултат от реализацията на *С'*. И едното, и другото — *С'*, както и *П'* — са само различни форми, стокова форма и парична форма на нарасналата капиталова стойност, общо у двете е това, че са нараснала капиталова стойност. И двете са реализиран капитал, защото тук капиталовата стойност като такава съществува съвместно с принадената стойност, като различен от първата, получен благодарение на нея плод, макар това отношение и да е изразено само в ирационалната форма на отношение на две

части на една и съща парична сума или на една и съща стокова стойност. Но като изрази на капитала в неговото отношение към произведената от него принадена стойност и в неговото различие от нея, следователно като изрази на нараснала стойност, *П'* и *С'* са едно и също и те изразяват едно и също, само че в различна форма; те се различават едно от друго не като паричен капитал и стоков капитал, а като пари и стока. Доколкото те представляват нараснала стойност, капитал, който се е проявил в действие като капитал, те изразяват само резултата от функционирането на производителния капитал, от единственото функциониране, при което капиталовата стойност поражда стойност. Общото им е това, че те и двата, паричният капитал и стоковият капитал, са начини на съществуването на капитала. Единият е капитал в парична форма, другият — в стокова форма. Поради това различаващите ги специфични функции не могат да бъдат нещо друго освен различията между функцията на пари и функцията на стока. Стоковият капитал, като непосредствен продукт на капиталистическия производствен процес, носи следите на този свой произход и поради това по своята форма е по-рационален, не толкова ирационален както паричният капитал, в който е заличена всяка следа на процеса на производството, както и изобщо в парите угасва всяка специфична потребителна форма на стоката. Ето защо неговото своеобразие изчезва само там, където самото *П'* функционира като стоков капитал, където то е непосредствен продукт на процеса на производството, а не превърната форма на този продукт — следователно в производството на самия паричен материал. За производството на златото например формулата би била такава: $П—С<^{Р}_{Сп}...Пр...П'$ ($П+п$), където *П* фигурира като стоков продукт, защото *Пр* доставя повече злато, отколкото е било авансирано в първото *П*, в паричния капитал, за елементи на производството на злато. Следователно тук изчезва ирационалността на израза *П*...*П'* ($П+п$), където една част от паричната сума се явява като майка на другата част на същата тази парична сума.

IV. КРЪГООБОРОТЪТ В НЕГОВАТА ЦЯЛОСТ

Ние видяхме, че процесът на обръщението след изтичането на неговата първа фаза $П—С<^{Р}_{Сп}$ се прекъсва от производството — *Пр*, в което купените на пазара стоки *Р* и *Сп* се потребяват като вещественни и стойностни съставни части на производителния капитал; продуктът на това потребление е нова стока, *С'*, която се е изменила по своята натурална форма и по стойност. Прекъснатият

процес на обръщението, *П—С*, трябва да бъде допълнен посредством *С—П*. Но като носител на тази втора и заключителна фаза на обръщението се появява *С'*, стока, която по своята натурална форма и по стойността си се отличава от първото *С*. Следователно редът на обръщението се изразява: 1) *П*—$С_1$; 2) $С'_2$—*П'*, където във втората фаза мястото на първата стока $С_1$ се заема от друга стока $С'_2$, с по-голяма стойност и с друга потребителна форма; тази промяна се извършва във време на прекъсването, обусловено от функцията на *Пр*, т. е. във време на произвеждането на *С'* от елементите на *С*, от формите на съществуване на производителния капитал *Пр*. Напротив, първата форма на проявление, в която капиталът се яви пред нас (книга I, гл. IV, 1), формата *П—С—П'* (разлага се на: 1) *П*—$С_1$; 2) $С_1$—*П'*), два пъти показва една и съща стока. Там пред нас и двата пъти е една и съща стока — стоката, в която се превръщат парите в първата фаза и която във втората фаза се превръща обратно в по-голямо количество пари. Въпреки това съществено различие и двете обръщения имат това общо, че в тяхната първа фаза парите се превръщат в стока, а във втората фаза — стоката в пари, следователно парите, изразходвани в първата фаза, се възвръщат във втората фаза. Общото им е, от една страна, възвръщането на парите към техния изходен пункт, а от друга страна — че се възвръщат повече пари, отколкото са били авансирани. Дотолкова и *П—С...С'—П'* се съдържа вече във общата формула *П—С—П'*.

Оказва се по-нататък, че и в двете метаморфози, *П—С* и *С'—П'*, отнасящи се до обръщението, всеки път противостоят една на друга и се заменят една с друга еднакво големи, едновременно съществуващи стойности. Изменението на величината на стойността принадлежи изключително на метаморфозата *Пр*, на процеса на производството, който по този начин представлява реална метаморфоза на капитала, в противоположност на само формалните метаморфози в сферата на обръщението.

Да разгледаме сега движението *П—С... Пр ...С'—П'* в неговата цялост или в неговата разгърната форма $П—С<\genfrac{}{}{0pt}{}{Р}{Сп}$ ... *Пр* ... *С'* (*С*+*с*)—*П'* (*П*+*п*). Капиталът тук се явява като стойност, която преминава последователна редица взаимно свързани, обуславяни едно от друго превръщания, редица метаморфози, които съставляват също толкова фази или стадии на един цялостен процес. Две от тези фази се отнасят към сферата на обръщението, една — към сферата на производството. Във всяка от тези фази капиталовата стойност се намира в различна форма, на която съответствува различна, специална функция. В това движение авансираната стойност не само се запазва, но и нараства, увеличава се. На края, в заклю-

Факсимиле на страница от ръкописа на II том от „Капиталът" на К. Маркс
(Умалено)

чителния стадий, тя се възвръща към същата форма, в която се е явила при започването на цялостния процес. Ето защо този цялостен процес е процес на кръгооборот.

Двете форми, които капиталовата стойност приема в стадиите на своето обръщение, са формите на *паричен капитал и стоков капитал;* нейната форма, която се отнася към стадия на производството, е формата на *производителен капитал.* Капиталът, който в хода на своя пълен кръгооборот приема и отново се освобождава от тези форми и във всяка от тях извършва съответствуващата ѝ функция, е *промишлен капитал;* думата промишлен се употребява тук в значение, в което тя обхваща всеки отрасъл на производството, който се води капиталистически.

Следователно паричният капитал, стоковият капитал, производителният капитал означават тук не самостоятелни видове капитал, функциите на които представляват съдържание на също така самостоятелни и отделени един от друг клонове на предприемачеството (Geschäftszweige). Те означават тук само отделни функционални форми на промишления капитал, който последователно приема и трите една след друга.

Кръгооборотът на капитала се извършва нормално само докато неговите различни фази без задръжки преминават една в друга. Ако капиталът се спре в първата фаза *П—С*, то паричният капитал застива като съкровище; ако това става в производствената фаза — то на едната страна лежат средствата за производство, без да функционират, докато на другата страна работната сила остава незаета; ако това стане в последната фаза *С′—П′*, то натрупаните непродадени стоки преграждат потока на обръщението.

От друга страна, по природата на нещата самият кръгооборот обуславя фиксацията на капитала за определени срокове в отделните фази на кръгооборота. Във всяка от своите фази промишленият капитал е свързан с една определена форма — като паричен капитал, производителен капитал, стоков капитал. Само след като изпълни функцията, съответствуваща на формата, в която той се намира в дадено време, той придобива форма, в която може да влезе в нова фаза на превръщане. За да направим това нагледно, в нашия пример приехме, че капиталовата стойност на стоковата маса, създадена в производствения стадий, е равна на цялата стойностна сума, първоначално авансирана във вид на пари; с други думи, че цялата капиталова стойност, авансирана като пари, наведнъж преминава от единия стадий в другия, следващия. Но ние видяхме (книга I, гл. VI), че част от постоянния капитал, същинските средства на труда (например машини) служат отново и отново, в по-голям или по-малък брой повторни процеси на производството,

а поради това само на части предават на продукта своята стойност. По-късно ще видим в каква степен това обстоятелство модифицира процеса на кръгооборота на капитала. Тук ще се ограничим със следното: В нашия пример стойността на производителния капитал = = 422 ф. ст. съдържа само среднокалкулираното износване на фабричните здания, машините и т. н., следователно само онази част стойност, която при превръщането на 10 600 фунта памук в 10 000 фунта прежда те пренасят върху последната, върху продукта на седмичния предачен процес от 60 часа. Следователно в средствата за производство, в които се превръща авансираният постоянен капитал от 372 ф. ст., средствата на труда, зданията, машините и т. н. фигурират така, както ако биха били вземани на пазара само под наем на седмични вноски. Обаче това абсолютно нищо не изменя в същината на нещата. Стига да умножим количеството на преждата от 10 000 фунта, произведено в течение на седмица, на броя на седмиците, съставляващо известен ред години, и цялата стойност на купените и потребени за това време средства на труда ще бъде пренесена върху преждата. Ясно е оттук, че авансираният паричен капитал най-напред трябва да бъде превърнат в тези средства, следователно трябва да е напуснал първия стадий *П—С*, и едва след това той ще бъде в състояние да функционира като производителен капитал *Пр*. Също така в нашия пример е ясно, че сумата на капиталовата стойност от 422 фунта стерлинги, която се е въплътила в прежда във време на процеса на производството, не може да встъпи във фазата на обръщението *С′—П′*, като съставна част на стойността на 10000 фунта прежда, докато последната не бъде готова. Не може да се продаде преждата, преди да е изпредена.

В общата формула продуктът на *Пр* се разглежда като материална вещ, различна от елементите на производителния капитал, като предмет, който има обособено от процеса на производството съществуване, различна от елементите на производството потребителна форма. Такъв е винаги случаят, когато резултатът от процеса на производството се явява като вещ — даже там, където част от продукта влиза като елемент във възобновяваното производство. Така житото служи като семе за производство на жито; но продуктът се състои само от жито, следователно има форма, различна от другите, също така намерили приложение елементи — работната сила, инструментите, торовете. Но има самостоятелни отрасли на промишлеността, където продуктът на производствения процес не е нов веществен продукт, не е стока. От тези отрасли важен в икономическо отношение е само промишлеността на съобщенията, все едно дали това е същинската тран-

30.

N y 30c

N y 30b

Факсимиле на страница от ръкописа на II том на „Капиталът", редактирана и преписана от Ф. Енгелс
(Умалено)

спортна промишленост за стоки и хора, или предаване на съобщения, писма, телеграми и т. н.

А. Чупров[6]) казва по това следното:

„Фабрикантът може по-напред да произведе изделия и после да търси потребители“;

(неговият продукт, изхвърлен готов от процеса на производството, преминава като отделена от него стока в сферата на обръщението);

„производството и потреблението са два акта, разделени един от друг в пространството и времето; а в превозната промишленост, която не създава нови продукти, а пренася хора и вещи, тези два акта се сливат в едно; услугите на железницата {преместване} се потребяват в същия момент, в който се произвеждат. Поради това районът, в който железниците могат да търсят пласмент на своите услуги, се простира на не повече от 50 версти (53 км) по двете страни на линията“.

Резултат на превозването — независимо от това, дали се транспортират хора или стоки — е промяната на местонахождението, например преждата се намира сега в Индия, а не в Англия, където е била произведена.

Транспортната промишленост продава обаче самото преместване. Доставеният от нея полезен ефект е неразделно свързан с *процеса* на транспорта, т. е. с производствения процес на транспортната промишленост. Хората и стоките пътуват заедно с транспортното средство и неговото движение, неговото преместване именно е създаваният от него производствен процес. Полезният ефект може да се потребява само във време на производствения процес; този ефект не съществува като различна от този процес потребителна вещ, която едва след като е произведена, функционира като предмет на търговията, извършва обръщение като стока. Но разменната стойност на този полезен ефект, както и на всяка друга стока, се определя от стойността на изразходваните за него елементи на производството (работна сила и средства за производство) плюс принадената стойност, създадена от принадения труд на работниците, заети в транспортната промишленост. И по отношение на потреблението този полезен ефект не се отличава от другите стоки. Ако той служи за лично потребление, то с потреблението изчезва и неговата стойност; ако той се потребява производително, така че сам представлява стадий от производството на стоките, които се превозват, неговата стойност се пренася като допълнителна стойност върху самата стока. Следователно формулата за транспортната промишленост е такава: $П—С<^{Р}_{Сп}...Пр—П'$, тъй като тук се заплаща и се потребява самият процес на производството, а не про-

[6]) *А. Чупров:* „Железнодорожное хозяйство“. Москва, 1875 г., стр. 69—70

дукт, който може да бъде отделен от него. Следователно почти също такава форма, както тя има тази за производството на благородни метали, само с тази разлика, че П' е тук превърната форма на полезния ефект, създаден във време на производствения процес, а не натурална форма на злато или сребро, добити във време на този процес и изтласкани от него.

Промишленият капитал е единствената форма на съществуване на капитала, при която функция на капитала е не само присвояването на принадена стойност или на принаден продукт, но и тяхното създаване. Поради това именно промишленият капитал обуславя капиталистическия характер на производството; съществуването на промишления капитал включва в себе си класовото противоречие между капиталистите и наемните работници. В онази степен, в която той овладява общественото производство, се извършва преврат в техниката и в обществената организация на трудовия процес, а заедно с това и в икономико-историческия тип на обществото. Другите видове капитал, които са съществували преди него сред миналите или загиващи системи на общественото производство, не само са подчинени нему и не само претърпяват съответствуващите нему изменения в механизма на своите функции, но и се движат напред вече само на основата на промишления капитал, следователно живеят и умират, стоят и падат заедно с тази основа. Паричният и стоковият капитал, доколкото те със своите функции действуват наред с промишления капитал, като носители на отделни отрасли на капиталистическа дейност, са само достигнали самостоятелност вследствие на общественото разделение на труда и едностранно развити видове на съществуването на различните функционални форми, които промишленият капитал ту приема, ту изоставя в сферата на обръщението.

Кръгооборотът П ... П', от една страна, се преплита с общото стоково обръщение, излиза от него и влиза в него, съставлява негова част. От друга страна, за индивидуалния капиталист той образува отделно самостоятелно движение на капиталовата стойност — движение, което се извършва отчасти в пределите на общото стоково обръщение, отчасти вън от него, но което всякога запазва своя самостоятелен характер. Първо, защото двете фази на движението, които се изминават в сферата на обръщението, П—С и С'—П', имат функционално определен характер като фази на движението на капитал; в П—С по своята натурална форма С е определено като работна сила и средство за производство; в С'—П' се реализира капиталовата стойност + принадената стойност. Второ, Пр, процесът на производството, обхваща производителното потребление. Трето, възвръщането на парите към техния изходен пункт прави движението П ... П' кръгооборот, завършен в самия себе си.

Следователно всеки индивидуален капитал в своите две половини на обръщението П—С и С'—П' е, от една страна, агент на общото стоково обръщение, в което той функционира или е вплетен ту като пари, ту като стока и по този начин сам представлява брънка в общата верига метаморфози на стоковия свят. От друга страна, в пределите на общото обръщение той описва свой собствен самостоятелен кръгооборот, в който сферата на производството представлява преходен стадий и в който той се възвръща към своя изходен пункт в същата форма, в която го е напуснал. В пределите на своя собствен кръгооборот, който включва и неговата реална метаморфоза в процеса на производството, капиталът изменя и величината на своята стойност. Той се възвръща не просто като парична стойност, а като увеличена, порасла парична стойност.

Най-после, ако погледнем на П—С ... Пр ... С'—П' като на отделна форма на процеса на кръгооборота на капитала наред с другите негови форми, които ще бъдат изследвани по-нататък, тя се характеризира със следното:

1) Тя се явява като *кръгооборот на паричния капитал,* защото промишленият капитал в своята парична форма, като паричен капитал, образува изходния пункт на целия процес и пункт, към който този процес се възвръща. Самата формула изразява, че тук парите не се изразходват като пари, а само се авансират, следователно са само парична форма на капитала, паричен капитал. Тя изразява, по-нататък, че разменната стойност, а не потребителната стойност е самоцелта, определяща движението. Именно защото паричната форма на стойността е самостоятелна, осезателна форма на проявление на стойността, именно затова формата на обръщението П ... П', изходен и заключителен пункт на която са действителни пари, с най-голяма нагледност изразява подбудителния мотив на капиталистическото производство, правенето на пари. Процесът на производството е само неизбежно посредствуващо звено, необходимо зло с цел да се правят пари. Поради това всички нации с капиталистически начин на производство периодично преживяват спекулативна треска, през време на която те се стремят да извършват правенето на пари без посредничеството на производствения процес.

2) Стадият на производството, функцията на Пр, образува в този кръгооборот прекъсване между двете фази на обръщението П — С ... С' — П', което, на свой ред, само посредствува простото обръщение П — С — П'. Процесът на производството във форма на самия процес на кръгооборота формално и направо се явява като това, каквото той представлява при капиталистическия начин на производство: просто средство за нарастване на авансираната стой-

ност; следователно обогатяването като такова е тук самоцел на производството.

3) Тъй като поредицата фази се открива с фазата *П — С*, то втори член на обръщението е *С' — П'*; следователно изходният пункт е *П*, паричният капитал, който очаква нарастване на стойността; заключителният пункт — *П'*, нарасналият по стойност паричен капитал *П+п*, където *П* фигурира като реализиран капитал със своя потомък *п*. Това отличава кръгооборота *П* от двата други кръгооборота, *Пр* и *С'*, и го отличава по двояк начин. От една страна, по паричната форма на двата крайни члена; а парите са самостоятелна осезателна форма на съществуването на стойността, стойността на продукта в нейната самостоятелна стойностна форма, в която е заличена всяка следа на потребителната стойност на стоките. От друга страна, формата *Пр ... Пр* не се превръща необходимо в *Пр ... Пр'* (*Пр+пр*), а във формата *С' ... С'* изобщо не се вижда никаква разлика в стойността на двата крайни члена. — Следователно за формулата *П ... П'* е характерно, от една страна, обстоятелството, че капиталовата стойност съставлява изходния пункт, а порасналата капиталова стойност — заключителния пункт, така че авансирането на капиталовата стойност се явява като средство, а нарасналата капиталова стойност — като цел на цялата операция; от друга страна, характерно е обстоятелството, че това отношение е изразено в парична форма, в самостоятелната форма на стойността, а поради това паричният капитал е изразен като пари, раждащи пари. Създаването на принадената стойност от стойността е изразено не само като алфа и омега на процеса, но е изразено изрично в блестящата парична форма.

4) Тъй като *П'*, реализираният паричен капитал като резултат на *С' — П'*, на допълнителната и заключителна фаза на *П — С*, се намира абсолютно в същата форма, в която той е започнал своя пръв кръгооборот, то излизайки от него, той може отново да започне също такъв кръгооборот, като увеличен (натрупан) паричен капитал: *П'=П+п*; във всеки случай формата *П ... П'* не изразява, че при повтаряне на кръгооборота обръщението на *п* се отделя от обръщението на *П*. Разглеждан в своя еднократен вид, формално, кръгооборотът на паричния капитал изразява следователно само процеса на нарастване на стойността и процеса на натрупване. Потреблението е изразено в него посредством $П — С <^{Р}_{Сп}$, само като производително потребление, само такова потребление именно се заключава в този кръгооборот на индивидуалния капитал. *П — Р* е *Р — П* или *С — П* от страна на работника; следователно представлява първата фаза на обръщението, което опосредствува неговото лично потребление: *Р — П — С* (средства за живот). Втората фаза, *П — С*, вече

не влиза в кръгооборота на индивидуалния капитал; но този кръгооборот довежда до нея, предполага я, защото работникът, щом той всякога трябва да се намира на пазара като материал за експлоатация от капиталиста, преди всичко трябва да съществува, следователно трябва да поддържа себе си с лично потребление. Обаче самото това потребление се предполага тук само като условие на производителното потребление на работната сила от капитала, следователно само доколкото работникът със своето лично потребление поддържа и възпроизвежда себе си като работна сила. Колкото се отнася до *Сп*, същинските стоки, които влизат в кръгооборота, те съставляват само храна за производителното потребление. Актът *Р — П* опосредствува личното потребление на работника, превръщането на средствата за живот в негова плът и кръв. Разбира се, капиталистът също трябва да бъде налице, следователно също трябва да съществува и да потребява, за да играе ролята на капиталист. Но за това фактически му е необходимо да потребява колкото работника — повече не предполага тази форма на процеса на обръщението. Формално дори това не е изразено тук, защото формулата завършва с *П'*, следователно с резултат, който незабавно може отново да функционира като увеличен паричен капитал.

В *С' — П'* пряко се съдържа продажбата на *С'*; но *С' — П'*, продажба за едната страна, е *П — С*, покупка за другата; окончателно стоката се купува само заради нейната потребителна стойност, само (като се абстрахираме от препродажбите), за да влезе в процеса на потребление, било то лично или производително, в зависимост от природата на купувания предмет. Но това потребление не влиза в кръгооборота на онзи индивидуален капитал, продукт на който е *С'*; този продукт се изтласква из кръгооборота именно като стока, подлежаща на продажба. *С'* е изрично предназначено за чуждо потребление. Поради това у тълкувателите на меркантилната система (в основата на която лежи формулата *П — С ... Пр ... С' — П'*) ние намираме пространни проповеди на темата, че отделният капиталист трябва да потребява само колкото работника и че нацията на капиталистите трябва да предостави потреблението на своите стоки и изобщо процеса на потреблението на други, по-глупави нации, а сама трябва да направи своя жизнена задача производителното потребление. Тези проповеди по своята форма и съдържание често напомнят аналогичните аскетични увещания на църковните отци.

И така, процесът на кръгооборота на капитала представлява единство на обръщението и производството, включва едното и дру-

гото. Доколкото двете фази: $П — С$, $С' — П'$, са актове на обръщение, обръщението на капитала съставлява част от общото стоково обръщение. Но като функционално определени отдели, стадии в кръгооборота на капитала, който кръгооборот се отнася не само към сферата на обръщението, но и към сферата на производството, капиталът вътре в общото стоково обръщение извършва свой собствен кръгооборот. В първия стадий общото стоково обръщение му служи, за да приеме формата, в която той може да функционира като производителен капитал; във втория стадий — за да се освободи от формата на стока, в която той не би могъл да възобнови своя кръгооборот, и в същото време, за да се открие пред него възможността да отдели своя собствен кръгооборот като капитал от обръщението на прирасналата към него принадена стойност.

Ето защо кръгооборотът на паричния капитал е най-едностранната, а поради това и най-ярко изразената и характерната от формите, в които се проявява кръгооборотът на промишления капитал; цел и движещ мотив на последния е: нарастване на стойността, правене на пари и натрупване, представени тук така (купуване, за да се продаде по-скъпо), че те направо се хвърлят в очи. Поради това, че първа фаза в тази форма е $П — С$, проличава и произходът на съставните части на производителния капитал от стоковия пазар, както и изобщо проличава обусловеността на капиталистическия производствен процес от обръщението, от търговията. Кръгооборотът на паричния капитал не е само стоково производство: той сам се осъществява само посредством обръщението, предполага последното. Това е ясно вече от обстоятелството, че принадлежащата към обръщението форма $П$ се явява като първа и чиста форма на авансираната капиталова стойност, какъвто не е случаят в другите две форми на кръгооборота.

Кръгооборотът на паричния капитал само дотолкова винаги остава общ израз на промишления капитал, доколкото той всякога заключава в себе си нарастване на авансираната стойност. В кръгооборота $Пр \ldots Пр$ паричният израз на капитала се явява само като цена на елементите на производството, следователно само като стойност, изразена в сметни пари, и в тази именно форма тя се фиксира в счетоводството.

$П \ldots П'$ става специфична форма на кръгооборота на промишления капитал, доколкото влизащият наново в действие капитал се авансира отначало като пари и се извлича обратно в същата форма — било при преминаване от един производствен отрасъл към друг или пък при излизане на промишления капитал от сферата на действие. Тази форма включва и функционирането като капитал на онази принадена стойност, която се авансира отначало в парична форма; с най-голяма яснота това изпъква в случай, когато принадената стойност функционира не в онова предприятие, от което тя произхожда. $П \ldots П'$ може да бъде първият кръгооборот на известен капитал; то може да бъде последен кръгооборот; то може да се смята за форма на целия обществен капитал; то е форма на капитала, който се влага за пръв път, било че той представлява новонатрупан в парична форма капитал или пък старият капитал, изцяло превърнат в пари с цел да бъде пренесен от един отрасъл на производството в друг.

Паричният капитал, като форма, постоянно присъща на всички кръгообороти, извършва този кръгооборот тъкмо за онази част на капитала, която произвежда принадена стойност, за променливия капитал. Нормалната форма на авансиране работната заплата е плащането с пари; този процес трябва постоянно да се възобновява през кратки срокове, защото работникът преживява само от плащане до плащане. Поради това капиталистът постоянно трябва да противостои на работника като паричен капиталист, а неговият капитал — като паричен капитал. Тук, в противоположност на купуването на средства за производство и на продажбата на произведените стоки, не може да става пряко или косвено погасяване на плащанията (така, че по-голямата част от паричния капитал фактически да фигурира само във форма на стоки парите — само във форма на сметни пари, а наличните пари, в края на краищата, само за уравняване на балансите). От друга страна, част от произлизащата от променливия капитал принадена стойност се изразходва от капиталиста за негово лично потребление, което спада към сферата на търговията на дребно и в последна сметка се изразходва винаги в налични пари, в паричната форма на принадената стойност. Работата не се изменя от това, дали тази част на принадената стойност е голяма или малка. Променливият капитал постоянно все отново и отново се появява като паричен капитал, изразходван за работна заплата ($П — Р$), а $п$ като принадената стойност, разходвана за покриване личните потребности на капиталиста. Следователно $П$ като авансиран променлив капитал, и $п$ като негов прираст необходимо остават в парична форма, за да бъдат изразходвани в такава форма.

Формулата $П — С \ldots Пр \ldots С' — П'$, която има за резултат $П' = П + п$, е измамлива по своята форма, има илюзорен характер, който произтича от това, че авансираната и нарасналата стойност съществуват тук в своята еквивалентна форма, в пари. Тази формула поставя ударението не върху нарастването на стойността, а върху *паричната форма* на този процес, върху обстоятелството, че от обръщението, в края на краищата, е извлечена повече стойност в парична форма, отколкото първоначално е била авансирана — сле-

дователно върху увеличението на масата злато и сребро, принадлежаща на капиталиста. Така нарічаната монетарна система е само израз на ирационалната форма $П — С — П'$, на движение, протичащо изключително в сферата на обръщението; поради това двата акта: 1) $П — С$, 2) $С — П'$ могат да намерят в тази система само това обяснение, че $С$ във втория акт се продава по-скъпо от своята стойност и следователно извлича от обръщението повече пари, отколкото са били хвърлени в обръщението при неговата покупка. Напротив, $П — С \ldots Пр \ldots С' — П'$, фиксиран като изключителна форма, лежи в основата на развитата меркантилна система, където не само стоковото обръщение, но и стоковото производство се явява като необходим елемент.

Илюзорният характер на формулата $П—С \ldots Пр \ldots С'—П'$ и съответствуващото й илюзорно тълкуване се запазват, докато тази форма се фиксира като еднократна, а не като текуща, постоянно възобновяваща се; следователно, докато тя се смята не като една от формите на кръгооборота, а като негова изключителна форма. Но тя вече сама по себе си говори за други форми.

Първо, целият този кръгооборот предполага капиталистически характер на самия процес на производството и като база предполага следователно този процес на производство заедно с обусловеното от него специфично състояние на обществото. $П—С = П—С<^{Р}_{Сп}$; но $П—Р$ предполага наемния работник, а поради това предполага средствата за производство като част от производителния капитал, следователно предполага процеса на труда и процеса на нарастването на стойността, производствения процес вече като функция на капитала.

Второ, ако актът $П—П'$ се повтаря, то възвръщането към паричната форма се оказва толкова мимолетно, колкото паричната форма в първия стадий. $П—С$ изчезва, за да даде място на $Пр$. Постоянно повтарящото се авансиране на пари, както и постоянното възвръщане на авансираната сума във вид на пари сами се оказват само моменти, изчезващи в кръгооборота.

Трето,

$$П—С \ldots Пр \ldots С'—П'.П—С \ldots Пр \ldots С'—П'.П—С \ldots Пр \ldots \text{ и т. н.}$$

Вече при вторичното повторение на кръгооборота, преди да се завърши вторият кръгооборот на $П$, се появява кръгооборотът $Пр \ldots С'—П.П—С \ldots Пр$; по този начин всички по-нататъшни кръгообороти могат да се разглеждат под зрителния ъгъл на формата $Пр \ldots С'—П—С \ldots Пр$; тогава $П—С$, като първа фаза на първия

кръгооборот, представлява само мимолетна подготовка на постоянно повтарящия се кръгооборот на производителния капитал, каквото тя и представлява в действителност, когато става дума за промишления капитал, който за пръв път се влага във формата на паричен капитал.

От друга страна, преди да завърши вторият кръгооборот на $Пр$, успява да се завърши първият кръгооборот $С'—П'.П—С \ldots \ldots Пр \ldots С'$ (по-кратко $С'—С'$), кръгооборотът на стоковия капитал. По този начин вече първата форма съдържа в себе си двете останали и следователно паричната форма изчезва, доколкото тя представлява не прост израз на стойността, а неин израз в еквивалентна форма, в пари.

Най-после, ако вземем новодействуващ отделен капитал, който за пръв път извършва кръгооборота $П—С \ldots Пр \ldots С'—П'$, то $П——С$ е подготвителна фаза, предшественица на първия производствен процес, извършван от този отделен капитал. Следователно тази фаза $П—С$ не се предполага, а по-скоро се предизвиква или обуславя от процеса на производството. Но това важи само за дадения отделен капитал. Доколкото се предполага капиталистическият начин на производство, следователно при състоянието на обществото, определяно от капиталистическото производство, обща форма на кръгооборота на промишления капитал е кръгооборотът на паричния капитал. Поради това капиталистическият производствен процес се предполага като prius* — ако не при първия кръгооборот на паричния капитал, на нововложен промишлен капитал, то отвъд пределите на този кръгооборот. Постоянното съществуване на капиталистическия процес на производство предполага постоянно възобновяване на кръгооборота $Пр \ldots Пр$. В първия стадий на $П—С<^{Р}_{Сп}$ вече пряко изпъква тази предпоставка, тъй като този акт, от една страна, предполага съществуването на класата на наемните работници и тъй като, от друга страна, онова, което за купувача на средствата за производството е първи стадий $П—С$, за техния продавач представлява $С'—П'$; следователно $С'$ предполага стоковия капитал, а поради това и самата стока като резултат на капиталистическо производство — предполага по такъв начин функцията на производителния капитал.

* — предшественик. *Ред.*

Глава втора

КРЪГООБОРОТЪТ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИЯ КАПИТАЛ

Общата формула на кръгооборота на производителния капитал е такава: $Пр\ldots C'-П'-C\ldots Пр$. Този кръгооборот означава периодично възобновяване на функционирането на производителния капитал, следователно производство, или процес на производството на капитала като процес на възпроизводство с оглед на нарастването на стойността; не само производство, а периодично възпроизводство на принадена стойност; функциониране на промишления капитал, който се намира в своята производителна форма, не като еднократно, а като периодично повтарящо се функциониране, така че възобновяването е дадено от самия изходен пункт. Част от C' може (в известни случаи, в известни области на приложение на промишления капитал) непосредствено отново да влезе като средство за производство в същия процес на труда, от който тя е излязла като стока; с това се спестява само превръщането на нейната стойност в действителни пари или в парични знаци, или пък тя получава самостоятелен израз само като сметни пари. Тази част от стойността не влиза в обръщението. По-този начин в процеса на производството влизат стойности, които не влизат в процеса на обръщението. Същото се отнася и до онази част на C', която капиталистът потребява in natura* като част от принадения продукт. Обаче това е без значение за капиталистическото производство; тя може най-многото да се взема под внимание в земеделието.

В тази форма веднага се хвърлят в очи две неща.

Първо. Докато в първата форма $П\ldots П'$ процесът на производството, функцията на $Пр$, прекъсва обръщението на паричния капитал и се явява само като посредник между двете негови фази $П-C$ и $C'-П'$, тук целият процес на обръщението на промишления капитал, цялото негово движение в пределите на фазата на обръщението, образува само прекъсване и следователно само посредствуващо звено между производителния капитал, който като пръв краен член открива кръгооборота и го затваря като последен член в същата форма, т. е. във формата, в която той го започва отново. Същинското обръщение се явява само опосредствуване на периодично възобновяваното и — чрез възобновяването — непрекъснато възпроизводство.

* — в натура. *Ред.*

Второ. Цялото обръщение се представя във форма, противоположна на онази, която то притежава в кръгооборота на паричния капитал. Там формата, ако оставим настрана величината на стойността, беше: $П-C-П$ ($П-C$. $C-П$); тук, ако пак оставим настрана величината на стойността, тя е: $C-П-C$ ($C-П$. $П-C$), т. е. формата на просто стоково обръщение.

I. ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Да разгледаме преди всичко процеса $C'-П'-C$, който протича в сферата на обръщението между двата крайни члена $Пр\ldots Пр$.

Изходен пункт на това обръщение е стоковият капитал: $C'=C+c=Пр+c$. Функцията на стоковия капитал $C'-П'$ (реализация на съдържащата се в него капиталова стойност $=Пр$, съществуваща сега като съставна част C на стоката C', а също реализация на съдържащата се в него принадена стойност, която съществува сега като съставна част на същата стокова маса, притежаваща стойност c) беше разгледана в първата форма на кръгооборота. Но там тя съставляваше втората фаза на прекъснатото обръщение и заключителната фаза на целия кръгооборот. Тук тя съставлява втората фаза на кръгооборота, но първата фаза на обръщението. Първият кръгооборот завършва с $П'$, и тъй като $П'$, подобно на първоначалното $П$, може отново да започне като паричен капитал втори кръгооборот, отначало не беше необходимо да се разглежда ще продължат ли $П$ и n (принадената стойност), които се съдържат в $П'$, по общ път и по-нататък или пък ще си намерят различни пътища. Там би било необходимо да се разгледа това само в случай, че бихме проследили първия кръгооборот по-нататък, в неговото възобновяване. Тук, където става дума за кръгооборота на производителния капитал, този въпрос трябва да получи решение, тъй като отговорът определя вече неговия пръв кръгооборот и тъй

като $C'-\Pi'$ се явява в него като първа фаза на обръщението, която трябва да бъде допълнена посредством $\Pi-C$. От това решение зависи представлява ли формулата просто възпроизводство или пък възпроизводство в разширен мащаб. По този начин характерът на кръгооборота се изменя съобразно с решението.

И така, да вземем преди всичко простото възпроизводство на производителния капитал, при което, както и в първата глава, ще приемем, че обстоятелствата остават неизменни и купуването и продаването на стоките се извършва по тяхната стойност. При такава предпоставка цялата принадена стойност влиза в личното потребление на капиталиста. След като се е извършило превръщането на стоковия капитал C' в пари, част от паричната сума, представляваща капиталовата стойност, продължава да циркулира в кръгооборота на промишления капитал; другата част, превърнатата в пари принадена стойност, влиза в общото стоково обръщение, представлява изхождащо от капиталиста парично обръщение, обаче се извършва извън обръщението на неговия индивидуален капитал.

В нашия пример имахме стоков капитал C' от 10 000 фунта прежда на стойност 500 ф. ст.; от тях 422 ф. ст. са стойността на производителния капитал; като парична форма на 8 440 фунта прежда те продължават обръщението на капитала, започнато от C', докато принадената стойност от 78 ф. ст., парична форма на 1 560 фунта прежда, добавъчната част на стоковия продукт, излиза от това обръщение и преминава отделен път в сферата на общото стоково обръщение.

$$C'\begin{pmatrix}C\\+\\c\end{pmatrix}\begin{matrix}-\\-\\-\end{matrix}\Pi'\begin{pmatrix}\Pi\\+\\n\end{pmatrix}\begin{matrix}-C<{P \atop Cn}\\ \\-c\end{matrix}$$

$n-c$ представлява редица покупки с пари, които капиталистът изразходва било за същински стоки, било за услуги за своята особа или за своето семейство. Тези покупки са раздробени, извършват се в различни моменти. Следователно парите съществуват временно във формата на паричен запас, предназначен за текущо потребление, или във формата на съкровище — защото парите, чието обръщение е прекъснато, се намират именно във формата на съкровище. Тяхната функция като средство за обръщение, а такова те остават и в своята преходна форма на съкровище, не влиза в обръщението на капитала в неговата парична форма Π. <Тази функция изхожда от кръгооборота на индивидуалния капитал, но не влиза отново в него.> Парите в дадения случай не се авансират, а се изразходват.

Ние приемахме, че целият авансиран капитал винаги изцяло преминава от една фаза в друга; така и тук ние приемаме, че стоковият продукт на процеса Πp носи в себе си цялата стойност на производителния капитал $\Pi p=422$ ф. ст. плюс принадената стойност $=78$ ф. ст., създадена във време на производствения процес. В нашия пример, където ние имаме работа с делим стоков продукт, принадената стойност съществува във формата на 1 560 фунта прежда — точно както ако пресмятаме върху 1 фунт прежда тя съществува във формата на 2 496 унции прежда. Ако, напротив, стоковият продук беше например машина за 500 ф. ст. и със същия състав по стойност, то макар една част от стойността на тази машина да бъде $=78$ ф. ст. принадена стойност, тези 78 ф. ст. биха съществували само в машината като цяло: без да разбиваме машината на парчета, без да унищожаваме по такъз начин заедно с нейната потребителна стойност и нейната стойност, не можем да я разделим на капиталова стойност и принадена стойност. Следователно двете съставни части на стойността могат да бъдат представени в съставните части на стоковото тяло само мислено, а не като самостоятелни елементи на стоката C', както всеки фунт прежда представлява отделим самостоятелен елемент на 10 000 фунта стока. В първия случай, преди n да започне своето отделно обръщение, трябва да бъде продадена изцяло цялата стока, стоковият капитал, машината. Напротив, ако капиталистът продаде 8 440 фунта, продажбата на останалите 1 560 фунта ще представлява напълно обособено обръщение на принадената стойност във форма c (1 560 фунта прежда) — n (78 ф. ст.) — c (предмети за потребление). Но елементите на стойността на всяка отделна част от 10 000 фунта продукт, прежда, могат да бъдат точно така представени като части от продукта, както елементите на стойността на целия продукт. Последният, 10 000 фунта прежда, може да се раздели на стойността на постоянния капитал (c), 7 440 фунта прежда на стойност 372 ф. ст., стойността на променливия капитал (v) 1 000 фунта прежда за 50 ф. ст., и принадена стойност (m), 1 560 фунта прежда за 78 ф. ст. Точно така и всеки фунт прежда може да се раздели на $c=11\,904$ унции на стойност 8 928 пенса, $v=1\,600$ унции прежда на стойност 1 200 пенса, $m=2\,496$ унции прежда на стойност 1 872 пенса. Капиталистът би могъл също така, продавайки последователно 10 000 фунта на части, постепенно да потребява съдържащите се в тези части елементи принадена стойност, при което също постепенно би реализирал сумата $c+v$. Но в края на краищата и тази операция предполага, че са продадени всичките 10 000 фунта и че следователно с продажбата на 8 440 фунта е възстановена стойността на c и v (Книга I, глава VII, 2).

Както и да е, чрез акта *С'—П'* капиталовата стойност и принадената стойност, включващи се в *С'*, придобиват отделимо една от друга съществуване, съществуване на различни парични суми; в двата случая както *П*, така и *п* е действително превърната форма на онази стойност, която първоначално в *С'* имаше изключително мислен израз, само като цена на стоката.

с—п—с представлява просто стоково обръщение; първата негова фаза *с—п* се включва в обръщението на стоковия капитал *С'—П'*, следователно в кръгооборота на капитала; напротив, неговата допълваща фаза *п—с* лежи извън този кръгооборот, извършва се като обособен от него акт на общото стоково обръщение. След превръщането на *С'* в *П'* обръщението на *С'* и *с*, на капиталовата стойност и принадената стойност, се разделя. Оттук произтича следното:

Първо. След като посредством акта *С'—П'* = *С'*—(*П*+*п*) стоковият капитал е реализиран, явява се възможността да се раздели движението на капиталовата стойност и принадената стойност, което в *С'—П'* оставаше общо и се извършваше от една и съща стокова маса; сега и едната, и другата стойност придобиват самостоятелност във формата на отделни парични суми.

Второ. Ако това разделяне се извършва, при което *п* се изразходва като доход на капиталиста, а *П* като функционална форма на капиталовата стойност продължава своя път, определян от кръгооборота, то първият акт *С'—П'* във връзка със следващите актове *П—С* и *п—с* може да бъде представен във вид на две различни обръщения: *С—П—С* и *с—п—с*; двата тези реда по своята обща форма се отнасят към обикновеното стоково обръщение.

Впрочем на практика, когато става дума за цялостни, неделими стокови тела, съставните части на стойността се обособяват мислено. Например в лондонските строителни предприятия, по-голямата част от които работят с кредит, строителният предприемач получава аванси съобразно с преминаването на строежа на сградата от един стадий в друг. Нито един от тези стадии не е сграда, а само реално съществуваща съставна част от бъдещата сграда, която се намира в процес на строеж; следователно въпреки своята реалност това е само идеална част от цялата сграда, и все пак достатъчно реална, за да служи като гаранция за допълнителен заем. (Относно това виж по-долу глава XII*).

Трето. Ако движението на капиталовата стойност и принадената стойност, което оставаше още общо в *С* и *П*, се разделя само отчасти (така че част от принадената стойност се разходва не като доход) или съвсем не се разделя, то в самата капиталова стойност

* Виж настоящия том, стр. 248. *Ред.*

се извършва изменение още във време на нейния кръгооборот, преди неговото завършване. В нашия пример стойността на производителния капитал беше равна на 422 ф. ст. Следователно, ако той продължи движението *П—С* вече във вид например на 480 ф. ст. или на 500 ф. ст., то последните стадии на кръгооборота той извършва като стойност с 58 ф. ст., или със 78 ф. ст. по-голяма, отколкото е била началната стойност. В същото време това може да бъде свързано с изменение в строежа на капитала по стойност.

С'—П', вторият стадий на обръщението и заключителният стадий на кръгооборот I (*П* . . . *П'*), е в нашия кръгооборот негов втори стадий и първи стадий на стоковото обръщение. Следователно, доколкото се касае до обръщението, *С'—П'* трябва да бъде допълнено посредством *П'—С'*. Но *С'—П'* не само вече е завършил процеса на нарастване на стойността (в дадения случай функцията на *Пр*, първия стадий), но и неговият резултат, стоковият продукт *С'*, вече е реализиран. Следователно *С'—П'* завършва процеса на нарастването на стойността на капитала, както и реализацията на онзи стоков продукт, в който се явява нарасналата капиталова стойност.

И така, ние приехме просто възпроизводство, т. е., че *п—с* съвсем се отделя от *П—С*. И двете обръщения, както *с—п—с*, така и *С—П—С*, по своята обща форма се отнасят към стоковото обръщение (и поради това не разкриват никаква разлика в стойността между двата крайни члена); поради това лесно е да се схване капиталистическият производствен процес, както при вулгарната икономия, просто като производство на стоки, на потребителни стойности, предназначени за един или друг род потребление и произвеждани от капиталиста изключително с цел да ги замени със стоки с друга потребителна стойност или, както невярно твърди вулгарната политическа икономия, да ги обменя срещу тези стоки.

С' се явява от самото начало като стоков капитал и целта на целия процес, обогатяването (нарастването на стойността), не само не изключва личното потребление на капиталиста, което нараства с величината на принадената стойност (а следователно и на капитала), но и направо го предполага.

При обръщението на дохода на капиталиста произведената стока *с* (или мислено съответствуващата ѝ част от стоковия продукт *С'*) фактически служи само на това, да превърне този доход отначало в пари, а след това от пари в редица други стоки, служещи за лично потребление. Но при това не трябва да се изпуска изпредвид едно мъничко обстоятелство: *с* е стокова стойност, която нищо не е струвала на капиталиста, въплъщение на принаден труд, а поради това то излиза на сцената първоначално като съставна част на стоковия капитал *С'*. Следователно вече със самото си съществуване

това *с* е свързано с кръгооборота на извършващата своя процес капиталова стойност; ако този кръгооборот спре или изобщо настъпи някакво нарушение в него, то съкращава се или даже съвсем се прекратява не само потреблението на *с*, но в същото това време и пласментът на редицата стоки, съставляващи възстановяването на *с*. Същото е и в случая, когато актът *С'—П'* не се осъществи или се продаде само известна част от *С'*.

Ние видяхме, че *с—п—с*, като обръщение на дохода на капиталиста, влиза в обръщението на капитала само докато *с* е част от стойността на *С'*, на капитала в неговата функционална форма на стоков капитал; но станало самостоятелно в *п—с*, обръщението на дохода в неговата пълна форма *с—п—с* не влиза в движението на капитала, авансиран от капиталиста, макар и да изхожда от него. Обръщението на дохода е свързано с обръщението на авансирания капитал, доколкото съществуването на капитала предполага съществуването на капиталиста, а последното се обуславя от неговото потребление на принадена стойност.

С', например преждата, функционира в общото обръщение само като стока; но като момент в обръщението на капитала *С'* функционира като *стоков капитал*, като една от формите, които последователно взема и изоставя капиталовата стойност. След продаването на преждата на търговеца тя излиза от процеса на кръгооборота на онзи капитал, продукт на който представлява, но въпреки това все още остава като стока в сферата на обръщението. Обръщението на същата тази стокова маса все още продължава, макар то да е престанало да съставлява момент в самостоятелния кръгооборот на капитала на предача. По този начин действително заключителната метаморфоза на стоковата маса, хвърлена от капиталиста в обръщението, актът *С—П*, окончателното нейно излизане в сферата на потреблението, може да бъде съвсем отделен в пространство и време от онази метаморфоза, в която тази стокова маса функционира като стоков капитал на дадения капиталист. Същата онази метаморфоза, която вече се е извършила в областта на обръщението на дадения капитал, остава още да се извърши в сферата на общото обръщение.

Работата никак не се изменя, ако преждата на свой ред влиза в кръгооборота на друг промишлен капитал. Общото обръщение обхваща както взаимно преплитащите се кръгообороти на различни самостоятелни части на обществения капитал, т. е. както съвкупността на отделните капитали, така и обръщението на стойностите, хвърлени на пазара не като капитал, респективно стойностите, отиващи за личното потребление.

Отношението между кръгооборота на капитала, доколкото той съставлява част от общото обръщение, и кръгооборота, доколкото

той съставлява звена на самостоятелен кръгооборот, на свой ред изпъква пред нас, ако разгледаме обръщението на *П'* = *П* + *п*. *П*, като паричен капитал, продължава кръгооборота на капитала; *п*, като изразходване на доход (*п — с*), влиза в общото обръщение, но отпада от кръгооборота на капитала. В последния кръгооборот влиза само онази част на *п*, която функционира като допълнителен паричен капитал. В *с — п — с* парите функционират само като монета; целта на това обръщение е личното потребление на капиталиста. Типично за кретенизма на вулгарната политическа икономия е, че тя представя това обръщение, невлизащо в кръгооборота на капитала — обръщението на онази част на новосъздадената стойност, която се потребява като доход, — за характерен за капитала кръгооборот.

Във втората фаза, *П — С*, пред нас отново се оказва капиталовата стойност *П* = *Пр* (на стойността на производителния капитал, с който тук се открива кръгооборотът на промишления капитал), освободена от принадената стойност, следователно със същата величина на стойността, както в първия стадий на кръгооборота на паричния капитал *П — С*. Въпреки различното място, функцията на паричния капитал, в който сега се е превърнал стоковият капитал, е същата: неговото превръщане в *Сп* и *Р*, в средство за производство и работна сила.

И така, във функцията на стоков капитал *С' — П'* капиталовата стойност едновременно със *с — п* е преминала фазата *С — П* и след това влиза в допълващата фаза $П - С\left<\begin{matrix}P\\ Сп\end{matrix}\right.$; следователно, нейното цялостно обръщение е $С - П - С\left<\begin{matrix}P\\ Сп\end{matrix}\right.$.

Първо. Паричният капитал *П* се явява във форма I (кръгооборот *П . . П'*) като първоначална форма, в която се авансира капиталовата стойност; тук той се явява от самото начало като част от онази парична сума, в която се е превърнал стоковият капитал в първата фаза на обръщението *С' — П'*, следователно от самото начало се явява като превръщане на *Пр*, на производителния капитал, в парична форма, посредством продажбата на стоковия продукт. Паричният капитал съществува тук от самото начало не като първоначална и не като заключителна форма на капиталовата стойност, защото фазата *П — С*, завършваща фазата *С — П*, може да бъде премината само чрез вторично напущане на паричната форма. Поради това онази част на *П — С*, която представлява в същото време *П — Р*, вече не се явява като просто авансиране на пари, изразяващо се в купуване на работна сила, а като такова авансиране, при което за работната сила се авансират в парична форма същите онези 1 000 фунта прежда на стойност 50 ф. ст., които съставляват част от стоковата стойност, създадена от работната сила. Парите,

авансирани тук на работника, са само превърнатата еквивалентна форма на част от стойността на стоката, произведена от самия работник. И вече само по тази причина актът *П—С*, доколкото той е акт *П—Р*, съвсем не е просто заместване на стока в парична форма със стока в потребителна форма, но заключава в себе си и други елементи, независими от общото стоково обръщение като такова.

П' се явява като превърната форма на *С'*, което на свой ред е продукт на миналите функции на *Пр*, на производствения процес; поради това цялата парична сума *П'* е паричен израз на минал труд. В нашия пример 10 000 фунта прежда=500 ф. ст., на продукта на процеса на преденето; от тях 7 440 фунта прежда=авансирания постоянен капитал $c=372$ ф. ст.; 1 000 фунта прежда=авансирания променлив капитал $v=50$ ф. ст. и 1 560 фунта прежда=принадената стойност $m=78$ ф. ст. Ако от *П'* отново се авансира, при равни други условия, само първоначалният капитал=422 ф. ст., то в следващата седмица на работника ще бъде авансирана в акта *П—Р* само част от 10 000 фунта прежда (именно паричната стойност на 1 000 фунта прежда), произведени през тази седмица. Като резултат на акта *С—П* парите всякога са израз на минал труд. Ако веднага на стоковия пазар се извърши допълващият акт *П—С*, следователно, ако *П* се превърне в налични, намиращи се на пазара стоки, то пак се извършва превръщане на минал труд от една форма (пари) в друга форма (стока). Но по време *П—С* е различен от *С—П*. В изключителни случаи те могат да бъдат едновременни, ако например капиталистът, който извършва *П—С*, и капиталистът, за който този акт е акт *С—П*, едновременно предават един на друг своите стоки, и *П* след това покрива само разликата. Разликата във времето между изпълнението на *С—П* и *П—С* може да бъде повече или по-малко значителна. Макар *П*, като резултат на акта *С—П*, да представлява минал труд, все пак *П* за акта *П—С* може да представлява превърната форма на стоки, които още не се намират на пазара и които ще се появят на него едва в бъдеще, тъй като актът *П—С* ще трябва да се извърши едва след като е произведена нова *С*. Също така *П* може да представлява стоки, които се произвеждат едновременно с онова *С*, паричен израз на което е *П*. Например в обмена *П—С* (покупка на средства за производство) каменните въглища могат да бъдат купени, преди да са извадени от рудника. Ако *п* фигурира като натрупани пари, а не се разходва като доход, то може да представлява памук, който ще бъде произведен едва в следващата година. Същото е при разходване на дохода на капиталиста, при *п—с*. Също така работната заплата *Р*=50 ф. ст.; тези пари са не само парична форма на минал труд на работника, но в същото време и асигнация за едновременен или бъдещ труд, който

току-що се реализира или трябва да се реализира в бъдеще. Работникът може да си купи с тях дреха, която ще бъде направена едва през следващата седмица. Така именно стои работата с много голям брой необходими средства за живот, които, за да не се развалят, трябва да бъдат потребени почти непосредствено в момента на тяхното производство. По този начин в парите, които се дават на работника като работна заплата, той получава превърнатата форма на бъдещ труд — свой собствен или на други работници. Давайки му част от неговия минал труд, капиталистът му дава асигнация за негов собствен бъдещ труд. Неговият собствен едновременен или бъдещ труд образува онзи още несъществуващ запас, от който му се заплаща за неговия минал труд. Тук съвсем изчезва представата за образуване на запас*.

Второ. В обръщението $С — П — С < {}^{Р}_{Сп}$ едни и същи пари сменят местата си два пъти: капиталистът ги получава отначало като продавач и ги дава по-нататък като купувач; превръщането на стока в парична форма служи само за да я превърне отново от парична форма в стокова форма; поради това паричната форма на капитала, неговото съществуване като паричен капитал, е в това движение само мимолетен момент; иначе казано, докато продължава движението, паричният капитал, когато служи за покупателно средство, е само средство за обръщение; като същинско платежно средство той се явява, когато капиталистите взаимно купуват един от друг и поради това трябва да се изравнява само платежният баланс.

Трето. Функционирането на паричния капитал, все едно дали той служи като просто средство за обръщение, или пък като платежно средство, опосредствува само заместването на *С* с елементите *Р* и *Сп*, т. е. заместването на преждата, стоковия продукт — резултат на производителния капитал (като се спадне принадената стойност, използвана като доход) — с елементите на производството на този продукт; следователно опосредствува обратното превръщане на капиталовата стойност от нейната стокова форма в елементите на образуването на тази стока; значи в края на краищата опосредствува обратното превръщане на стоковия капитал в производителен капитал.

За да се извършва кръгооборотът нормално, *С'* трябва да бъде продадено по своята стойност и продадено без остатък. Освен това *С—П—С* съдържа не само заместване на една стока с друга, но заместване при едни и същи стойностни съотношения. Ние приехме, че именно така се извършва заместването. Но в действителност

* Тук в ръкописа на Маркс е отбелязано: „Но всичко това се отнася към последния отдел на втората книга". *Ред.*

стойностите на средствата за производство се менят; на капиталистическото производство именно е свойствено непрекъснатото изменение на стойностните съотношения вече следствие на постоянните изменения в производителността на труда, характеризиращи капиталистическото производство. Тук ние просто споменаваме за това изменение в стойността на факторите на производството, което ще бъде изследвано по-късно.* Превръщането на елементите на производството в стоков продукт, на *Пр* в *С′*, се извършва в сферата на производството; обратното превръщане на *С′* в *Пр* — в сферата на обръщението. Това обратно превръщане се извършва посредством проста стокова метаморфоза. Но по своето съдържание то е момент в процеса на възпроизводството, разглеждан като цяло. *С — П — С* като форма на обръщението на капитала съдържа функционално определена обмяна на веществата. Превръщането на *С — П — С* обуславя по-нататък, че *С* е равно на елементите на производството на стоковото количество *С′* и че взаимното отношение на стойностите на тези елементи остава първоначалното. Следователно тук се приема не само че стоките се купуват по тяхната стойност, но и че те във време на кръгооборота не претърпяват никакво изменение на стойността; в противен случай процесът не може да протича нормално.

П в *П . . . П′* е първоначална форма на капиталовата стойност, която форма се смъква, за да се приеме отново. *П* в *Пр . . . С′—П′—С . . . Пр* е форма, която се приема само в процеса и след това пак в неговите граници отново се напуща. Тук паричната форма е само мимолетна самостоятелна форма на стойността на капитала. Капиталът, намирайки се във формата *С′*, също така трескаво се стреми да приеме парична форма, както намирайки се във формата *П′*, превърнал се в нея като в какавида, се стреми да я напусне, за да се превърне отново във формата на производителен капитал. Докато този капитал остава в парична форма, той не функционира като капитал и поради това не увеличава стойността си; капиталът лежи неизползуван. *П* действува тук като средство за обръщение, но като средство за обръщение на капитала**. Привидната самостоятелност, която притежава паричната форма на капиталовата стойност в първата форма на нейния кръгооборот (във формата на паричен капитал), изчезва в тази втора форма, която по този начин се явява като критика на форма I и я свежда само до положението на отделна форма. Ако втората метаморфоза *П— С* се натъква на препятствия (ако например на пазара няма средства за производство), тогава кръгооборотът, течението на процеса на възпроизводството, се прекъсва точно така, както и в онзи случай, когато капиталът се залежава във форма на стоков капитал. Но има и разлика: капиталът може да чака в парична форма по-дълго, отколкото в преходната стокова форма. Като не функционира като паричен капитал, той не престава да бъде пари; но ако твърде много се задържа в своята функция на стоков капитал, той престава да бъде стока и въобще потребителна стойност. Второ, намирайки се в парична форма, той притежава способността вместо своята първоначална форма на производителен капитал да приеме друга форма, докато във формата *С′* той въобще не е в състояние да мръдне от мястото си.

* Виж настоящия том, гл. XV, пункт V. *Ред.*

** Тук в ръкописа на Маркс е отбелязано: „Против Тук". *Ред.*

С′ — П′ — С включва само за *С′*, съответно на неговата форма, актове на обръщение, които са моменти от неговото възпроизводство; но за осъществяването на *С′— П′— С* е необходимо действително възпроизводство на онова *С*, в което се превръща *С′*; същото това възпроизводство на свой ред се обуславя от възпроизводствени процеси извън процеса на възпроизводството на индивидуалния капитал, представен в *С′*.

Във форма I актът $П—С<^{P}_{Cn}$ подготвя само първото превръщане на паричния капитал в производителен капитал; във форма II този акт подготвя обратното превръщане от стоков капитал в производителен капитал; следователно, доколкото влагането на промишлен капитал остава предишното, подготвя обратното превръщане на стоковия капитал в същите онези елементи на производството, от които той е произлязъл. Поради това тук, както във форма I, този акт представлява подготвителна фаза на процеса на производството, но вече като възвръщане към него, като негово възобновяване, следователно като предшественик на процеса на възпроизводството, а поради това — предшественик на повторението и на процеса на нарастване на стойността.

Необходимо е още веднъж да се отбележи, че актът *П — Р* е не прост стокообмен, а покупка на стоката *Р*, която трябва да служи за производство на принадена стойност, тъй както и *П —Сп* е само процедура, веществено необходима за постигане на същата цел.

П след извършването на $П—С<^{P}_{Cn}$ се превръща отново в производителен капитал, в *Пр*, и започва кръгооборота отново.

Следователно формата *Пр . . . С′— П′— С . . . Пр* в нейния разгърнат вид е такава:

$$Пр \ldots C' \begin{pmatrix} C \\ + \\ c \end{pmatrix} \begin{matrix} - \\ \\ - \end{matrix} \begin{pmatrix} П \\ + \\ n \end{pmatrix} \begin{matrix} -C<^{P}_{Cn} \ldots Пр \\ \\ -c \end{matrix}$$

Превръщането на паричен капитал в производителен капитал е покупка на стоки за производство на стоки. Само доколкото потреблението представлява това производително потребление, то влиза в кръгооборота на самия капитал; условието за това потребление се заключава в това, че посредством потребяваните производително стоки се създава принадена стойност. А това е нещо твърде различно от онова производство и даже от онова стоково производство, целта на което е съществуването на производителя; замяната на стока със стока, обуславяна от производството на принадена стойност, е нещо съвсем друго от обмяната на продукта сама по себе си, само опосредствувана от парите. Но така представят нещата икономистите с цел да докажат, че свръхпроизводството е невъзможно.

Освен производителното потребление на *П*, превърнало се в *Р* и *Сп*, в кръгооборота се съдържа първият член на *П—Р*, който за работника представлява *Р—П=С—П*. От обръщението *Р—П—С* което започва от работника и включва неговото потребление в кръгооборота на капитала, влиза само първият член като резултат на *П—Р*. Вторият акт, именно *П—С*, не влиза в обръщението на индивидуалния капитал, макар и да изхожда от него. Но за класата на капиталистите е необходимо постоянното съществуване на работническата класа, а поради това необходимо е и потреблението на работника, опосредствувано от акта *П—С*.

По отношение на продължението на кръгооборота на капиталовата стойност, а също така по отношение на потреблението на принадената стойност от капиталиста актът *С'—П'* предполага само, че *С'* е превърнато в пари, е продадено. То се купува, разбира се, само защото предметът представлява потребителна стойност и следователно е пригоден за един или друг вид потребление, производително или лично. Но ако *С'* продължава обръщението, например в ръцете на търговеца, който е купил преждата, то това в началото няма никакво отношение към продължението на кръгооборота на онзи индивидуален капитал, който е произвел преждата и я е продал на търговеца. Целият процес продължава, а заедно с това продължава и обусловеното от него лично потребление на капиталиста и работника. Обстоятелство, важно при изучаването на кризите.

Именно когато *С'* е продадено, е превърнато в пари, то може да бъде обратно превърнато в реалните фактори на процеса на труда, а следователно и на процеса на възпроизводството. Непосредствено нищо не се изменя в случая от това, дали *С'* е купено от крайния потребител или от търговеца, който на свой ред иска да го продаде. Размерите на стоковите маси, създавани от капиталистическото производство, се определят от мащаба на това производство и от потребността то постоянно да се разширява, а съвсем не от предопределен кръг на търсене и предлагане, не от кръга на потребностите, подлежащи на задоволяване. За масовото производство непосредствен купувач може да бъде, освен другите промишлени капиталисти, само търговецът на едро. В известни граници процесът на възпроизводството може да се извършва в предишния или даже в разширен мащаб, макар излезлите от него стоки в действителност да не са преминали в сферата на личното и производителното потребление. Потреблението на стоките не се включва в кръгооборота на капитала, от който те са произлезли. Например продадена ли е веднаж преждата, кръгооборотът на капиталовата стойност, представена в преждата, може да започне отново, независимо от това, какво в началото е станало с продадената прежда. Докато продуктът се продава, всичко върви нормално от гледна точка на капиталистическия производител. Кръгооборотът на капиталовата стойност, представител на която е този капиталистически производител, не се прекъсва. А ако този процес се разширява — което включва в себе си разширение на производителното потребление на средства за производство, — то такова възпроизводство на капитала може да се придружава от разширение на личното потребление (и следователно на търсенето) на работниците, защото този процес започва и се опосредствува от производително потребление. Така производството на принадена стойност, а заедно с него и личното потребление на капиталиста може да расте, целият процес на възпроизводството може да се намира в най-цветущо положение — и все пак голяма част от стоките може да преминава в сферата на потреблението само привидно, а в действителност да остава нераспродадена в ръцете на препродавачите, следователно фактически все още да се намира на пазара. Но стоките следват поток след поток и найпосле става ясно, че предишният поток само привидно е погълнат от потреблението. Стоковите капитали взаимно си оспорват един на друг място на пазара. Явилите се по-късно продават на намалена цена, само за да продадат. Предишните потоци още не са пласирани, а вече настъпват сроковете на плащанията по тях. Техните притежатели трябва да се обявяват в несъстоятелност или пък, за да извършат плащанията, да продават на каква да е цена. Такава продажба няма нищо общо с действителното състояние на търсенето. Тя има общо само с ***търсенето на плащане,*** с абсолютната необходимост да се превърне стока в пари. Тогава избухва криза. Тя се проявява не в непосредствено намаляване на потребителското търсене, на търсенето за лично потребление, а в намаляване на обмена на капитал срещу капитал, в свиване на процеса на възпроизводството на капитала.

Ако стоките *Сп* и *Р*, в които се превръща *П*, за да изпълни своята функция на паричен капитал, на капиталова стойност, предназначена за обратно превръщане в производителен капитал — ако тези стоки се купуват и заплащат в различни срокове и следователно *П—С* представлява редица покупки и плащания, извършвани едно след друго, то част от *П* извършва акта *П—С*, докато друга част все още остава в парично състояние, за да послужи после, в момент, определян от условията на самия процес, за редица едновременни или последователни актове *П—С*. Тази част само временно остава вън от обръщението, за да влезе в известен момент в действие, да пристъпи към изпълнение на своята функция. Но самото запазване на тази част в запас представлява на свой ред функция, определяна от нейното обръщение и предназначена за обръщението. В такъв случай нейното съществуване като покупателен и платежен фонд, спирането на нейното движение, състоянието на прекъсване в нейното обръщение също така представлява състояние, в което парите изпълняват една от своите функции като паричен капитал. Като паричен капитал, защото в този случай самите временно намиращи се в покой пари са част от паричния капитал *П* (*П'—п=П*), от онази част на стойността на стоковия капитал, която=*Пр*, е равна на стойността на производителния капитал, представляващ изходния пункт на кръгооборота. От друга страна, всичките пари, изтеглени от обръщението, се намират във формата на съкровище. Следователно формата на съкровище, в която се намират парите, става тук функция на паричния капитал, също както в *П—С* функцията на парите като покупателно средство и платежно средство става функция на паричния капитал. Причината се заключава в това, че капиталовата стойност съществува тук в парична форма, паричната форма се явява тук като състояние на промишления капитал, определяно от общата връзка на неговия кръгооборот на един от стадиите на последния. Но тук в същото време отново се оказва правилно, че паричният капитал в кръгооборота на промишления капитал не изпълнява никакви други функции, освен функциите на пари, и че тези функции на пари само поради своята връзка с другите стадии на този кръгооборот имат в същото време значение на функции на капитала.

Представянето на *П'* като отношение на *п* към *П*, като капиталистическо отношение, е непосредствена функция не на паричния капитал, а на стоковия капитал *С'*, който на свой ред изразява във вид на отношение на *с* и *С* само резултата от процеса на производството, от извършилото се в последния самонарастване на капиталовата стойност.

Ако продължаването на процеса на обръщението се натъква на препятствия, така че *П* се принуждава от външни обстоятелства,

от положението на пазара и пр., да спре своята функция *П—С* и следователно повече или по-малко продължително време да остава в своята парична форма, то пред нас са пак пари във вид на съкровище. Това става и при простото стоково обръщение, когато преходът от *С—П* към *П—С* се прекъсва от външни обстоятелства. Тук имаме принудително образуване на съкровище. По този начин в нашия случай парите имат форма на лежащ неизползуван, латентен паричен капитал. Обаче засега ние няма повече да се спираме на това.

Но и в двата случая оставането на паричния капитал в неговото парично състояние се явява като резултат на прекъснато движение, независимо от това, дали това прекъсване е целесъобразно или нецелесъобразно, доброволно или недоброволно, дали произтича от функциите на капитала или им противоречи.

II. НАТРУПВАНЕ И ВЪЗПРОИЗВОДСТВО В РАЗШИРЕН МАЩАБ

Тъй като пропорциите, в които може да се разширява процесът на производството, не са произволни, а се предписват от техниката, то реализираната принадена стойност, макар да е предназначена за капитализация, често едва чрез повтарянето на няколко кръгооборота достига такъв размер (следователно трябва дотогава да бъде натрупвана), при който тя действително може да функционира като допълнителен капитал или да влезе в кръгооборота на капиталовата стойност, извършваща своя процес. Следователно принадената стойност застива в съкровище и представлява в тази форма латентен паричен капитал. Латентен, защото не може да действува като капитал, докато остава в парична форма.[6a] Следователно образуването на съкровище се явява тук като момент, който влиза в процеса на капиталистическото натрупване, придружава го, но в същото време и съществено се различава от него. Защото образуването на латентен паричен капитал не разширява самия процес на производството. Напротив, тук се образува латентен паричен капитал, защото капиталистическият производител не може непосредствено да разшири мащаба на своето производство. Ако той продава

[6a] Изразът „latent“ [„скрит“] е зает от представата на физиката за скрита топлина, почти отстранена сега от теорията за превръщане на енергията. Ето защо в трети отдел (по-късна редакция) Маркс го заменя с израза „potentielles Kapital“ [„потенциален капитал“], зает от представата за потенциалната енергия; или по аналогия с виртуалните скорости на Д'Аламбер, „virtuelles Kapital“ [„виртуален капитал“]. — *Ф. Е.*

своя принаден продукт на производител на злато или сребро, който хвърля в обръщение ново злато или сребро, или — което се свежда до същото — на търговец, който в обмен за известна част от националния принаден продукт внася от чужбина допълнително злато или сребро, то неговият латентен паричен капитал образува прираст на националното златно или сребърно съкровище. Във всички други случаи, напр. онези 78 ф. ст., които в ръцете на купувача бяха средство за обръщение, в ръцете на капиталиста придобиват само форма на съкровище; следователно става само ново разпределение на националното златно или сребърно съкровище.

Ако в сделките на нашия капиталист парите функционират като платежно средство (така че купувачът плаща стоките едва след повече или по-малко продължителен срок), то принаденият продукт, предназначен за капитализация, се превръща не в пари, а във вземания, в титул на собственост върху еквивалент, който купувачът може би вече притежава или пък може би само очаква. Този еквивалент не влиза в процеса на възпроизводството, отнасящ се към дадения кръгооборот — както не влизат в него и парите, вложени в лихвоносни книжа и т. н., — макар че той може да влиза в кръгооборота на други индивидуални промишлени капитали.

Целият характер на капиталистическото производство се определя от нарастването на авансираната капиталова стойност, следователно на първо място от производството на колкото е възможно повече принадена стойност; а второ (виж книга I, гл. XXII) — от производството на капитал, следователно от превръщане на принадена стойност в капитал. Натрупването или производството в разширен мащаб, което като средство за постоянно разширяване производството на принадена стойност, а оттам за обогатяване на капиталиста се явява като лична цел на последния и съставлява една от общите тенденции на капиталистическото производство, по-нататък поради своето развитие става, както е показано в първа книга, необходимост за всеки индивидуален капиталист. Постоянното увеличение на неговия капитал става условие за запазването на този капитал. Обаче ние няма да се връщаме към това, за което говорихме по-рано.

Най-напред ние разгледахме простото възпроизводство, при което се приемаше, че цялата принадена стойност се изразходва като доход. При нормални условия част от принадената стойност в действителност всякога трябва да се изразходва като доход, а друга да се капитализира, при което е съвсем безразлично, че принадената стойност, произведена в един или друг определен период, ту изцяло се потребява, ту изцяло се капитализира. Средно взето — а общата формула може да даде само средното движение, — се извършва

и едното, и другото. Обаче за да не усложняваме формулата, по-добре ще бъде да приемем, че се натрупва цялата принадена стойност. Формулата $Пр \ldots С'-П'-С'<^{Р}_{Сп} \ldots Пр'$ изразява производителен капитал, който се възпроизвежда в разширен мащаб, като капитал с по-голяма стойност, и след това започва своя втори кръгооборот или, което е същото, възобновява първия кръгооборот вече като нараснал производителен капитал. Когато започва този втори кръгооборот, ние имаме като изходен пункт пак *Пр*; но само че това *Пр* представлява производителен капитал с по-големи размери от тези на първото *Пр*. Точно така, когато във формулата *П . . . П'* вторият кръгооборот започва с *П'*, това *П'* функционира като *П*, като авансиран паричен капитал с определена величина; това е паричен капитал с по-големи размери, отколкото онзи, с който е започнал първият кръгооборот; но щом той започне да изпълнява функцията на авансиран паричен капитал, вече изчезва всякакъв помен от това, че той е нараснал чрез капитализация на принадена стойност. Във формата на паричен капитал, който започва своя кръгооборот, следите на този произход са заличени. Същото става и с *Пр'*, когато служи като изходен пункт на нов кръгооборот.

Ако сравним *Пр . . . Пр'* с *П . . . П'*, или с първия кръгооборот, ще видим, че тяхното значение далеч не е еднакво. *П . . . П'*, взето само по себе си, като обособен кръгооборот, изразява само едно: че *П*, паричният капитал (или промишленият капитал в своя кръгооборот като паричен капитал), е пари, пораждащи пари, стойност, пораждаща стойност, че той произвежда принадена стойност. В кръгооборота на *Пр*, напротив, със завършването на първия стадий, стадия на производствения процес, процесът на нарастването на стойността вече се е извършил, а след изтичането на втория стадий *С'—П'* (първия стадий на обръщението) капиталовата стойност + + принадената стойност съществуват вече като реализиран паричен капитал, като *П'*, което в първия кръгооборот беше последният краен член. Че е произведена принадена стойност, е изразено в разгледаната по-преди форма *Пр . . . Пр* (виж разгърнатата формула на стр. 47*) посредством *с — п — с*, което в своя втори стадий излиза от сферата на обръщението на капитала и представлява обръщение на принадената стойност като доход. В тази форма, където цялото движение е изразено във вид на *Пр . . . Пр*, където следователно между двете крайни точки няма никакво различие в стойността, нарастването на авансираната стойност, произвеждането на принадена стойност, е също така изразено, както в акта *П . . . П'*; само че актът *С'—П'*, който е последен стадий в *П — П'* и втори

* Виж настоящия том, стр. 81. *Ред.*

стадий на кръгооборота, се явява като първи стадий на обръщението в *Пр . . . Пр*.

Пр' в *Пр . . . Пр'* изразява не това, че е произведена принадена стойност, а това, че произведената принадена стойност е капитализирана, че следователно е станало натрупване на капитал, а поради това *Пр'* противоположно на *Пр* се състои от първоначалната капиталова стойност плюс стойността на капитала, натрупана благодарение на движението на капиталовата стойност.

И *П'*, като просто заключение на *П . . . П'*, и *С'*, каквото то се явява във всичките тези кръгообороти, взети сами по себе си, изразяват не движението, а неговия резултат: нарастване на капиталовата стойност, реализирано в стокова форма или в парична форма, а поради това изразяват капиталовата стойност като $П+п$ или като $С+с$, т. е. във вид на отношение на капиталовата стойност към принадената стойност като към свой потомък. Те изразяват този резултат във вид на различни форми на обръщението на нарасналата капиталова стойност. Но нито във формата на *С'*, нито във формата на *П'* самото извършило се нарастване на стойността не е функция било на паричния, било на стоковия капитал. Паричният и стоковият капитал са особени, различни форми, различни начини на съществуване на промишления капитал, които съответствуват на различни негови функции. Паричният капитал може да изпълнява само парични функции, стоковият капитал — само стокови функции, и разликата между тях е само разлика между пари и стока. Също така промишленият капитал в своята форма на производителен капитал може да се състои само от онези елементи, които въобще влизат във всеки процес на труда, създаващ продукти: от една страна, от предметни условия на труда (средства за производство), от друга страна, от производително (целесъобразно) функционираща работна сила. Както промишленият капитал може да съществува в сферата на производството само в такъв състав, който съответствува на процеса на производството въобще, а следователно и на некапиталистическия процес на производство, така в сферата на обръщението той може да съществува само в двете съответствуващи ѝ форми на стока и пари. Но сумата на елементите на производството още от самото начало се проявява като производителен капитал, защото работната сила е чужда работна сила, която капиталистът е купил от нейния притежател точно така, както той си купува средства за производство от други стокопритежатели; поради това и самият процес на производството се представя като производителна функция на промишления капитал, а парите и стоката представляват форми на обръщението на същия този промишлен капитал и следователно функциите на парите и на стоката са функции на обръщението на този капитал, при което те

или служат като подготовка към функциите на производителния капитал, или произтичат от тях. Функцията на пари и функцията на стока са тук в същото време функции на паричен капитал и на стоков капитал само вследствие на това, че те са свързани помежду си като форми на онези функции, които промишленият капитал трябва да изпълнява в различните стадии от процеса на своя кръгооборот. Следователно би било неправилно специфичните свойства и функции, които характеризират парите като пари и стоката като стока, да се извеждат от техните свойства като капитал — и обратното, също така е неправилно да се извеждат свойствата на производителния капитал от начина на неговото съществуване във вид на средства за производство.

Когато *П'* или *С'* се фиксира във вид на $П+п$, $С+с$, т. е. във вид на отношение на капиталовата стойност към принадената стойност като потомък на първата, то това отношение намира своя израз един път в парична форма, друг път — в стокова форма, от което нещата ни най-малко не се изменят. Следователно това отношение произтича не от свойствата и функциите, присъщи на парите като такива или на стоката като такава. И в двата случая характеризиращото капитала свойство, че той е стойност, пораждаща стойност, е изразено само като резултат. *С'* всякога е продукт от функционирането на *Пр*, а *П'* е само превърнатата в кръгооборота на промишления капитал форма на *С'*. Поради това, когато реализираният паричен капитал отново започва да функционира като паричен капитал, той престава да служи като израз на капиталистическото отношение, което се съдържа в $П'=П+п$. Когато *П . . . П'* е изминато и *П'* отново започва кръгооборота, *П'* фигурира вече не като *П'*, а като *П*, дори ако цялата принадена стойност, заключаваща се в *П'*, е капитализирана. В нашия пример вторият кръгооборот започва с паричен капитал от 500 ф. ст., докато първият е започнал с 422 ф. ст. Паричният капитал, който открива кръгооборота, е със 78 ф. ст. по-голям, отколкото беше преди; тази разлика съществува при сравняване на единия кръгооборот с другия; но за това сравнение няма място в рамките на всеки отделен кръгооборот. Авансираните като паричен капитал 500 ф. ст., от които 78 ф. ст. са съществували преди като принадена стойност, играят съвсем същата роля както 500 ф. ст., с които друг капиталист открива своя пръв кръгооборот. Същото е и в кръгооборота на производителния капитал. Нарасналото *Пр'* при възобновяване се явява просто като *Пр*, подобно на *Пр* в простото възпроизводство *Пр . . . Пр*.

На стадия $П'—С'<^{P}_{Cп}$ нарасналата величина е отбелязана само посредством *С'*, но не посредством *Р'* и *Сп'*. Тъй като *С* е сума от *Р* и *Сп*, то вече *С'* показва, че сумата на съдържащите се в него

Р и *Сп* е по-голяма, отколкото в първоначалното *Пр*. Но вън от това обозначението *Р'* и *Сп'* би било и погрешно, защото, както знаем, с нарастването на капитала е свързано изменение на неговия стойностен състав, при което стойността на *Сп* расте, а стойността на *Р* всякога се намалява относително, а често и абсолютно.

III. НАТРУПВАНЕ НА ПАРИ

Може ли *п*, принадената стойност, превърнала се в пари, незабавно отново да се прибави към капиталовата стойност, която извършва процеса на своето движение, и по този начин заедно с капитала *П* в състава на *П'* да влезе в процеса на кръгооборота — това се определя от обстоятелства, независими от самата наличност на *п*. Ако *п* трябва да послужи като паричен капитал в ново, самостоятелно предприятие, което предстои да се основе наред с първото, то ясно е, че *п* може да бъде употребено за тази цел само когато то притежава минималната величина, необходима за такова предприятие. Ако *п* трябва да бъде употребено за разширяване на първоначалното предприятие, то все пак отношенията на веществените фактори на *Пр* и отношенията на тяхната стойност изискват определена минимална величина на *п*. Между всички средства за производство, действуващи в това предприятие, съществува не само известно качествено, но и определено количествено съотношение, известна пропорционалност на размерите. Тези веществени отношения и свързаните с тях стойностни отношения на факторите, влизащи в производителния капитал, определят онзи минимален размер, който *п* трябва да притежава, за да може да се превърне, като прираст на производителния капитал, в допълнителни средства за производство и допълнителна работна сила или само в първите. Така притежателят на предачно предприятие не може да увеличи броя на своите вретена, ако същевременно не се сдобие със съответните машини за чепкане и разбиване, да не говорим за увеличените разходи за памук и работна заплата, обуславяни от такова разширяване на предприятието. Следователно, за да се осъществи последното, принадената стойност трябва вече да съставлява порядъчна сума (обикновено новите разходи се изчисляват на 1 ф. ст. на ново вретено). Докато *п* не достигне тези минимални размери, капиталът трябва няколко пъти да повтори кръгооборота, преди сумата на последователно произведените от него *п* да получи възможност да функционира заедно с *П*, следователно в $П'—С'<^{Р}_{Сп}$. Дори прости изменения в детайлите, например в предачните машини, доколкото ги правят по-производителни, изискват по-голям разход на предачен материал, увеличаване мощността на машините за обработване на памука преди преденето и т. н. Следователно междувременно се натрупва *п* и неговото натрупване представлява не неговата собствена функция, а резултат от повтарянето на *Пр . . . Пр*. Неговата собствена функция е да се намира в състояние на пари, докогато то не получи благодарение на повторните кръгообороти на нарастване на стойността — следователно отвън — достатъчно прираст, при който то достига минималната величина, необходима за неговото активно функциониране: величината, само при която то може да вземе участие във функционирането на паричния капитал *П* — да вземе участие като паричен капитал, в дадения случай като натрупана част на функциониращия паричен капитал *П*. В междинния период *п* се натрупва и съществува само във формата на съкровище, намиращо се в процес на образуване, на растеж. Следователно натрупването на пари, образуването на съкровище тук е процес, който временно придружава действителното натрупване, разширяването на мащаба, в който действува промишленият капитал. Придружава го временно, преходно, защото, докато съкровището остава в състояние на съкровище, то не функционира като капитал, не взема участие в процеса на нарастването на стойността, остава парична сума, която нараства само защото получаваните без нейно съдействие пари се трупат в същия сандък.

Формата на съкровище е просто форма на пари, които не се намират в обръщение, пари, обръщението на които е прекъснато и които поради това се съхраняват в своята парична форма. Що се отнася до самия процес на образуване на съкровище, той е свойствен на всяко стоково производство, а като самоцел играе роля само в неразвитите докапиталистически форми на това производство. Но в нашия случай съкровището се явява като форма на паричния капитал, а образуването на съкровище — като процес, който временно придружава натрупването на капитала, защото и доколкото парите фигурират тук като *скрит паричен капитал;* защото образуването на съкровище — съхраняването в състояние на съкровище онази принадена стойност, която се намира в парична форма — представлява тук протичащ вън от кръгооборота на капитала, функционално определен подготвителен стадий към превръщането на принадената стойност в действително функциониращ капитал. Следователно поради това свое предназначение това е скрит паричен капитал; поради което и размерът, който трябва да достигне съкровището, за да влезе в процеса, всякога се определя от стойностния състав на производителния капитал. Но докогато парите остават в положение на съкровище, те още не функционират като паричен

капитал, представляват неизползван паричен капитал; не както преди прекъснат в своята функция, а още неспособен за своята функция.

Ние вземаме тук натрупването на пари в неговата първоначална реална форма, като действително парично съкровище. Но то може да съществува и само във форма на авоари, вземания на капиталиста, който е продал C'. Колкото се отнася до другите форми, когато скритият паричен капитал и в междинния период съществува във вид на пари, раждащи пари, например като лихвоносни депозити в някоя банка, в менителници или какъвто и да било вид ценни книжа, то тези форми не се отнасят тук. В такъв случай принадената стойност, реализирана в пари, изпълнява особени функции на капитала вън от кръгооборота на онзи промишлен капитал, от който тя е произлязла: функции, които, първо, нямат нищо общо с кръгооборота на този капитал като такъв и, второ, предполагат функции на капитала, различни от функциите на промишления капитал, които тук още не са разгледани.

IV. РЕЗЕРВЕН ФОНД

Съкровището в току-що разгледаната форма, в която съществува принадената стойност, представлява паричен фонд на натрупването, паричната форма, която натрупването на капитала временно приема и която дотолкова сама служи като условие на последното. Но този фонд на натрупването може да оказва и отделни странични услуги, т. е. да влиза в процеса на кръгооборота на капитала, без да приема формата на $Пр \ldots Пр'$ и следователно без да разширява капиталистическото възпроизводство.

Ако процесът $C'—П'$ се удължава повече от нормалното и следователно превръщането на стоковия капитал в парична форма ненормално се забавя или ако, след като това превръщане е станало, цената например на средствата за производство, в които трябва да се превърне паричният капитал, се покачва по-високо от равнището, което е съществувало при началото на кръгооборота, то съкровището, функциониращо като фонд на натрупването, може да бъде употребено, за да заеме мястото на паричния капитал или на част от него. Следователно паричният фонд на натрупването служи като резервен фонд, за да изглажда нарушенията на кръгооборота.

Като такъв резервен фонд той се отличава от фонда на покупателните и платежните средства, разгледани в кръгооборота $Пр \ldots Пр$. Тези средства представляват част от функциониращия паричен капитал (следователно форми на съществуването на известна част от

капиталовата стойност, изобщо заета в процеса), чиито части започват да функционират само една след друга, в различни срокове. В непрекъснатия ход на производствения процес постоянно се образува резервен паричен капитал, тъй като днес например постъпили плащания ще трябва едва по-късно да се извършат, днес са продадени големи маси стока, а покупка на големи маси стока ще трябва да се направи едва през по-късни дни; следователно в тези промеждутъци една или друга част от оборотния капитал постоянно се намира в парична форма. Напротив, резервният фонд не е съставна част от функциониращия вече капитал, по-точно от паричния капитал, а от капитал, който се намира в подготвителен стадий на своето натрупване, от принадена стойност, която още не се е превърнала в активен капитал. Впрочем от само себе си се разбира, че при затруднение капиталистът съвсем не пита какви определени функции играят намиращите се в негови ръце пари, а просто употребява каквото има, за да поддържа в ход процеса на кръгооборота на своя капитал. Така в нашия пример $П=422$ ф. ст., $П'=500$ ф. ст. Ако част от капитала 422 ф. ст. съществува като фонд от платежни и покупателни средства, като паричен запас, той е разчетен при неизменни условия изцяло да влезе в кръгооборота, а и да е достатъчен за тази цел. Но резервният фонд е част от 78 ф. ст. принадена стойност; той може да влезе в процеса на кръгооборота на капитала на стойност 422 ф. ст. само доколкото този кръгооборот се извършва при обстоятелства, неоставащи неизменни; защото той е част от фонда на натрупването и фигурира в дадения случай без разширяване на мащаба на възпроизводството.

Паричният фонд на натрупването вече представлява съществуване на скрит паричен капитал; следователно представлява превръщане на пари в паричен капитал.

Общата формула на кръгооборота на производителния капитал, обхващаща простото възпроизводство и възпроизводството в разширен мащаб, е:

$$Пр \ldots \overbrace{C'—П'}^{1} . \overbrace{П—C}^{2}<^{Р}_{Сп} \ldots Пр \ (Пр').$$

Ако $Пр=Пр$, то $П$ в $2)=П'—п$; ако $Пр=Пр'$, то $П$ в 2) е по-голямо от $П'—п$, т. е. $п$ изцяло или частично се е превърнало в паричен капитал.

Кръгооборотът на паричния капитал е формата, в която класическата политическа икономия разглежда процеса на кръгооборота на промишления капитал.

Глава трета

КРЪГООБОРОТЪТ НА СТОКОВИЯ КАПИТАЛ

Общата формула за кръгооборота на стоковия капитал е:

$$C'-\Pi'-C\ldots\Pi p\ldots C'.$$

C' се явява не само като продукт, но и като предпоставка на двата разгледани по-рано кръгооборота, тъй като онова, което за единия капитал е $\Pi - C$, вече предполага $C'—\Pi'$ за другия — поне доколкото част от средствата за производство сами са стоков продукт на други индивидуални капитали, извършващи своя кръгооборот. В нашия случай например въглищата, машините и т. н. представляват стоков капитал на каменовъглищния промишленик, на капиталистическия машиностроител и т. н. Освен това в глава I, п4, бе показано, че вече при първото повтаряне на $\Pi\ldots\Pi'$, преди да се завърши този втори кръгооборот на паричния капитал, се предпоставя не само кръгооборотът $\Pi p\ldots\Pi p$, но и кръгооборотът $C'\ldots C'$.

Ако възпроизводството се извършва в разширен мащаб, то заключителното C' е по-голямо от началното C' и поради това то трябва да се означава със C''.

Отликата на третата форма от първите две се изразява, първо, в това, че тук кръгооборотът се открива с цялостното обръщение с двете негови противоположни фази, докато във форма I обръщението се прекъсва от процеса на производството, а във форма II цялостното обръщение с неговите две взаимно допълващи се фази само се явява като опосредствуване на процеса на производството и поради това представлява посредствуващо движение между $\Pi p\ldots\Pi p$. При $\Pi\ldots\Pi'$ формата на обръщението е $\Pi—C\ldots C'—$

$—\Pi'=\Pi—C—\Pi'$. При $\Pi p\ldots\Pi p$ формата на обръщението е обратна $C'—\Pi'.\Pi—C=C—\Pi—C$. В $C'\ldots C'$ обръщението има пак тази последна форма.

Второ. При повторение на кръгооборотите I и II, даже ако заключителните пунктове Π' и $\Pi p'$ служат като начални пунктове за възобновилия се кръгооборот, все пак изчезва онази форма, в която те са били произведени. $\Pi'=\Pi+n$, $\Pi p'=\Pi p+np$ започват новия процес пак като Π и Πp. А във форма III изходният пункт C трябва да се означава като C', дори ако кръгооборотът се възобновява в предишния мащаб. Причината за това е следната: Във форма I, щом Π' като такова открие нов кръгооборот, то функционира като паричен капитал Π, като авансирана в парична форма капиталова стойност, която трябва да нараства по стойност. Величината на авансирания паричен капитал, пораснала благодарение на натрупването, което се е извършило във време на първия кръгооборот, се е увеличила. Но да ли величината на авансирания паричен капитал се равнява на 422 ф. ст. или на 500 ф. ст. — това нищо не изменя в обстоятелството, че той представлява просто капиталова стойност. Π' съществува вече не като пораснал в стойността си или увеличен с принадена стойност капитал, не като капиталистическо отношение. То (Π') трябва едва тепърва в процеса да нарасне по стойност. Същото се отнася и до $\Pi p\ldots\Pi p'$; $\Pi p'$ трябва и занапред постоянно да функционира и да възобновява кръгооборота като Πp, като капиталова стойност, която трябва да произведе принадена стойност. — Кръгооборотът на стоковия капитал, напротив, се открива не просто от капиталова стойност, а от капиталова стойност, вече нараснала в стокова форма, и поради това от самото начало включва в себе си кръгооборота не само на намираща се в стокова форма капиталова стойност, но и на принадена стойност. Ако в тази форма се извършва просто възпроизводство, то в крайния пункт се явява C' със също такава величина, както в началния пункт. Ако в кръгооборота на капитала влиза част от принадената стойност, то, макар в края и да се появява C'' вместо C', макар и да се появява C' с по-голяма величина, следващият кръгооборот все пак започва със C', което представлява само по-голямо C', отколкото е било в предидущия кръгооборот, и започва своя нов кръгооборот с по-голяма натрупана капиталова стойност, а поради това и с относително по-голяма новопроизведена принадена стойност. Във всички случаи C' винаги открива кръгооборота като стоков капитал, който = капиталова стойност + принадена стойност.

C' се явява като C в кръгооборота на отделния промишлен капитал не като форма на този капитал, а като форма на друг промишлен капитал, доколкото средствата за производство представля-

ват продукт на този последния. Актът $П—С$ (т. е. $П—Сп$) на първия капитал представлява за този втори капитал $С'—П'$.

$Р$ и $Сп$ в акта на обръщението $П—С<^{Р}_{Сп}$ играят дотолкова тъждествена роля, доколкото са стоки в ръцете на своите продавачи, в единия случай на работниците, които продават своята работна сила, в другия случай — на собствениците на средства за производство, продаващи последните. За купувача, чиито пари функционират тук като паричен капитал, те функционират само като стоки, докато той още не ги е купил, докогато следователно те, като стоки, принадлежащи на други, противостоят на неговия капитал, който съществува в парична форма; $Сп$ и $Р$ се различават тук само доколкото $Сп$ в ръцете на своя продавач $= С'$, следователно може да бъде капитал, доколкото $Сп$ представлява стокова форма на капитала на продавача, докато за работника $Р$ всякога е само стока и става капитал само в ръцете на купувача, като съставна част на $Пр$.

Поради това $С'$ никога не може да започва кръгооборота като просто $С$, като проста стокова форма на капиталовата стойност. Като стоков капитал то всякога е нещо двояко. От гледна точка на потребителната стойност то е продукт на функционирането на $Пр$ — в дадения случай прежда, — продукт, елементите на който $Р$ и $Сп$, които са дошли като стоки от сферата на обръщението, са функционирали като фактори за създаването на този продукт. Второ, от гледна точка на стойността то е продукт на капиталовата стойност $Пр$ плюс принадената стойност m, произведена от функционирането на $Пр$.

Едва в кръгооборота на самото $С'$ неговата част $С = Пр =$ капиталовата стойност може и трябва да се отдели от онази част на $С'$, в която съществува принадената стойност, независимо от това, дали фактически са отделими една от друга тези две части, както при преждата, или пък не са, както при машината. Във всеки случай тези стойности стават отделими една от друга всеки път, щом $С'$ се превръща в $П'$.

Ако целият стоков продукт може да се раздели на самостоятелни еднородни частични продукти, както например нашите 10 000 фунта прежда, и ако поради това актът $С'—П'$ може да се представи като сума от извършени една след друга продажби, то капиталовата стойност в стокова форма може да функционира като $С$, може да се отдели от $С'$, преди да е реализирана принадената стойност, следователно преди да е реализирано $С'$ като цяло.

В 10 000 фунта прежда на стойност 500 ф. ст. стойността на 8 440 фунта = 422 ф. ст., = капиталовата стойност, отделена от принадената стойност. Ако капиталистът продаде само 8 440 фунта прежда за 422 ф. ст., то тези 8 440 фунта прежда изразяват $С$, капиталовата стойност в стокова форма; съдържащият се освен това в същото $С'$ принаден продукт 1 560 фунта прежда = принадената стойност от 78 ф. ст., би влязъл в обръщението едва по-късно; капиталистът би могъл да изпълни $С—П—С<^{Р}_{Сп}$, преди да се извърши обръщението на принадения продукт $с—п—с$.

Или ако той продаде отначало 7 440 фунта прежда на стойност 372 ф. ст., а след това 1 000 фунта прежда на стойност 50 ф. ст., то с първата част на $С$ биха могли да бъдат възстановени средствата за производство (постоянната част на капитала c), а с втората част на $С$ — променливата част на капитала v, работната сила, — а по-нататък, както преди.

Но ако се извършват такива последователни продажби и ако условията на кръгооборота допускат това, капиталистът може, вместо да раздели цялото $С'$ на $c+v+m$, да извършва това разделяне и върху крайни части на $С'$.

Например 7 440 фунта прежда = 372 ф. ст., които, като части на $С'$ (10 000 фунта прежда = 500 ф. ст.), са представители на постоянната част на капитала, на свой ред могат да бъдат разложени на 5 535,36 фунта прежда на стойност 276,768 ф. ст., които възстановяват само постоянната част на капитала, стойността на средствата за производство, употребени в произвеждане на 7 440 фунта прежда; на 744 фунта прежда на стойност 37,2 ф. ст., които възстановяват само променливия капитал; на 1 160,64 фунта прежда на стойност 58,032 ф. ст., които като принаден продукт са носител на принадената стойност. Следователно, като продаде 7 440 фунта, капиталистът може да възстанови съдържащата се в тях капиталова стойност чрез продажбата на 6 279,360 фунта прежда с цена 313,968 ф. ст., а стойността на принадения продукт 1 160,64 фунта = 58,032 ф. ст., да изразходва като доход.

Също така той може по-нататък да разложи 1 000 фунта прежда = 50 ф. ст. = променливата капиталова стойност и по съответен начин да ги продаде: 744 фунта прежда на стойност 37,2 ф. ст. — постоянната капиталова стойност, съдържаща се в 1 000 фунта прежда; 100 фунта прежда на стойност 5 000 ф. ст. — променливата част на капитала в същите тези 1 000 фунта, следователно 844 фунта прежда на стойност 42,2 ф. ст. служат за възстановяване на капиталовата стойност, съдържаща се в 1 000 фунта прежда; най-после, 156 фунта прежда на стойност 7,8 ф. ст. представляват съдържащият се в нея принаден продукт, и капиталистът може да ги потреби като такъв.

Най-после, останалите 1 560 фунта прежда на стойност 78 ф. ст. той може, ако само успее продажбата, да разложи по такъв

начин, че продажбата на 1160,64 фунта прежда на стойност 58,032 ф. ст. да възстанови стойността на съдържащите се в 1 560 фунта прежда средства за производство, а 156 фунта прежда на стойност 7,8 ф. ст. — стойността на променливия капитал; 1 316,64 фунта прежда = 65,832 ф. ст. представляват в съвкупност възстановяване на цялата капиталова стойност; на края, остава принаден продукт 243,36 фунта = 12,168 ф. ст., които могат да се изразходват като доход.

Както всеки съдържащ се в преждата елемент *c*, *v*, *m* може на свой ред да се разложи на също такива съставни части, така може да се разложи и всеки отделен фунт прежда на стойност 1 шилинг = 12 пенса.

$c = 0{,}744$	фунта прежда	= 8,928 пенса
$v = 0{,}100$	„ „	= 1,200 „
$m = 0{,}156$	„ „	= 1,872 „
$c + v + m = 1$	фунт прежда	= 12 пенса

Ако съберем резултатите от трите горепосочени частични продажби, ще се получи същият резултат, както и при едновременната продажба на 10 000 фунта прежда.

Имаме постоянен капитал:

при 1-та продажба:	5 535,360 фунта прежда	= 276,768	ф. ст.
„ 2-та „	744,000 „ „	= 37,200	„ „
„ 3-та „	1 160,640 „ „	= 58,032	„ „
Всичко..........	7 440 фунта прежда	= 372	ф. ст.

Променлив капитал:

при 1-та продажба:	744,000 фунта прежда	= 37,200	ф. ст.
„ 2-та „	100,000 „ „	= 5,000	„ „
„ 3-та „	156,000 „ „	= 7,800	„ „
Всичко..........	1 000 фунта прежда	= 50	ф. ст.

Принадена стойност:

при 1-та продажба:	1 160,640 фунта прежда	= 58,032	ф. ст.
„ 2-та „	156,000 „ „	= 7,800	„ „
„ 3-та „	243,360 „ „	= 12,168	„ „
Всичко..........	1 560 фунта прежда	= 78	ф. ст.

Общ резултат:

Постоянен капитал	7 440 фунта прежда	= 372	ф. ст.
Променлив капитал	1 000 „ „	= 50	„ „
Принадена стойност	1 560 „ „	= 78	„ „
Всичко..........	10 000 фунта прежда	= 500	ф. ст.

С'—П' само по себе си не е нищо друго освен продажба на 10 000 фунта прежда. 10 000 фунта прежда са стока, както всяка друга прежда. За купувача е важна цената 1 шилинг за фунт, или 500 ф. ст. за 10 000 фунта. Ако обръща по време на сделката внимание на стойностния състав, то е само с коварното намерение да докаже, че 1 фунт би могло да се продаде по-евтино от 1 шилинг и че даже в такъв случай продавачът ще направи изгодна сделка. Но количеството на стоката, което той купува, зависи от неговите потребности; така например, ако той е собственик на тъкачно заведение, то зависи от състава на неговия собствен капитал, който функционира в тъкачното заведение, а не от състава на капитала на фабриканта-притежател на предачно заведение, от когото той купува. Пропорциите, в които *С'* трябва, от една страна, да възстанови потребения в процеса на производството капитал (съответно различните негови съставни части), а, от друга страна, трябва да служи като принаден продукт, предназначен или за разходване на принадена стойност, или за натрупване на капитал — тези пропорции съществуват само в кръгооборота на капитала, стокова форма на който са 10 000 фунта прежда. С продажбата като такава те нямат нищо общо. Тук освен това се предполага, че *С'* се продава по своята стойност и че следователно става дума само за превръщането му от стокова форма в парична форма. За *С'* като функционална форма в кръгооборота на този отделен капитал, от който трябва да бъде възстановен производителният капитал, има, разбира се, решаващо значение обстоятелството, дали се отклоняват и до каква степен се отклоняват една от друга при продажбата стойността и цената; но тук при разглеждане само различията на формите няма защо да се спираме на този въпрос.

Във форма I, *П—П'*, процесът на производството протича по средата между двете допълващи се една друга и противоположни една на друга фази на обръщението на капитала; той е завършен, преди да настъпи заключителната фаза *С'—П'*. Парите се авансират като капитал отначало като елементи на производството, от тях се превръщат в стоков продукт, а този стоков продукт отново се превръща в пари. Това е напълно завършен цикъл на сделката, резултат на който са за всичко и за всекиго използваемите пари. Възоб-

новяването на процеса е дадено по този начин само като възможност. *П... Пр... П'* може да бъде еднакво както последен кръгооборот, с който се завършват функциите на индивидуалния капитал, в случай че той бъде изтеглен от предприятието, така и пръв кръгооборот на индивидуалния капитал, който за пръв път пристъпва към изпълнение на своята функция. Общото движение тук е *П...П'*, от известна сума пари към по-голяма сума пари.

Във форма II, *Пр... С'—П'—С... Пр* (*Пр'*), целият процес на обръщението идва след първото *Пр* и предшествува второто; но той протича в ред, противоположен на форма I. Първото *Пр* е производителен капитал и неговата функция е процесът на производството, който е предварително условие на следващия го процес на обръщението. Напротив, заключителното *Пр* не е процес на производство; то представлява само вторично пребиваване на промишления капитал в неговата форма на производителен капитал. И при това то е резултат от извършилото се в последната фаза на обръщението превръщане на капиталовата стойност в *Р+Сп*, в субективните и обективните фактори, които при своето съединение образуват формата на съществуване на производителния капитал. Капиталът, бил той *Пр* или *Пр'*, в края пак е налице в такава форма, в която той трябва отново да функционира като производителен капитал, да изпълнява процеса на производството. Общата форма на движението, *Пр... Пр*, е форма на възпроизводството и не изтъква подобно на *П... П'* нарастването на стойността като цел на процеса. Поради това тя още повече улеснява за класическата политическа икономия възможността да игнорира специфичната капиталистическа форма на производствения процес и да представя производството като такова за цел на процеса, която се заключавала в това, да се произвежда колкото може повече и по-евтино и да се обменя продуктът срещу колкото може по-разнородни други продукти, служещи отчасти за възобновяване на производството (*П—С*), отчасти за потребление (*п—с*). При това, тъй като *П* и *п* се явяват тук само като мимолетно средство за обръщение, особеностите както на парите, така и на паричния капитал могат лесно да останат незабелязани и целият процес изглежда прост и естествен, т. е. обладава естествеността на плоския рационализъм. Също така при разглеждането на стоковия капитал забравят понякога печалбата и когато става дума за цялостния кръгооборот на производството, стоковият капитал фигурира само като стока, а когато става дума за съставните части на стойността, той фигурира като стоков капитал. Естествено натрупването се представя по същия начин, както и производството.

Във форма III, *С'—П'—С... Пр... С'*, кръгооборотът се открива от двете фази на процеса на обръщението и именно в същия ред, както и във форма II, т. е. във формата *Пр... Пр*; после следва *Пр*, при това, както и във форма I, със своята функция, с процеса на производството; с резултата от последния, *С'* кръгооборотът завършва. Както във форма II той завършва с *Пр*, просто с повторното съществуване, с възраждането на производителния капитал, така тук той завършва със *С'*, с повторното съществуване на стоковия капитал; както във форма II капиталът в своята заключителна форма *Пр* трябва отново да започне процеса като процес на производство, така и тук след вторичното появяване на промишления капитал във формата на стоков капитал кръгооборотът трябва отново да започне с фазата на обръщението *С'—П'*. И двете форми на кръгооборота остават незавършени, защото те не завършват с *П'*, с превърнатата отново в *пари*, нараснала капиталова стойност. Следователно и двете те трябва да бъдат продължени, а поради това съдържат в себе си възпроизводството. Целият кръгооборот във форма III е *С'... С'*.

Третата форма се отличава от двете първи по обстоятелството, че само в този кръгооборот като изходен пункт на процеса на нарастването на стойността се явява нарасналата капиталова стойност, а не първоначалната капиталова стойност, тепърва подлежаща на нарастване. Изходен пункт тук е *С'* като капиталистическо отношение и като такова то действува определящо върху целия кръгооборот, защото още в първата си фаза включва както кръгооборота на капиталовата стойност, така и кръгооборота на принадената стойност; при това принадената стойност, макар и не във всеки отделен кръгооборот, но, средно взето, трябва отчасти да се изразходва като доход, да преминава обръщението *с—п—с*, отчасти пък да функционира като елемент на натрупване на капитал.

Във формата *С'... С'* потреблението на целия стоков продукт се предполага като условие за нормалния ход на кръгооборота на самия капитал. Индивидуалното потребление на работника и индивидуалното потребление на онази част от принадения продукт, която не отива за натрупване, обхваща цялото индивидуално потребление. Следователно потреблението в неговата цялост — като индивидуално и като производително потребление — влиза в кръгооборота на *С'* като негово условие. Производителното потребление (където по същество се включва и индивидуалното потребление на работника, тъй като работната сила в известни граници е постоянен продукт на индивидуалното потребление на работника) се извършва непосредствено от всеки индивидуален капитал. А индивидуалното потребление — с изключение на онова, което е необходимо за

съществуването на индивидуалния капиталист, се разглежда изключително като обществен акт, а съвсем не като акт на индивидуалния капиталист.

Във форми I и II цялото движение се изразява като движение на авансирана капиталова стойност. Във форма III нарасналият по стойност капитал, във вид на съвкупен стоков продук, представлява изходен пункт и има формата на движещ се капитал, стоков капитал. Едва след неговото превръщане в пари това движение се разклонява на движение на капитал и движение на доход. В тази форма в кръгооборота на капитала се включва както разпределението на целия обществен продукт, така и специалното разпределение на продукта за всеки индивидуален стоков капитал — разпределение, от една страна, за фонда на индивидуалното потребление, от друга — за фонда на възпроизводството.

В *П...П'* е дадена възможност за разширяване на кръгооборота в зависимост от величината на онази част от *п*, която ще влезе във възобновения кръгооборот.

Пр в *Пр...Пр* може да започне новия кръгооборот със същата стойност, може би дори с по-малка, и все пак да представлява възпроизводство в разширен мащаб; така например в случай че елементите на стоката поевтинеят вследствие на повишаването на производителността на труда. Обратното, в противоположен случай нарасналият по своята стойност производителен капитал може да представлява възпроизводство в мащаб, стеснен във веществено отношение, ако например елементите на производството поскъпват. Същото се отнася и до *С'...С'*.

В *С'... С'* наличността на капитал в стокова форма е предпоставка на производството; при това като предпоставка той се възвръща в рамките на същия кръгооборот във второто *С*. Ако това *С* още не е произведено, или не е възпроизведено, кръгооборотът се затруднява; това *С* трябва да бъде възпроизведено в повечето случаи като *С'* на друг промишлен капитал. В този кръгооборот *С'* съществува като изходен пункт, преходен пункт и заключителен пункт на движението — поради това то е винаги налице. То е постоянно условие на процеса на възпроизводството.

С'...С' се отличава от форми I и II още по един друг момент. Общото и на трите кръгооборота е това, че капиталът завършва процеса на своя кръгооборот в същата форма, в каквато го започва, и поради това пак приема началната форма, в която той отново започва същия кръгооборот. Началната форма *П, Пр, С'* е всякога онази форма, в която се авансира капиталовата стойност (в III форма с прирасналата към нея принадена стойност) — следователно с оглед на кръгооборота е първоначална форма; а заключителната форма *П'*,

Пр, *С'* е всякога превърната форма на една от предшествуващите я
в кръгооборота функционални форми, която не е първоначалната
форма.
По такъв начин *П'* в I е превърната форма на *С'*, заключи-
телното *Пр* във II — превърната форма на *П* (и в I, и във II това
превръщане се постига чрез простия акт на стоковото обръщение,
в резултат на формалното преместване на стока и пари); в III *С'* е
превърната форма на *Пр*, на производителния капитал. Но тук, в III,
превръщането се отнася, първо, не само до функционалната форма
на капитала, но и до величината на неговата стойност; а, второ,
превръщането е резултат не на просто формално преместване, което
се отнася към процеса на обръщението, но и резултат от действи-
телно превръщане, каквото потребителната форма и стойността на
стоковите съставни части на производителния капитал са претърпели
в производствения процес.
Формата на началния член *П, Пр*, *С'* е предварително дадена за
всеки кръгооборот — I, II и III; отново възвръщащата се в крайния
член форма е предизвикана, а следователно и обусловена от реди-
цата метаморфози на самия кръгооборот. *С'*, като краен пункт на
кръгооборота на индивидуален промишлен капитал, предполага само
неотнасящата се към обръщението форма *Пр* на същия промишлен
капитал, чийто продукт е *С'*. *П'* като краен пункт в I, като превър-
ната форма на *С'* (*С'—П'*), предполага, че *П* се намира в ръцете
на купувача, съществува извън кръгооборота *П...П'* и само благо-
дарение на продажбата на *С'* се въвлича в този кръгооборот, става
негова собствена крайна форма. Така във II крайното *Пр* предпо-
лага *Р* и *Сп* (*С*) като съществуващи навън и включвани в неговия
кръгооборот като негова крайна форма чрез *П—С*. Но ако се остави
настрана последният краен пункт, нито кръгооборотът на индиви-
дуалния паричен капитал предполага съществуването на паричния
капитал изобщо, нито кръгооборотът на индивидуалния производи-
телен капитал предполага съществуването на кръгооборотите на
производителния капитал. В I *П* може да бъде първият паричен ка-
питал, а във II *Пр* — първият производителен капитал, който излиза
на историческата сцена, но в III

$$C'\begin{cases} C- \\ -\Pi' \\ c- \end{cases}\begin{cases} \Pi - C <^{P}_{Cп} \ldots Пр \ldots C' \\ \\ п-c \end{cases}$$

С два пъти се предполага като съществуващо извън кръго-
оборота. Първият път в кръгооборота $C'-\Pi'-C<^{P}_{Cп}$. Това *С*, до-

колкото се състои от $Сп$, е стока в ръцете на продавача, то самото е стоков капитал, доколкото е продукт на капиталистическия производствен процес; а и да не е, то се явява като стоков капитал в ръцете на търговеца. Вторият път в $с—п—с$, във второто $с$, което също трябва да е налице като стока, за да може да бъде купено. Във всички случаи $Р$ и $Сп$, все едно дали те са стоков капитал, или не, са също така стоки като $С'$ и се отнасят едно към друго като стоки. Също така стои работата с второто $с$ в $с—п—с$. И така, доколкото $С' = С(Р + Сп)$, елементите, които го образуват, са стоки, и то трябва да се възстанови в обръщението със също такива стоки; подобно на това и в $с—п—с$ второто $с$ също трябва да се замества в обръщението с други също такива стоки.

Освен това на основата на капиталистическия начин на производство, като господствуващ, всяка стока в ръцете на продавача трябва да бъде стоков капитал. Той продължава да бъде такъв в ръцете на търговеца или става такъв, ако не е бил по-рано. Или пък — както напр. вносните артикули — той трябва да бъде такава стока, която замества първоначален стоков капитал и по такъв начин придава на този последния само друга форма на съществуване.

Стоковите елементи $Р$ и $Сп$, от които се състои производителният капитал $Пр$, като форми на съществуване на $Пр$ получават вид, различен от вида, който са имали на различните стокови пазари, където са придобити. Те са сега съединени и в своето съединение могат да функционират като производителен капитал.

Обстоятелството, че само в тази форма III вътре в самия кръгооборот $С$ се оказва предпоставка на $С$, се обяснява с това, че за изходен пункт на кръгооборота служи капиталът в стокова форма. Кръгооборотът се открива с превръщане на $С'$ (доколкото то функционира като капиталова стойност — безразлично дали е увеличена с добавяне на принадена стойност или не) в стоки, представляващи елементите на неговото производство. Но това превръщане обхваща целия процес на обръщението $С—П—С$ $(= Р + Сп)$ и е резултат на последното. И така, тук $С$ стои на два крайни пункта, но вторият краен пункт, получаващ своята форма $С$ чрез акта $П—С$ отвън, от стоковия пазар, не е последен пункт на кръгооборота, а само последен пункт на неговите два първи стадия, обхващащи процеса на обръщението. Негов резултат е $Пр$, функцията на което, производственият процес, започва след това. Едва като резултат на производствения процес, а не като резултат на процеса на обръщението, $С'$ се явява като завършък на кръгооборота и приема същата форма като началния пункт $С'$. В $П...П'$, $Пр...Пр$, напротив, заключителните пунктове $П'$ и $Пр$ са непосредствени резултати на процеса на

обръщението. Следователно тук само в края на кръгооборота се предполага, че $П'$ в първия случай и $Пр$ във втория се намира в други ръце. Тъй като кръгооборотът протича между крайните пунктове, то нито $П$ в единия случай, нито $Пр$ в другия — т. е. нито съществуването на $П$ като чужди пари, нито съществуването на $Пр$ като чужд производствен процес не са предпоставка на тези кръгообороти. $С'...С'$, напротив, предполага, че $С (= Р + Сп)$ представлява чужди стоки и се намира в чужди ръце, че тези стоки посредством въвеждащия процес на обръщението се въвличат в кръгооборота и се превръщат в производителен капитал, а в резултат на функционирането на този последния $С'$ отново става заключителна форма на кръгооборота.

Но именно защото кръгооборотът $С'...С'$ предполага в своето движение друг промишлен капитал във форма на $С$ $(= Р + Сп)$ (а $Сп$ обхваща различни други капитали, напр. в дадения случай машини, каменни въглища, масло и т. н.) — то вече по тази причина той трябва да бъде разглеждан не само като *обща* форма на кръгооборота — т. е. не само като такава обществена форма, в която може да се разглежда всеки отделен промишлен капитал (освен когато капиталът се влага за пръв път), следователно не само като форма на движение, обща на всички индивидуални промишлени капитали — но в същото време като форма на движението на сумата от индивидуалните капитали, т. е. на целия капитал на капиталистическата класа, като такова движение, по отношение на което движението на всеки индивидуален промишлен капитал е само частично движение, преплитащо се с движенията на другите капитали и обусловено от него. Ако например разгледаме целия годишен стоков продукт на някоя страна и анализираме движението, посредством което една част от този продукт замества производителния капитал във всички индивидуални предприятия, а друга част влиза в сферата на индивидуалното потребление на различните класи, ние разглеждаме $С'...С'$ като форма на движение, свойствена както на обществения капитал изцяло, така и на произведената от него принадена стойност или принаден продукт. Общественият капитал = на сумата от индивидуалните капитали (включително акционерните капитали или държавния капитал, доколкото правителствата използват производителен наемен труд в минните предприятия, в железниците и следователно изпълняват функциите на промишлени капиталисти), а общото движение на обществения капитал = на алгебричната сума на движенията на индивидуалните капитали. Това обстоятелство по никакъв начин не изключва това движение, като движение на обособения индивидуален капитал да разкрива явления, различни от тези на същото движение, разглеждано като част от общото движение на

обществения капитал, т. е. в неговата връзка с движенията на другите части на този последния. Заедно с това то разрешава проблеми, които е необходимо да са дадени вече разрешени при разглеждането на кръгооборота на отделния индивидуален капитал, а не да се извеждат от него.

C'...C' е единственият кръгооборот, в който първоначално авансираната капиталова стойност образува само част от крайния член, с който започва движението, и където по този начин движението от самото начало се разкрива като съвкупно движение на промишления капитал, като движение не само на онази част от продукта, която заменя производителния капитал, но и на онази негова част, която образува принадения продукт и обикновено отчасти се изразходва като доход, отчасти се предназначава да служи като елемент на натрупването. Доколкото разходването на принадена стойност като доход се включва в този кръгооборот, дотолкова в него се включва и индивидуалното потребление. Но това последното се включва още и поради това, че изходният пункт *C*, стоката, съществува във вид на някакъв предмет за потребление; а всеки капиталистически произведен предмет е стоков капитал, независимо от това, дали е предназначен със своята потребителна форма за производително потребление или за индивидуално потребление, или за едното и другото. *П...П'* показва само стойностната страна, нарастването на авансираната капиталова стойност като цел на целия процес. *Пр...Пр* (*Пр'*) показва производствения процес на капитала като възпроизводствен процес, при което величината на производителния капитал остава предишната или нараства (натрупване); *C'...C'*, характеризирайки се още в своя начален пункт като форма на капиталистическото стоково производство, от самото начало обхваща и производителното, и индивидуалното потребление; производителното потребление заедно със съдържащото се в него нарастване на стойността се явява само като част от движението в тази форма. Най-после, тъй като *C'* може да съществува в такава потребителна форма, която не може да встъпи в никакъв нов процес на производство, това вече предварително показва, че различните изразени в дяловете от продукта съставни части на стойността на *C'* трябва да заемат нееднакво положение в зависимост от това, дали *C'...C'* се взема като форма на движението на целия обществен капитал или като самостоятелно движение на индивидуалния промишлен капитал. С всичките си особености този кръгооборот ни извежда извън неговите собствени предели, като обособен кръгооборот на един просто индивидуален капитал.

Във фигурата *C'...C'* движението на стоковия капитал, т. е. на целия капиталистически произведен продукт, не само е предпоставка

на самостоятелния кръгооборот на индивидуалния капитал, но на свой ред се и обуславя от него. Затова, ако е разбрано своеобразието на тази фигура, вече е недостатъчно да се ограничим с посочване, че метаморфозите *C'—П'* и *П—C* са, от една страна, функционално определени етапи в метаморфозата на капитала, а от друга страна — брънки от общото стоково обръщение. Става необходимо да се изобразят ясно преплитанията на метаморфозите на един индивидуален капитал с метаморфозите на други индивидуални капитали и с онази част на целия продукт, която е предназначена за индивидуално потребление. Затова при анализа на кръгооборота на индивидуалния промишлен капитал поставяме в основата предимно двете първи форми.

Като форма на отделен индивидуален капитал кръгооборотът *C'...C'* се явява например в земеделието, където сметките се водят от жътва до жътва. Във фигура II за изходен пункт служи сеитбата, а във фигура III — жътвата, или, както казват физиократите, в първата avances*, във втората — reprises**. Движението на капиталовата стойност във фигура III от самото начало се явява като част от движението на общата маса продукти, докато в I и II движението на *C'* образува само момент в движението на обособения капитал.

Във фигура III наличността на стоки на пазара е постоянна предпоставка на процеса на производството и възпроизводството. Поради това, ако се съсредоточи вниманието върху тази фигура, изглежда, като че всички елементи на процеса на производството се появяват от сферата на стоковото обръщение и се състоят само от стоки. Това едностранчиво разбиране изпуска изпредвид елементите на производството, които не зависят от стоковите елементи.

Тъй като в *C'...C'* изходен пункт е целият продукт (цялата стойност), то тук се оказва, че (ако се остави настрана външната търговия) възпроизводството в разширен мащаб при неизменна производителност може да се извърши само ако в подлежащата на капитализиране част на принадения продукт вече се съдържат веществените елементи на добавъчния производителен капитал; че следователно, доколкото производството на едната година служи като предпоставка на производството на следващата година или доколкото това производство може да става в течение на една година, едновременно с процеса на простото производство, дотолкова принаденият продукт непосредствено се произвежда в такава форма,

* — аванси. *Ред.*
** — приходи. *Ред.*

която му позволява да функционира като добавъчен капитал. Увеличената производителност може да увеличи само веществото на капитала, без да повишава неговата стойност; но с това тя образува добавъчен материал за нарастване на стойността.

С'...С' лежи в основата на Tableau économique* на Кене и обстоятелството, че той е избрал в противоположност на формата *П...П'* (форма, към която изключително се придържаше меркантилната система) именно тази форма, а не *Пр...Пр*, свидетелствува за неговия голям и верен такт.

* — икономическата таблица. *Ред.*

Глава четвърта

ТРИТЕ ФИГУРИ НА ПРОЦЕСА НА КРЪГООБОРОТА

Ако обозначим с *Обр* целия процес на обръщението, трите фигури могат да бъдат изобразени така:

I. *П — С ... Пр ... С' — П'*
II. *Пр ... Обр ... Пр*
III. *Обр ... Пр (С')*

Ако вземѐм и трите форми заедно, всички предпоставки на процеса изглеждат като негов резултат, като произведена от самия него предпоставка. Всеки момент се явява като изходен пункт, преходен пункт и пункт на възвръщане. Цялостният процес се представя като единство на процеса на производството и процеса на обръщението: процесът на производството става посредствуващо звено в процеса на обръщението и обратно.

За всичките три кръгооборота общо е следното: нарастването на стойността като определяща цел, като движещ мотив. В I това е изразено в самата форма. Форма II започва с *Пр*, със самия процес на нарастването на стойността. В III кръгооборотът започва с нараснала стойност и завършва с отново нараснала стойност, дори ако движението се повтаря в предишния мащаб.

Доколкото *С — П* е за купувача *П — С*, а *П — С* за продавача — *С — П*, обръщението на капитала представлява само обикновена метаморфоза на стоката и важат развитите за нея закони (книга I, глава III, 2) относно масата на намиращите се в обръщение пари. Но ако не се придържаме към тази формална страна, а разглеждаме реалната връзка между метаморфозите на различните индивидуални капитали, следователно по същество връзката между кръго-

оборотите на индивидуалните капитали, като връзка между частичните движения в процеса на възпроизводството на целия общестен капитал, тази връзка не може да се обясни с простата смяна на форми на пари и стока.

В постоянно въртящ се кръг всеки пункт е едновременно и изходен пункт, и пункт на възвръщане. Ако прекъснем въртенето, не всеки изходен пункт е пункт на възвръщане. Така ние видяхме, че не само всеки отделен кръгооборот предполага (implicite) другия, но че и повторението на кръгооборота в една форма предполага описването на кръгооборота в другите форми. По такъв начин цялото различие се представя като чисто формално или даже чисто субективно различие, съществуващо само за наблюдателя.

Доколкото всеки от тези кръгообороти се разглежда като отделна форма на движението, в която се намират различни индивидуални промишлени капитали, дотолкова и това различие съществува винаги като индивидуално различие. А в действителност всеки индивидуален промишлен капитал се намира и в трите кръгооборота едновременно. Трите кръгооборота, формите на възпроизводството и на трите вида капитал, непрекъснато протичат редом един до друг. Така например част от капиталовата стойност, функционираща сега като стоков капитал, се превръща в паричен капитал, а друга част в същото време излиза от процеса на производството и влиза в обръщението като нов стоков капитал. По този начин постоянно се описва кръговата форма $C' \ldots C'$; също и двете други форми. Възпроизводството на капитала във всяка от неговите форми и във всеки от неговите стадии се извършва също така непрекъснато, както и метаморфозата на тези форми и последователното преминаване през трите стадия. Следователно тук целият кръгооборот е действително единство на трите негови форми.

В нашето изследване се подразбираше, че цялата капиталова стойност в пълния си размер действува изцяло ту като паричен капитал, ту като производителен капитал, ту като стоков капитал. Така напр. 422 ф. ст. първо се намираха у нас изцяло във вид на паричен капитал, после пак в пълния си размер се превърнаха в производителен капитал и, най-после, станаха стоков капитал: прежда на стойност 500 ф. ст. (в това число 78 ф. ст. принадена стойност). Различните стадии образуват тук същия брой прекъсвания. Например, докато 422 ф. ст. продължават да се намират в парична форма, т. е. докато не са извършени покупките $П — С$ $(P+Cп)$, целият капитал съществува и функционира само като паричен капитал. Щом той се превърне в производителен капитал, той вече не функционира нито като паричен капитал, нито като стоков капитал. Целият процес на неговото обръщение се прекъсва, тъй както, от друга страна, се

прекъсва целият процес на неговото производство, когато той във вид на $П$ или във вид на C' — функционира в един от двата стадия на обръщението, следователно в този случай кръгооборотът $Пр \ldots Пр$ би представлявал не само периодично възобновяване на производителния капитал, но и прекъсване на неговите функции — процеса на производството, — докато не бъде изминат процесът на обръщението; вместо да се извършва непрекъснато, производството би вървяло по такъв начин със скокове и би се възобновявало едва след неопределени по продължителност промеждутъци от време в зависимост от това, колко бързо или бавно протичат двата стадия на процеса на обръщението. Така е напр. у китайския занаятчия, който работи само по поръчка на клиенти и прекъсва производствения процес, докато не получи нови поръчки.

В действителност казаното важи за всяка намираща се в движение отделна част на капитала и всички части на капитала последователно извършват това движение. Например 10 000 фунта прежда представляват седмичният продукт на някой предач. Тези 10 000 фунта прежда изцяло излизат от сферата на производството и влизат в сферата на обръщението; цялата съдържаща се в тях капиталова стойност трябва да се превърне в паричен капитал и докато тя се намира във формата на паричен капитал, не може отново да влезе в процеса на производството; предварително тя трябва да влезе в обръщението и отново да се превърне в елементите на производителния капитал $P+Cп$. Процесът на кръгооборота на капитала е постоянно прекъсване, напущане на един стадий, встъпване в следващия, сваляне от себе си една форма, съществуване в друга форма; всеки от тези стадии не само обуславя другия, но в същото време го и изключва.

Но непрекъснатостта е характерен признак на капиталистическото производство и е обусловена от техническата основа на последното, макар не винаги да е безусловно постижима. Да видим как става работата в действителност. Например, докато 10 000 фунта прежда излизат като стоков капитал на пазара и извършват своето превръщане в пари (били тези пари платежно средство, покупателно средство или даже сметни пари), тяхното място в процеса на производството се заема от нов памук, въглища и т. н.; следователно тук вече се е извършило обратното превръщане от парична и стокова форма във формата на производителен капитал, който започва своята функция като такъв; докато в същото време първите 10 000 фунта прежда се превръщат в пари, по-рано произведените 10 000 фунта прежда преминават вече втория стадий на своето обръщение и отново се превръщат от пари в елементи на производителния капитал. Всички части на капитала последователно извършват

процесите на кръгооборота, намират се едновременно в различни стадии на този последния. По този начин промишленият капитал, извършвайки непрекъснато своя кръгооборот, се намира едновременно във всички стадии на последния и в съответствуващи на тях различни функционални форми. За онази част, която за пръв път се превръща от стоков капитал в пари, се открива кръгооборотът $C' \dots C'$, докато за промишления капитал, като за намиращо се в движение цяло, кръгооборотът $C' \dots C'$ е вече преминат. С едната ръка парите се авансират, с другата се получават; откриването на кръгооборота $П \dots П'$ в единия пункт е в същото време възвръщане на пари в друг пункт. Същото е и с производителния капитал.

Поради това действителният кръгооборот на промишления капитал в своята непрекъснатост представлява не само единство на процеса на обръщението и процеса на производството, но и единство и на трите му кръгооборота. Но такова единство той може да бъде само доколкото всяка от различните части на капитала може последователно да изминава следващите една след друга фази на кръгооборота и да преминава от една фаза, от една функционална форма в друга; доколкото следователно промишленият капитал, като съвкупност на тези части, се намира едновременно в различните фази и функции и по този начин едновременно описва и трите кръгооборота. Следването на една част след друга е обусловено тук от съществуването на частите редом една до друга, т. е. от делението на капитала. Така напр. в разчленената фабрична система продуктът постоянно се намира в различни степени на процеса на своето образуване и постоянно преминава от една фаза на производството в друга. Тъй като индивидуалният промишлен капитал представлява определена величина, която зависи от средствата на капиталиста и се определя от известен минимум за всеки отрасъл на промишлеността, то при неговото деление трябва да се съблюдават определени числени пропорции. Величината на наличния капитал обуславя размерите на процеса на производството, неговите размери определят размера на стоковия и паричния капитал, доколкото те функционират наред с процеса на производството. Съвместното съществуване на разните части на капитала, което обуславя непрекъснатостта на производството, е възможно обаче само поради движението на частите на капитала, при което те една след друга преминават различните стадии на кръгооборота. Самото съществуване на едни части на капитала наред с други е само резултат на тяхното следване една след друга. Така например, ако движението $C' — П'$ спре за една част, ако стоката стане непродаваема, кръгооборотът на тази част се прекъсва и тя не се заместват със сред-

ствата за нейното производство; функционалното изменение на следващите части, излизащи като C' от производствения процес, се спъва от техните предшественици. Ако това продължава известно време, производството се ограничава и целият процес спира. Всяко спиране на последователното движение на частите нарушава реда на тяхното съществуване една до друга; всяко спиране в един стадий влече след себе си по-голямо или по-малко спиране в целия кръгооборот не само на онази част на капитала, движението на която е спряло, но и в кръгооборота на целия индивидуален капитал.

Следващата форма, в която се представя процесът, е последователността на фазите: преминаването на капитала в нова фаза се обуславя от това, че капиталът напуща друга фаза. Затова именно всеки отделен кръгооборот има както за изходен пункт, така и за пункт на възвръщане една от функционалните форми на капитала. От друга страна, процесът като цяло действително представлява единство от трите кръгооборота, представляващи различните форми, в които непрекъснатостта на процеса намира израз. Цялостният кръгооборот по отношение на всяка функционална форма на капитала се представя като неин специфичен кръгооборот, и при това всеки от тези кръгообороти обуславя непрекъснатостта на целия процес: кръговото движение на една функционална форма обуславя кръговото движение на другите. За целия процес на производството, особено за обществения капитал, е необходимо условие процесът на производството да бъде в същото време процес на възпроизводство, а следователно и процес на кръгооборота на всеки от неговите моменти. Различните части на капитала последователно пробягват различните стадии и функционални форми. Благодарение на това всяка функционална форма, макар в нея да намират израз все нови и нови части на капитала, извършва едновременно с другите свой собствен кръгооборот. Една част от капитала, която обаче винаги се изменя, постоянно се възпроизвежда, съществува във вид на стоков капитал, който се превръща в пари; друга част е във вид на паричен капитал, който се превръща в производителен капитал, трета част — във вид на производителен капитал, който се превръща в стоков капитал. Постоянната наличност на всичките три форми се постига чрез това, че целият капитал в своя кръгооборот пробягва именно тези три фази.

Следователно капиталът като цяло едновременно се намира в своите различни фази, пространствено разположени една до друга. Но всяка част постоянно преминава по ред от една фаза, от една функционална форма в друга и по този път последователно функционира във всички форми. По този начин тези форми са текущи

форми, чиято едновременност се опосредствува от тяхната последователност. Всяка форма следва след другата и я предшествува, така че възвръщането на една част на капитала към една форма е обусловено от възвръщането на друга част към друга форма. Всяка част непрестанно извършва свой собствен оборот, но в тази форма се намира всеки път друга част на капитала и тези отделни обороти образуват само едновременни и последователни моменти на цялостния процес.

Само в единството на трите кръгооборота се осъществява непрекъснатостта на целия процес вместо изобразената по-горе прекъснатост. Целият обществен капитал винаги притежава тази непрекъснатост и неговият процес винаги представлява единство на трите кръгооборота.

За индивидуалните капитали непрекъснатостта на възпроизводството понякога повече или по-малко се нарушава. Първо, често в различни периоди масите от стойност биват разпределени по различните стадии и функционални форми в неравни части. Второ, тези части, в зависимост от характера на произвежданата стока, следователно в зависимост от специфичната сфера на производството, в която е вложен капиталът, могат да се разпределят различно. Трето, непрекъснатостта може в по-голяма или по-малка степен да се нарушава в такива отрасли на производството, които зависят от годишното време — било вследствие на природните условия (земеделие, лов на херинги и пр.), или пък вследствие на условни обстоятелства, като например при така наричаните сезонни работи. Най-редовно и еднообразно протича процесът във фабриката и в минното дело. Но това различие на отраслите на производството не предизвиква различие в общите форми на процеса на кръгооборота.

Капиталът като самонарастваща стойност обхваща не само класови отношения, не само определен характер на обществото, който почива на това, че трудът съществува като наемен труд. Капиталът е движение, процес на кръгооборот, който преминава различни стадии и сам на свой ред включва в себе си три различни форми на процеса на кръгооборота. Поради това капиталът може да бъде разбран само като движение, а не като нещо в покой. Онези, които разглеждат самостоятелното съществуване на стойността само като абстракция, забравят, че движението на промишления капитал е тази абстракция in actu*. Стойността преминава тук през различни форми, извършва различни движения, в които тя се запазва, и в същото време нараства, увеличава се. Тъй като имаме тук работа

* — в действие. *Ред.*

преди всичко само с формата на движението, няма да разглеждаме онези революции, които капиталовата стойност може да претърпява в процеса на своя кръгооборот; обаче ясно е, че въпреки всички революции в стойността капиталистическото производство съществува и може да продължава своето съществуване само докато капиталовата стойност нараства, т. е. докато тя, като стойност, станала самостоятелна, извършва процеса на своя кръгооборот; следователно докато стойностните революции по един или друг начин се преодоляват и неутрализират. Движенията на капитала се явяват като действия на отделния промишлен капиталист по такъв начин, че той функционира като купувач на стоки и труд, като продавач на стоки, като производителен капиталист и следователно със своята дейност обслужва кръгооборота. Ако се извършва революция в стойността на обществения капитал, може да се случи индивидуалният капитал на даден капиталист да не се справи с преврата и да загине, тъй като той не е в състояние да спази условията на това движение на стойността. Колкото по-резки и чести стават революциите в стойността, толкова повече автоматичното, действуващо със силата на стихиен природен процес движение на станалата самостоятелна капиталова стойност тържествува над предвидливостта и пресмятанията на отделния капиталист, толкова повече течението на нормалното производство се подчинява на ненормалната спекулация, на толкова по-голяма опасност се подлага съществуването на отделните капитали. По този начин тези периодични революции в стойността потвърждават това, което привидно следва да опровергаят: стойността, като капитал, придобива самостоятелно съществуване, което тя запазва и укрепва посредством своето движение.

Това редуване на метаморфозите на намиращия се в движение капитал включва в себе си постоянното изравняване на извършилите се в кръгооборота изменения на величината на стойността на капитала с първоначалната стойност. Ако придобиването на самостоятелност от стойността по отношение на силата, създаваща стойността, започва в акта $П—Р$ (купуването по отношение на работната сила, купуването на работна сила) и се осъществява в процеса на производството като експлоатация на работната сила, то това придобиване на самостоятелност от стойността не се появява отново в онзи кръгооборот, в който пари, стока, елементи на производството са само редуващи се форми на капиталовата стойност, извършваща процес на движение, в което предишната величина на стойността се изравнява със сегашната изменена величина на стойността на капитала.

„Стойността — казва Бейли в опровержение на това, че стойността придобива самостоятелно съществуване, което характеризира капиталистическия начин на производство и което той, Бейли, разглежда като илюзия на някои икономисти, — стой-

ността е съотношение между едновременно съществуващи стоки, тъй като само такива стоки могат да се разменят една срещу друга"[31].

Той казва това като довод против сравнението на стокови стойности в различни периоди, сравнение, което — щом паричната стойност за всеки период е фиксирана — е равносилно само на съпоставяне на разходите за труд, необходим в различните периоди за произвеждане на стоки от един и същ вид. Това мнение произтича от неговата обща погрешна представа, съгласно която разменната стойност е равна на стойността и формата на стойността е самата стойност; че следователно стокови стойности не могат да се сравняват, ако те активно не функционират като разменни стойности, т. е. ако те не могат реално да се разменят една срещу друга. Следователно той никак не подозира, че стойността функционира като капиталова стойност или като капитал само доколкото тя в различните фази на своя кръгооборот, които никак не съвпадат по време, а следват една след друга, остава тъждествена сама на себе си и сама със себе си се сравнява.

За да се запази чиста формулата на кръгооборота, не е достатъчно да се приеме, че стоките се продават по тяхната стойност, но и че това става при равни други условия. Да вземем например формата *Пр...Пр* независимо от всякакви революции в техниката на производствения процес, които могат да обезценят производителния капитал на определен капиталист; независимо също и от всяко обратно въздействие, което изменението на елементите на стойността на производителния капитал може да окаже върху стойността на наличния стоков капитал, при което тази стойност може да се увеличи или намали, ако има запас от такъв капитал. Нека *С'*, 10 000 фунта прежда, бъдат продадени по тяхната стойност за 500 ф. ст.; 8 440 фунта прежда = 422 ф. ст., заменят съдържащата се в *С'* капиталова стойност. Но ако стойността на памука, каменните въглища и т. н. е пораснала (ние тук не вземаме под внимание обикновените колебания на цените), то може би тези 422 ф. ст. да се окажат недостатъчни, за да възстановят напълно елементите на производителния капитал; необходим е добавъчен паричен капитал — обвързва се паричен капитал. Обратното, ако тези цени падат, освобождава се паричен капитал. Процесът протича напълно нормално само когато стойностните отношения остават постоянни; фактически той се извършва нормално, докато в повторението на кръгооборота нарушенията се изглаждат; колкото по-големи са нарушенията, толкова по-голям паричен капитал трябва да притежава промишленият капиталист, за да има възможност да изчака тяхното уравновесяване; и тъй като с развитието на капиталистическото производство се разширяват и мащабите на всеки индивидуален производствен процес, а заедно с това расте минималната величина на авансирания капитал, това обстоятелство се присъединява към редицата други, по силата на които функцията на промишления капиталист става все повече монопол на отделни или асоциирани крупни парични капиталисти.

Тук следва да отбележим, че ако става изменение на стойността на елементите на производството, проявява се разлика между форма *П...П'*, от една страна, и форма *Пр...Пр* и *С'...С'*, от друга страна.

В *П...П'*, като формула на нововлагания капитал, който отначало се явява като паричен капитал, при спадане на стойността на средствата за производство, като например суровини, спомагателни материали и т. н., за откриване на предприятия с известни размери ще бъде нужен по-малък разход на паричен капитал от онзи, който е бил необходим преди спадането, тъй като размерите на производствения процес (при неизменящо се равнище на развитието на производителните сили) зависят от масата и размера на средствата за производство, с които може да се справи дадено количество работна сила; но тези размери не зависят нито от стойността на средствата за производство, нито от стойността на работната сила (последната оказва влияние само върху величината на нарастването на стойността). Обратното, ако стойността на онези елементи на производството на стоките, които са елементи на производителния капитал, се повишава, за основаването на предприятие с дадени размери ще бъде нужен повече паричен капитал. И в двата случая се засяга само величината на паричния капитал, който трябва наново да се вложи; в първия случай паричен капитал се оказва в излишък, във втория паричен капитал се обвързва, ако в даден производствен отрасъл прирастът на нови индивидуални промишлени капитали става по обичайния начин.

Кръгооборотите *Пр...Пр* и *С'...С'* се представят във вид на *П...П'* само доколкото движението на *Пр* и *С'* е в същото време натрупване, значи доколкото добавъчно *п*, пари, се превръща в паричен капитал. Но ако се остави това настрана, изменението на стойността на елементите на производителния капитал се отразява на тях не както на *П...П'*; ние и тук не вземаме предвид обратното въздействие, оказано от такова изменение на стойността върху съставните части на капитала, намиращи се в процес на производство. На непосредствено въздействие се подлага в този случай не първоначалният разход, а промишленият капитал, който се намира в процеса на своето възпроизводство, а не в своя пръв кръгооборот; влияние се оказва следователно на $С' \ldots С < ^{р}_{Сп'}$ на обратното превръщане на стоковия капитал в елемен-

тите в неговото производство, доколкото тези елементи се състоят от стоки. При спадане на стойността (съответно при спадане на цените) са възможни три случая: процесът на производството се продължава в същите размери; в такъв случай се освобождава част от досегашния паричен капитал и става натрупване на паричен капитал, макар да не е налице нито действително натрупване (производство в разширен мащаб), нито подготвящото го и придружаващо го превръщане на *п* (принадената стойност) във фонд на натрупване; или, ако това допускат техническите пропорции, мащабът на производствения процес се разширява повече, отколкото това би станало при предишните условия; или пък се образуват по-значителни запаси от сурови материали и т. н.

При повишаване на стойността на елементите, които заместват стоковия капитал, става обратното. Възпроизводството се извършва тогава вече не в неговия нормален размер (напр. работи се по-малко време), или за да се продължава то в предишния размер, трябва да се вложи добавъчен паричен капитал (обвързване на паричен капитал); или паричният фонд на натрупването, ако има такъв, служи изцяло или отчасти не за разширяване на производствения процес, а за воденето му в предишния мащаб. И тук се обвързва паричен капитал, само с тази разлика, че в дадения случай добавъчният паричен капитал се взема не отвън, не от паричния пазар, а от средствата на самия промишлен капиталист.

Но при *Пр . . . Пр*, *С' . . . С'* могат да се срещнат обстоятелства, които внасят едно или друго изменение. Така напр., ако нашият памукопредач-фабрикант има голям запас памук (т. е. значителна част от неговия производителен капитал се намира във формата на запас от памук), част от неговия производителен капитал се обезценява вследствие на спадането на цената на памука; обратното, ако цените са се повишили, повишава се стойността на тази част от неговия производителен капитал. От друга страна, ако той е обвързал големи маси стойности във форма на стоков капитал, напр. в памучна прежда, при спадане на цените на памука се обезценява част от неговия стоков капитал, следователно изобщо част от неговия капитал, намиращ се в кръгооборот; при повишаване цените на памука става обратното. Най-после в процеса $С'—П—С<^{Р}_{Сп}$ става следното: ако актът *С'—П*, реализацията на стоковия капитал, е станал преди изменението на стойността на елементите на *С*, то върху капитала се оказва влияние само, както е посочено в първия случай, а именно, във втория акт на обръщението $П—С<^{Р}_{Сп}$; ако пък това става преди завършването на процеса *С'—П*, то при равни други условия спадането на цената на памука предизвиква съответно спадане на цената на преждата и, обратното, повишаването на цената

на памука предизвиква повишаване на цената на преждата. Въздействието върху различните отделни капитали, вложени в един и същ производствен отрасъл, може да бъде твърде различно, в зависимост от разните обстоятелства, в които те се намират. Освобождаването и обвързването на паричен капитал могат да произлизат и от различия в продължителността на процеса на обръщението, следователно от различия в бързината на обръщението. Обаче това се отнася вече до изучаването на оборота. Тук ни интересува само действителната разлика между *П . . . П'* и двете други форми на процеса на кръгооборота, което се проявява във връзка с изменението на стойността на елементите на производителния капитал.

В епохата на вече развит, следователно господствуващ капиталистически начин на производство, в отдела на обръщението $П—С<^{Р}_{Сп}$ по-голямата част от стоките, от които се състои *Сп* — средствата за производство, сама става чужд функциониращ стоков капитал. От гледна точка на продавача тук се извършва следователно *С'—П'*, превръщане на стоков капитал в паричен капитал. Но това не важи абсолютно. Напротив. В процеса на своето обръщение, в което промишленият капитал функционира или като пари, или като стока, кръгооборотът на промишления капитал — било като паричен капитал, било като стоков капитал — се кръстосва с обръщението на стоки, произведени при най-разнообразни начини на обществено производство, доколкото последните са в същото време стоково производство. Все едно е дали стоките представляват продукт на производство, основано на робство, или продукт на производство на селяни (китайци, индийски райоти), на общинно производство (холандска Източна Индия), на държавно производство (като основаното на крепостна зависимост производство, което се е срещало в предишни епохи на руската история), или на производството на полудиви ловджийски народи и т. н.: на парите и стоките, във вид на които се проявява промишленият капитал, те противостоят като стоки и пари и влизат в кръгооборота на този последния и в кръгооборота на включващата се в стоковия капитал принадена стойност, доколкото тя се изразходва като доход — следователно влизат в двете разклонения на обръщението на стоковия капитал. Характерът на производствения процес, чийто резултат са те, няма значение; като стоки те функционират на пазара и пак като стоки влизат в кръгооборота на промишления капитал, както и в обръщението на включващата се в него принадена стойност. Поради това всестранният характер на техния произход, съществуването на пазара като световен пазар, е отличителна черта на процеса на обръщението на промишления капи-

тал. Каквото важи за чуждите стоки, важи и за чуждите пари, както стоковият капитал противостои на парите само като стока, така и тези пари по отношение на него функционират само като пари; парите функционират тук като световни пари.

Но тук е необходимо да отбележим две неща.

Първо. Стоките (*Сп*), щом е изпълнен актът *П—Сп*, престават да бъдат стоки и стават един от начините на съществуване на промишления капитал в неговата функционална форма като *Пр*, като производителен капитал. Но с това следите на техния произход се заличават; те продължават да съществуват само като форми на съществуване на промишления капитал, те са включени в състава на промишления капитал. Обаче остава в сила, че за тяхното възстановяване е необходимо тяхното възпроизводство и дотолкова капиталистическият начин на производство е обусловен от начини на производството, които лежат вън от неговия стадий на развитие. Но тенденция на капиталистическия начин на производство е по възможност да превръща всяко производство в стоково производство; главно средство за това е тъкмо въвличането на тези начини на производство в неговия процес на обръщение; а самото развито стоково производство вече е капиталистическо стоково производство. Проникването на промишления капитал навсякъде ускорява това превръщане, а заедно с него и превръщането на всички непосредствени производители в наемни работници.

Второ. Стоките, които влизат в процеса на обръщението на промишления капитал (тук спадат и необходимите средства за живот, в които се превръща за възпроизводството на работната сила променливият капитал, след като той е изплатен на работниците), какъвто и да е техният произход, каквато и да е обществената форма на създалия ги производствен процес, противостоят на самия промишлен капитал вече във формата на стоков капитал, на стоково-търговски или търговски капитал; а този последният по самата си природа обхваща стоки, произведени при всякакви начини на производство.

Както капиталистическият начин на производство предполага голям мащаб на производството, така той необходимо предполага и голям мащаб на пласмента, следователно предполага продажба на търговец, а не на отделни потребители. Доколкото самият този потребител е производителен потребител, т. е. промишлен капиталист, доколкото следователно промишленият капитал от един производствен отрасъл доставя средства за производство за друг производствен отрасъл, дотолкова (във форма на поръчка и т. н.) се извършва и непосредствена продажба на стоки от един капиталист на много други. Всеки промишлен капиталист е в това отношение не-

посредствен продавач, свой собствен търговец, какъвто впрочем той е и когато продава стоката на търговеца.

Стоковата търговия като функция на търговския капитал се предполага при капиталистическото производство и все повече се развива с развитието на последното. Следователно, илюстрирайки отделните страни на капиталистическия процес на обръщение, ние предполагаме наличността на стокова търговия; обаче при общия анализ на капиталистическия процес на обръщение предполагаме пряка продажба без посредничеството на търговеца, защото това последното замъглява различни моменти на движението.

Да се обърнем към Сисмонди, който представя нещата донякъде наивно:

„В търговията е зает също значителен капитал, който на пръв поглед не изглежда част от онзи капитал, за развитието на който писахме по-горе. Стойността на сукното, което изпълва магазините на търговеца на сукно, изглежда нещо различно от онази част на годишното производство, което богатият дава на бедния във вид на работна заплата, за да работи. Между това търговският капитал само е заместил онзи, за който досега говорихме. С цел колкото може по-добре да се изясни развитието на богатството, ние проследихме това развитие от момента на неговото [на богатството] възникване до момента на потреблението. Капиталът, зает, например в производството на сукно, ни изглеждаше винаги еднакъв; обменен срещу дохода на потребителя, той се делеше само на две части: едната от тях във форма на печалба съставлява дохода на фабриканта, другата като работна заплата за времето, през което работниците са изработвали сукното, съставлява дохода на работника.

Обаче скоро видели, че за всички било по-изгодно; ако различните части на този капитал се заместват взаимно, така че ако за целия стокооборот между фабриканта и потребителя са достатъчни сто хиляди екю, тези сто хиляди се разпределят равномерно между фабриканта, търговеца на едро и търговеца на дребно. Първият може сега с помощта на една трета от капитала да произведе същото количество стока, което по-рано е произвеждал с помощта на целия капитал, защото сега, в момента, когато продуктът е изработен, намира много по-бързо търговеца като купувач, отколкото би намерил потребителя. Капиталът на търговеца на едро от своя страна се възстановявал много по-бързо чрез капитала на търговеца на дребно . . . Разликата между сумата на авансираната работна заплата и покупната цена, заплащана от последния потребител, съставлявала печалбата на капитала. Тя се разпределяла между фабриканта, търговеца на едро и търговеца на дребно, откак те разпределили своите функции помежду си. Резултатите се оказват същите, макар сега в работата да участвуват три лица и три вида капитал вместо един. („Nouveaux Principes“ I, стр. 159, 160).

„Всички те {търговците} косвено участвували в производството; защото производството, имайки за цел потреблението, не може да се смята за завършено, преди да доведе продукта до потребителя“ (пак там, стр. 157).

При разглеждане на общите форми на кръгооборота и изобщо в цялата тази втора книга ние под пари подразбираме метални пари, като оставяме настрана както символичните пари, простите стойностни знаци, представляващи само специалитет на известни държави,

така и кредитните пари, които още не сме разгледали. Такава е първо, историческата последователност; кредитните пари не играят никаква или само незначителна роля в първоначалния период на капиталистическото производство. Второ, необходимостта от такава последователност теоретично се обосновава от това, че всички критически изследвания относно обръщението на кредитните пари, каквито са били предприемани досега от Тук и други, са ги заставяли отново и отново да се връщат към разглеждане на това, как биха изглеждали нещата на основата на чисто металното обръщение. Не трябва обаче да се забравя, че металните пари могат да функционират и като покупно средство, и като платежно средство. За опростяване в тази II книга ние, общо взето, ги вземаме само в първата функционална форма.

Процесът на обръщението на промишления капитал, който съставлява само част от процеса на неговия индивидуален кръгооборот, се определя от развитите по-рано (книга I, глава III) общи закони, доколкото той представлява само редица актове в пределите на общото стоково обръщение. Едно и също количество пари, например 500 ф. ст., въвлича последователно в обръщение толкова повече промишлени капитали (или индивидуални капитали, намиращи се във формата на стокови капитали), колкото по-бързо се обръщат парите, колкото по-бързо следователно всеки отделен капитал пробягва редицата свои стокови или парични метаморфози. Благодарение на това една и съща маса капиталова стойност изисква за своето обръщение толкова по-малко пари, колкото повече парите функционират като платежно средство — следователно в колкото по-голяма степен при заместването например на стоковия капитал със средствата за неговото производство трябва да се заплаща само разликата и колкото по-кратки са платежните срокове при изплащане например на работната заплата. От друга страна, ако приемем, че бързината на обръщението и всички други обстоятелства са неизменни, масата на парите, които трябва да се обръщат като паричен капитал, се определя от сумата на стоковите цени (цената, умножена на масата на стоките) или, ако са дадени масата и стойностите на стоките, от стойността на самите пари.

Но законите на общото стоково обръщение важат само доколкото процесът на обръщението на капитала образува редица актове на просто обръщение, но не доколкото тези актове съставляват функционално определени етапи на кръгооборота на индивидуални промишлени капитали.

За да си изясним това, най-добре ще бъде да разгледаме процеса на обръщението в неговата непрекъсната връзка, както той се явява в двете форми:

$$\text{II)}\ Пр\ldots C' \begin{Bmatrix} C\ — \\ —\ П' \\ c\ — \end{Bmatrix} \begin{cases} П — C<^{Р}_{Сп} \cdots Пр\ (Пр') \\ \\ п — с \end{cases}$$

$$\text{III)}\ C' \begin{Bmatrix} C\ — \\ —\ П' \\ c\ — \end{Bmatrix} \begin{cases} П — C<^{Р}_{Сп} \cdots Пр \cdots C' \\ \\ п — с \end{cases}$$

Процесът на обръщението (бил той във вид на $С—П—С$ или във вид на $П—С—П$), като редица актове на обръщение изобщо, представлява само двете противоположни редици стокови метаморфози, от които всяка отделна метаморфоза на свой ред предполага противоположната метаморфоза на чуждата стока или на чуждите пари, противостоящи на дадената стока.

$С—П$ от страната на стокопритежателя е $П—С$ от страната на купувача; първата метаморфоза на едната стока в $С—П$ е втора метаморфоза на другата стока, която се явява във вид на $П$; обратното става при $П—С$. Следователно онова, което беше показано по отношение на преплитането на стоковата метаморфоза на единия неин стадий с метаморфозата на друга стока на друг стадий, важи и за обръщението на капитала, доколкото капиталистът функционира като купувач и продавач, а неговият капитал поради това функционира като пари, противостоящи на чужда стока, или като стока, противостояща на чужди пари. Но това преплитане не е в същото време израз на преплитането на метаморфозите на капиталите.

Първо, както видяхме, $П—С$ ($Сп$) може да представлява преплитане на метаморфозите на различни индивидуални капитали. Например преждата, стоковият капитал на фабриканта-памукопредач, отчасти се замества с въглища. Част от неговия капитал се намира в парична форма и от нея се превръща в стокова форма, докато капиталът на капиталистическия каменовъглищен промишленик се намира в стокова форма и поради това се превръща в парична форма; един и същ акт на обръщението тук представлява противоположни метаморфози на два (принадлежащи към различни производствени отрасли) промишлени капитали, следователно представлява преплитане на редицата от метаморфози на тези капитали. Обаче, както видяхме, $Сп$, в което се превръща $П$, не трябва непременно да бъде стоков капитал в категоричния смисъл, т. е. функционална форма на промишлен капитал, стоков капитал, който е произведен от капиталист. Тук всякога има на едната страна $П—С$, на другата страна $С—П$, но не винаги има преплитане на метаморфози на ка-

питали. По-нататък, *П—Р*, купуването на работна сила, никога не е преплитане на метаморфози на капитали, тъй като макар и работната сила да е стока на работника, тя става капитал само след като е продадена на капиталиста. От друга страна, *П'* в процеса *С'—П'* не трябва да бъде непременно превърната форма на стоков капитал; то може да бъде осребряване на стоката работна сила (работна заплата) или на продукт, произведен от самостоятелен производител, от роб, крепостен селянин, община.

Но, второ, за изпълнение на функционално определената роля, която играе всяка метаморфоза, извършваща се в процеса на обръщението на индивидуалния капитал, съвсем не е необходимо тази метаморфоза да представлява съответствуваща противоположна метаморфоза в кръгооборота на друг капитал — като, разбира се, приемаме, че цялото производство на световния пазар се води капиталистически. Например *П'* в кръгооборота *Пр ... Пр*, което осребрява *С'*, може да бъде на страната на купувача само осребряване на негова принадена стойност (ако стоката е предмет на потребление); или в $П'—С'<{}^{Р}_{Сп}$ (където следователно капиталът влиза вече натрупан) *П'* за продавача на *Сп* може да встъпи в обръщението на неговия капитал само като възстановяване на авансирания от него капитал или дори и съвсем да не встъпи в обръщението на неговия капитал, ако *П'* се отклонява от последния като изразходване на доход.

Следователно въпросът, по какъв начин се заместват взаимно в процеса на обръщението различните съставни части на целия обществен капитал, по отношение на който отделните капитали са само самостоятелно функциониращи съставни части, този въпрос — било че става дума за капитала или за принадената стойност — не се разрешава с изследването на простите преплитания на метаморфозите на стоковото обръщение, които са общи както за обръщението на капитала, така и за всяко друго стоково обръщение, а изисква друг начин на изследване. При това досега са се задоволявали с фрази, които, ако се анализират по-отблизо, не съдържат нищо освен неопределени представи, заимствувани само от изследването на такива преплитания на метаморфози, които са свойствени на всяко стоково обръщение.

Една от най-осезателните особености на процеса на кръгооборота на промишления капитал, а следователно и на капиталистическото производство, е обстоятелството, че, от една страна, елементите, образуващи производителния капитал, идват от стоковия пазар и

трябва постоянно да се възобновяват от стоковия пазар, постоянно да се купуват като стоки, а, от друга страна, продуктът на трудовия процес излиза от този процес като стока и всеки път трябва отново да се продава като стока. Да сравним например съвременния фермер от Долна Шотландия с континенталния дребен селянин от стария тип. Първият продава целия свой продукт и поради това трябва да възстанови на пазара всички негови елементи, дори семената; вторият непосредствено консумира много голяма част от своя продукт, колкото е възможно по-малко купува и продава и, доколкото е възможно, сам си изработва оръдията, облеклото и т. н.

На това основание натуралното стопанство, паричното стопанство и кредитното стопанство са били противопоставяни едно на друго като три характерни икономически форми на движението на общественото производство.

Първо, тези три форми съвсем не представляват равностойни фази на развитието. Самото така наричано кредитно стопанство е само форма на паричното стопанство, доколкото двете означения изразяват функции на обмяната или начини на обмяна между самите производители. В развитото капиталистическо производство паричното стопанство се явява само още като основа на кредитното стопанство. Така че паричното стопанство и кредитното стопанство съответствуват само на различни стъпала на развитието на капиталистическото производство, но съвсем не са различни, самостоятелни форми на обмяната в противоположност на натуралното стопанство. Със също такова право би могло на тези две форми да се противопоставят като равностойни твърде различните форми на натуралното стопанство.

Второ, тъй както в категориите: парично стопанство, кредитно стопанство се подчертава и се взема като отличителен признак не стопанството, т. е. не самият производствен процес, а съответствуващият на стопанството начин на обмяна между различните агенти на производството, или между производителите, същото би следвало да се направи и при разглеждането на първата категория. Следователно вместо натурално стопанство би се получило разменно стопанство. Напълно затвореното натурално стопанство, например перуанската държава на инките[32], не би попаднало под нито една от тези категории.

Трето, паричното стопанство е свойствено на всяко стоково производство и продуктът се явява като стока в най-различни обществени производствени организми. Следователно отличителна черта на капиталистическото производство биха били в този случай само размерите, в които продуктът се произвежда като стока, като предмет на търговия, следователно размерите, в които образуващите

този продукт елементи трябва отново като предмети на търговията, като стоки, да влязат в онова стопанство, от което излиза продуктът.

В действителност капиталистическото производство е стоково производство, станало всеобща форма на производството; но то е такова и със своето развитие става все повече такова само защото тук самият труд се явява като стока, защото работникът продава труда, т. е. функцията на своята работна сила, и при това, както приемаме, продава я по нейната стойност, определяна от разходите за нейното възпроизводство. В степента, в която трудът става наемен труд, производителят става промишлен капиталист; поради това капиталистическото производство (следователно и стоковото производство) се проявява в пълния си обем едва когато и непосредственият селски производител е наемен работник. В отношението между капиталиста и наемния работник паричното отношение, отношението на купувач и продавач, става отношение, присъщо на самото производство. Но това отношение в основата си почива на обществения характер на производството, а не на начина на обмяната; обратното, последният произтича от първото. Впрочем, на буржоазния кръгозор, при който цялото внимание се поглъща от правенето на сделчици, съответствува тъкмо възгледът, че не характерът на начина на производство служи като основа на съответствуващия му начин на обмяна, а обратното[7]).

Капиталистът хвърля в обръщението по-малко стойности в парична форма, отколкото изтегля от него, защото той хвърля в него повече стойности в стокова форма, отколкото е изтеглил оттам в стокова форма. Доколкото той функционира само като персонификация на капитала, т. е. доколкото изпълнява функциите на промишлен капиталист, неговото предлагане на стокови стойности е всякога по-голямо от неговото търсене на стокови стойности. В това отношение, ако неговото търсене и предлагане биха се покривали взаимно, това би означавало, че неговият капитал не расте по стойност; капиталът не би функционирал като производителен капитал, производителният капитал би се превръщал в стоков капитал, неувеличен с принадена стойност; през време на производствения процес той не би извличал от работната сила принадена стойност в стокова форма, следователно въобще не би функционирал като капитал. Капиталистът действително трябва „да продава по-скъпо, отколкото е купил“; но той успява да направи това само защото чрез капиталистическия производствен процес превръща купената от него по-евтина стока — тъй като е с по-малка стойност — в стока с по-голяма стойност, следователно в по-скъпа стока. Той продава по-скъпо не защото продава своята стока над нейната стойност, а защото продава стока с такава стойност, която е по-висока от сумата на стойността на елементите на нейното производство.

[7]) Дотук по ръкопис V; следващото място до края на главата е бележка, която се намира в тетрадката от 1877 г. или от 1878 г. сред извадки от книги.

Нормата, в която капиталистът получава от своя капитал прираст на стойността, е толкова по-голяма, колкото по-голяма е разликата между неговото предлагане и неговото търсене, т. е. колкото онази стокова стойност, която той предлага, е в повече от стоковата стойност, за която той предявява търсене. Неговата цел не е търсенето и предлагането да се покриват взаимно, а да не се покриват, неговото предлагане да покрива с излишък неговото търсене.

Онова, което важи за отделния капиталист, важи и за капиталистическата класа.

Доколкото капиталистът само олицетворява промишления капитал, неговото търсене се състои само от търсене на средства за производство и работна сила. Неговото търсене на *Сп*, разглеждано откъм стойността, е по-малко от авансирания от него капитал; той купува средства за производство на по-малка стойност от стойността на неговия капитал, а поради това на още по-малка стойност, отколкото е стойността на стоковия капитал, който той доставя на пазара.

Колкото се отнася до неговото търсене на работна сила, то откъм неговата стойност се определя от отношението на неговия променлив капитал към целия му капитал, следователно $= v : K$, и поради това търсенето на работна сила в капиталистическото производство нараства в относително по-малка степен от търсенето на средства за производство. Капиталистът във все по-голяма степен става повече купувач на *Сп*, отколкото на *Р*.

Тъй като работникът превръща своята работна заплата предимно в средства за живот, и то главно в необходими средства за живот, търсенето на работна сила от страна на капиталиста косвено е в същото време търсене на предмети за потребление, които влизат в потреблението на работническата класа. Но това търсене е равно на v, нито един атом повече от v (ако работникът прави спестявания от своята работна заплата — всякакви кредитни отношения ние по необходимост оставяме тук настрана, — това значи, че той превръща част от своята работна заплата в съкровище и pro tanto* вече не се явява като търсещ, като купувач). Максималната граница на търсенето от страна на капиталиста $= K = c + v$, а предлагането от страна на

* — в такава степен. *Ред.*

същия $=c+v+m$, следователно, ако съставът на неговия стоков капитал е $80_c+20_v+20_m$, то неговото търсене $=80_c+20_v$, т. е. търсенето, разглеждано откъм неговата стойност, е с $^1/_5$ по-малко от предлагането. Колкото по-голямо е процентното отношение на произведената от него маса на m (нормата на печалбата), толкова търсенето от страна на капиталиста става по-малко от неговото предлагане. Макар че търсенето на работна сила от страна на капиталиста, а косвено, следователно, търсенето на необходими средства за живот, с прогресирането на производството прогресивно намалява в сравнение с неговото търсене на средства за производство, все пак не следва, от друга страна, да се забравя, че неговото търсене на *Сп* е всякога по-малко от неговия капитал. По този начин неговото търсене на средства за производство неизбежно е винаги по-малко по стойност от стоковия продукт на капиталиста, който му доставя тези средства за производство и който работи с равен капитал и при равни други условия. Обстоятелството, че в действителност е налице не един капиталист, а много капиталисти, никак не изменя нещата. Да приемем, че неговият капитал $=1\,000$ ф. ст., постоянната част на капитала $=800$ ф. ст.; в такъв случай неговото търсене, предявявано към всички капиталисти $=800$ ф. ст.; а те всички заедно със своите 1 000 ф. ст. (колкото и да се пада от тази сума на всеки от тях поотделно и каквато и част от целия негов капитал да съставлява сумата, която се пада на всекиго) доставят, при равна норма на печалбата, средства за производство на стойност 1 200 ф. ст.; следователно неговото търсене покрива само $^2/_3$ от тяхното предлагане, а цялото негово собствено търсене се равнява по стойност само на $^4/_5$ от неговото собствено предлагане.

Сега ние трябва още, избързвайки напред, да разгледаме мимоходом оборота на капитала. Да приемем, че целият капитал на даден капиталист $=5\,000$ ф. ст., от които 4 000 ф. ст. съставляват основен капитал и 1 000 ф. ст. — оборотен; тези 1 000, съгласно предишната предпоставка, $=800_c+200_v$. За да се обърне целият негов капитал един път в годината, неговият оборотен капитал трябва да се обърне пет пъти в годината; в такъв случай неговият стоков продукт $=6\,000$ ф. ст., следователно с 1 000 ф. ст. повече от авансирания от него капитал, което пак дава също такова отношение на принадената стойност, както и по-рано: $5\,000K:1\,000_m=100_{(c+v)}:20_m$. Така че този оборот нищо не изменя в отношението на цялото търсене от страна на капиталиста към цялото негово предлагане: първото си остава с $^1/_5$ по-малко от последното.

Нека да е необходимо неговият основен капитал да се възобновява всеки 10 години. Следователно ежегодно капиталистът амортизира $^1/_{10}=400$ ф. ст. Поради това той има сега стойност само от

3 600 ф. ст. в основен капитал + 400 ф. ст. в пари. Ако има нужда от ремонт и този ремонт не превишава средните размери, разходът за него не е нищо друго освен влагане на капитал, което капиталистът прави едва впоследствие. Ние можем да гледаме на работата така, като че капиталистът, определяйки стойността на влагания от него капитал, доколкото тя влиза в годишния стоков продукт, от самото начало би включвал в нея разходите за ремонт, така че и те да се съдържат в амортизацията, равна на $^1/_{10}$ от капиталовата стойност. (Ако в действителност нуждата му от ремонт е под средната, това е за него изгода, а ако е по-голяма, загуба. Но за цялата класа на капиталистите, заети в един и същ отрасъл на промишлеността, такива изгоди и загуби се уравняват.) Във всеки случай, макар неговото годишно търсене при един оборот в годината на целия негов капитал да си остава равно на 5 000 ф. ст., т. е. да се равнява на неговата първоначално авансирана капиталова стойност, това търсене по отношение на оборотната част на капитала се увеличава, а по отношение на основната част на капитала постоянно намалява.

Да преминем сега към възпроизводството. Да приемем, че капиталистът лично потребява цялата принадена стойност n и превръща отново в производителен капитал само такава величина, като първоначалния капитал K. В такъв случай търсенето от страна на капиталиста по стойност е равно на неговото предлагане. Но не по отношение на движението на неговия капитал; като капиталист той предявява търсене само в размер на $^4/_5$ от своето предлагане (по величина на стойността); $^1/_5$ той потребява като некапиталист, не във функцията си на капиталист, а за своите лични потребности или удоволствия.

Неговата сметка в процентни числа е такава:

Търсенето му като капиталист $=100$,	предлагането $=120$
Търсенето му като гуляйджия $=20$,	предлагането $=$ —
Сумата на търсенето $=120$,	на предлагането $=120$

Тази предпоставка е равнозначна на предпоставката, че капиталистическото производство не съществува, а поради това не съществува и самият промишлен капиталист; предпоставката, че движещ мотив е личното потребление, а не самото обогатяване, отстранява самата основа на капитализма.

Но тя е и технически невъзможна. Капиталистът не само трябва да образува резервен капитал, за да се осигури срещу колебанията на цените и да има възможност да изчаква най-благоприятните конюнктури за купуване и продаване; той трябва да натрупва капитал, за

да разширява по такъв начин производството и да внедрява технически усъвършенствувания в своя производствен организъм.

За да натрупва капитал, той трябва преди всичко да изтегля от обръщението известна част от принадената стойност в парична форма, която се стича при него от обръщението, и да я увеличава като съкровище, докато тя не достигне размерите, необходими, за да се разшири старото предприятие или да се открие ново предприятие наред със старото. Докато продължава образуването на съкровище, то не увеличава търсенето от страна на капиталиста; парите са имобилизирани; те не изтеглят от стоковия пазар никакъв еквивалент във вид на стока срещу паричния еквивалент, който е изтеглен от пазара срещу внесената на пазара стока.

Кредитът тук се оставя настрана; а към областта на кредита се отнасят например случаите, когато капиталистът внася парите, в размера на тяхното натрупване, на текуща сметка в банката срещу лихва.

Глава пета

ВРЕМЕ НА ОБРЪЩЕНИЕТО[8]

Движението на капитала през сферата на производството и двете фази на сферата на обръщението се извършва, както видяхме, последователно по време. Продължителността на неговото пребиваване в сферата на производството образува времето на неговото производство, продължителността на пребиваването в сферата на обръщението — времето на неговата циркулация или обръщение. Поради това цялото време, в течение на което капиталът извършва своя кръгооборот, се равнява на сумата от времето на производството и времето на обръщението.

Времето на производството естествено обхваща периода на трудовия процес, но този последният не обхваща цялото време на производството. Спомняме си преди всичко, че част от постоянния капитал съществува във вид на средства на труда, като например машини, постройки и т. н., които до края на живота си служат в едни и същи отново и отново повтарящи се трудови процеси. Периодичното прекъсване на трудовия процес, например нощем, макар и да прекъсва функционирането на тези средства на труда, не прекъсва тяхното пребиваване в мястото на производството. Те продължават да остават там не само когато функционират, но и когато не функционират. От друга страна, капиталистът трябва да има наличност от известен запас от суровини и спомагателни материали, за да може производственият процес в течение на повече или по-малко продължително време да се извършва в предварително определения мащаб, независимо от случайностите на всекидневното предлагане и

[8]) Оттук ръкопис IV.

търсене от страна на пазара. Този запас от суровини и т. н. се потребява производително само постепенно, малко по малко. Оттук произтича различието между времето на неговото производство[9] и времето на неговото функциониране. Следователно времето на производството за средства за производство обхваща 1) времето, в течение на което те функционират като средства за производство, т. е. служат в производствения процес; 2) паузите, в течение на които производственият процес, а следователно и функционирането на включените в него средства за производство, се прекъсва; 3) времето, в течение на което те, макар да са налице като условия на процеса, следователно да представляват вече производителен капитал, все пак още не са влезли в производствения процес.

Разгледаното досега различие е всеки път различие между времето на пребиваването на производителния капитал в сферата на производството и времето на неговото пребиваване в процеса на производството. Но самият производствен процес може да обуславя прекъсвания на трудовия процес, а оттук и на времето на труда, да обуславя интервали, когато предметът на труда се предоставя на въздействието на физически процеси без по-нататъшно прилагане на човешки труд. Производственият процес, а поради това и функционирането на средствата за производство, в дадения случай продължава, макар трудовият процес, а следователно и функционирането на средствата за производство като средства на труда, да са прекъснати. Ние виждаме това при зърното, което е посято, при виното, което ферментира във винарската изба, при материала на труда в много манифактури, като например в кожарските заводи, където този материал се подлага на химически процеси. Времето на производството тук е по-голямо от времето на труда. Разликата между двете се заключава в излишъка от времето на производството над времето на труда. Този излишък винаги се обуславя или от това, че производителният капитал *скрито* се намира в сферата на производството, без да функционира в самия производствен процес, или от това, че той функционира в производствения процес, но не се намира в трудов процес.

Онази част от скрития производителен капитал, която е приготвена само като условие за производствения процес, като например памука, въглищата и т. н. в предачното заведение, не действува нито като фактор за създаване на продукт, нито като фактор за създаване на стойност. Тя представлява неизползван капитал, макар

[9] Времето на производството се взема тук в активен смисъл: време на производството за средствата за производство е тук не времето, в което те се произвеждат, а времето, в което те участвуват в процеса на производството на стоковия продукт. *Ф. Е.*

неговото неизползване да служи като необходимо условие за непрекъснатото течение на производствения процес. Постройките апаратите и т. н., необходими като хранилища на производствения запас (на скрития капитал), са условия на производствения процес и поради това са съставни части на авансирания производителен капитал. Те изпълняват своята функция като пазители на съставните части на производителния капитал в предварителния стадий. Доколкото в този стадий са необходими трудови процеси, тези процеси оскъпяват суровия материал и т. н., но те представляват производителен труд и създават принадена стойност, защото част от този труд, както и от всеки друг наемен труд, не се заплаща. Нормалните прекъсвания на целия производствен процес, следователно интервалите, през време на които производителният капитал не функционира, не произвеждат нито стойност, нито принадена стойност. Оттук произтича стремежът за въвеждане на нощна работа (книга I, глава VIII, 4). Такива интервали във времето на труда, през които предметът на труда трябва да преминава през време на самия производствен процес, не създават нито стойност, нито принадена стойност; но те способствуват за създаването на продукта, съставляват част от неговия живот, представляват процес, през който той трябва да премине. Стойността на апаратите и т. н. се пренася върху продукта съответно на цялото онова време, в течение на което те функционират; продуктът е преведен в този стадий на производството от самия труд, и използването на тези апарати е условие за производството в същата степен, както превръщането в прах на част от памука, която не влиза в продукта, но въпреки това пренася върху него своята стойност. Другата част на скрития капитал, като например постройките, машините и т. н., т. е. средствата на труда, функционирането на които се прекъсва само от нормалните паузи на производствения процес — ненормалните прекъсвания вследствие на съкращаване на производството, кризи и т. н., представляват чисти загуби — тази част на скрития капитал присъединява към продукта своята стойност, макар и да не влиза в създавания продукт; цялата стойност, която тази част прибавя към продукта, се определя от нейната средна трайност; тя загубва стойност поради това, че загубва потребителна стойност както през времето, когато функционира, така и през времето, когато не функционира.

Най-после, стойността на постоянната част на капитала, която продължава да се намира в производствен процес, въпреки прекъсването на трудовия процес, отново се появява в резултата на производствения процес. Средствата за производство са поставени тук от самия труд в такива условия, при които те от само себе си преминават през известни естествени процеси, в резултат на които се по-

лучава определен полезен ефект или изменение на формата на тяхната потребителна стойност. Трудът винаги пренася стойността на средствата за производство върху продукта, доколкото той ги потребява действително целесъобразно като средства за производство. Нещата никак не се изменят от това, дали трудът за постигане на този ефект непрекъснато трябва да въздействува върху предмета на труда с помощта на средствата на труда, или той трябва само да даде тласъка, като постави средствата за производство в такива условия, благодарение на които без по-нататъшно съдействие на труда, вследствие на природни процеси те от само себе си претърпяват предварително набелязаното видоизменение.

На каквото и да се основава излишъкът от производственото време над времето на труда — било на това, че средствата за производство образуват само скрит производителен капитал, следователно намират се още на прага на действителния производствен процес, или на това, че през време на производствения процес тяхното собствено функциониране се прекъсва от паузи в този процес, или, най-после, на това, че самият производствен процес обуславя прекъсвания на трудовия процес — нито в един от тези случаи средствата за производство не функционират така, че да всмукват труд. Щом не всмукват труд, те не всмукват и принаден труд. Поради това стойността на производителния капитал не нараства, докато той се намира в такава част от своето производствено време, която съставлява излишък над времето на труда, колкото и неотделимо да е извършването на процеса на нарастване на стойността от тези негови паузи. Ясно е, че колкото повече съвпадат времето на производството и времето на труда, толкова по-голяма е производителността и нарастването на стойността на даден производителен капитал в даден интервал от време. Оттук произтича тенденцията на капиталистическото производство, колкото може повече да се намали излишъкът от време на производството над времето на труда. Но макар производственото време на капитала и да се отклонява от времето на труда, все пак то винаги съдържа в себе си последното и излишъкът на първото над второто е дори условие за производствения процес. Следователно времето на производството винаги представлява онова време, в течение на което капиталът произвежда потребителни стойности и нараства по стойност, т. е. функционира като производителен капитал, макар времето на производството да съдържа в себе си и онова време, когато капиталът или се намира в скрито състояние, или произвежда, без да нараства по стойност.

В сферата на обръщението капиталът се намира във вид на стоков капитал и на паричен капитал. Двата процеса на неговото

обръщение се състоят в това, че той се превръща от стокова форма в парична форма и от парична форма в стокова форма. Обстоятелството, че превръщането на стоката в пари е тук в същото време реализация на заключаващата се в стоката принадена стойност и че превръщането на парите в стока е в същото време превръщане или обратно превръщане на капиталовата стойност във формата на елементи на нейното производство, нищо не изменя в това, че тези процеси като процеси на обръщението са процеси на простата метаморфоза на стоките.

Времето на обръщението и времето на производството взаимно се изключват. През времето на своето обръщение капиталът не функционира като производителен капитал и поради това не произвежда нито стока, нито принадена стойност. Ако разглеждаме кръгооборота в най-простата форма, когато цялата капиталова стойност всеки път наведнаж преминава от една фаза в друга, очевидно е, че производственият процес, а следователно и самонарастването на стойността на капитала, се прекъсва, докогато продължава времето на обръщението, и че в зависимост от продължителността на последното процесът на производството ще се възобновява по-бързо или по-бавно. Ако различните части на капитала, напротив, извършват кръгооборота една след друга, така че кръгооборотът на цялата капиталова стойност да се извършва последователно в кръгооборота на нейните различни части, ясно е, че колкото по-дълго е постоянното пребиваване на съставните части на капиталовата стойност в сферата на обръщението, толкова по-малка ще бъде онази нейна част, която постоянно функционира в сферата на производството. Поради това разширяването и съкращаването на времето на обръщението играе ролята на отрицателен предел за съкращаването или разширяването на времето на производството или на степента, в която капитал с дадена величина функционира като производителен капитал. Колкото повече метаморфозите на обръщението на капитала са само мислени, т. е. колкото повече времето на обръщението = 0 или се приближава до нула, толкова повече функционира капиталът, толкова по-висока става неговата производителност и самонарастването на неговата стойност. Ако например капиталистът работи по поръчка, така че му се заплаща при доставката на продукта, и ако заплащането става в собствените му средства за производство, времето на обръщението се приближава до нула.

И така, времето на обръщението на капитала изобщо ограничава времето на неговото производство, а поради това и процеса на нарастването на стойността. И при това то ограничава този послед-

ния пропорционално на продължителността на времето на обръщението. А тази продължителност може да нараства или намалява в твърде различна степен и затова в твърде различна степен може да ограничава производственото време на капитала. Но политическата икономия вижда само *външната проява,* именно само влиянието на времето на обръщението върху процеса на нарастването изобщо на капитала по стойност. Това отрицателно влияние тя приема за положително, защото неговите последици са положителни. Тя толкова повече се хваща за тази външна страна, тъй като тази последната като че ли доставя доказателство, че капиталът притежава мистичен източник на самонарастване на стойността, независим от неговия производствен процес, а поради това и от експлоатацията на труда, и че този източник води началото си от сферата на обръщението. По-късно ще видим как дори научната политическа икономия позволява да бъде заблудена от тази външна страна. Тази външна страна, както също ще бъде показано, намира подкрепа в различни явления: 1) В капиталистическия начин на изчисляване на печалбата, при който отрицателната причина фигурира като положителна, тъй като за капиталите, намиращи се в различни сфери на приложение, в които е различно само времето на обръщението, по-продължителното време на обръщението действува като основание за повишаване на цените — с една дума, като едно от основанията при изравняване на печалбите. 2) Времето на обръщението образува само момент във времето на оборота; а последното включва в себе си времето на производството, респ. времето на възпроизводството. Това, което всъщност се дължи на последното, наглед се дължи на времето на обръщението. 3) Превръщането на стоките в променлив капитал (в работна заплата) предполага предварителното им превръщане в пари. Следователно при натрупването на капитал превръщането в добавъчен променлив капитал става в сферата на обръщението или се извършва във време на обръщението. Поради това изглежда, че станалото натрупване дължи произхода си на последното.

В сферата на обръщението капиталът — в една или друга последователност — преминава през двете противоположни фази *С — П* и *П — С*. Времето на неговото обръщение се разпада следователно също на две части: на време, което му е нужно, за да се превърне от стока в пари, и на време, което му е нужно, за да се превърне от пари в стока. Още от анализа на простото стоково обръщение („Капиталът“, книга I, глава III) е известно, че *С — П,* продажбата, е най-трудната част от неговата метаморфоза и поради това, при обикновени условия, съставлява по-голямата част от времето на обръщението. Стойността във вид на пари се намира в такава своя форма, която винаги може да се превърне в друга. А като стока тя само чрез превръщането в пари може да придобие тази форма на непосредствена обменимост и поради това във всяко време готова за дейност. Между това при процеса на обръщението на капитала в неговата фаза *П — С* се касае до превръщането му в стоки, образуващи определени елементи на производителния капитал в дадено предприятие. Средствата за производство може да липсват на пазара и да е необходимо те тепърва да бъдат произведени или да бъдат доставени от далечни пазари, или в тяхното обикновено предлагане да са настъпили нарушения, изменение на цените и т. н. — с една дума, могат да се срещнат маса обстоятелства, които не могат да бъдат забелязани в простото изменение на формата *П — С*, но които и за тази част на фазата на обръщението изискват ту повече, ту по-малко време. Както *С — П* и *П — С* са разделени по време, така те могат да бъдат разделени и по пространство, пазарът за покупки и пазарът за продажби могат да бъдат пространствено различни пазари. Например във фабриките закупчикът и пласьорът често са дори две отделни лица. При стоковото производство обръщението е толкова необходимо, колкото и самото производство, следователно и агентите на обръщението са толкова необходими, колкото и агентите на производството. Процесът на възпроизводството включва в себе си и двете функции на капитала, а следователно и необходимостта тези функции да бъдат представлявани било от самия капиталист, било от наемни работници, агенти на капиталиста. Обаче това никак не е основание да се смесват агентите на обръщението с агентите на производството, както и да се смесват функциите на стоковия и паричния капитал с функциите на производителния капитал. Агентите на обръщението трябва да бъдат плащани от агентите на производството. Но ако капиталистите, които купуват един от друг и продават един на друг, не създават с този акт нито продукти, нито стойност, това никак не се изменя от обстоятелството, че размерите на тяхната работа им дават възможност, или ги принуждават, да прехвърлят тези функции върху други. В някои предприятия на закупчиците и пласьорите се плаща чрез тантиеми, части от печалбата. Фразата, че им плащат потребителите, нищо не обяснява. Потребителите могат да плащат само доколкото самите те, като агенти на производството, произвеждат еквивалент във вид на стоки или си го присвояват от агентите на производството на някое правно основание (като съдружници и пр.) или пък на основание на лични услуги.

Между *С — П* и *П — С* съществува различие, което няма нищо общо с различието между формата на стока и формата на пари, а произтича от капиталистическия характер на производството. Сами по себе си както *С — П,* така и *П — С* са само превръщания на

дадена стойност от една форма във друга. Но $C' - П'$ е в същото време реализация на съдържащата се в C' принадена стойност. Не е така с $П - C$. Поради това продажбата е по-важна от покупката. $П - C$ при нормални условия е необходим акт за нарастването на изразената в $П$ стойност, но не е реализация на принадена стойност; той е въведение към нейното производство, а не заключителен акт по отношение на последното.

За обръщението на стоковия капитал $C' - П'$ определени граници се поставят от самата форма на съществуването на стоките, от тяхното съществуване като потребителни стойности. Последните са преходни по самата си природа. Ето защо, ако в течение на известно време те не влязат в сферата на производителното или на индивидуалното потребление, с оглед на тяхното предназначение; ако с други думи, в течение на определено време те не бъдат продадени, те се развалят и заедно със своята потребителна стойност изгубват свойството да бъдат носители на разменна стойност. Заключаващата се в тях капиталова стойност заедно с прирасналата към нея принадена стойност се загубват. Потребителните стойности остават носители на постоянно запазващата се и самонарастваща капиталова стойност само доколкото те непрекъснато се възобновяват и възпроизвеждат, като се заместват с нови потребителни стойности от един или друг род. Но тяхната продажба във форма на готови стоки, следователно встъпването им чрез продажбата в производително или индивидуално потребление, е постоянно възобновяващо се условие на тяхното възпроизводство. Те трябва в границите на определено време да променят своята стара потребителна форма, за да продължат съществуването си в нова. Разменната стойност се запазва само чрез това постоянно обновяване на своето тяло. Потребителните стойности на различни стоки се развалят по-бързо или по-бавно; поради това между тяхното производство и потребление може да мине по-голям или по-малък период от време. Следователно те могат, без да пропаднат, повече или по-малко да остават във фазата на обръщението $C - П$ във вид на стоков капитал, могат да издържат като стоки повече или по-малко продължително време на обръщението. Пределът на времето на обръщението на стоковия капитал, определян от развалянето на самото стоково тяло, е абсолютен предел на онази част от времето на обръщението или на онова време на обръщението, в течение на което стоковият капитал може да съществува като такъв. Колкото по-бързоразваляща се е стоката, колкото по-бързо тя трябва да бъде потребена, а следователно и продадена след нейното произвеждане, на толкова по-малко разстояние от мястото на нейното производство може да бъде тя отдалечена, следователно толкова по-тясна пространствено е сферата на нейното обръщение, толкова по-местен характер има нейният пазар за пласмент. Поради това колкото по-бързо се разваля стоката, колкото по-ограничен е абсолютният предел на нейното обръщение като стока, обуславян от нейните физически свойства, толкова по-малко пригодна е тя да служи като предмет на капиталистическото производство. Такава стока може да бъде обхваната от капиталистическото производство само в гъсто населени места или в резултат на скъсяването на разстоянията с развитието на транспортните средства. Но концентрацията на производството на някаква стока в малко ръце в гъсто населени места може да създаде относително голям пазар и за изделията на крупни пивоварни заводи, млечни ферми и т. н.

Глава шеста

РАЗХОДИ ПО ОБРЪЩЕНИЕТО

I. ЧИСТИ РАЗХОДИ ПО ОБРЪЩЕНИЕТО

1. ВРЕМЕ ЗА ПОКУПКА И ПРОДАЖБА

Превръщанията на формата на капитала от стоки в пари и от пари в стока са в същото време търговски сделки на капиталиста: актове на покупка и продажба. Времето, през което се извършват тези превръщания на формата на капитала, субективно, от гледна точка на капиталиста, е време за продажба и покупка, време, през което капиталистът функционира на пазара като продавач и купувач. Както времето на обръщението на капитала съставлява необходима част от времето на неговото възпроизводство, така времето, през което капиталистът купува и продава, когато скита по пазара, съставлява необходима част от времето, през което той функционира като капиталист, т. е. като персонифициран капитал. То съставлява част от неговото делово време.

{Тъй като приехме, че стоките се купуват и продават по техните стойности, при тези актове става дума само за превръщане на една и съща стойност от една форма в друга, от стокова форма в парична форма и от парична форма в стокова форма — става дума само за промяна на състоянието. Ако стоките се продават по техните стойности, то величината на стойността си остава неизменна в ръцете както на купувача, така и на продавача; изменя се само формата на нейното съществуване. Ако пък стоките се продават не по тяхната стойност, то неизменна става сумата на претърпелите превръщане стойности: онова, което е плюс за едната страна, е минус за другата.

Но метаморфозите *С — П* и *П — С* са сделки, които се извършват между купувач и продавач; нужно им е време, за да се спазарят, още повече че тук се води борба, в която всяка страна се стреми да ощети другата; един против друг стоят хора на сделките, а „when greek meets greek then comes the tug of war"*. Изменението на състоянието костува време и работна сила, но не за да се създаде стойност, а за да се извърши превръщане на стойността от една форма в друга, при което нищо не се изменя от взаимните старания да се присвои при този случай добавъчно количество стойност. Този труд, увеличаван от злите намерения на двете страни, не създава стойност, както и трудът, изразходван за водене на съдебен процес, не увеличава стойността на обекта на спора. Ролята на този труд — който е необходим момент на капиталистическия производствен процес в неговата цялост, при което последният включва и обръщението или се включва в него — е подобна например на ролята на работата, която се извършва при горенето на някакво вещество, употребявано за произвеждане на топлина. Тази работа на горенето не произвежда топлина, макар тя да е необходим момент на процеса на горенето. За да употребя например въглища като гориво, аз трябва да ги съединя с кислород и при това да ги превърна от твърдо състояние в газообразно (тъй като във въглеокисния газ, резултат на горенето, въгленът се намира във вид на газ), следователно аз трябва да предизвикам изменение на физическата форма на съществуване или на физическото състояние. Новото съединение трябва да се предшествува от отделянето на молекулите на въглерода, съединени в едно твърдо тяло, и разпадането на самите молекули на въглерода на техните отделни атоми. Всичко това костува известен разход на енергия, която по такъв начин не се превръща в топлина, а се отнема от нея. Поради това, ако стокопритежателите не са капиталисти, а самостоятелни непосредствени производители, времето, употребявано от тях за покупка и продажба, представлява приспадане от тяхното работно време. Ето защо те винаги са се старaели (както в древността, така и в средните векове) да определят такива операции за празнични дни.

Размерите, които превръщането на стоките достига в ръцете на капиталистите, разбира се, не могат да превърнат този труд, който не създава стойност, а само опосредствува смяната на формата на стойността, в труд, произвеждащ стойност. Чудото на това превъплъщение също така не може да се извърши и чрез прехвърляне, т. е. с това, че промишлените капиталисти, вместо сами да извършват тази „работа на горенето", я превръщат в изключително занятие на заплащани от тях трети лица. Разбира се, тези трети лица няма да предоставят работната си сила на тяхно разположение за-

* — „когато гъркът срещне грък, пламва ожесточена борба".

ради черните им очи. Във всеки случай за събирача на рентата, който служи у някакъв земевладелец, или за банковия служител е безразлично, че техният труд нито със стотинка не увеличава размера на стойността нито на рентата, нито на златните кюлчета, пренасяни с торби в друга банка.}[10]

Покупката и продажбата стават главна функция за капиталиста, който кара други да работят за него. Тъй като той присвоява в широк обществен мащаб продукта на мнозина, в също такъв мащаб той трябва да продава този продукт, а после отново да го превръща от пари в елементи на производството. Но както и преди времето за покупка и продажба не създава стойност. Илюзия създава тук функционирането на търговския капитал. Но без да разглеждаме това по-подробно, ясно е от само себе си, че ако някаква функция, която сама по себе си не е производителна, но представлява необходим момент на възпроизводството, вследствие разделението на труда се превръща от странична функция на мнозина в изключителна функция на малцина, в тяхно специално занятие, от това самият характер на функцията не се изменя. Възможно е *един* търговец (взет тук просто като агент на превръщането на формата на стоките, само като купувач и продавач) със своите операции да съкращава за *мнозина* производители времето за купуване и продаване. В такъв случай той може да бъде разглеждан като машина, която намалява безполезния разход на сила или помага да се освободи време за производство.[11]

За да се опрости въпросът (тъй като ние едва по-късно ще разгледаме търговеца като капиталист и търговския капитал), ще

[10] Поставеното в скоби е взето от една бележка в края на ръкопис VIII.

[11] „Търговските разноски, макар и необходими, трябва да се разглеждат като отежняващ разход“ (*Quesnay:* „Analyse du Tableau Economique“. In Daire, „Physiocrates“, I част, Paris, 1864, стр. 71). Според Кене „печалбата“, която конкуренцията между търговците донася благодарение на това, че ги принуждава „да се задоволяват с по-малко възнаграждение, или печалба. . ., строго казано, не е нищо друго освен *намаляване на загубата* за продавача от първа ръка или за купувача-потребител. А намаляването на загуба не представлява *реален продукт* или прираст на богатството, получен с помощта на търговията, независимо от това, дали я разглеждаме като проста размяна, независимо от транспортните разходи, или съвместно с тях“ (стр. 145—146). „Разходите на търговията винаги се заплащат за сметка на продавача на продуктите, който би получавал цялата цена, давана за тях от купувачите, ако не би имало междинни разходи“ (163). Собствениците и производителите са „salariants“ — плащащи заплата; търговците — „salariés“, плащани, наемащи се (стр. 164) (*Quesnay:* „Problèmes économiques“, in Daire, „Physiocrates“, I част, Paris, 1846).

приемем, че агентът за купуване и продаване е човек, който продава своя труд. Той изразходва своята работна сила и своето работно време за тези операции *С — П* и *П — С*. Следователно той живее от това, както друг живее например от предене или приготвяне на хапчета. Той изпълнява в процеса на възпроизводството необходима <макар и непроизводителна функция>, защото и самият процес на възпроизводството включва в себе си и непроизводителни функции. Той работи, както и всеки друг, но съдържанието на неговия труд не създава нито стойност, нито продукт. Самият той се отнася към faux frais* на производството. Той принася полза не с това, че превръща една непроизводителна функция в производителна или непроизводителен труд в производителен. Би било чудо, ако такова превръщане би могло да се извърши вследствие на такова пренасяне на функцията от едно лице на друго. Напротив, той принася полза с това, че по-малка част от работната сила и работното време на обществото отива за тази непроизводителна функция. Нещо повече, да приемем, че той е просто наемен работник, макар и по-добре плащан. Както и да се заплаща неговият труд, той като наемен работник работи част от своето време даром. Може би той получава ежедневно стойност, създавана в осем часа, а работи десет. Двата часа изпълняван от него принаден труд също така не произвеждат стойност, както и неговите осем часа необходим труд, макар вследствие на този необходим труд у него да преминава част от обществения продукт. Първо, сега, както и преди, разглеждана в обществен разрез, работна сила се изразходва в продължение и на десетте часа само за тази функция на обръщението. Тя не се употребява за нещо друго, не се употребява за производителен труд. Но, второ, обществото не заплаща тези два часа принаден труд, макар те и да са били изразходвани от лицето, което е работило в продължение на това време. С това обществото не си присвоява никакъв добавъчен продукт или добавъчна стойност. Но разходите по обръщението, представител на които е това лице, се намаляват с една пета: от десет на осем часа. Обществото не заплаща никакъв еквивалент за едната пета от действителното време на обръщението, агент на което е даденото лице. Но ако капиталистът използва тези агенти, незаплатените два часа намаляват разходите по обръщението на *неговия* капитал, които представляват приспадане от неговия доход. За него това е положителна придобивка, тъй като отрицателните граници на увеличението на стойността на неговия капитал се стесняват. Докато дребни самостоятелни стокопроизводители изразходват част от своето собствено време за купуване и

* — непроизводителните разходи. *Ред.*

продаване, то представлява или време, разходвано само в промеждутъците на тяхната производителна дейност, или време, отнемано от тяхното производствено време.

При всички обстоятелства употребяваното за тази цел време представлява разходи по обръщението, които нищо не прибавят към извършващите своето обръщение стойности. Това са разходи, необходими, за да се превърнат стойностите от стокова форма в парична форма. Доколкото капиталистическият стокопроизводител е агент на обръщението, той се отличава от непосредствения стокопроизводител само по това, че продава и купува в по-крупни размери, а поради това в по-крупен мащаб функционира като агент на обръщението. Но ако размерът на предприятието го принуждава или му позволява да купува (да наема) специални агенти на обръщението като наемни работници, същността на нещата от това не се изменя. Работна сила и работно време трябва да бъдат до известна степен изразходвани за процеса на обръщението (доколкото той представлява проста промяна на формата). Но сега този разход се представя като допълнителен разход на капитал; част от променливия капитал трябва да се изразходва за купуване на тези работни сили, функциониращи само в сферата на обръщението. Такова авансиране на капитал не създава нито продукт, нито стойност. То намалява pro tanto* размерите, в които авансираният капитал функционира производително. То е същото, както ако част от продукта би била превърната в машина, която би купувала или продавала останалата част от продукта. Тази машина представлява приспадане от продукта. Тя не съдействува на процеса на производството, макар че може да намали разходваната за обръщението работна сила и пр. Тя съставлява само част от разходите по обръщението.

2. КНИГОВОДСТВО

Наред с действителните покупки и продажби работно време се изразходва и в книговодството, за което освен това отива и овеществен труд: пера, мастило, хартия, писмена маса, разходи за кантората. Следователно за тази функция се изразходва, от една страна, работна сила, от друга — средства на труда. Тук работата стои точно както и с времето за купуване и продаване.

Като единство в своите кръгообороти, като намираща се в движение стойност, независимо от това, дали тя пребивава в сферата на производството, или в двете фази на сферата на обръщението,

* — съответно. *Ред.*

капиталът съществува само мислено във вид на сметни пари преди всичко в главата на стокопроизводителя, съответно на капиталистическия стокопроизводител. Чрез книговодството, към което се отнася и определянето на цените или изчислението на стоковите цени (калкулацията), това движение се фиксира и контролира. По този начин движението на производството и по-специално нарастването на стойността — при което стоките фигурират само като носители на стойност, като названия на вещи, чието мислено съществуване като стойности се фиксира в сметни пари — получава символично изображение в представата. Докато отделният стокопроизводител води своята счетоводна книга в своята глава (както например селянинът; едва капиталистическото земеделие произвежда фермера, който води счетоводна книга) или пък води книга за своите разходи и приходи, платежни срокове и пр. само между другото, в свободното от производството време, дотогава е ясно, че тази функция и употребяваните за нея средства на труда, като например хартия и пр., са допълнителен разход на работно време и средства на труда, наистина необходими, но отнемащи както от времето, което той би могъл да употреби производително, така и от средствата на труда, функциониращи в действителния трудов процес, участвуващи в образуването на продукт и стойност[12]. Природата на самата функция не се изменя нито вследствие на размера, който тя придобива, защото се концентрира в ръцете на капиталистическия стокопроизводител и от функция на множина дребни стокопроизводители става функция на *един* капиталист, функция в производствен процес в голям мащаб; нито вследствие на нейното отделяне от производителните функции, придатък на които е била, нито вследствие на нейното отделяне в самостоятелна функция на специални агенти, на които тя изключително се възлага.

Разделението на труда, отделянето на една функция в самостоятелна още не прави от нея функция, произвеждаща продукт и стойност, ако тя не е била такава сама по себе си, следователно

[12] В Средните векове намираме книговодство в селското стопанство само в манастирите. Обаче ние видяхме (книга I, стр. 343[33]), че още в древноиндийските общини фигурира счетоводител за земеделието. Воденето на книги е отделено тук като изключителна функция на длъжностно лице на общината. С такова разделение на труда се пести време, труд и разноски, но производството и воденето на книги за производството си остават такива различни неща, както товаренето на кораби и съставянето на квитанция за товара. В лицето на счетоводителя част от работната сила на общината е откъсната от производството и разходите по неговата дейност се възстановяват не от неговия собствен труд, а от отделяне от продукта на общината. Със счетоводителя на капиталиста работата стои mutatis mutandis [със съответните изменения] както със счетоводителя на индийската община (из ръкопис II).

още преди да се е обособила. Капиталист, който влага своя капитал за пръв път, трябва да употреби част от капитала за наемане на счетоводител и пр. и за купуване на средства за водене на книги. Ако неговият капитал вече функционира, намира се в постоянен процес на своето възпроизводство, капиталистът, превръщайки част от стоковия продукт в пари, трябва постоянно да превръща обратно тази част на стоковия продукт в счетоводители, канцеларски чиновници и пр. Тази част на капитала се отделя от производствения процес и принадлежи към разходите по обръщението, към приспаданията от общата печалба. (Същото трябва да се каже за самата работна сила, която се прилага изключително за тази функция.)

Все пак има известна разлика между разходите по воденето на книги, съответно непроизводителното изразходване на работно време за тази цел, от една страна, и разходите за времето само на покупка и продажба — от друга страна. Последните произтичат само от определената обществена форма на производствения процес, от това, че той е процес на производство на стоки. Воденето на книги като средство за контрол и мислено обобщаване на този процес става толкова по-необходимо, колкото повече процесът се извършва в обществен мащаб и загубва чисто индивидуалния си характер. Така че воденето на книги е по-необходимо при капиталистическото производство, отколкото при раздробеното занаятчийско и селско производство, то е по-необходимо при обществено производство, отколкото при капиталистическо. Но разходите по книговодството се съкращават с концентрацията на производството и се съкращават толкова повече, колкото повече то се превръща в обществено книговодство.

Тук става дума само за общия характер на разходите по обръщението, произтичащи само от метаморфозата на формите. Тук е излишно да се влиза във всички детайлни форми на тези разходи. Но как тези форми, отнасящи се към областта на чистото превръщане на формите и произтичащи следователно от определена обществена форма на производствения процес, форми, които за индивидуалния стокопроизводител са само мимолетни и едва забележими моменти и протичат наред с неговите производителни функции или се преплитат с тях — как те могат да поразяват окото, когато се явяват във вид на масови разходи по обръщението, се вижда от простото приемане и даване на пари, когато тези операции се обособяват и се концентрират в крупен мащаб като изключителна функция на банки и т. н. или на касиера на индивидуални предприятия. Но трябва твърдо да се запомни, че тези разходи по обръщението, изменяйки своя вид, не изменят своя характер.

3. ПАРИ

Произвежда ли се един продукт като стока или не като стока, той винаги е веществена форма на богатство, потребителна стойност, предназначена за лично или производително потребление. Неговата стойност като стока мислено съществува в цената, която нищо не изменя в неговата действителна потребителна форма. Обстоятелството, че определени стоки, като златото и среброто, функционират като пари и като такива пребивават изключително в процеса на обръщението (дори във вид на съкровище, резерв и пр. те остават, макар и в скрит вид, в сферата на обръщението), е изцяло продукт на определена обществена форма на производствения процес, на процеса на производството на стоки. Тъй като на основата на капиталистическото производство стоката става всеобща форма на продукта, тъй като преобладаващата маса на продукта се произвежда като стока и поради това трябва да приема формата на пари, тъй като следователно масата стоки, т. е. онази част от общественото богатство, която функционира като стока, непрекъснато расте, то тук се увеличава и количеството злато и сребро, функциониращи като средство за обръщение, платежно средство, резерв и пр. Тези функциониращи като пари стоки не влизат нито в индивидуалното, нито в производителното потребление. Това е обществен труд, фиксиран в такава форма, в която той служи само като машина за обръщение. Освен че част от общественото богатство се задържа в тази производителна форма, изхабяването на парите изисква тяхното постоянно заместване или превръщането на все по-голямо количество обществен труд — във формата на продукт — в повече злато и сребро. Тези разходи за заместването достигат значителни размери у капиталистически развитите нации, тъй като частта от богатството, която се намира във формата на пари, е изобщо голяма. Златото и среброто като парични стоки представляват за обществото разходи по обръщението, произтичащи само от обществената форма на производството. Това са faux frais* на стоковото производство изобщо, нарастващи с развитието на стоковото производство и по-специално на капиталистическото производство. Това е част от общественото богатство, която трябва да се принася в жертва на процеса на обръщението[13]).

* — непроизводителни разходи. *Ред.*

[13]) „Намиращите се в обръщение в страната пари представляват известна част на капитала на страната, абсолютно иззета от производството, за да улесни или увеличи производителността на останалата част; следователно известна величина на богатството е така необходима, за да може златото да се превърне в средство за обръщение, както тя е необходима, за да се направи машина, която да улеснява някакво друго производство“ („Economist“[34], т. V, стр. 520).

II. РАЗХОДИ ЗА СЪХРАНЕНИЕ

Разходите по обръщението, произтичащи от простото изменение на формата на стойността, от обръщението, разглеждано в чист вид, не влизат в стойността на стоката. Изразходваните за това части на капитала са (само приспадания от производително изразходвания капитал, доколкото имаме предвид капиталист, и непроизводително изразходвана работна сила, ако се разглежда цялото общество). Друга природа имат онези разходи по обръщението, които сега ще разгледаме. Те могат да произтичат от производствени процеси, които само продължават в обръщението и производителния характер на които следователно само се прикрива от формата на обръщението. От друга страна, от обществена гледна точка, те могат да бъдат чисти разходи, непроизводително изразходване на жив или овеществен труд, но именно тъкмо поради това могат да действуват по такъв начин, че създават стойност за индивидуалните капиталисти, образуват прибавка към продажната цена на тяхната стока. Това следва вече от обстоятелството, че тези разходи са различни в различните сфери на производството, а понякога са различни и за различните индивидуални капитали в пределите на една и съща сфера на производството. Образувайки прибавка към цената на стоката, те се разпределят съобразно с това, в какъв размер падат върху индивидуалните капиталисти. Но всеки труд, прибавящ стойност, може да прибавя и принадена стойност и на основата на капиталистическото производство винаги ще прибавя принадена стойност, защото създаваната от него стойност зависи от неговата собствена величина, а създаваната от него принадена стойност — от степента, в която капиталистът го заплаща. Следователно разходите, които оскъпяват стоката, без да прибавят нищо към нейната потребителна стойност, и принадлежат, от гледна точка на обществото, към faux frais на производството, могат да представляват източник за обогатяване за индивидуалните капиталисти. От друга страна, тези разходи по обръщението не загубват характера си на непроизводителни разходи от това, че надбавката, която те присъединяват към цената на стоките, само равномерно разпределя тези разходи. Така например застрахователните дружества разпределят щетите на индивидуалните капиталисти между цялата класа на капиталистите. Обаче това не пречи щетите, изравнявани по такъв начин, както преди да си остават щети по отношение на целия обществен капитал.

1. ОБРАЗУВАНЕ НА ЗАПАС ИЗОБЩО

През време на своето съществуване като стоков капитал или на своето пребиваване на пазара, т. е. докато се намира в интервала между производствения процес, от който той излиза, и процеса на потреблението, в който влиза, продуктът образува стоков запас. Като стока на пазара, а следователно във вид на запас, стоковият капитал се появява двукратно във всеки кръгооборот: веднъж като стоков продукт на самия този намиращ се в движение капитал, чийто кръгооборот се разглежда; втори път, напротив, като стоков продукт на друг капитал, като продукт, който трябва да се намира на пазара, за да може да бъде купен и да се превърне в производителен капитал. Възможно е, разбира се, този последният стоков капитал да се произвежда тепърва по поръчка. Тогава настъпва прекъсване, докато той бъде произведен. Но ходът на процеса на производството и възпроизводството изисква известна маса стоки (средства за производство) постоянно да се намира на пазара и следователно да образува запас. Също така производителният капитал включва купуването на работна сила и паричната форма представлява тук само форма на стойността на средствата за живот, по-голямата част от които работникът трябва да намира на пазара. В този параграф ние ще се спрем по-подробно на този въпрос. Но тук вече е ясно следното. Ако се изхожда от гледището на намиращата се в движение капиталова стойност, която се е превърнала в стоков продукт и сега трябва да бъде продадена, т. е. да бъде обратно превърната в пари, която следователно функционира сега на пазара като стоков капитал, такова състояние на стоковия капитал, при което той образува запас, представлява нецелесъобразно принудително пребиваване на пазара. Колкото по-бързо се извършва продажбата, толкова по-бързо протича процесът на възпроизводството. Задръжката в превръщането на формата $C'—П'$ препятствува на действителния обмен на веществата, който трябва да се извърши в кръгооборота на капитала, и на по-нататъшното функциониране на последния като производителен капитал. От друга страна, постоянната наличност на стоката на пазара, стоковият запас, се явява по отношение на $П—C$ като условие, без което не може да протича нито процесът на възпроизводството, нито влагането на нов или допълнителен капитал.

За да може стоковият капитал да остава на пазара като стоков запас, необходими са постройки, складове, резервоари за стоки, стокови хранилища, необходим е следователно разход на постоянен капитал, както и заплащане на работна сила за складиране на стоките в хранилищата. Освен това стоките се развалят и са подложени на вредни стихийни влияния. За да бъдат предпазени от това, тря-

бва да се изразходва добавъчен капитал отчасти за средства на труда, в предметна форма, отчасти за работна сила[14]).

И така, съществуването на капитала в неговата форма на стоков капитал, а следователно като стоков запас, предизвиква разходи, които, тъй като не принадлежат към сферата на производството, се смятат за разходи по обръщението. Тези разходи по обръщението се отличават от приведените по пункт I по това, че те в известна степен влизат в стойността на стоките и следователно оскъпяват стоката. Във всеки случай капиталът и работната сила, които служат за опазване и съхраняване на стоковия запас, се отнемат от непосредствения производствен процес. От друга страна, капиталите, вложени в това, включително и работната сила като съставна част на капитала, трябва да бъдат възстановени от обществения продукт. Поради това тяхното изразходване действува като намаляване на производителната сила на труда, така че за получаване на определен полезен ефект е нужно по-голямо количество капитал и труд. Това са *непроизводителни разходи (Unkosten)*.

Доколкото разходите по обръщението, обусловени от образуването на стоков запас, произтичат само от продължителността на времето, през което наличните стойности се превръщат от стокова в парична форма, следователно доколкото произтичат само от определената обществена форма на производствения процес (само от това, че продуктът се произвежда като стока и поради това трябва да извърши превръщането в пари), дотолкова те по своя характер съвпадат с разходите по обръщението, изброени по пункт I. От друга страна, стойността на стоките при това се запазва или увеличава само защото потребителната стойност, самият продукт, се поставя в такива определени предметни условия, които предизвикват изразходване на капитал, и се подлагат на операции, посредством които върху потребителните стойности действува добавъчен труд. Изчислението на стоковите стойности, воденето на книги, регистриращи този процес, операциите по покупката и продажбата, напротив, не действуват върху потребителната стойност, в която съществува стоковата стойност. Тези разходи имат отношение само към формата на стоковата стойност. В приетия случай тези непроизводителни разходи по образуването на запас (което в дадения случай е наложително) произтичат само от задръжката в превръщането на формата и от необходимостта на това последното; въпреки това, те все пак се отличават от непроизводителните разходи, разгледани по пункт I, по това, че тяхна цел е не превръщането на формата на стойността, а запазването на стойността, която съществува в стоката като в продукт, като в потребителна стойност и която поради това може да бъде запазена само чрез запазването на продукта, чрез запазването на самата потребителна стойност. Потребителната стойност тук не се повишава и не се увеличава. Напротив, тя се намалява. Но нейното намаление се ограничава и тя се запазва. Съществуващата в стоката авансирана стойност тук също не се повишава, но към нея се присъединява нов труд, както овеществен, така и жив.

По-нататък трябва да се разгледа доколко тези непроизводителни разходи произлизат от своеобразния характер на стоковото производство въобще и на стоковото производство в неговата всеобща, абсолютна форма, т. е. на капиталистическото стоково производство; доколко, от друга страна, те са присъщи на всяко обществено производство, а тук, при капиталистическото производство, приемат само специфичен вид, специфична форма на проявление.

А. Смит стоеше на неоснователната гледна точка, че образуването на запас е явление, характерно за капиталистическото производство[15]). По-късни икономисти, като например Лалор, напротив, твърдят, че с развитието на капиталистическото производство образуването на запас намалява. Сисмонди дори вижда в това лоша страна на последното.[36]

В действителност запасът съществува в три форми: във формата на производителен капитал, във формата на фонд на индивидуалното потребление и във формата на стоков запас, или на стоков капитал. Когато се увеличава запасът в една форма, запасът в друга форма относително намалява, макар че по своята абсолютна величина той може едновременно да расте и в трите форми.

Ясно е от само себе си, че там, където производството е непосредствено насочено към задоволяване на собствената потребност, където само в незначителна степен продуктът се произвежда за размяна или за продажба, където следователно общественият продукт съвсем не приема формата на стока или я приема само в малка своя част, там запасът във формата на стока, или стоковият запас, образува само малка и незначителна част от богатството.

14) Корбет в 1841 г. изчислява разходите по съхранение на пшеницатта в продължение на сезон от 9 месеца на ½% за загуба на тегло, 3% за лихва върху цената на пшеницата, 2% за наем на складове, 1% за товарене и превоз, ½% за труда по разтоварването, всичко 7%, или при цена на пшеницата 50 шилинга, 3 шил. и 6 пенса на квартер (*Th. Corbet:* „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of individuals etc.“ London 1841 [стр. 140]). По сведенията на ливерпулските търговци, дадени пред железопътната комисия, (чистите) непроизводителни разходи по съхранението на зърнените храни са съставлявали през 1865 г. 2 пенса на квартер, или 9—10 пенса на тон месечно („Royal Commission on Railways“, 1867, Evidence, стр. 19, № 331.)

15) Book II, Introduction[35].

Обаче фондът на потреблението е тук относително голям, особено фондът на същинските средства за живот. Достатъчно е да напомним само за старинното селско стопанство. Преобладаваща част от продукта се превръща тук непосредствено, без да образува стоков запас — именно защото остава в ръцете на своя притежател, — в запасни средства за производство или средства за живот. Тя не приема формата на стоков запас и именно поради това, според Смит, в обществата, основани на такъв начин на производство, не съществува запас. А. Смит смесва формата на запаса със самия запас и мисли, че обществото досега е живяло ден за ден, осланяйки се на случайностите на утрешния ден[16]. Това е наивно недоразумение.

Запас във форма на производителен капитал съществува във формата на средства за производство, които се намират вече в производствен процес или най-малкото в ръцете на производителя, т. е. в скрит вид вече в производствен процес. Ние видяхме по-рано, че с развитието на производителността на труда, а следователно и с развитието на капиталистическия начин на производство — който развива обществената производителност на труда повече, отколкото всички предишни начини на производство — постоянно нараства масата на средствата за производство, веднаж завинаги влезли във формата на средства на труда в производствения процес и постоянно отново и отново функциониращи в него в течение на подълъг или по-къс период (постройки, машини и т. н.), и че тяхното нарастване е както предпоставка, така и следствие на развитието на обществената производителна сила на труда. Не само абсолютният, но и относителният растеж на богатството в тази форма (сравни книга I, глава XXIII, 2[37]) е характерен преди всичко за капиталистическия начин на производство. Веществените форми на съществуване на постоянния капитал, средствата за производство, се състоят не само от такъв род средства на труда, но и от материал на труда в най-различни степени на неговата обработка и от спомагателни материали. Заедно с мащаба на производството и с повишаването на производителната сила на труда посредством кооперацията, разделението на труда, прилагането на машини и т. н. увеличава се и масата на суровините, спомагателните материали и т. н., влизащи във всекидневния производствен процес. Тези елементи трябва да бъдат налице на мястото на производството. Така че размерите на този запас, който съществува във форма на производителен капитал, абсолютно нарастват. За да протича производственият процес непрекъснато — съвсем независимо от това, дали този запас се възобновява всекидневно или в определени срокове, — необходимо е на мястото на производството постоянно да има по-голям запас от суровини и т. н., отколкото се потребява например дневно или седмично. Непрекъснатостта на процеса изисква наличността на необходимите за него условия да не зависи нито от възможните прекъсвания при ежедневни закупвания, нито от това, че стоковият продукт се продава ежедневно или седмично и вследствие на това само нередовно може да се превръща обратно в елементите на неговото производство. Между това очевидно е, че производителният капитал в твърде различни размери може да бъде в скрито състояние, или да съставлява запас. Например голяма е разликата между това, дали фабрикантът-предач трябва да се запаси с памук и въглища за три или за един месец. Очевидно е, че този запас може относително да намалява, макар абсолютно да се увеличава.

Това зависи от различни условия, които всички се свеждат главно към по-голямата скорост, редовност и сигурност, с които може да бъде доставена масата суровини, необходима, за да не се стига никога до прекъсвания. Колкото по-малко са спазени тези условия, колкото следователно са по-малки сигурността, редовността и бързината на доставянето, толкова по-значителна трябва да бъде у производителя скритата част на производителния капитал, т. е. очакващият още своята обработка запас от суровини и т. н. Тези условия, а следователно и размерите на самия запас в тази форма, са обратно пропорционални на равнището на развитието на капиталистическото производство, а поради това и на производителната сила на обществения труд.

Между другото, онова, което тук изглежда (например у Лалор) намаление на запаса, отчасти е само намаление на запаса във форма на стоков капитал, или на стоковия запас в същинския смисъл. Това е следователно само изменение на формата на същия запас. Ако например количеството въглища, всекидневно произвеждани в

---

16) А. Смит си въобразява, че образуването на запас произтича само от превръщането на продукта в стока и на потребителния запас в стоков запас. А в действителност тази промяна на формата предизвиква страшни кризи в стопанството на производителите през време на прехода от производство за собствено потребление към стоково производство. В Индия се е запазил например до последно време „обичаят да се складират в хамбари големи количества зърнени храни, за които в години на изобилна реколта може малко да се получи“ (Return, Bengal and Orissa Famine. H. of C. 1867. I, стр. 230, № 74). Внезапно усилилото се вследствие на американската гражданска война търсене на памук, юта и пр. предизвика в много части на Индия силно намаляване на обработването на ориз, повишаване цената на ориза и продажба на старите запаси ориз от производителите. Към това в 1864—1866 г. се прибави безпримерен износ на ориз в Австралия, Мадагаскар и пр. Оттук острият характер на глада през 1866 г., който само в окръга Орисса отнесе 1 милион души (I с. 174, 175, 213, 214 и III: „Papers relating to the Famine in Behar“, стр. 32, 33, където между причините на глада се отбелязва „изчерпването на старите запаси“) (из ръкопис II).

дадена страна, е голямо, ако следователно размерите и енергията на каменовъгленото производство са големи, то на фабриканта-предач не са нужни големи складове за въглища, за да осигури непрекъснатостта на своето производство. Подвозът на въглища, който постоянно и редовно се възобновява, прави това излишно. Второ, бързината, с която продуктът на един производствен процес може да премине като средство за производство в друг, зависи от развитието на транспортните и съобщителните средства. Евтинията на транспорта играе при това голяма роля. Постоянно подновяваният транспорт например на въглища от мините в предачницата би бил по-скъп, отколкото снабдяването с по-значително количество въглища за по-дълго време при относително евтин транспорт. И двете тези обстоятелства, разгледани дотук, се обуславят от самия производствен процес. Трето, влияние оказва развитието на кредитната система. В колкото по-малка зависимост се намира предачът при възобновяването на своите запаси от памук, въглища и пр. от непосредствената продажба на своята прежда — а колкото по-развита е кредитната система, толкова по-малка е тази непосредствена зависимост, — толкова по-малка може да бъде относителната величина на тези негови запаси, за да осигури безспирното производство на прежда в дадения мащаб, за да се направи то независимо от случайностите на продажбата на преждата. Но, четвърто, много видове суровини, полуфабрикати и т. н. изискват за своето производство по-продължителни периоди от време. Това се отнася по-специално до всички видове суровини, които се доставят от земеделието. Следователно, за да не стане прекъсване на производствения процес, трябва да съществува определен запас от такива материали за целия период от време, в който новият продукт не може да замести стария. Ако този запас се намалява в ръцете на промишления капиталист, това означава само, че той се увеличава във формата на стоков запас в ръцете на търговеца. Развитието на транспортните средства позволява например бързо да се превозва от Ливерпул в Манчестер памукът, лежащ на пристанището, през което той се внася. По такъв начин фабрикантът може, според нуждата, да възобновява относително малки части от своя запас от памук. Но затова пък толкова по-голяма част от същия този памук ще се намира във вид на стоков запас в ръцете на ливерпулските търговци. Следователно тук става просто изменение на формата на запаса, което Лалор и др. изпускат изпредвид. А ако се разглежда общественият капитал, и в двата случая едно и също количество продукт се намира във форма на запас. С развитието на транспортните средства за отделната страна се намаляват размерите на онази необходима маса, която трябва да бъде приготвена във вид на запас например за една година. Ако между Америка и Англия пътуват многобройни параходи и платноходи, в Англия ще може по-често да се възобновява запасът от памук и по такъв начин се намалява средното количество на запаса от памук, който трябва да лежи в Англия. Също така влияе развитието на световния пазар и свързаното с него увеличение на количеството на източниците за получаване на един и същ продукт. Продуктът се внася на части от различни страни и в различни срокове.

2. СЪЩИНСКИ СТОКОВ ЗАПАС

Вече видяхме, че на основата на капиталистическото производство стоката става всеобща форма на продукта, и то толкова повече, колкото повече това производство се развива по обхват и дълбочина. Следователно дори при неизменни размери на производството частта от продукта, съществуваща във вид на стока, става значително по-голяма, отколкото е била при предишните начини на производство или при капиталистическия начин на производство на по-ниско стъпало на развитие. Но всяка стока, следователно всеки стоков капитал, който е само стока, но стока като форма на съществуване на капиталовата стойност — всяка стока, ако тя непосредствено не преминава от сферата на своето производство в сферата на производителното или индивидуалното потребление, т. е. всяка стока, докато тя се намира на пазара, образува елемент на стоковия запас. Поради това с развитието на капиталистическото производство, макар и размерите на производството да остават предишните, расте сам по себе си и стоковият запас (т. е. расте обособяването и фиксирането на стоковата форма на продукта). Вече видяхме, че това е само изменение на формата на запаса: на едната страна запасът в стокова форма се увеличава само защото на другата страна той намалява във формата на пряк запас за производство или потребление. Това е само изменена обществена форма на запаса. Ако заедно с това нараства не само относителната величина на стоковия запас в сравнение с целия обществен продукт, а и неговата абсолютна величина, то става защото с развитието на капиталистическото производство нараства и масата на целия продукт.

С развитието на капиталистическото производство мащабът на производството във все по-малка степен се определя от непосредственото търсене на продукта и във все по-голяма степен се определя от размерите на капитала, с който разполага индивидуалният капиталист, от стремежа на неговия капитал към нарастване по стойност и от необходимостта неговият производствен процес да

върви непрекъснато и да се разширява. Заедно с това във всеки отделен отрасъл на производството необходимо нараства масата на продукта, която се намира на пазара във вид на стока или търси пласмент. Расте масата на капитала, фиксирана за по-дълго или по-кратко време във формата на стоков капитал. Поради това расте стоковият запас.

Най-после, по-голямата част от обществото се превръща в наемни работници, в хора, които живеят ден за ден, получават работната си заплата седмично и всекидневно я изразходват, които следователно трябва да намират средствата за живеене като запас. Колкото и да се сменят отделните елементи на този запас, във всяко време част от тях трябва да остава неподвижна, за да може целият запас винаги да остава в движение.

Всички тези моменти произтичат от формата на производството и от предполаганото от нея превръщане на формата, което продуктът трябва да извърши в процеса на обръщението.

Каквато и да бъде обществената форма на запаса от продукти, неговото запазване изисква разходи: постройки, вместилища и т. н., които представляват хранилища на продукта; изисква също така, според природата на продукта, повече или по-малко труд и средства за производство, които трябва да се изразходват за предотвратяване на вредни влияния. Колкото е по-голяма обществената концентрация на запасите, толкова относително по-малки стават тези разходи. Тези разходи винаги са част от обществения труд в овеществена или жива форма — следователно в капиталистическото производство те представляват изразходване на капитал, — които не вземат участие в създаването на продукта и поради това са приспадане от продукта. Те са необходими, тези непроизводителни разходи на общественото богатство. Това са разходи по запазването на обществения продукт, било че неговото съществуване като елемент на стоковия запас произтича само от обществената форма на производството, следователно от стоковата форма и нейните необходими превръщания, било че разглеждаме стоковия запас само като специална форма на запас от продукти, присъщ на всички общества, макар такъв запас да няма формата на *стоков* запас, тази форма на запаса от продукти, отнасяща се към процеса на обръщението.

Пита се сега, доколко тези разходи влизат в стойността на стоките?

Когато капиталистът превърне своя капитал, авансиран за средства за производство и работна сила, в продукт, в предназначена а продажба маса от готови стоки, и тя остава в склада непродадена, то за известно време спира не само процесът на нарастване на неговия капитал по стойност. Разходите по запазването на този

запас в постройки, както и разходите за добавъчен труд и т. н. представляват пряка загуба. Явилият се най-после купувач би се присмял на капиталиста, ако той каже: моята стока не беше купена в продължение на шест месеца и нейното запазване през тези шест месеца не само ме накара да държа неизползван толкова и толкова капитал, но освен това ми причини x непроизводителни разходи. Tant pis pour vous*, ще каже купувачът. До вас стои друг продавач, чиято стока е изготвена едва завчера. Вашата стока е залежала и вероятно повече или по-малко е изпитала влиянието на времето. Поради това вие трябва да продавате по-евтино от вашия конкурент. Условията на съществуването на стоката никак не се изменят от това, дали стокопроизводителят е действителният производител на своята стока или капиталистически производител, т. е. по същина само представител на действителните производители. Той трябва да превърне своята вещ в пари. Непроизводителните разходи, които му са причинени от нейното фиксиране в стокова форма, се отнасят към областта на неговите лични работи, с които купувачът на стоката няма нищо общо. Последният не му заплаща времето на обръщението на неговата стока. Дори когато капиталистът преднамерено задържа своята стока извън пазара през време на действителна или очаквана революция в стойността, само в действителното настъпване на тази революция, от правилността или неправилността на неговата спекулация зависи дали той ще реализира своите непроизводителни разходи. Но революцията в стойността не е следствие на неговите непроизводителни разходи. И така, доколкото образуването на запас представлява спиране на обръщението, предизвиканите от това непроизводителни разходи не прибавят към стоката никаква стойност. От друга страна, никакъв запас не може да съществува без пребиваване в сферата на обръщението, без повече или по-малко продължително пребиваване на капитала в неговата стокова форма; следователно невъзможен е запас без спиране на обръщението — точно тъй, както е невъзможно парично обръщение без образуване на паричен резерв. Следователно без стоков запас е невъзможно стоково обръщение. Ако необходимостта от образуването на запас не възниква за капиталиста в $C' — П'$, тя се появява за него в $П — C$; ако не по отношение на неговия стоков капитал, то по отношение на стоковия капитал на други капиталисти, които произвеждат средства за производство за него и средства за живот за неговите работници.

Наглед същността на нещата не може да се измени от това, дали образуването на запас става доброволно или недоброволно,

* — толкова по-зле за вас. *Ред.*

т. е. дали стокопроизводителят преднамерено държи запас или неговите стоки образуват запас вследствие на съпротивата, която условията на самия процес на обръщение оказват на продажбата на стоката. Все пак за разрешаването на този въпрос е полезно да се знае по какво се отличава доброволното образуване на запас от недоброволното. Недоброволното образуване на запас произтича от спиране на обръщението или е тъждествено със спиране на обръщението, независещо от предвиждането на капиталиста и противоречащо на неговата воля. Какво характеризира доброволното образуване на запас? Както и преди продавачът се старае колкото може по-скоро да продаде своята стока. Той постоянно предлага продукта като стока. Ако той се въздържи от продажба, то продуктът образува само възможен (δυνάμει), а не действителен (ἐνέργεια) елемент на стоковия запас. Стоката като такава е за него само носител на разменна стойност и като такава тя може да действува само посредством и след като хвърли от себе си стоковата форма и приеме парична форма.

Стоковият запас трябва да има известни размери, за да задоволява през даден период размерите на търсенето. При това трябва да се пресмята с оглед на постоянно разширяване на кръга на купувачите. Например, за да бъдат достатъчни за един ден, част от намиращите се на пазара стоки трябва постоянно да остават в стокова форма, докато другата част тече, превръща се в пари. Наистина частта, която се застоява, докато другата тече, постоянно намалява, както намаляват размерите на самия запас, докато той целият не бъде разпродаден. Следователно задръжката на стоките тук е взета предвид като необходимо условие на продажбата на стоката. Освен това неговите размери трябва да бъдат по-големи от средните размери на продажбата или средните размери на търсенето. Иначе излишъкът над средния размер на търсенето не би могъл да намери задоволяване. От друга страна, запасът трябва постоянно да се възобновява, тъй като той постоянно се изразходва. Това възобновяване в последна сметка става само посредством производството, посредством подвоз на стока. Нещата не се изменят от това, дали последният идва от чужбина или не. Възобновяването зависи от продължителността на времето, необходимо за производството на стоките. Стоковият запас трябва да стигне за това време. Обстоятелството, че той не остава в ръцете на първоначалните производители, а минава през различни хранилища, като се почне от търговеца на едро и се стигне до търговеца на дребно, изменя не същността на нещата, а само тяхната външна проява. От гледна точка на обществото и в двата случая част от капитала остава във формата на стоков запас, докато стоката не влезе в сферата на про-

изводителното или индивидуалното потребление. Самият производител се старае да има на склад стоков запас в количество, отговарящо на неговото средно търсене, за да не бъде непосредствено зависим от производството и да си осигури постоянен кръг купувачи. Съответно на периодите на производството се установяват и сроковете на покупките и в продължение на по-дълго или по-късо време стоките образуват запас, докато не ги заменят нови екземпляри от същия род. Само посредством такова образуване на запас се осигурява постоянство и непрекъснатост на процеса на обръщението, а оттук и на процеса на възпроизводството, включващ в себе си и процеса на обръщението.

Необходимо е да се напомни: *С′* — *П′* може вече да се извърши за производителя на *С*, макар *С* все още да се намира на пазара. Ако самият производител би пожелал да държи собствената си стока в свои складове, докато тя не бъде продадена на окончателния потребител, той би трябвало да постави в движение двоен капитал: един като производител на стоката, друг като търговец. За самата стока — разглеждана било като отделна стока, било като съставна част на обществения капитал — нищо не се изменя от това, дали разходите по образуването на запас падат върху производителя на стоката или върху редица търговци, като се почне от *А* и се свърши със *Z*.

Доколкото стоковият запас не е нищо друго освен стокова форма на запаса, който при даден мащаб на общественото производство, ако не съществуваше във форма на стоков запас, би съществувал или като производителен запас (скрит производствен фонд), или като потребителен фонд (запас от средства за потребление), дотолкова и разходите, предизвикани от съхраняването на запаса, следователно разходите по образуването на запаса — т. е. употребяваният за тази цел овеществен или жив труд, — са просто известна форма на разходи по съхраняването на обществения производствен фонд или на обществения фонд на потреблението. Повишаването на стойността на стоката, предизвикано от тях, само разпределя тези разходи pro rata* между различните стоки, тъй като те са различни за различните видове стоки. Разходите по образуването на запас както преди си остават приспадания от общественото богатство, макар те и да са условие за неговото съществуване.

Само доколкото стоковият запас е условие на стоковото обръщение и дори форма, необходимо възникваща в стоковото обръщение, следователно доколкото този привиден застой е форма на самото движение — точно както образуването на паричен резерв е

* — пропорционално. *Ред.*

условие на паричното обръщение, — само дотолкова този застой е нормален. Напротив, доколкото стоките, пребиваващи в резервоарите на обръщението, не освобождават място за следващата вълна на производството и по този начин резервоарите се препълват, дотолкова стоковият запас се увеличава вследствие на задръжка в обръщението, точно както растат съкровищата, когато има задръжка в паричното обръщение. При това безразлично е дали тази задръжка става в хамбарите на промишлените капиталисти или в складовете на търговеца. В такъв случай стоковият запас е вече не условие за непрекъсната продажба, а последица от непродаваемостта на стоките. Разходите остават същите, но тъй като сега те произтичат изключително от формата, именно от необходимостта да се превърнат стоките в пари и от трудността на тази метаморфоза, те не влизат в стойността на стоката, а представляват намаляване, загуба на стойност при реализирането на стойността. Тъй като нормалната и анормалната форма на запаса не се отличават една от друга по форма и двете представляват спиране на обръщението, тези явления могат да бъдат смесени едно с друго и толкова по-лесно могат да въведат в заблуждение самите агенти на производството, тъй като за производителя процесът на обръщението на неговия капитал може да протича както преди, макар процесът на обръщението на неговите стоки, преминали в ръцете на търговеца, да е спрял. Ако се увеличават размерите на производството и потреблението, то при равни други условия се увеличава и стоковият запас. Той се обновява и поглъща с предишната скорост, но неговите размери стават по-големи. По този начин обемът на стоковия запас, прекомерно надут вследствие на задръжката в обръщението, може да бъде погрешно взет за симптом на разширяване на процеса на възпроизводството особено когато с развитието на системата на кредита действителното движение може да се мистифицира.

Разходите по образуването на запас се състоят от 1) количествено намаляване на масата на продукта (като например при запас от брашно); 2) разваляне на качеството; 3) овеществен или жив труд, който е нужен за съхраняване на запаса.

III. ТРАНСПОРТНИ РАЗХОДИ

Тук няма нужда да влизаме във всички детайли на разходите по обръщението, каквито са например опаковката, сортировката и т. н. Общият закон се заключава в това, че *всички разходи по обръщението, които произтичат само от превръщането на формата на стоката, не прибавят към него никаква стойност.* Това са просто разходи по реализацията на стойността или по нейното превръщане от една форма в друга. Изразходваният за това капитал (включително и управляваният от него труд) принадлежи към faux frais на капиталистическото производство. Възстановяването на тези разходи трябва да стане от принадения продукт и съставлява, ако се разглежда цялата капиталистическа класа, приспадане от принадената стойност или принадения продукт, точно както времето, нужно на работника за купуване на средства за живот, е за него загубено време. Но транспортните разходи играят твърде важна роля, така че ще се спрем тук малко на тях.

В кръгооборота на капитала и в стоковата метаморфоза, съставляваща част от този кръгооборот, се извършва обмен на веществата на обществения труд. Този обмен на веществата може да обуславя преместване на продуктите, тяхното действително придвижване от едно място на друго. Но обръщение на стоки може да става и без тяхното физическо придвижване, а превоз на продуктите — без стоково обръщение и дори без непосредствена размяна на продукти. Къщата, която *А* продава на *Б*, извършва обръщение като стока, но тя си стои мирно на мястото. Подвижни стокови стойности, като например памук или чугун, си остават в същия стоков склад, в същото време, когато те извършват десетки различни процеси на обръщението, купуват се и пак се продават от спекулантите[17]. В действителност тук се придвижва само титулът на собственост върху вещта, а не самата вещ. От друга страна, например в държавата на инките транспортната промишленост е играла голяма роля, макар че общественият продукт нито е циркулирал като стока, нито се е разпределял посредством разменната търговия.

Поради това макар транспортната промишленост на основата на капиталистическото производство да изглежда като причина на разходите по обръщението, тази особена форма на тяхното проявление с нищо не изменя нещата.

Количеството на продукта не се увеличава чрез неговия превоз. Дори евентуално причинената от превоза промяна в естествените свойства на продуктите, с някои изключения, не е преднамерен полезен ефект, а неизбежно зло. Но потребителната стойност на нещата се реализира само в тяхното потребление, а тяхното потребление може да направи необходимо тяхното преместване, следователно допълнителния производствен процес на транспортната промишленост. Вложеният в последната производителен капитал присъединява по такъв начин стойност към транспортирания продукт, отчасти вслед-

[17]) Щорх нарича такова circulation postiche [мнимо обръщение].

ствие на пренасянето на стойността на транспортните средства, отчасти чрез присъединяването на стойност от труда по транспорта. Тази последната прибавка на стойност се разпада, както изобщо при капиталистическото производство, на възстановяване на работната заплата и на принадена стойност.

Във всеки производствен процес голяма роля играе преместването на предмета на труда и необходимите за това средства на труда и работни сили — памукът например се премества от кардировъчното отделение в предачното, въглищата се изкачват от рудника на повърхността. Същото явление, но в по-голям мащаб, се наблюдава при преминаването на готовия продукт във вид на готова стока от едно самостоятелно производствено място в друго, пространствено отдалечено от него. След транспортирането на продуктите от едно производствено място в друго следва още и транспортирането на готовите продукти от сферата на производството в сферата на потреблението. Продуктът е готов за потребление, когато е завършил това движение.

Както беше показано по-преди, общ закон на стоковото производство е: производителността на труда е обратно пропорционална на създаваната от него стойност. Това се отнася и към транспортната промишленост, както към всяка друга. Колкото по-малко количество мъртъв и жив труд е нужно за превозването на стоката на дадено разстояние, толкова по-голяма е производителната сила на труда, и обратно[18].

Абсолютната стойностна величина, прибавяна от транспорта към стоките, при равни други условия е обратно пропорционална на производителната сила на транспортната промишленост и право пропорционална на разстоянията, които стоките изминават.

Относителната стойностна част, която транспортните разходи при равни други условия прибавят към цената на стоката, е право пропорционална на обема и теглото на стоката. Но модифициращите

[18] Рикардо цитира Сей, който вижда благословение на търговията в това, че тя оскъпява продуктите или повишава тяхната стойност чрез транспортните разходи. „Търговията — казва Сей — ни дава възможност да получаваме една стока в мястото, където тя се добива, и да я доставяме там, където тя ще бъде консумирана; поради това тя ни дава възможност да увеличим стойността на стоката с цялата разлика между нейната цена в едното място и цената ѝ в другото"[38]. Рикардо бележи по този повод: „Вярно, но по какъв начин се присъединява тази добавъчна стойност? Чрез прибавяне към производствените разходи, първо, разходите за транспорт, второ, печалбата на капитала, изразходван от търговеца. Стоката следователно ще струва повече по същата причина, по която и всяка друга стока ще струва повече, защото за нейното производство и нейния транспорт е бил изразходван повече труд, преди да бъде купена от потребителя. Но това съвсем не представлява едно от предимствата на търговията" (*Ricardo:* „Principles of Pol. Econ.", 3-то изд., London 1821, стр. 309—310).

обстоятелства са многобройни. Превозът изисква напр. по-големи или по-малки предпазни мерки, а поради това предизвиква по-малък или по-голям разход на труд и средства на труда, в зависимост от относителната чупливост, разваляемост, избухливост на продукта. В тази област железопътните магнати развиват още по-голяма гениалност в изобретяването на фантастични видове, отколкото ботаниците или зоолозите. Например класификацията на стоките, приета в английските железници, изпълва томове и по своя общ принцип е основана на тенденцията да превърне цялата разнообразна пъстрота на естествените свойства на стоките в също така многобройни пороци от гледна точка на транспорта и поводи за изнудване.

„Стъкло, което преди струваше 11 ф. ст. за crate (каса с определена вместимост), вследствие напредъка на промишлеността и отмяната на данъка върху стъклото струва сега само 2 ф. ст., но транспортните разходи са все така високи както преди и станаха още по-високи при превоза по каналите. Преди изпращането на стъкло и стъклени стоки за глазурни работи на 50 мили от Бирмингам струваше 10 шилинга на тон. Сега цената на транспорта е повишена тройно под предлог на риска вследствие на чупливостта на стоката. Но тъкмо железопътното управление е, което не заплаща онова, което действително строшава."[19])

Освен това обстоятелството, че тази относителна част от стойността, която транспортните разходи прибавят към стоката, е обратно пропорционална на нейната стойност, служи за железопътните магнати като специално основание, за да определят тарифи за стоките, право пропорционални на тяхната стойност. Оплакванията на промишлениците и търговците по този пункт се повтарят на всяка страница в свидетелските показания на споменатия доклад.

Капиталистическият начин на производство намалява транспортните разходи за отделните стоки както чрез развитие на транспортните и съобщителните средства, така и чрез концентрацията (увеличаването на мащаба) на транспорта. Той увеличава онази част от обществения труд, жив и овеществен, която се разходва за транспортиране на стоките, първо, защото превръща огромното болшинство от всички продукти в стоки и, второ, защото заменя местните пазари с отдалечени пазари.

Циркулацията, т. е. фактическото придвижване на стоките в пространството, се свежда до транспортиране на стоките. От една страна, транспортната промишленост съставлява самостоятелен клон от производството, а поради това и отделна сфера на влагане на производителния капитал. От друга страна, тя се отличава с това, че се явява като продължение на производствения процес *в пределите* на процеса на обръщението и *за* процеса на обръщението.

[19] „Royal Commission on Railways", стр. 31, № 630.

Отдел втори

ОБОРОТ НА КАПИТАЛА

Глава седма

ВРЕМЕ НА ОБОРОТА И БРОЙ НА ОБОРОТИТЕ

Както видяхме, цялото време на кръгооборота на даден капитал е равно на сумата от времето на неговото обръщение и времето на неговото производство. Това е промеждутъкът от време от момента на авансирането на капиталовата стойност в определена форма до възвръщането на движещата се капиталова стойност в същата форма.

Определящата цел на капиталистическото производство е винаги нарастването на авансираната стойност, било че тя е авансирана в своята самостоятелна форма, т. е. в парична форма, или пък във вид на стока, така че нейната стойностна форма придобива само мислена самостоятелност в цената на авансираните стоки. И в двата случая тази капиталова стойност преминава в своя кръгооборот различни форми на съществуване. Нейното тъждество със самата нея се констатира в книгите на капиталиста или във формата на сметни пари.

Дали вземаме формата *П ... П'*, или формата *Пр ... Пр*, и двете форми изразяват, 1) че авансираната стойност е функционирала като капиталова стойност и е самонараснала; 2) че след завършването на процеса тя се е възвърнала в онази форма, в която го е започнала. Нарастването на авансираната стойност *П* и в същото време възвръщането на капитала към тази форма (към парична форма) е ясно осезаемо в *П ... П'*. Но същото става и във втората форма. И наистина, изходният пункт *Пр* е наличността на елементите на производството, на стоки с дадена стойност. Формата съдържа нарастване на тази стойност (*С'* и *П'*) и връщане към първоначалната форма, тъй като във второто *Пр* авансираната стойност отново при-

добива същата форма на елементи на производството, в която е била първоначално авансирана.

По-рано видяхме: „Ако производството има капиталистическа форма, то и възпроизводството има същата форма. Тъй както процесът на труда при капиталистическия начин на производство се представя само като средство за процеса на нарастване на стойността, така възпроизводството се представя само като средство за възпроизвеждане на авансираната стойност като капитал, т. е. като нарастваща стойност“ (книга I, гл. XXI, стр. 594.[39])

Трите форми: I) *П ... П'*; II) *Пр ... Пр* и III) *С' ... С'* се отличават една от друга по следното: във форма II (*Пр ... Пр*) възобновяването на процеса, процесът на възпроизводството, е изразено като действително, а във форма I — само като възможно. Но двете тези форми се отличават от форма III по това, че авансираната капиталова стойност — била тя авансирана във вид на пари или във вид на веществени елементи на производството — служи като изходен пункт, а поради това и като пункт на възвръщане. В *П ... П* възвръщането се изразява в *П' = П + п*. Ако процесът се възобновява в предишния мащаб, за изходен пункт служи отново *П*, и *п* не влиза в него, а само ни показва, че *П* е самонараснало по стойност като капитал и поради това е породило принадена стойност *п*, но я е оттласнало от себе си. Във форма *Пр ... Пр* изходен пункт съставлява пак авансираната във форма на елементи на производството капиталова стойност *Пр*. В тази форма се заключава и нарастването на авансираната стойност. Ако се извършва просто възпроизводство, то същата тази капиталова стойност в същата форма *Пр* отново започва своето движение. Ако пък се извършва натрупване, сега процесът се открива с *Пр'* (по величина на стойността $= П' = С'$) като нараснала капиталова стойност. Но процесът започва отново с авансирана капиталова стойност, в първоначалната форма, макар с по-голяма капиталова стойност, отколкото преди. Обратното, във форма III капиталовата стойност започва процеса не като авансирана, но като вече нараснала, като цялото богатство, намиращо се във форма на стоки, само част от което е авансирана капиталова стойност. Последната форма е важна за третия отдел, в който движението на отделните капитали се взема във връзка с движението на целия обществен капитал. Но тя не може да се използва за оборота на капитала, който винаги започва с авансиране на капиталова стойност, било във формата на пари, било във формата на стока, и винаги обуславя възвръщането на циркулиращата капиталова стойност в онази форма, в която тя е била авансирана. От кръгооборотите I и II трябва да се ползваме от първия, доколкото вниманието е насочено предимно към влиянието на оборота върху

създаването на принадена стойност; от втория — доколкото се касае до влиянието на оборота върху създаването на продукта.

Тъй като икономистите не са различавали различните форми на кръгооборотите, те не са ги разглеждали отделно в тяхното отношение към оборота на капитала. Обикновено се взема формата *П . . . П'*, защото тя е обзела отделния капиталист и му служи при неговите сметки, дори когато парите служат за изходен пункт само във вид на сметни пари. Други изхождат от разхода във форма на елементи на производството и разглеждат движението до момента, когато последва възвръщане, при което не става и дума за формата на това възвръщане — дали в стока или в пари. Например:

„Икономическият цикъл . . ., т. е. целият ход на производството, от времето, когато се правят разходите, до момента, когато стане възвръщането. В земеделието времето на засяването е начало на икономическия цикъл, а жътвата — край" ("Economic Cycle . . . the whole course of production, grom the time that outlays are madtill returns are received. In, agriculture seedtime is its commencement, and harveesting its ending". — S. P. Newman: „Elements of Pol. Econ." Andover and New Jork стр. 81).

Други започват със *С'* (III форма):

„Може да се счита, че светът на производствените връзки се движи по кръг, който ще наречем икономически цикъл и в който всеки оборот завършва, щом предприятието, завършило последователния ред на своите операции, отново дойде до онзи пункт, от който е започнал оборотът. Като начало може да се смята пунктът, когато у капиталиста постъпят плащанията, чрез които у него се връща неговият капитал; от този пункт той отново преминава към това, да наеме работници и да разпредели между тях във вид на работна заплата средствата за тяхното съществуване, или, по-вярно, силата, необходима за тяхното набавяне; да получи от тях изготвените предмети, които той произвежда; да достави тези предмети на пазара и там да доведе до завършък кръгооборота на този ред от движения, като продаде тези предмети и получи срещу стоките възстановяване на всички свои разходи на капитал за периода" (Th. Chalmers: „On Pol. Econ.", 2-nd ed., London, 1832, p. 85, seq.).

Щом цялата капиталова стойност, вложена от отделния капиталист в някакъв клон на производството, извърши кръгооборота на своето движение, тя се оказва отново в своята първоначална форма и може отново да повтори същия процес. За да се увековечи стойността и да продължава нарастването като капиталова стойност, тя трябва да повтаря този кръгооборот. В живота на капитала отделният кръгооборот представлява само един постоянно повтарящ се отрязък, следователно представлява период. В края на периода *П . . . П'* капиталът отново се намира във формата на паричен капитал, който отново ще премине веригата от превръщания на формата, включваща и процеса на възпроизводството, съответно процеса на нарастването на стойността. При завършването на периода *Пр . . . Пр* капиталът отново се намира във формата на еле-

менти на производството, които представляват предпоставка за възобновяване на неговия кръгооборот. Кръгооборотът на капитала, определян не като отделен акт, а като периодичен процес, се нарича оборот на капитала. Продължителността на този оборот се определя от сумата на времето на производството и времето на обръщението на капитала. Тази сума от време съставлява времето на оборота на капитала. Следователно тя обхваща промеждутъка от време от един период на кръгооборота на цялата капиталова стойност до следващия; тя отбелязва периодичността в жизнения процес на капитала или, ако щете, времето на възобновяването, на повтарянето на процеса на нарастване на стойността, съответно на производствения процес на една и съща капиталова стойност.

Ако се оставят настрана индивидуалните приключения, които за отделния капитал могат да ускорят или да съкратят времето на оборота, последното изобщо е различно в зависимост от различията на отделните сфери на влагане на капитала.

Както работният ден служи като естествена единица мярка за функцията на работната сила, така годината представлява естествената единица мярка за оборотите на функциониращия капитал. Естествена база за тази единица мярка е това, че в умерения пояс, родината на капиталистическото производство, най-важните плодове на земята са годишни продукти.

Ако означим годината, като единица мярка на времето на оборота, с *О*, времето на оборота на определен капитал с *о*, броя на неговите обороти — с *n*, то $n = \frac{O}{o}$. Следователно, ако например времето на оборота *о* е 3 месеца, то $n = {}^{12}/_{3} = 4$; капиталът извършва 4 оборота в годината, или се обръща четири пъти. Ако $o = 18$ месеца, то $n = {}^{12}/_{18} = {}^{2}/_{3}$, или капиталът в една година преминава само ${}^{2}/_{3}$ от времето на своя оборот. Ако времето на неговия оборот съставлява няколко години, то се изчислява следователно с многократни от една година.

За капиталиста времето на оборота на неговия капитал представлява времето, за което той трябва да авансира своя капитал с цел той да нарасне по стойност и да се възвърне в своята първоначална форма.

Преди да изследваме по-отблизо влиянието, което оборотът оказва върху производствения процес и върху процеса на нарастване на стойността, необходимо е да разгледаме две нови форми, които капиталът получава от процеса на обръщението и които въздействуват върху формата на неговия оборот.

Глава осма

ОСНОВЕН КАПИТАЛ И ОБОРОТЕН КАПИТАЛ

I. РАЗЛИЧИЯТА ВЪВ ФОРМАТА

В книга I, глава VI, ние видяхме, че част от постоянния капитал запазва определената потребителна форма, в която тя влиза в производствения процес, по отношение на продуктите, за чието създаване той съдействува. В продължение на по-къс или по-дълъг период в постоянно повтаряни трудови процеси тази част на постоянния капитал изпълнява едни и същи функции. Такива са например работните сгради, машините и т. н., накратко, всичко, което ние обединяваме под названието *средства на труда*. Тази част от постоянния капитал предава стойност на продукта в степента, в която тя заедно със своята потребителна стойност загубва своята разменна стойност. Това предаване на стойност, или това преминаване на стойността на такива средства за производство върху продукта, в чието образуване те вземат участие, се определя чрез средно изчисление; то се измерва със средната продължителност на функционирането на средствата за производство, обхващаща времето от момента, когато те влизат в производствения процес, до момента, когато бъдат напълно износени, станат негодни, когато трябва да бъдат заменени с нови екземпляри от същия род, т. е. да бъдат възпроизведени.

Следователно своеобразието на тази част от постоянния капитал — същинските средства на труда — е следното:

Част от капитала се авансира във формата на постоянен капитал, т. е. на средства за производство, които функционират като фактори на процеса на труда, докато запазват самостоятелната потребителна форма, в която встъпват в процеса на труда. Готовият продукт, а следователно и факторите, образуващи продукта, доколкото те са превърнати в продукт, се изхвърлят от производствения

процес, за да преминат като стока от сферата на производството в сферата на обръщението. Средствата на труда, напротив, веднаж влезли в сферата на производството, вече никога не я напущат. Тяхната функция здраво ги привързва към сферата на производството. Част от авансираната капиталова стойност се *фиксира* в тази форма, определяна от функцията на средства на труда в производствения процес. С функционирането и произтичащото от него износване на средствата на труда част от тяхната стойност се пренася върху продукта, а другата част остава фиксирана в средствата на труда и следователно остава в производствения процес. Фиксираната по този начин стойност постоянно намалява, докато средствата на труда не изслужат службата си; поради това тяхната стойност в един по-дълъг или по-къс период се разпределя върху масата от продукти, които излизат от редица постоянно повтарящи се процеси на труда. Но докато средството на труда още действува като средство на труда, следователно докато неговото заменяване с нов екземпляр от същия вид не е станало необходимо, стойност на постоянен капитал през всичкото време остава фиксирана в него, докато друга част от първоначално фиксираната в него стойност се пренася върху продукта и поради това извършва обръщение като съставна част на стоковия запас. Колкото по-дълготрайни са средствата на труда, колкото по-бавно се износват те, толкова по-дълго постоянната капиталова стойност остава фиксирана в тази потребителна форма. Но каквато и да е степента на дълготрайност на средствата на труда, степента, в която те предават своята стойност, винаги е обратно пропорционална на общата продължителност на функционирането на средствата на труда. Ако от две машини с еднаква стойност едната се износва за пет години, а другата за десет, то за равно време първата отдава два пъти повече стойност от втората.

Тази част от капиталовата стойност, фиксирана в средствата на труда, извършва обръщение, както и всяка друга част. Изобщо ние видяхме, че цялата капиталова стойност се намира в постоянно обръщение и в този смисъл целият капитал е оборотен капитал. Но обръщението на разглежданата тук част на капитала е своеобразно. Първо тя не извършва обръщение в своята потребителна форма, обръщение извършва само нейната стойност, и при това само постепенно, на части, в степента, в която тя се пренася от разглежданата част на капитала върху продукта, който извършва обръщение като стока. През цялото време на функционирането на тази част известен дял от нейната стойност остава фиксиран в нея, запазва своята самостоятелност по отношение на стоките, за чието производство тя съдействува. Благодарение на тази особеност тази част

на постоянния капитал придобива формата на *основен* [fixes] *капитал*. В противоположност на него всички други веществени съставни части на капитала, авансиран за производствения процес, образуват *оборотен* или *текущ капитал* [zirkulierendes oder flüssiges Kapital].

Една част от средствата за производство — именно такива спомагателни материали, които се потребяват от самите средства на труда през време на тяхното функциониране, като каменните въглища от парната машина, или които само съдействуват на процеса, например светилния газ и т. н., — тази част от средствата за производство веществено не влиза в продукта. Само нейната стойност съставлява част от стойността на продукта. В своето собствено обръщение продуктът носи в обръщението и стойността на такива средства за производство. Тази особеност у тях е обща с основния капитал. Но във всеки трудов процес, в който влизат, те се потребяват изцяло, и поради това за всеки нов трудов процес те трябва да бъдат изцяло заменявани с нови екземпляри от същия род. Във време на своето функциониране те не запазват своята самостоятелна потребителна форма. Следователно във време на тяхното фунциониране нито една част от капиталовата стойност не остава фиксирана в своя предишен потребителен вид, в натуралната форма на такива средства за производство. Обстоятелството, че тази част от спомагателните материали не влиза вещественo в продукта, но влиза в стойността на продукта само по своята стойност, като част от стойността на продукта, и че във връзка с това функционирането на такива материали е закрепено в сферата на производството, е довело някои икономисти, като например Рамсей, до това — да ги отнесат към категорията на основния капитал (смесвайки същевременно основен и постоянен капитал)[40].

Частта от средствата за производство, която вещественo влиза в продукта, следователно суровините и пр., придобива поради това отчасти форми, в които тя по-късно може да влезе в индивидуално потребление като средства за потребление. Средствата на труда в същински смисъл, вещественитe носители на основния капитал, се потребяват само производително и не могат да влязат в индивидуално потребление, защото не влизат в продукта, или в онази потребителна стойност, за образуването на която те съдействуват, а, напротив съхраняват по отношение на нея своята самостоятелна форма през всичкото време, докато не се износят напълно. Изключение правят транспортните средства. Полезният ефект, който те доставят през време на своето производително функциониране, следователно през време на пребиваването си в сферата на производството — преместването, — в същото време влиза и в индивидуалното потребление,

например на пътника. В този случай той заплаща потреблението също така, както заплаща за ползуването от други предмети за потребление. Ние видяхме[41], че суровият материал и спомагателните вещества понякога се сливат едни с други, както например в химическата промишленост. Същото става със средствата на труда и спомагателния и суровия материал. Така например в земеделието веществата, вложени за подобряване на почвата, отчасти влизат в продукта като фактори за образуването на продукта. От друга страна, тяхното действие се разпределя на продължителен период например 4—5 години. Поради това част от тях вещественo влиза в продукта и с това пренася своята стойност върху продукта, докато друга част, оставайки в старата потребителна форма, фиксира в нея и своята стойност. Тя както преди продължава да съществува като средства за производство и поради това запазва формата на основен капитал. Като работен добитък волът представлява основен капитал. Но ако послужи за храна, той функционира вече не като средство на труда и следователно не като основен капитал.

Това, което придава характер на основен капитал на една част от вложената в средства за производство капиталова стойност, лежи изключително в своеобразния начин на обръщение на тази част от капитала. Този особен начин на обръщение произтича от особения начин, по който средството на труда предава своята стойност на продукта или се проявява като фактор за създаване на стойност през време на производствения процес. Този начин на свой ред сам произтича от особеностите на функционирането на различните средства на труда в трудовия процес.

Известно е, че една и съща потребителна стойност, излязла като продукт от един трудов процес, влиза в друг като средство за производство[42]. Само функционирането на един продукт в процеса на производството като средство на труда го превръща в основен капитал. Обратното, когато самият той едва-що излиза от процеса, той още не е основен капитал. Например една машина като продукт или стока на фабриканта-машинопроизводител принадлежи към неговия стоков капитал. Тя става основен капитал едва в ръцете на купувача, на капиталиста, който я прилага производствено.

При равни други условия степента на фиксираност нараства с дълготрайността на средствата на труда. Именно от тази дълготрайност зависи величината на разликата между фиксираната в средства на труда капиталова стойност и онази част от същата стойност, която в повторните трудови процеси се пренася върху продукта. Колкото по-бавно се извършва това пренасяне на стойност — а стойност се предава от средствата на труда при всяко повторение на един и същ трудов процес, — толкова по-голям е фиксираният

капитал, толкова по-голяма е разликата между приложения и потребения в процеса на производството капитал. Щом тази разлика изчезне, средството на труда е изживяло живота си и заедно с потребителната си стойност е загубило стойността си. То е престанало да бъде носител на стойност. Тъй като средството на труда, подобно на всеки друг веществен носител на постоянен капитал, предава стойност на продукта само в степента, в която загубва заедно със своята потребителна стойност и стойността си, ясно е, че колкото по-бавно се загубва неговата потребителна стойност, колкото по-дълго то изтрайва в производствения процес, толкова по-дълъг е периодът, в течение на който в него остава фиксирана постоянна капиталова стойност.

Ако някое средство за производство, което не е средство на труда в същинския смисъл на думата, например спомагателен материал, суровини, полуфабрикат и пр., заемат по отношение на пренасянето на стойност, а оттук и по отношение на начина на обръщение на своята стойност също такова положение, както средствата на труда, то също така е веществен носител, форма на съществуване на основен капитал. Такъв е случаят със споменатите вече мелиорации на почвата, внасящи в почвата химически съставни части, чието действие се простира върху много производствени периоди или години. Тук част от стойността продължава своето съществуване наред с продукта в своята самостоятелна форма или във формата на основен капитал, докато друга част от стойността се пренася върху продукта и поради това извършва обръщение заедно с нея. В този случай в продукта влиза не само част от стойността на основния капитал, но и онази потребителна стойност, онази субстанция, в която съществува тази част на стойността.

Като оставим настрана основното заблуждение — смесването на категориите: основен и оборотен капитал, с категориите: постоянен и променлив капитал, — бъркотията в досегашното определение на понятията у икономистите се основава преди всичко на следното.

Определени свойства, които средствата на труда притежават по своята натурална форма, те превръщат в непосредствени свойства на основния капитал — например физическата неподвижност, да речем, на една сграда. Но винаги лесно може да се покаже, че други средства на труда, които като такива също са основен капитал, притежават противоположни свойства, например физическата подвижност, да речем, на един кораб.

Или икономическата определеност на формата, произтичаща от обръщението на стойността, те смесват със свойство, присъщо на самата вещ: като че ли вещите, които сами по себе си изобщо не

са капитал, а стават такъв само в определени обществени отношения, биха могли да бъдат вече *сами по себе си*, по своята природа, капитал в тази или онази определена форма, основен или оборотен. В книга I, глава V, ние видяхме, че средствата за производството във всеки трудов процес, при каквито и обществени условия да се извършва той, винаги се делят на средства на труда и предмет на труда. Но едва при капиталистическия начин на производство средствата на труда и предметът на труда стават капитал, при това „производителен капитал“, както бе установено в предидущия отдел. Заедно с това различието между средства на труда и предмет на труда, произтичащо от природата на трудовия процес, се отразява в нова форма — във формата на различие между основен капитал и оборотен капитал. Едва с това вещта, която функционира като средство на труда, става основен капитал. Ако тя по своите веществени свойства е способна да служи и в други функции, освен функциите на средство на труда, тя представлява или не представлява основен капитал в зависимост от различието на своите функции. Добитъкът в ролята на работен добитък е основен капитал; като добитък, угояван за клане, той е суров материал, който в края на краищата като продукт влиза в обръщението, следователно не е основен, а оборотен капитал.

Самата по-продължителна фиксираност на някакво средство за производство в повтарящи се трудови процеси, които са взаимно свързани помежду си, непрекъснати и поради това съставляват период на производство — т. е. цялото производствено време, необходимо, за да се изготви продуктът, — също както основният капитал, изисква от капиталиста авансиране за по-дълъг или по-къс срок, но още не прави съответната част на неговия капитал основен капитал. Семената например не са основен капитал, а само суров материал, който почти за цяла година е фиксиран в производствения процес. Всеки капитал, докато функционира като производителен капитал, е фиксиран в производствения процес, следователно в производствения процес са фиксирани и всички елементи на производителния капитал, каквато и да е тяхната натурална форма, техните функции и начинът на обръщение на тяхната стойност. Дали тази фиксираност продължава повече или по-малко в зависимост от рода на производствения процес или от желания полезен ефект, не създава разликата между основен и оборотен капитал[20].

[20]) Поради трудността да се определи основният и оборотният капитал господин Лоренц Щайн смята, че това различие е въведено само за улесняване на изложението.

Част от средствата на труда, към които се отнасят и общите условия на труда, се прикрепват към определено място, когато те като средство на труда встъпват в производствения процес, т. е. когато се подготвят за производителна функция, като например машините. Или пък част от средствата на труда от самото начало се произвежда в такава неподвижна, свързана с мястото форма, като например мелиорациите на земята, фабричните здания, доменните пещи, каналите, железниците и т. н. Постоянната прикрепеност на средствата на труда към производствения процес, в който те трябва да функционират, се обуславя тук същевременно от техния физически начин на съществуване. От друга страна, средствата на труда могат физически постоянно да се премесват, да се придвижват и въпреки това постоянно да се намират в производствения процес, като например локомотива, парахода, работния добитък и пр. Неподвижността не им придава в първия случай характер на основен капитал, а подвижността във втория случай не им отнема този характер. Обаче обстоятелството, че средствата на труда са локално прикрепени, пуснали са своите корени в земята, отрежда на тази част от основния капитал особена роля в икономиката на нациите. Те не могат да бъдат изпратени в чужбина, не могат да извършват обръщение на световния пазар като стоки. Титулите на собственост върху този основен капитал могат да се менят, те могат да се купуват и продават и дотолкова могат мислено да влизат в обръщение. Тези титули на собственост могат да участвуват в обръщението, дори на чуждестранните пазари, например във формата на акции. Но от смяната на лицата, които са собственици на този род основен капитал, не се изменя отношението на неподвижната, материално фиксирана част на богатството на известна страна към подвижната част на същото богатство[21].

От своеобразното обръщение на основния капитал произтича своеобразие на оборота. Онази част от стойността, която основният капитал в своята натурална форма губи поради износване, извършва обръщение като част от стойността на продукта. Посредством обръщението продуктът от стока се превръща в пари; превръща се следователно в пари и онази част от стойността на средствата на труда, която продуктът пренася в обръщението, и при това тази част от стойността капе във вид на пари от процеса на обръщението в такава пропорция, в каквато даденото средство на труда престава да бъде носител на стойност в производствения процес. Следователно стойността на това средство на труда придобива сега двояко съществуване. Част от нея остава свързана с потребителната или натурална форма на средствата на труда, принадлежаща на производствения процес, а друга част се отделя от нея във вид на пари. В хода на своето функциониране онази част от стойността на средствата на труда, която съществува в тяхната натурална форма, постоянно намалява, докато превърналата се в парична форма част от стойността постоянно се увеличава, докато най-после средствата на труда не изживеят живота си и цялата тяхна стойност, отделила се от трупа на средствата на труда, не се превърне в пари. Тук се проявява своеобразието в оборота на този елемент на производителния капитал. Превръщането на неговата стойност в пари върви ръка за ръка с превръщането на стоката, която е носител на тази стойност, в парична какавида. Но неговото обратно превръщане от парична форма в потребителна форма се отделя от обратното превръщане на стоката в другите елементи на нейното производство и се определя вече от периода на възпроизводството на самите средства на труда, т. е. от времето, в течение на което средствата на труда изживяват живота си и трябва да бъдат заменени с друг екземпляр от същия род. Ако продължителността на функционирането на някаква машина със стойност, да кажем 10 000 ф. ст., е например 10 години, то времето на оборота на първоначално авансираната за тази машина стойност ще бъде 10 години. Преди изтичането на това време не е нужно тя да се възобновява; тя продължава да действува в своята натурална форма. Между това нейната стойност на части постъпва в обръщението като част от стойността на стоките, за чието непрекъснато производство служи машината, и по този начин постепенно се превръща в пари, докато най-после в края на 10-те години тя изцяло се превърне в пари, а от пари се превърне обратно в машина и следователно завърши своя оборот. До настъпването на този момент на възпроизводството стойността на машината постепенно се натрупва във формата на резервен паричен фонд.

Останалите елементи на производителния капитал се състоят отчасти от елементите на постоянния капитал, съществуващи в суровини и спомагателни материали, отчасти от променлив капитал, изразходван за работна сила.

Анализът на трудовия процес и на процеса на нарастването на стойността („Капиталът", книга I, глава V) показа, че тези различни съставни части на производителния капитал играят съвсем различна роля в образуването на продукта и в образуването на стойността. Стойността на онази част от постоянния капитал, която се състои от спомагателни материали и суровини — точно както и стойността

[21] Дотук ръкопис IV. Оттук ръкопис II.

на онази негова част, която се състои от средства на труда, — отново се появява в стойността на продукта като само пренесена стойност, докато работната сила посредством процеса на труда присъединява към продукта еквивалент на своята стойност, или действително възпроизвежда своята стойност. Освен това част от спомагателните материали — въглища за отопление, светилен газ и пр. — се консумира в процеса на труда, без да влиза веществено в продукта, докато друга част от тях телесно влиза в продукта и образува материала на неговата субстанция. Но всички тези различия нямат значение за обръщението, а поради това и за начините на оборота. Ако спомагателните материали и суровините изцяло се потребят при образуването на известен продукт, то те пренасят върху продукта цялата си стойност. Поради това цялата тя се внася чрез продукта в обръщението, превръща се в пари, а от пари обратно в елементите на производството на стоката. Оборотът на тази част от стойността не се прекъсва, както оборотът на основния капитал, а непрекъснато изминава целия кръгооборот на своите форми, така че тези елементи на производителния капитал постоянно се възобновяват in natura*.

Колкото се отнася до променливата съставна част на производителния капитал, разходвана за работна сила, то работната сила се купува за определен срок. Щом капиталистът я е купил и я е въвел в производствения процес, тя образува съставна част от неговия капитал, именно променливата съставна част на капитала. Ежедневно тя действува в продължение на известен промеждутък от време, през което присъединява към продукта не само цялата своя стойност за деня, но и известна принадена стойност в повече, която ние тук оставяме засега настрана. След като работната сила е купена и действувала например една седмица, нейното купуване трябва постоянно да се възобновява в обичайните срокове. Еквивалентът на нейната стойност, който работната сила постоянно присъединява към продукта през време на своето функциониране и който вследствие на обръщението на продукта се превръща в пари, трябва постоянно да се превръща обратно от пари в работна сила или постоянно трябва да преминава пълния кръгооборот на своите форми, т. е. постоянно трябва да се обръща, за да не се прекъсне кръгооборотът на непрекъснатото производство.

Следователно авансираната за работна сила част от стойността на производителния капитал изцяло се пренася върху продукта (принадената стойност ние през всичкото време оставяме тук настрана), преминава заедно с него двете метаморфози, отнасящи се към сфе-

* — в натура. *Ред.*

рата на обръщението, и чрез това постоянно възобновяване постоянно остава включена в производствения процес. Поради това, колкото и да се отличава работната сила в останалото, по отношение на образуването на стойност, от онези съставни части на постоянния капитал, които *не са основен* капитал, този начин на оборот на стойността се оказва общ за работната сила и за тези съставни части, в противоположност на основния капитал. Вследствие на тази общност на характера на своя оборот тези съставни части на производителния капитал — именно онези части на неговата стойност които се изразходват за работна сила и за средства за производство, несъставляващи основен капитал — противостоят на основния капитал като *оборотен* или *текущ* капитал.

Както видяхме преди[43], парите, плащани от капиталиста на работника за потреблението на работната сила, в действителност представляват само общата еквивалентна форма на необходимите средства за живот на работника. Дотолкова променливият капитал веществено се състои от средства за живот. Но тук, при разглеждането на оборота, става дума за формата. Капиталистът купува не средствата за живот на работника, а самата негова работна сила. Променливата част на неговия капитал образуват не средствата за живот на работника, а действуващата работна сила на последния. В процеса на труда капиталистът производително потребява самата работна сила, а не средствата за живот на работника. Работникът сам превръща в средства за живот парите, които той е получил за своята работна сила, за да ги превърне после обратно в работна сила, за да поддържа своето съществуване, точно както например капиталистът превръща в средства за своя живот известна част от принадената стойност, заключаваща се в стоката, която той продава срещу пари, без да може ни най-малко да се каже, че купувачът на неговата стока му плаща в средства за живот. Дори и когато част от работната заплата се дава на работника в средства за живот, in natura, това сега е втора сделка. Той продава своята работна сила за определена цена и при това страните се договарят, че част от цената той ще получи в средства за живот. С това се изменя само формата на заплащането, но не се изменя фактът, че той в действителност продава своята работна сила. Това е втора сделка, която става вече не между работник и капиталист, а между работника като купувач на стока и капиталиста като продавач на стока; напротив, в първата сделка работникът е продавач на стока (на своята работна сила), а капиталистът е купувач. Точно така е, ако капиталистът, продавайки своята стока например машина на железодобивен завод, би пожелал да получи срещу нея друга стока, желязо. Следователно определеност на оборотен капитал, противо-

стоящ на основния капитал, получават не средствата за живот на работника. Не и неговата работна сила, а онази част от стойността на производителния капитал, която се изразходва за работна сила и която поради формата на своя оборот придобива този характер, общ за нея и още за някои съставни части на постоянния капитал и противоположен на други съставни части на същия капитал.

Стойността на оборотния капитал — в работна сила и средства за производство — се авансира само за времето, през което се изготвя продуктът, в съответствие с мащаба на производството, определян от размера на основния капитал. Тази стойност изцяло влиза в продукта, а поради това чрез продажбата на продукта отново се възвръща изцяло от обръщението и може да бъде авансирана отново. Работната сила и средствата за производство, във вид на които съществува оборотната съставна част на капитала, се изтеглят от обръщението в степента, каквато е необходима за произвеждането и продажбата на готовия продукт, но те трябва постоянно да се заменят и възобновяват посредством обратното купуване, посредством обратното превръщане от парична форма в елементи на производството. Всеки отделен път те се изтеглят от пазара на по-малки маси, отколкото елементите на основния капитал, но толкова по-често те трябва отново и отново да се изтеглят, а поради това авансирането на изразходвания за тях капитал се възобновява през сравнително кратки периоди. Това постоянно възобновяване се извършва чрез постоянния пласмент на продукта, в който извършва обръщение цялата тяхна стойност. Най-после, те непрекъснато описват целия кръгооборот на метаморфозите не само по своята стойност, но и по своята веществена форма; от стока те постоянно се превръщат обратно в елементи на производството на тази стока.

Заедно със собствената си стойност работната сила постоянно присъединява към продукта принадена стойност, въплъщение на незаплатен труд. Следователно готовият продукт постоянно носи в обръщението принадена стойност, която заедно с продукта се превръща в пари, подобно на останалите елементи на стойността на продукта. Обаче засега оставяме принадената стойност настрана, защото сега говорим преди всичко за оборота на капиталовата стойност, а не на принадената стойност, която извършва своя оборот едновременно с първата.

От предидущото произтича следното:

1) Определеността на формите основен и оборотен капитал произтича само от различията в оборота на функциониращата в производствен процес капиталова стойност, или на *производителния капитал*. Това различие на оборота на свой ред произтича от начина, по който различните съставни части на производителния капитал пренасят своята стойност върху продукта, а не от различия на тяхното участие в производството на стойността на продукта или не от особености на тяхната роля в процеса на нарастването на стойността. Най-после, различията в начините, по които стойността се предава на продукта, а поради това и различието в начините, по които тази стойност се вкарва чрез продукта в обръщението и вследствие на метаморфозите на продукта се възобновява в първоначалната си натурална форма, произтичат от различията на онези веществени форми, в които съществува производителният капитал и една част от които при образуването на отделния продукт се потребява изцяло, а другата се използва само постепенно. Следователно само производителният капитал може да се дели на основен и оборотен. Обратното, тази противоположност не съществува за двата други начина на съществуване на промишления капитал, следователно нито за стоковия капитал, нито за паричния капитал; тя не съществува и като противоположност на тези две форми по отношение на производителния капитал. Тя съществува само за *производителния капитал и в пределите на последния*. Колкото паричният капитал и стоковият капитал и да функционират като капитал — и колкото и бързо обръщение да извършват, те могат да станат оборотен капитал, противостоящ на основния, само ако се превърнат в оборотни съставни части на производителния капитал. Но тъй като тези две форми на капитала обитават сферата на обръщението, то, както ще видим, политическата икономия от времето на А. Смит се е подвела да ги смеси в един куп с оборотната част на производителния капитал под категорията „оборотен капитал". В действителност паричният капитал и стоковият капитал представляват капитал на обръщението в противоположност на производителен капитал, а не оборотен капитал в противоположност на основен.

2) Оборотът на основната съставна част на капитала, а следователно и необходимото за това време на оборота, обхваща няколко оборота на оборотните съставни части на капитала. В същото време, в което основният капитал ще направи само един оборот, оборотният капитал прави няколко оборота. Едната от съставните части на стойността на производителния капитал придобива определеността на формата на основен капитал само доколкото средствата за производство, в които тя съществува, не се потребяват изцяло за това време, през което продуктът се изготвя и изхвърля като стока от производствения процес. Част от неговата стойност трябва да остане както преди свързана със запазилата се стара потребителна форма, докато друга част се отнася от готовия продукт в обръщението, при което обръщението на продукта представлява същевре-

менно обръщение на цялата стойност на оборотната част на капитала.

3. Изразходваната за основен капитал част от стойността на производителния капитал се авансира напълно, наведнаж за целия срок на функциониране на онази част от средствата за производство, от които се състои основният капитал. Следователно капиталистът наведнаж хвърля тази стойност в обръщението; но тя се изтегля обратно от обръщението само постепенно, на части, посредством реализацията на онези части от стойността, които основният капитал на части присъединява към произведените стоки. От друга страна, самите средства за производство, в които се фиксира едната от съставните части на производителния капитал, се изтеглят от обръщението наведнаж и за цялото време на своето функциониране влизат в производствения процес. Но те в течение на това време не изискват да бъдат заменявани с нови екземпляри от същия род, не изискват възпроизводство. По-дълго или по-късо време те продължават да вземат участие в образуването на стоките, изхвърляни в обръщението, без да изтеглят от обръщението елементите на собственото си възобновяване. Следователно в течение на това време те на свой ред не изискват нови авансирания от капиталиста. Най-после, капиталовата стойност, изразходвана за основен капитал, през времето на функционирането на средствата за производство, в които тя съществува, преминава кръгооборота на своите форми не веществено, а само по своята стойност, и то само на части и постепенно. Т. е. част от стойността на основния капитал непрекъснато извършва обръщение като част от стойността на стоката и се превръща в пари, но от пари не се превръща обратно в своята първоначална натурална форма. Това обратно превръщане на парите в натуралната форма на средството за производство се извършва едва в края на периода на неговото функциониране, когато средството за производство е напълно изхабено.

4. За да се извършва производственият процес непрекъснато, елементите на оборотния капитал трябва да бъдат също така постоянно в този процес, както елементите на основния капитал. Но фиксираните по такъв начин елементи на първия постоянно се възобновяват in natura (средствата за производство се заменят с нови екземпляри от същия род, работната сила — чрез постоянно възобновявано купуване); докато елементите на основния капитал през цялото време на тяхното съществуване нито трябва да се възобновяват, нито трябва да се възобновява актът на тяхното купуване. В процеса на производството всякога се намират сурови и спомагателни материали, но с потребяването на старите изцяло за образуването на готовия продукт те винаги се заменят с нови екземпляри

от същия род. Също така в производствения процес всякога се намира и работна сила, но само чрез постоянното възобновяване на акта на нейното купуване, което често се придружава и от смяна на лицата. Напротив, през всичкото време на повтарящи се обороти на оборотния капитал в повтарящите се производствени процеси продължават да функционират едни и същи здания, машини и т. н.

II. СЪСТАВНИ ЧАСТИ, ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ, РЕМОНТ, НАТРУПВАНЕ НА ОСНОВНИЯ КАПИТАЛ

В едно и също капиталовложение отделните елементи на основния капитал имат различно дълъг живот, а поради това различно е времето и на техния оборот. В една железопътна линия например продължителността на функционирането, а поради това и времето на възпроизводството на релсите, траверсите, землените работи, гаровите постройки, мостовете, тунелите, локомотивите и вагоните са различни, а следователно различно е времето на оборота на частите на авансирания за тях капитал. Дълга редица години зданията, пероните, водохранилищата, виадуктите, тунелите, землените изкопи и насипи, накратко, всичко, което в английското ж.-п. стопанство се нарича works of art* не изисква възобновяване. Предметите, които най-много се износват, са релсовият път и подвижният състав (rolling stock).

Първоначално при построяването на съвременни железопътни линии господствуваше мнението, споделяно от изтъкнати инженери-практици, че по своята трайност железният път е вечен и износването на релсите е толкова нищожно, че за финансовата и практическата страна на работата то може да се пренебрегва; продължителността на живота на добри релси се е определяла на 100—150 години. Но скоро става явно, че продължителността на живота на една релса, която, разбира се, зависи от бързината на локомотивите, тежестта и броя на влаковете, дебелината на самите релси и маса други странични обстоятелства, средно не надминава 20 години. На отделни гари, центрове на голямо движение, релсите се износват дори всяка година. Към 1867 г. започват да въвеждат стоманени релси, които струват почти два пъти по-скъпо от железните, но затова пък траят над два пъти повече. Продължителността на живота на дървените траверси достига 12—15 години. Що се отнася до подвижния състав, пътническите вагони се износват значително

* — изкуствени съоръжения. *Ред.*

по-бавно от товарните. Продължителността на живота на локомотивите в 1867 г. се изчисляваше на 10—12 години.

Изхабяването се предизвиква, първо, от самото ползуване. Общо взето, релсите се изхабяват пропорционално на броя на влаковете (R. C., № 17645)[22]. При увеличена скорост изхабяването е растяло в по-голяма пропорция от квадрата на скоростта, т. е. при удвоена скорост на влаковете изхабяването е нараствало повече от четири пъти (R. C., № 17046).

Друга причина за износването е влиянието на природните сили. Така траверсите страдат не само от изхабяване в истинския смисъл, но и от гниене.

„Разходите за поддържане на линията зависят не толкова от износването, което движението на влаковете влече след себе си, колкото от качеството на дървото, желязото и строителния материал, подложени на атмосферното влияние. Един единствен суров зимен месец ще причини на линията повече вреди, отколкото цяла година движение" (R. P. Williams: „On the Maintenance of Permanent way". Доклад в Insitute of Civil Engineers през есента на 1867 г.[44]).

Най-после тук, както и навсякъде в едрата промишленост, моралното изхабяване също играе своята роля; след изтичането на 10 години обикновено за 30 000 ф. ст. могат да се купят такова количество вагони и локомотиви, което по-рано е струвало 40 000 ф. ст. Така че върху този материал трябва да се изчислява до 25% понижение на пазарната цена, макар да не е станало никакво понижаване на потребителната стойност (Lardner: „Railway Economy").

„Тръбните мостове в тяхната сегашна форма не се възобновяват."

(Защото сега има по-добри форми на такива мостове.)

„Техният обикновен ремонт, отстраняване и замяна на отделни части са нецелесъобразни" (W. P. Adams. „Roads and Rails". London, 1862).

Поради прогреса на промишлеността обикновено в средствата на труда се извършват постоянни преврати. Поради това те се възстановяват не в своята първоначална форма, а във форма, претърпяла преврат. От една страна, обстоятелството, че масата на основния капитал се влага в определена натурална форма и трябва да просъществува в нея известен среден срок на живот, е причина нови машини и пр. да се въвеждат само постепенно, а поради това представлява препятствие за бързото и повсеместно въвеждане на усъвършенствувани средства на труда. Но, от друга страна, конкурентната борба, по-специално във време на решаващи преврати, заставя да се заменят старите средства на труда още преди тяхната естествена смърт с нови средства на труда. Катастрофи, кризи — ето какво главно принуждава към такова преждевременно обновяване на съоръженията на предприятията в широк обществен мащаб.

[22] Цитатите, отбелязани с R. C., са взети от „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners, presented to both Houses of Parliament". London 1867. — Въпросите и отговорите са номерирани и номерата са дадени тук.

Изхабяването (като оставим настрана моралното) е онази част от стойността, която основният капитал чрез неговото използване постепенно предава на продукта в онази средна мярка, в която той загубва потребителната си стойност.

Това изхабяване отчасти става така, че основният капитал притежава известна средна продължителност на живот; той целият се авансира за този срок; след неговото изтичане той изцяло подлежи на възстановяване. За живите средства на труда, например конете, времето на възпроизводството се предписва от самата природа. Средната продължителност на техния живот като средство на труда се определя от природните закони. Щом изтече срокът, изхабените докрай екземпляри трябва да се заменят с нови. Конят не може да се заменя на части, а само с друг кон.

Други елементи на основния капитал допускат периодично или частично възобновяване. Тук трябва да се прави разлика между частично или периодично възстановяване и постепенно разширяване на предприятието.

Основният капитал се състои отчасти от еднородни съставни елементи, които обаче не траят еднакво дълго и се възобновяват на части през различни периоди от време. Така, релсите около гарите трябва да се възобновяват по-често, отколкото по останалата част на линията. Същото е и с траверсите, които в белгийските железници през 50-те години, според Ларднер, е трябвало да се възобновяват всяка година в размер 8% и които следователно изцяло са се възобновявали в продължение на 12 1/2 години. Така че тук положението е такова: Известна сума се авансира за определен вид основен капитал например за 10 години. Този разход се извършва наведнъж. Но определена част от този основен капитал, чиято стойност е влязла в стойността на продукта и заедно с него се е превърнала в пари, всяка година се възстановява in natura, докато другата част продължава да съществува в първоначалната си натурална форма. Това именно влагане наведнаж и само на части възпроизводство в натурална форма е, което отличава този капитал като основен от оборотния капитал.

Други елементи на основния капитал се състоят от нееднородни части, които се изхабяват в нееднакви срокове и поради това

трябва да се възстановяват не в едно и също време. Именно така е с машините. Това, което току-що казахме относно различната продължителност на живота на различните съставни части на един основен капитал, важи тук с оглед на продължителността на живота на различните съставни части на една и съща машина, фигурираща като елемент на този основен капитал.

Относно постепенното разширяване на предприятието в хода на частичното обновяване ще отбележим следното. Макар, както видяхме, основният капитал да продължава in natura да действува в производствения процес, част от неговата стойност, съобразно със средното изхабяване, е извършила обръщение заедно с продукта, превърнала се е в пари, образува елемент на паричния резервен фонд, който служи за възстановяване на капитала, когато настъпи срокът за неговото възпроизводство in natura. Тази част от стойността на основния капитал, превърната по такъв начин в пари, може да послужи за разширяване на предприятието или за внасяне на усъвършенствувания в машините, които да усилят тяхната ефективност. По такъв начин през известни промеждутъци от време се извършва възпроизводство и при това — разглеждано от гледна точка на обществото — възпроизводство в разширен мащаб: екстензивно, ако се разширява полето на производството; интензивно, ако се прилагат по-ефективни средства за производство. Това възпроизводство в разширен мащаб произтича не от натрупване — превръщане на принадена стойност в капитал, — а от обратно превръщане на стойността, която, след като се е отклонила, след като се е отделила в парична форма от тялото на основния капитал, се е превърнала в нов — допълнителен или по-ефективен — основен капитал от същия род. Естествено, отчасти от специфичната природа на предприятието зависи доколко и в каква степен е способно за такова постепенно увеличаване, следователно и в каква степен трябва да бъде събран резервен фонд, за да може по такъв начин да бъде отново вложен в същото предприятие, и в какви срокове може да става това. От друга страна, доколко има възможност за частични усъвършенствувания на съществуващи машини, зависи естествено от характера на усъвършенствуванията и от конструкцията на самата машина. Но до каква степен например в железопътните съоръжения трябва от самото начало да се има предвид този пункт, показва Адамс:

„Цялата конструкция трябва да се съобразява с принципа, който господствува в пчелния кошер — способност за неограничено разширение. Всички прекомерно солидни и преднамерено симетрични структури се оказват зло, ако се наложи да бъдат разрушавани в случай на разширяване“ (стр. 123).

В повечето случаи това зависи от мястото, с което се разполага. При някои постройки е възможно надстрояване на етажи отгоре, при други е необходимо разширяване встрани, следователно нужна е повече земя. При капиталистическото производство, от една страна, много средства се разпиляват, а, от друга страна, при постепенното разширяване на предприятието се наблюдават много случаи на такъв род нецелесъобразно разширяване встрани (отчасти във вреда на работната сила), защото нищо не се извършва по обществен план, а всичко зависи от безкрайно различните обстоятелства, средства и т. н., с които се съобразява отделният капиталист. От това произтича огромно разхищаване на производителните сили.

Такова обратно влагане на паричния резервен фонд (т. е. частта на основния капитал, която се е превърнала обратно в пари) на части е най-лесно в земеделието. Пространствено даденото производствено поле тук е в най-голяма степен способно за постепенно поглъщане на капитал. Същото е и когато се извършва естествено възпроизводство, както е например при животновъдството.

Основният капитал предизвиква специални разходи за съхраняване. Съхраняването се осъществява отчасти чрез самия трудов процес; основният капитал се поврежда, ако не функционира в трудов процес (виж „Капиталът“, книга I, глава VI, стр. 196 и глава XIII, стр. 423[45]: износване на машините, произтичащо от тяхното неупотребяване). Поради това английският закон изрично смята за увреждане (waste), когато арендувани участъци земя не се обработват по обикновения в страната начин (баристер У. А. Холдсуорт: „The Law of Landlord and Tenant.“ London, 1857, p. 96).

Това запазване, произтичащо от употреблението в трудов процес, представлява безвъзмезден природен дар на живия труд. Тази съхраняваща сила на труда има двояк характер. От една страна, трудът запазва стойността на материалите на труда, като я пренася върху продукта; от друга страна, доколкото той не пренася върху продукта стойността на средствата на труда, той все пак запазва и тяхната стойност, запазвайки потребителната им стойност, като ги заставя да функционират в производствения процес.

Обаче основният капитал изисква, за да се поддържа в изправност, и преки разходи на труд. Машините трябва от време на време да се почистват. Тук става дума за допълнителен труд, без който те ще станат негодни за употреба; за просто предотвратяване на вредни стихийни влияния, които са неотделими от производствения процес, следователно за запазване на машините в състояние на работоспособност в буквалния смисъл на думата. Както се разбира от само себе си, нормалната продължителност на живота на основния капитал е пресметната с оглед на това, че ще бъдат изпълнени ус-

ловията, при които той може нормално да функционира през това време, точно както се приема, че ако човек живее средно 30 години, той се и мие. Следователно тук става дума не за възстановяване на труда, който се съдържа в машината, а за постоянен добавъчен труд, който нейната употреба прави необходим. Тук става дума не за работа, която машината извършва, а за труд, който се прилага спрямо машината, по отношение на който тя не е агент на производството, а суров материал. Капиталът, влаган в този труд, макар тоя капитал да не влиза в онзи трудов процес, на който всъщност продуктът дължи своя произход, се отнася към оборотния капитал. В производството постоянно трябва да се изразходва такъв труд, а поради това и неговата стойност трябва постоянно да се възстановява чрез стойността на продукта. Вложеният в този труд капитал се отнася към онази част на оборотния капитал, която трябва да покрие общите непроизводителни разходи и подлежи на разпределение върху новосъздадената стойност съобразно едно средно годишно изчисление. Ние видяхме[46], че в същинската промишленост този труд по почистването се извършва от работниците безплатно през време на почивките, но именно по тази причина много често и през време на самия производствен процес, което е източник на повечето нещастни случаи. Този труд не се брои в цената на продукта. В този смисъл потребителят го получава безплатно. От друга страна, капиталистът спестява по този начин разходите по запазването на своята машина. Работникът плаща самолично и в това се заключава една от онези тайни на самозапазването на капитала, които всъщност обосновават една юридическа претенция на работника върху машината и го превръщат в неин собственик дори от гледна точка на буржоазното право. Обаче в различни клонове на производството, където машините, за да бъдат почистени, трябва да бъдат отстранени от производствения процес и поради това чистенето не може да се извършва между другото, както е например с локомотивите, този труд по запазването се отнася към текущите разходи, т. е. съставлява елемент на оборотния капитал. Най-много след тридневна работа локомотивът трябва да се изпрати в депото и да се почисти; за да не се повреди котелът при промиването, той трябва предварително да се охлади (R. C. № 17823).

Същинският ремонт или поправките изискват такива разходи на капитал и труд, които не се съдържат в първоначално авансирания капитал и следователно не могат да бъдат — във всеки случай не всякога могат да бъдат — възстановени и покрити от постепенното възстановяване на стойността на основния капитал. Ако например стойността на основния капитал = 10 000 ф. ст., а общата продължителност на неговия живот = 10 години, то тези 10 000 ф. ст., превърнали се изцяло след изтичането на 10 години в пари, възстановяват само стойността на първоначално вложения капитал, но не възстановяват капитала или труда, новодобавени за това време в ремонтни работи. Това е допълнителна съставна част на стойността, която се авансира също така не изведнъж, а в зависимост от потребностите, и настъпването на различните моменти на нейното авансиране е случайно по самата природа на нещата. Всеки основен капитал изисква подобни по-късни, частични, добавъчни разходи на капитал за средства на труда и работна сила.

Повредите, на които са подложени отделните части на машините и т. н., по природата на нещата са случайни, а поради това също така случайни са и предизвикваните от тях ремонти. Обаче измежду тях се отделят два вида ремонтни работи, които имат повече или по-малко постоянен характер и се падат на различни периоди от живота на основния капитал: болести на детинството и несравнено по-многобройните болести на възрастта, излязла от пределите на средната продължителност на живота. Каквато и съвършена по конструкция машина например да влезе в производствения процес, при нейното употребление на практика се разкриват недостатъци, които трябва да се поправят с допълнителен труд. От друга страна, колкото повече тя надхвърля своята средна възраст, следователно колкото повече нараства нормалното изхабяване и колкото повече е използван и старчески слабее материалът, от който е направена, толкова по-многобройни и значителни стават ремонтните работи, необходими, за да се поддържа съществуването на машината до изтичането на средната продължителност на живота ѝ; точно така, както старият човек, за да не умре преждевременно, трябва да изразходва за медицинска помощ повече, отколкото човек, пълен с младежки сили. Следователно, въпреки случайния характер на ремонтните работи, те се разпределят неравномерно между различните периоди от живота на основния капитал.

Както от това, така и изобщо от случайния характер на ремонтните работи, изисквани от машината, произтича следното:

От една страна, действителният разход за работна сила и средства на труда за ремонтни работи е случаен, както са случайни и самите обстоятелства, които предизвикват необходимостта от този ремонт; размерите на необходимия ремонт се разпределят неравномерно между различните периоди на живота на основния капитал. От друга страна, при определяне на средната продължителност на живота на основния капитал се предполага, че той постоянно се поддържа в активно състояние — отчасти чрез почистване (към което се отнася и поддържането на чистотата в помещенията), отчасти

посредством поправки, толкова части, колкото е нужно. Пренасянето на стойността, свързано с изхабяването на основния капитал, се пресмята върху средната продължителност на неговото съществуване, но този среден период на свой ред е изчислен с оглед на условието, че през всичкото време ще се авансира допълнителен капитал, необходим за неговото поддържане.

От друга страна, не по-малко ясно е, че тази стойност, присъединявана чрез допълнително влагане на капитал и труд, не може да влиза в цената на стоките едновременно с действителното извършване на този разход. Ако на един предач например през тази седмица се е счупило колело или се е скъсал ремък, той не може през текущата седмица да продава своята прежда по-скъпо, отколкото я е продавал миналата седмица. Общите разходи за предене никак не са се изменили вследствие на този нещастен случай в отделната фабрика. Тук, както и изобщо при определянето на стойността, решава средната величина. Опитът показва средния брой на такива нещастни случаи и средния размер на работите по поддържането и ремонта, необходими в течение на средния период на съществуване на основния капитал, вложен в определен отрасъл на производството. Този среден разход се разпределя върху средния период на съществуване и на съответни части се присъединява към цената на продукта, следователно се възстановява чрез продажбата на последния.

Допълнителният капитал, който се възстановява по такъв начин, се отнася към оборотния капитал, макар съответните разходи да имат нередовен характер. Тъй като е много важно незабавно да се поправя всяка повреда на машините, то при всяка по-голяма фабрика наред със същинските фабрични работници се намира специален персонал от инженери, дърводелци, механици, шлосери и пр. Тяхната работна заплата съставлява част от променливия капитал и стойността на техния труд се разпределя върху продукта. От друга страна, необходимите разходи за средства на производство се определят по средно изчисление и съответно на него през всичкото време влизат в продукта като част от стойността на последния, макар фактически те да се авансират в нередовни периоди, а поради това също в нередовни периоди влизат в продукта, съответно в основния капитал. Този капитал, изразходван за същински ремонт, в някои отношения съставлява особен род капитал: той не може да бъде отнесен нито към оборотния, нито към основния капитал, но все пак може да се причисли повече към първия, тъй като принадлежи към категорията на текущите разходи.

Начинът на водене на книги, разбира се, нищо не изменя в действителното съотношение на нещата, за които се водят тези книги. Но важно е да се отбележи, че в много отрасли на производството

разходите за ремонт и действителното изхабяване на основния капитал обикновено се пресмятат общо по следния начин. Нека авансираният капитал да е 10 000 ф. ст., продължителността на неговия живот — 15 години; годишното изхабяване при това условие е 666 $^2/_3$ ф. ст. Но вместо това изхабяването се изчислява само върху 10 години, т. е. към цената на произвежданите стоки годишно се начисляват за изхабяване на основния капитал 1 000 ф. ст. вместо 666 $^2/_3$; т. е. за ремонтни работи и пр. се създава резерв от 333$^1/_3$ ф. ст. (числата 10 и 15 са взети само като пример). Следователно средно за ремонт се изразходва такава сума, че основният капитал да трае 15 години. Такъв начин на изчисление, разбира се, не пречи основният капитал и изразходваният за ремонт допълнителен капитал да съставляват различни категории. Въз основа на такъв вид изчисления се приема например, че минималната надбавка към разходите, предназначавана за запазване и възстановяване на корабите, съставлява 15% годишно, следователно времето на възпроизводството = 6 $^2/_3$ години. В 60-те години английското правителство е признавало за тази цел на Peninsular and Oriental C° 16% годишно, което съответствува на времето на възпроизводството от 6 $^1/_4$ години. В железниците средната продължителност на живота на един локомотив е 10 години, но като се взема предвид ремонтът, изхабяването се определя на 12 $^1/_2$%, което свежда продължителността на живота до 8 години. За пътническите и товарните вагони изхабяването се изчислява на 9%, следователно продължителността на живота се определя на 11 $^1/_9$ години.

Законодателството, отнасящо се до договорите за наем на жилищни сгради и други обекти, които представляват за техните собственици основен капитал и се дават под наем като такъв, навсякъде признава разликата между нормалното изхабяване, което се обуславя от времето, природните влияния и самото нормално хабене и случайния ремонт, който е необходим от време на време в продължение на нормалния период на съществуване на сградата и нормалното нейно използване. По правило първият вид ремонт ляга върху собственика — вторият — върху наемателя. По-нататък, ремонтите се разделят на обикновени и основни. Последните представляват частично възобновяване на основния капитал в неговата натурална форма и също падат върху собственика, ако договорът изрично не изисква противното. Така например според английското право:

„Наемателят от година на година е задължен само да поддържа постройките в непроницаемост за вятър и дъжд, доколкото това е възможно без основен ремонт; и въобще той е длъжен да се грижи само за такива поправки, които могат да се нарекат обикновени.

Но даже и в това отношение трябва да се вземат под внимание годините на служене и общото състояние на съответните части на зданието в момента, когато наемателят ги е приел: той не е длъжен нито да заменя стария и износен материал с нов, нито да възстановява неизбежното обезценяване, възникващо като резултат на времето и редовното използване“ (Holdsworth: „Law of Landlord and Tenant“, p. 90, 91).

Съвсем различно, както от възстановяването на изхабяването, така и от работите по запазването и ремонта, е *застраховането,* което се отнася до разрушения, причинявани от изключителни природни явления: пожар, наводнения и пр. То трябва да се покрива от принадената стойност и представлява приспадане от нея. Или от гледна точка на цялото общество: необходимо е постоянно свръхпроизводство, т. е. производство в по-голям мащаб, отколкото е нужно за простото възстановяване и възпроизводство на съществуващото богатство — ако оставим съвсем настрана увеличаването на населението, — за да се разполага със средства за производство за покриване на извънредни разрушения, предизвиквани от случайности и от природните сили.

На практика само нищожна част от капитала, необходим за възстановяването, се състои в паричния резервен фонд. Най-важната част се състои в разширяване на мащаба на самото производство, което отчасти е действително разширяване, а отчасти спада към нормалния размер на производствените отрасли, в които се произвежда основният капитал. Така например една машиностроителна фабрика се строи, като се държи сметка за това, че ежегодно, от една страна, фабриките на нейните клиенти ще се разширяват и, от друга страна, част от тези фабрики постоянно ще изисква пълно или частично възпроизвеждане.

При определяне както на изхабяването, така и на разходите за ремонт в съответствие с една средна обществена норма неизбежно се оказват големи различия дори за еднакво големи капитали, вложени, общо взето, при едни и същи условия в един и същ производствен отрасъл. На практика у един капиталист машината и пр. изтрайва повече от средния период, у друг — не така дълго. Разходите за ремонт у единия са над средната величина, у другия са под средната и т. н. Но надбавката към цената на стоките, определяна от изхабяването и разходите за ремонт, е една и съща и се определя по средна величина. По такъв начин чрез тази надбавка към цената единият получава повече, отколкото действително е изразходвал допълнително, другият — по-малко. Това — както и всички други обстоятелства, които въпреки еднаквата експлоатация на работната сила правят различна печалбата на различните капита-

листи в един и същ производствен отрасъл — допринася за затрудняване на разбирането на истинската природа на принадената стойност.

Границата между същинския ремонт и възстановяването, между разходите за съхраняване и разходите за възобновяване е повече или по-малко условна. Оттук вечният спор, например в областта на железопътното дело, дали известни разходи представляват ремонт или възстановяване, трябва ли да се покрият те от текущите разходи или от основния капитал. Отнасянето на разходите за ремонт за сметка на капитала вместо за сметка на дохода е известно средство, чрез което железопътните управления изкуствено покачват своите дивиденди. Обаче и в тази област опитът вече е дал съществени опорни точки. Така допълнителните работи в първия период от живота на железопътната линия

„съвсем не са ремонт; в тях трябва да се вижда съществен елемент от построяването на линията, следователно те трябва да отиват за сметка на капитала, а не за сметка на печалбата, тъй като те произтичат не от изхабяването и не от нормалното действие на движението, а дължат възникването си на първоначалното неизбежно несъвършенство на железопътния строеж“ (Lardner l. c., стр. 40).

„Напротив, единствено правилният метод се заключава в това, да се отнася за сметка на дохода за всяка година обезценяването, което необходимо е било свързано с това да се заслужи този доход, безразлично дали съответната сума е действително изразходвана или не“ (капитан Фицморис. Из изявлението пред Комитета по разследване на дружеството „Caledonian Railway“, препечатано в „Money Market Review“, 25. I. 1868).

Разграничаването на възстановяването и съхраняването на основния капитал е практически невъзможно и безцелно в земеделието, поне доколкото то още не прилага силата на пàрата.

„При пълен, обаче не прекомерно голям комплект от инвентар (всевъзможни земеделски и други оръдия на труда и стопански принадлежности) ежегодното изхабяване *и* разходите по запазването на инвентара обикновено се определят средно на 15—25 % от първоначалния капитал, в зависимост от различието на сложилите се обстоятелства“ (Kirchhof. „Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre“. Berlin, 1852, стр. 137).

При подвижния състав на една железница е невъзможно да се разграничи ремонтът от възстановяването.

„Ние поддържаме такова количество подвижен състав, каквото имаме. Колкото локомотиви имаме, такъв брой и поддържаме. Ако с течение на времето някой локомотив стане негоден, така че е по-изгодно да се построи нов, ние строим такъв за сметка на дохода, при което, разбира се, вписваме в доход стойността на материалите, останали от старата машина . . . Остава винаги доста много . . . Колелата, осите, котелът и пр., накратко, една добра част от стария локомотив“ (T. Gooch: „Chairman of Great Western Railway C°“, R. C., № 17327—29). — „Да се ремонтира, значи да се обновява; за мен не съществува думата „заместване“ . . .; щом едно железопътно дружество е купило вагон или локомотив, то трябва така да ги ремон-

тира, че те да могат да служат вечно“ (17784). „Разходите за локомотив ние определяме на $8^1/_2$ пенса за английска миля пробег. С тези $8^1/_2$ пенса ние трябва винаги да поддържаме локомотивите. Ние възобновяваме своите машини. Ако поискате да купите машина наново, ще похарчите повече пари, отколкото е нужно . . . В старата машина винаги ще се намерят чифт колела, ос или друга годна част; и това дава възможност по-евтино да се построи машина, също така хубава, както една съвсем нова“ (17790). „Сега аз всяка седмица произвеждам нов локомотив, т. е. толкова хубав, колкото новия, защото в него котелът, цилиндърът и рамата са нови“ (17823. Archibald Sturrock: „Locomotive Superintendent of Great Northern Railway“, в R. C., 1867).

Същото е и с вагоните:

„С течение на времето запасът от локомотиви и вагони постоянно се възобновява: ту се слагат нови колела, ту се прави нова рама. Така постепенно се възобновяват частите, на които се основава движението и които най-много са подложени на износване; по такъв начин машините и вагоните могат да бъдат подложени на такъв ремонт, че в много от тях да не остане и следа от стария материал . . . Дори ако те станат съвсем негодни за ремонт, от старите вагони или локомотиви се избират отделни части и по такъв начин те никога не пропадат напълно за железопътната линия. Поради това подвижният капитал се намира в постоянно възпроизводство; това, което за железопътното трасе трябва в определено време да се извършва наведнаж, когато цялата линия трябва да се подменява, същото в подвижния състав се извършва постепенно от година на година. Неговото съществуване е вечно, той е подложен на постоянно подмладяване“ (Ларднер, пак там, стр. 115—116).

Този процес, както е представен тук от Ларднер по отношение на железопътната линия, не се наблюдава в отделната фабрика, но той дава картината на постоянното частично, преплитащо се с ремонта възпроизводство на основния капитал в пределите на един цял промишлен отрасъл или въобще в цялото производство, взето в обществен мащаб.

Ето още едно доказателство в какви широки граници ловките управления могат да хазяйничат с понятията ремонт и възстановяване, за да получават дивиденди. Според цитирания по-горе доклад на Р. П. Уилямс разни английски железопътни дружества средно за редица години са спадали от сметката на дохода следните суми за ремонт и разходи по запазването на железопътното трасе и постройките (годишно на английска миля дължина от линията):

„London and North Western“	370	ф. ст.
„Midland“	225	„
„London and South Western“	257	„
„Great Northern“	360	„
„Lancashire and Yorkshire“	377	„
„South Eastern“	263	„
„Brighton“	266	„
„Manchester and Sheffield“	200	„

Тези различия само в нищожна степен произтичат от различия на действителните разходи; те произхождат почти изключително от различните начини на изчисляване, от това, дали разходните пера се отнасят към сметката капитал или към сметката доход. Уилямс направо казва:

„По-малката цифра на разходи се приема, защото това е необходимо за добрия дивиденд, а по-голямата цифра се извежда, защото е налице по-висок доход, който може да издържи това.“

В известни случаи изхабяването, а поради това и възстановяването става величина, практически приближаваща се до нула, така че в сметката се слагат само разходите за ремонт. Това, което Ларднер говори по-нататък относно „works of art“ при железниците, се отнася, общо взето, и до всички такива трайни строежи като канали, докове, железни и каменни мостове и пр.

„Изхабяването, което вследствие на продължителното действие на времето се проявява и при по-солидните строежи, за сравнително кратки периоди от време действува почти незабележимо; обаче след изтичане на значително време, например столетия, то прави необходимо възобновяването, пълно или частично, дори на най-солидните строежи. Отношението на това незабележимо изхабяване към по-осезателното на другите части на линията може да се сравни с отношението на вековните отклонения в движението на небесните тела към периодичните. Действието на времето върху масивните съоръжения на линията — мостове, тунели, виадукти и пр. — дава пример за това, което може да бъде наречено вековно изхабяване. По-бързото и забележимо обезценяване, отстранявано в по-кратки промеждутъци от време чрез ремонт или възстановяване, е аналогично на периодичните отклонения. В разходите за ежегодния ремонт влиза и възстановяването на вредата, която от време на време се причинява на външната страна дори на сравнително трайни конструкции, но и независимо от този ремонт времето не минава за тях безследно и в края на краищата трябва да настъпи момент, колкото и далечен да е той, когато състоянието на тези строежи ще наложи да се строи наново. Наистина във финансово и икономическо отношение това време може би е твърде много отдалечено, за да се взема под внимание в практическите сметки“ (Ларднер, пак там, стр. 38, 39).

Това важи за всички такива строежи с вековна трайност, в които следователно не е нужно постепенно, съобразно степента на тяхното изхабяване, да се възстановява авансираният за тях капитал, а трябва да се пренасят върху цената на продукта само ежегодните средни разходи за поддържане в изправност и ремонт.

При все че, както видяхме, по-голямата част от парите, ежегодно или дори по-често възвръщащи се за възстановяване на изхабяването на основния капитал, отново се превръщат обратно в натуралната форма на този капитал, все пак за всеки отделен капиталист е необходим амортизационен фонд за онази част от основния капитал, за която само след изтичането на редица години наведнаж настъпва срокът на възпроизводството и която тогава трябва да се възстановява изцяло. Значителна съставна част на основния капитал

вече по самите си свойства изключва възможността за частично възпроизводство. Освен това, когато частичното възпроизводство става по такъв начин, че в кратки интервали към обезценилия се състав се присъединява нов, то за да се направи възможно това възстановяване, необходимо е предварително натрупване на пари в по-голямо или по-малко количество — според специфичния характер на дадения производствен отрасъл. За това е достатъчна не всяка произволна сума пари — за това е нужна парична сума с определен размер.

Ако разгледаме това само при предпоставката, че имаме просто парично обръщение, оставяйки съвсем настрана кредитната система, за която ще става дума по-късно[47], то механизмът на движението е такъв: ако една част от намиращите се в обществото пари всякога лежат бездейни във формата на съкровище, а друга функционира като средство за обръщение или като непосредствен резервен фонд по отношение на извършващите вече обръщение пари, то пропорцията, в която цялата маса пари се разпада на съкровища и на средства за обръщение, постоянно се изменя. Това беше показано в първа книга (глава III, 3а). Парите, които в нашия пример някой голям капиталист трябва в голям размер да натрупа като съкровище, при закупуването на основен капитал наведнаж се хвърлят в обръщението. После те отново сами се разпадат в обществото на средства за обръщение и съкровище. Чрез амортизационния фонд, в който като в свой изходен пункт се възвръща стойността на основния капитал, съответствуващата на неговото изхабяване, част от извършващите обръщение пари за по-дълго или по-късо време отново образува съкровище в ръцете на същия капиталист, чието съкровище при покупката на основния капитал се беше отделило от него и се беше превърнало в средство за обръщение. Това е постоянно изменящо се разпределение на съществуващото в обществото съкровище, което последователно функционира като средство за обръщение, а после като съкровище отново се отделя от масата на извършващите обръщение пари. С развитието на кредитната система, което необходимо става паралелно с развитието на едрата промишленост и на капиталистическото производство, парите функционират вече не като съкровище, а като капитал, обаче в ръцете не на техния собственик, а на друг капиталист, на чието разположение те се предават.

Глава девета

ОБЩИЯТ ОБОРОТ НА АВАНСИРАНИЯ КАПИТАЛ. ЦИКЛИ НА ОБОРОТИТЕ

Ние видяхме, че основните и оборотните съставни части на производителния капитал извършват своите обороти по различен начин и в различни периоди и че различните съставни части на основния капитал в едно и също предприятие също така имат различни периоди на оборота в зависимост от различната продължителност на техния живот, а следователно и на тяхното възпроизводство. (За действителните или привидните различия в оборота на различните съставни части на оборотния капитал в едно и също предприятие виж в края на тази глава под цифра 6.)

1. Общият оборот на авансирания капитал е средният оборот на различните негови съставни части; начинът на изчисление — подолу. Доколкото става дума само за различни периоди от време, няма, разбира се, нищо по-просто от това, да се изведе от тях средно; но

2. тук е налице не само количествено, но и качествено различие.

Оборотният капитал, влизащ в производствения процес, пренася върху продукта цялата своя стойност и поради това, за да върви производственият процес без прекъсвания, той трябва постоянно да се възстановява in natura* чрез продажбата на продукта. Основният капитал, влизащ в производствения процес, пренася върху продукта само част от своята стойност (изхабяването) и въпреки изхабяването продължава да функционира в производствения процес; поради това той само в по-дълги или по-къси промеждутъци от време, във всеки случай не така често като оборотния капитал, се нуждае от въз-

* — в натура. *Ред.*

обновяване in natura. Тази необходимост от възстановяване срока на възпроизводството е не само количествено различна за различните съставни части на основния капитал, а, както видяхме, една част на многогодишния основен капитал с по-продължителен живот може да се възобновява и да се присъединява in natura към стария основен капитал частично, всяка година или на по-кратки интервали; що се отнася до основния капитал с други свойства, неговото възстановяване, напротив, може да става само наведнаж, след изтичането на времето на неговия живот.

Поради това необходимо е да се сведат отделните обороти на различните части на основния капитал към еднородна форма на оборота, така че те да се отличават един от друг само количествено, по продължителност на оборота.

Тази качествена тъждественост не е налице, ако приемем за изходен пункт *Пр ... Пр* — формата на непрекъснатия производствен процес. Определени елементи на *Пр* трябва постоянно да се възстановяват in natura, други не. Но формата *П ... П'* несъмнено дава такава тъждественост на оборота. Да вземем например машина на стойност 10 000 ф. ст., която трае 10 години, следователно ежегодно 1/10 = 1 000 ф. ст. се превръща обратно в пари. Тези 1 000 ф. ст. в течение на една година са се превърнали от паричен капитал в производителен капитал, после в стоков капитал и от последния пак в паричен капитал. Те са се възвърнали към своята първоначална парична форма, тъй както и оборотният капитал — ако разглеждаме последния в тази форма, — и при това съвсем безразлично е дали в края на годината паричният капитал от 1 000 ф. ст. ще се превърне отново в натуралната форма на някаква машина или не. Поради това, изчислявайки общия оборот на авансирания производителен капитал, ние фиксираме всички негови елементи в парична форма, тъй че възвръщането в парична форма е завършване на оборота. Ние разглеждаме стойността винаги като авансирана в пари, макар да става дума за непрекъснат производствен процес, при който тази парична форма на стойността представлява само формата на сметни пари. Така именно можем да изведем средната величина.

3. От това следва, че дори ако преобладаващата част на авансирания производителен капитал се състои от основен капитал, чието време на производство, а следователно и време на оборот обхваща многогодишен цикъл, извършващата оборот в течение на годината капиталова стойност може да бъде по-голяма от общата стойност на авансирания капитал вследствие на това, че оборотният капитал прави годишно няколко оборота.

Нека основният капитал да е = 80 000 ф. ст., неговото време на възпроизводство = 10 години, така че 8 000 ф. ст. ежегодно се възвръщат в своята парична форма, или основният капитал извършва годишно $^{1}/_{10}$ от своя оборот. Нека оборотният капитал да е = 20 000 ф. ст. и да извършва годишно пет оборота. Следователно целият капитал = 100 000 ф. ст. Извършилият оборот основен капитал = 8 000 ф. ст., извършилият оборот оборотен капитал = 20 000 × × 5 = 100 000 ф. ст. Следователно извършилият оборот в течение на годината капитал = 108 000 ф. ст. — с 8 000 ф. ст. повече от авансирания капитал. Извършил е оборот $1 + ^{2}/_{25}$ от капитала.

4. Следователно *стойностният оборот* на авансирания капитал се отделя по време от неговото действително възпроизводство, или от реалния оборот на неговите съставни части. Например нека капитал от 4 000 ф. ст. да извършва пет оборота годишно. В такъв случай извършилият оборот капитал = 4 000 × 5 = 20 000. Но в края на всеки оборот се възвръща, за да бъде отново авансиран, не нещо друго, а първоначално авансираният капитал от 4 000 ф. ст. Неговата величина не се изменя от броя на периодите на оборота, в които той отново и отново функционира като капитал (принадената стойност оставяме настрана).

И така съгласно предпоставката в примера под цифра 3 в края на годината в ръцете на капиталиста са се възвърнали: а) стойностна сума от 20 000 ф. ст., която той отново влага в оборотните съставни части на капитала, и b) сума от 8 000 ф. ст., която вследствие на изхабяването се е отделила от стойността на авансирания основен капитал; наред с това в производствения процес както преди остава все същият основен капитал, но неговата стойност се е намалила от 80 000 ф. ст. на 72 000 ф. ст. Следователно нужно е продължаване на производствения процес още девет години, докато авансираният основен капитал изживее времето си, престане да функционира като фактор в образуването на продукт и стойност и трябва да бъде заменен. По такъв начин авансираната капиталова стойност предстои да извърши цикъл от обороти, например в дадения случай цикъл от десет годишни оборота — и този цикъл се определя от продължителността на живота, следователно от времето на възпроизводството или времето на оборота на прилагания основен капитал.

Така че в същата степен, в която с развитието на капиталистическия начин на производство расте размерът на стойността и продължителността на живота на прилагания основен капитал, животът на промишлеността и на промишления капитал във всеки отделен отрасъл на влагане се развива в многогодишен живот, да кажем, средно в десетгодишен живот. Ако, от една страна, развитието на основния капитал удължава този живот, от друга страна, той се съкращава вследствие на постоянните пре-

врати в средствата за производство, преврати, които с развитието на капиталистическия начин на производство също така постоянно се увеличават. С това са свързани и сменяването на средствата за производство, и необходимостта постоянно да бъдат замествани с други поради моралното им изхабяване дълго преди да изживеят времето си физически. Може да се приеме, че в решаващите отрасли на едрата промишленост този жизнен цикъл е сега средно десетгодишен. Обаче работата тук не е в определеното число. Ясно е във всеки случай следното: чрез този обхващащ редица години цикъл от взаимно свързани помежду си обороти, в които капиталът е закрепен чрез своята основна съставна част, е дадена материалната основа на периодичните кризи, при което в хода на цикъла работата на капиталиста последователно преживява периоди на отслабване, средно оживление, стремителен размах, криза. Макар периодите, когато се влага капитал, да са твърде различни и далеч да не съвпадат един с друг, все пак кризата винаги образува изходния пункт за големи нови капиталовложения. Следователно, ако се разглежда цялото общество, кризата повече или по-малко създава нова материална основа на следващия цикъл от обороти[22a].

5. Що се отнася до начина на изчисляване на оборота, да се обърнем към един американски икономист[48].

„В някои клонове на производството целият авансиран капитал успява да се възвърне, или да извърши оборот, няколко пъти в годината; в някои други една част прави оборот повече от един път годишно, а друга не така бързо. Капиталистът трябва да изчислява своята печалба в съответствие със средния период, който е нужен за целия негов капитал, за да премине през неговите ръце, или да направи един оборот. Да приемем, че някой е вложил в определено предприятие половината от своя капитал в постройки и машини, които се възобновяват един път на десет години; четвърт — в оръдия и пр., които се възобновяват на две години, и че последната четвърт, вложена в работна заплата и суровини, прави годишно два оборота. Нека целият този капитал да е 50 000 долара. Тогава неговото годишно влагане ще бъде:

50 000 : 2 = 25 000	долара	в	10	години =	2 500	дол. в	1	година.
50 000 : 4 = 12 500	„	„	2	„ =	6 250	„ „	„	„
50 000 : 4 = 12 500	„	„	1/2	„ =	25 000	„ „	„	„
				В 1 година =	33 750	дол.		

22a) „Градското производство е свързано със смяната на дните, а селското — със смяната на годините (*Adam H. Müller:* „Die Elemente der Staatskunst". Berlin, 1809, III, стр. 178). Такава е наивната представа на романтиците за промишлеността и земеделието.

Следователно средното време, в което целият капитал прави един оборот, е 16 месеца[49].

Да вземем друг случай: нека четвърт от целия капитал от 50 000 долара да прави оборота си за 10 години; другата четвърт за 1 година; останалата половина два пъти годишно. Тогава годишното влагане ще бъде:

12 500 : 10 =	1 250	дол.
12 500 =	12 500	„
25 000 × 2 =	50 000	„

В една година са извършили оборот 63 750 дол." (Scrope: „Pol. Econ.", edit. Alonzo Potter, New York 1841, p. 142, 143).

6. Действителни и привидни различия в оборота на различните части на капитала. — Същият Скроп казва на същото място:

„Капиталът, който един фабрикант, селски стопанин или търговец влага в плащане на работна заплата, извършва обръщение най-бързо, тъй като този капитал, ако се плаща седмично, ще направи може би един оборот седмично вследствие на това, че постъпленията от продажба или от изплатени фактури също са седмични. Капиталът, вложен в суровини или запаси от готови стоки, извършва обръщение с по-малка бързина; той може да направи два или четири оборота в годината, в зависимост от времето, което минава между покупката на суровини и продажбата на стоките — приемаме, че кредит по покупките и продажбите се дава за еднакъв срок. Капиталът, който се съдържа в оръдия и машини, извършва обръщение още по-бавно, защото той може би ще направи в пет или десет години средно само един оборот, т. е. ще бъде потребѐн и възобновен; и то независимо от това, че някои оръдия ще бъдат използвани напълно вече след кратка редица от операции. Що се отнася до капитала, вложен в постройки, например фабрики, магазини, складове, хамбари, пътища, напоителни съоръжения, и т. н., той наглед като че ли изобщо почти не извършва обръщение. Но в действителност и тези вложения, съдействувайки на производството, се изхабяват, както и споменатите по-рано, и за да може производителят да продължава своите операции, те трябва да бъдат възпроизведени. Различието се заключава само в това, че те се потребяват и се възпроизвеждат по-бавно от останалите... Вложеният в тях капитал извършва оборот може би едва на 20 или 50 години" (пак там, стр. 141—142).

Скроп смесва тук различието в движението на определени части на оборотния капитал, което се обуславя за индивидуалния капиталист от сроковете на плащането и от кредитните отношения, с различието, което произтича от природата на капитала. Той казва, че работната заплата трябва да се плаща седмично от седмичните постъпления от платените продажби или фактури. Първо, тук трябва да се отбележи, че дори по отношение на работната заплата съществуват различия в зависимост от продължителността на срока на плащанията, т. е. от продължителността на времето, за което работникът е принуден да кредитира капиталиста; следователно в зависимост от дължината на срока на плащане на работната заплата: седмичен, месечен, тримесечен, половингодишен и пр. Тук важи развитият по-рано закон: „Необходимата маса платежни средства (следователно капиталът, който трябва да се авансира наведнаж) е обратно пропорционална

на продължителността на платежните периоди („Капиталът“, книга I, глава III, 3b, стр. 124[50]).

Второ, в седмичния продукт влиза съвкупността не само на новата стойност, присъединена при неговото производство от седмичния труд, но и стойността на суровините и спомагателните материали, потребени за седмичния продукт. Заедно с продукта извършва обръщение и тази съдържаща се в него стойност. Чрез продажбата на този продукт тя придобива парична форма и сега отново трябва да бъде превърната в същите елементи на производството. Това еднакво важи както за работната сила, така и за суровините и спомагателните материали. Но ние вече видяхме (глава VI, II, 1), че непрекъснатостта на производството изисква запас от средства за производство, различен за различните производствени отрасли, а в един и същ отрасъл също така различен за различните съставни части на този елемент на оборотния капитал, например за каменните въглища и памука. Поради това, макар да е нужно тези материали постоянно да се възстановяват in natura, не е необходимо да бъдат постоянно купувани наново. Колко често се възобновява покупката, зависи от големината на приготвения запас, от това, за колко време ще стигне той, докато бъде изчерпан. Що се отнася до работната сила, тук такова образуване на запас не става. Обратното превръщане в пари на онази част от капитала, която е вложена в труд, върви ръка за ръка с обратното превръщане на частта, вложена в спомагателни и сурови материали. Но обратното превръщане на парите, от една страна, в работна сила, а, от друга страна, в суровини се извършва отделно, защото покупателните и платежните срокове за тези две съставни части са различни: едната от тях, като производствен запас, се купува за по-дълги срокове, а другата, работната сила, за сравнително по-кратки, например всяка седмица. От друга страна, освен производствен запас капиталистът трябва да има запас от готови стоки. Независимо от затрудненията при продажбата и т. н. трябва например да се произведе известно количество стоки по поръчка. Докато се произвежда неговата последна част, готовата вече чака в склада, докато бъде изпълнена цялата поръчка. Други различия в оборота на оборотния капитал възникват, когато едни негови елементи трябва да остават по-дълго в подготвителен стадий на производствения процес (сушене на дървото и пр.) от други.

Кредитната система, на която се позовава тук Скроп, както и търговският капитал, модифицира оборота за отделния капиталист. В обществен мащаб тя го модифицира само доколкото ускорява не само производството, но и потреблението.

Глава десета

ТЕОРИИ ЗА ОСНОВНИЯ И ОБОРОТНИЯ КАПИТАЛ. ФИЗИОКРАТИТЕ И АДАМ СМИТ

У Кене различието между основен и оборотен капитал се явява като различие между „avances primitives“* и „avanses annuelles“**. Той правилно представя това различие като различие в пределите на производителния капитал, включен в непосредствения производствен процес. А тъй като за него единствен действително производителен капитал е капиталът, прилаган в земеделието, т. е. капиталът на фермера, оказва се, че и тези различия се отнасят само за капитала на фермера. От това следва и едногодишното време на оборота на едната част на капитала, а повече от едногодишно — на другата. С развитието на тяхното учение физиократите започват мимоходом да пренасят тези различия и върху другите видове капитал, върху промишления капитал изобщо. За обществото различието между годишни и многогодишни аванси е толкова важно, че мнозина икономисти даже след Адам Смит са се връщали към това определение.

Различието между двата вида аванси възниква едва когато авансираните пари са превърнати в елементи на производителния капитал. Това различие съществува изключително в рамките на производителния капитал. Поради това на Кене и на ум не му е идвало да причислява парите към първоначалните или годишните аванси. Като аванси за производството — т. е. като производителен капитал, — и двата вида аванси противостоят както на парите, така и на намиращите се на пазара стоки. Освен това у Кене различието

* — „първоначални аванси“. *Ред.*
** — „ежегодни аванси“. *Ред.*

между тези два елемента на производителния капитал правилно се свежда към различие между начините, по които тези елементи влизат в стойността на готовия продукт, следователно към различните начини на обръщение на тяхната стойност заедно със стойността на продукта, а поради това и към различните начини на тяхното възстановяване, или на тяхното възпроизводство, при което стойността на единия елемент ежегодно се възстановява изцяло, стойността на другия — на части, в по-дълги периоди[23]).

Единственият прогрес, който А. Смит прави, е обобщаването на посочените категории. У него те се отнасят вече не до една специална форма на капитала, до фермерския капитал, а до всяка форма на производителния капитал. Оттук следва от само себе си, че на мястото на заимствуваната от земеделието разлика между годишен и многогодишен оборот идва изобщо разликата между разновременни обороти, при което оборотът на основния капитал винаги обхваща повече от един оборот на оборотния капитал, все едно дали този оборот трае една година, повече от година или помалко от година. По този начин у Смит „avances annuelles" се превръщат в оборотен, „avances primitives" — в основен капитал. Но с това обобщаване на категориите се ограничава направеният от него прогрес. По изпълнение той далеч отстъпва на Кене.

Вече грубо емпиричният начин, по който Смит започва изследването, поражда неясност:

„Капиталът може да бъде вложен по два различни начина, за да доставя доход или печалба на своя притежател" („Wealth of Nations", book II, ch. I, p. 189. Edit. Aberdeen, 1848)[51].

Начините, по които може да бъде вложена стойност, за да функционира като капитал, да донася на своя собственик принадена стойност, са толкова различни, толкова многообразни, колкото и сферите на влагане на капитала. Това е въпрос за различните произ-

[23]) Ср. *Quesnay:* „Analyse du Tableau Economique" („Physiocrates", ed. Daire, I-re partie. Paris, 1846). Например там пише: „Ежегодните аванси се състоят от разходите, които се правят ежегодно за земеделските работи. Тези аванси трябва да бъдат различавани от първоначалните аванси, образуващи фонда на земеделското съоръжаване" (стр. 59). У по-късните физиократи авансите вече често се наричат направо капитал: „Capital ou avances". — *Dupont de Nemours!* „Maximes du Docteur Quesnay, ou Résumé de ses Principes d'Économes Sociale", 1767 (Daire, I, p. 391); по-нататък Летрон: „В произведенията на труда, траещи по-дълго или по-късо време, нацията притежава значителен фонд от богатства, независим от неговото ежегодно възпроизводство, който представлява *капитал*, натрупан за дълго време, и който, първоначално заплащан с продукти, непрестанно се възобновява и нараства" (Daire, II, p. 928). — Тюрго вече редовно употребява думата капитал вместо „аванси" и още повече отъждествява авансите на „манифактуристите" с авансите на фермерите (*Turgot:* „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses", 1766).

водствени отрасли, в които може да бъде вложен капитал. Обаче така формулиран, въпросът отива още по-нататък. Той включва въпроса, как стойността, дори ако не е вложена като производителен капитал, може да функционира за своя притежател като капитал, например като лихвоносен капитал, търговски капитал и т. н. Следователно тук ние вече сме отишли безкрайно далеч от действителния предмет на анализа, именно от въпроса: как разделянето на *производителния* капитал на неговите различни елементи влияе върху неговия оборот, независимо от различните сфери на неговото влагане.

Адам Смит непосредствено след това продължава:

„Първо, той може да бъде вложен, за да се създават, фабрикуват или купуват блага и да бъдат отново продадени с печалба" [т. II. стр. 254].

А. Смит не ни казва тук нищо друго, освен че капиталът може да бъде вложен в земеделието, в манифактурата и в търговията. Той говори следователно само за различните сфери на влагане на капитала и между другото за такива, в които, както при търговията, капиталът не влиза в непосредствения производствен процес, следователно не функционира като производителен капитал. С това той напуща вече основата, от която физиократите извеждаха различията между отделните части на производителния капитал и тяхното влияние върху оборота. Дори той веднага дава като пример търговския капитал, макар в дадения случай да става дума изключително за различия между частите на *производителния* капитал в процеса на създаване продукт и стойност, различия, които на свой ред пораждат различия в оборота и възпроизводството на капитала.

Той продължава:

„Капиталът, вложен по такъв начин, не носи доход или печалба на своя притежател, докато остава в негово притежание или запазва предишната си форма" [т. II, стр. 254].

„Капиталът, вложен по такъв начин"! Обаче А. Смит говори за капитал, вложен в земеделието или в промишлеността, и по-нататък ни казва, че вложеният по такъв начин капитал се разпада на основен и оборотен! Следователно влагането на капитала по такъв начин не може само по себе си да го направи нито основен, нито оборотен.

Но, може би, той иска да каже, че капиталът, употребяван за да се произвеждат стоки и да се продават тези стоки с печалба, трябва, след като се е превърнал в стоки, да бъде продаден и чрез продажбата, първо, да премине от собственост на продавача в собственост на купувача, второ, да промени своята натурална стокова форма в парична форма, и че капиталът поради това е безпо-

лезен за своя притежател, докато остава в негово притежание или запазва — за притежателя — същата форма? Обаче тогава работата се свежда до следното: същата капиталова стойност, която преди е функционирала във формата на производителен капитал, във форма, принадлежаща на производствения процес, функционира сега като стоков капитал и паричен капитал — във форми, присъщи на процеса на обръщението, следователно не е вече нито основен, нито оборотен капитал. И това еднакво важи както за стойностните елементи, които се присъединяват чрез суровините и спомагателните материали, следователно чрез оборотния капитал, така и за онези, които се присъединяват чрез изхабяването на средствата на труда, следователно чрез основния капитал. Така че и тук не сме се приближили нито крачка към изясняване на различието между основен и оборотен капитал.

По-нататък:

„Стоките на търговеца не му донасят нито доход, нито печалба, докато не ги продаде за пари, а парите също не му донасят нищо, докато на свой ред не бъдат разменени срещу стоки. Неговият капитал постоянно го напуща в една форма и се връща при него в друга и само посредством такова обръщение или последователни обмени той може да му носи някаква печалба. Поради това такива капитали може напълно правилно да бъдат наречени оборотни капитали“ [т. II, стр. 254].

А. Смит нарича тук оборотен капитал това, което аз предлагам да се нарича *капитал на обръщението*. Това е капитал във форма, присъща на процеса на обръщението, на онази смяна на форми, която се извършва посредством размяната (смяна на веществото и смяна на притежателя), следователно — стоков и паричен капитал в противоположност на производителния капитал, на онази форма на капитала, която е присъща на производствения процес. Това не са отделни видове, на които промишленият капиталист дели своя капитал, а различни форми, които една и съща авансирана капиталова стойност в своя curriculum vitae* постоянно отново приема и напуща. А. Смит смесва това — и прави голяма крачка назад в сравнение с физиократите — с различията във формата, които възникват в пределите на обръщението на капиталовата стойност, преминаваща последователните стадии на своя кръгооборот, възникват, когато капиталовата стойност се намира във формата на *производителен* капитал, и възникват именно поради това, че различните елементи на производителния капитал по различен начин участвуват в процеса на създаването на стойността и пренасят своята стойност върху продукта. По-долу ще разгледаме последиците от това основно смесване на производителния капитал и капитала, който се намира в сфе-

* — жизнен път. *Ред.*

рата на обръщението (стоков капитал и паричен капитал), от една страна, и основния и оборотния капитал — от друга. Капиталовата стойност, авансирана в основен капитал, извършва обръщение заедно с продукта също както и стойността, авансирана в оборотен капитал, и чрез обръщението на стоковия капитал първата точно така се превръща в паричен капитал, както и втората. Разликата произтича само от това, че стойността на основния капитал прави обръщение на части и следователно пак на части, през по-дълги или по-къси периоди, следва да се възстановява, да се възпроизвежда в натурална форма.

Че А. Смит тук под оборотен капитал не разбира нищо друго освен капитал на обръщението, т. е. капиталовата стойност в нейните отнасящи се до процеса на обръщението форми (стоков капитал и паричен капитал), доказва примерът, който той особено несполучливо е избрал. Той взема като пример такъв вид капитал, който никак не се отнася до производствения процес, а съществува изключително в сферата на обръщението, състои се само от капитал на обръщението: търговския капитал.

Колко нелепо е да се започва с пример, в който капиталът изобщо не фигурира като производителен капитал, Смит сам казва веднага след това:

„Капиталът на търговеца е изцяло оборотен капитал“ [т. II, стр. 255].

Но самата разлика между оборотен и основен капитал произтича, както ни се казва по-късно, от съществените различия в пределите на самия производителен капитал. От една страна, А. Смит има предвид установеното от физиократите различие, от друга страна — различието на формите, които капиталовата стойност приема в процеса на своя кръгооборот. И едното, и другото се смесват у него в една пъстра бърканица.

Но по какъв начин печалбата може да възникне вследствие на смяната на формата на парите и стоката, вследствие на простото превръщане на стойността от една от тези форми в друга, остава абсолютно непонятно. И обясняването става съвсем невъзможно, тъй като Смит тук започва с търговския капитал, който функционира само в сферата на обръщението. Към това ние пак ще се върнем, а сега нека чуем какво казва той за основния капитал:

„Второ, капиталът може да бъде приложен за подобряване на земята, за купуване на полезни машини и сечива или други подобни неща, които носят доход или печалба, без да преминават от един притежател в друг или без да извършват някакво обръщение. Поради това такива капитали може с пълно право да бъдат наречени основни капитали. В различните отрасли е нужно твърде различно съотношение между влаганите в тях основни и оборотни капитали. . . Определена част от ка-

питали а всеки занаятчия или фабрикант трябва да бъде фиксирана в неговите работни инструменти. Обаче тази част в едни занаяти е съвсем незначителна, в други много голяма. . . Но затова пък значително по-голяма част от капитала на всички такива занаятчии-собственици" (като шивач, обущар, тъкач) „извършва обръщение или в работната заплата на техните работници, или в цената на употребяваните от тях материали и се възвръща у тях с печалба в цената на изделията."

Като оставим настрана детски наивното определение на източника на печалбата, слабостта и бъркотията се вижда вече от следното: за един фабрикант машиностроител машината например е продукт, който извършва обръщение като стоков капитал, следователно, казано с думите на А. Смит, „отделя се, сменява притежателя, извършва по-нататъшно обръщение". В този случай машината би се оказала по собственото му определение не основен, а оборотен капитал. Тази бъркотия произлиза пак от това, че Смит смесва различието между основен и оборотен капитал, възникващо от нееднаквите начини на обръщение на различните елементи на производителния капитал, с различието на формите, през които преминава един и същ капитал, доколкото той в пределите на производствения процес функционира като *производителен* капитал, а в сферата на обръщението — като капитал на обръщението, т. е. като стоков капитал или паричен капитал. По този начин едни и същи неща, в зависимост от мястото, което заемат в жизнения процес на капитала, могат, според А. Смит, да функционират и като основен капитал (като средство на труда, елементи на производителния капитал), и като „оборотен" капитал, стоков капитал (като продукт, изтласкан от сферата на производството в сферата на обръщението).

Но А. Смит изведнаж променя самите основи на делението на капитала и влиза в противоречие с това, с което няколко реда по-рано е започнал цялото изследване. Това става именно с фразата:

„Капиталът може да бъде влаган по два различни начина, за да доставя доход или печалба на своя притежател",

т. е. като оборотен или като основен капитал. Тук се подразбират очевидно различни начини на приложение на различни и независими един от друг капитали, каквито са например капиталите, които могат да бъдат вложени или в промишлеността, или в земеделието. Но по-нататък четем:

„В различните отрасли е необходимо твърде различно съотношение между влаганите в тях основни и оборотни капитали."

Сега основен и оборотен капитал са вече не различни самостоятелни влагания на капитал, а различни пропорции на един и същ производителен капитал, които в различни сфери на влагане на капитала образуват различни части на неговата съвкупна стойност.

Следователно това са различия, които възникват от съответното деление на самия *производителен* капитал и затова важат само по отношение на последния. Но на това пак противоречи обстоятелството, че търговският капитал, като изключително оборотен, се противопоставя на основния — ще припомним думите на Смит:

„Капиталът на търговеца е изцяло оборотен капитал" [т. II, стр. 259].

В действителност това е капитал, функциониращ само в пределите на обръщението, а като такъв той изобщо противостои на производителния капитал, внедрен в производствения процес, но именно поради това той не може да се противопоставя като текуща (оборотна) съставна част на производителния капитал на основната съставна част на производителния капитал.

В примерите, привеждани от Смит, той определя като основен капитал „instruments of trade"*, като оборотен капитал — онази част от капитала, която е вложена в работна заплата и суровини, включително и спомагателните материали (и която се „плаща обратно с печалба чрез цената на изделията").

И така, преди всичко изходен пункт за Смит тук са различните съставни елементи на процеса на труда: работна сила (труд) и суровини, от една страна, оръдия на труда — от друга страна. Но тези съставни елементи на трудовия процес са съставни части на капитал, тъй като в тях е вложена известна стойностна сума, която трябва да функционира като капитал. Дотолкова това са веществените елементи, начини на съществуване на *производителния,* т. е. на функциониращия в производствения процес капитал. Но защо едната част се нарича основна? Защото

„определена част от капитала трябва да бъде фиксирана в оръдия на труда" [т. II, стр. 254].

Но другата част също така е фиксирана в работна заплата и суровини. Обаче машините, „оръдията на труда. . . и други подобни неща... носят доход или печалба, без да променят притежателя си или да извършват по-нататъшно обръщение. Поради това най-подходящо название за такива капитали е основни капитали" [т. II, стр. 254].

Да вземем за пример минното дело. Суров материал тук никак не се употребява, тъй като предметът на труда, например медта, е продукт на природата, който тепърва трябва да бъде присвоен чрез труда. Медта, която тепърва трябва да бъде добита, продуктът на процеса, след който тя ще извършва обръщение като стока, съответно като стоков капитал, още не образува елемент на производителния капитал. Никаква част от капиталовата стойност не е вложена в нея. От друга страна, другите елементи на производствения

* — оръдията на труда. *Ред.*

процес, работната сила и спомагателните материали, като въглища, вода и пр., веществено също не влизат в продукта. Въглищата се потребяват изцяло и само тяхната стойност влиза в продукта, също както влиза в продукта част от стойността на машината и пр. Най-после, работникът противостои също така самостоятелно на продукта, на медта, както и машината. Само стойността, произведена от неговия труд, е сега съставна част на стойността на медта. Следователно в този пример нито една от съставните части на производителния капитал не променя своя притежател (masters) и нито една не извършва по-нататъшно обръщение, тъй като нито една от тях вещественo не влиза в продукта. Тогава къде остава тук оборотният капитал? По собственото определение на А. Смит целият капитал, вложен в разработката на медни рудници, би се състоял само от основен капитал.

Да вземем, напротив, друга промишленост, употребяваща сурови, които образуват субстанцията на продукта, и освен това спомагателни материали, които влизат в продукта физически, а не само по стойност, както например каменни въглища за отопление. Заедно с продукта, например прежда, суровият материал, от който се състои продуктът, памукът, променя своя притежател и преминава от производствения процес в процеса на потреблението. Но докато памукът функционира като елемент на производителния капитал, притежателят му не го продава, а го обработва, употребява го за произвеждане на прежда. Той не го изпуща от ръцете си. Или, ако употребим грубо неверния и тривиален израз на А. Смит, собственикът не получава печалба, „като се разделя с продукта, като го кара да променя притежателя си или да влиза в обръщението". Той не пуска в обръщението своите материали, както не пуска и машините си. Те са фиксирани в производствения процес така добре, както и предачните машини, и фабричните здания. Дори част от производителния капитал трябва да бъде постоянно фиксирана във формата на въглища, памук и др., както и във формата на средства на труда. Разликата е само в това, че памукът, въглищата и пр., необходими например за седмичното производство на прежда, постоянно изцяло се консумират за производството на седмичния продукт и следователно трябва да се заменят с нови екземпляри памук, въглища и пр.; следователно тези елементи на производителния капитал, макар да остават тъждествени по вид, постоянно се състоят от нови екземпляри от същия вид, докато една и съща отделна предачна машина, едно и също отделно фабрично здание продължават да участвуват в цяла редица повторни седмични производствени процеси, без да се заместват с нови екземпляри от същия вид. Като елементи на производителния капитал, всичките негови съставни части постоянно са фик-

сирани в производствения процес, защото без тях той изобщо не може да се извършва. И всички елементи на производителния капитал, основни и оборотни, еднакво противостоят като производителен капитал на капитала на обръщението, т. е. на стоковия капитал и на паричния капитал.

Същото се отнася и до работната сила. Част от производителния капитал постоянно трябва да бъде фиксирана в нея, и един и същ капиталист в по-дълго или по-късо време употребява едни и същи тъждествени работни сили, тъй както употребява едни и същи машини. Разликата между работната сила и машината се състои тук не в това, че машината се купува веднаж завинаги (което не става, например, когато машината се изплаща на разсрочки), а работникът не, а в това, че трудът, изразходван от работника, изцяло влиза в стойността на продукта, докато стойността на машината преминава в продукта само на части.

Смит смесва различни определения, характеризирайки в следните думи оборотния капитал в противоположност на основния:

„Капиталът, влаган по такъв начин, не носи доход или печалба на своя притежател, докато остава в негово притежание или запазва предишната си форма."

Той поставя на една плоскост чисто формалната метаморфоза на стоката, която продуктът, стоковият капитал, претърпява в сферата на обръщението и посредством която се извършва преминаването на стоките от едни ръце в други, с онази физическа метаморфоза, която претърпяват различните елементи на производителния капитал през време на производствения процес. Той без по-нататъшни разсъждения смесва тук превръщането на стоката в пари и на парите в стока, покупката и продажбата, с превръщането на елементите на производството в продукт. Даденият от него пример за оборотен капитал е търговският капитал, който се превръща от стока в пари, от пари в стока — присъщата на стоковото обръщение смяна на формата *С—П—С*. Но тази смяна на формата в процеса на обръщението има за функциониращия промишлен капитал значението, че стоките, в които обратно се превръщат парите, са елементи на производството (средства на труда и работна сила); следователно посредством тази смяна на формите се осъществява непрекъснатостта на функционирането на промишления капитал, осъществява се производственият процес като непрекъснат, или като процес на възпроизводство. Цялата тази смяна на форми става в *обръщението;* именно тя е, посредством която става действителното преминаване на стоките от едни ръце в други. Напротив, метаморфозите, извършвани от производителния капитал в пределите на неговия производствен процес, са метаморфози, присъщи на *трудо-*

вия процес, необходими, за да се превърнат елементите на производството в произвеждания продукт. А. Смит се опира на това, че част от средствата за производство (същинските средства на труда) служи в трудовия процес (което той неправилно изразява с думите: „носи печалба на своя притежател“), без да променя натуралната си форма, изхабявайки се само постепенно, докато друга част, материалите, се изменя, и именно чрез това изменение изпълнява своето предназначение като средства за производство. Обаче тази различна роля, изпълнявана от елементите на производителния капитал в трудовия процес, образува само изходния пункт на различието между основен и неосновен капитал, а не самото това различие, както вече е ясно от това, че то еднакво съществува за всички начини на производство, капиталистически и некапиталистически. Но на това различно веществено поведение съответствуват различни начини на *преминаване на стойността* върху продукта, а на последните съответствуват пак различни начини на възстановяване на стойността посредством продажбата на продукта; и само тези последните съставляват търсеното различие. Следователно капиталът е основен не защото е фиксиран в средства на труда, а защото част от неговата стойност, вложена в средства на труда, остава фиксирана в тях, докато друга част извършва обръщение като съставна част от стойността на продукта.

„Ако той (капиталът) бъде вложен за получаване на печалба в бъдеще, той трябва да я добие или като остава у притежателя си, или като преминава в други ръце. В първия случай това ще бъде основен, във втория — оборотен капитал“ (стр. 189).

Тук преди всичко се хвърля в очи грубо емпиричната представа за печалбата, която представа отразява обикновените възгледи на средния капиталист и напълно противоречи на по-дълбокия езотеричен възглед на А. Смит. В цената на продукта се възстановява както цената на материалите, така и цената на работната сила, но в същото време и онази част от стойността на оръдията на труда, която се пренася върху продукта вследствие изхабяването им. От това възстановяване в никой случай не произтича печалбата. В зависимост от това, дали при продажбата на продукта авансираната за неговото производство стойност се възстановява изцяло или на части, наведнъж или постепенно, може да се изменя само начинът и времето на възстановяването; но и в двата случая то си остава възстановяване на вече изразходвана стойност и в никакъв случай не се превръща в създаване на принадена стойност. Тук в основата лежи обикновената представа, че принадената стойност — щом тя се реализира само чрез продажбата на продукта, чрез обръщението — можела да възникне само от продажбата, от обръщението. И наистина различните начини на възникване на печалбата са в дадения случай само неправилен израз на това, че различните елементи на производителния капитал играят различна роля, различно функционират като производителни елементи в процеса на труда. В края на краищата това различие се извежда не от процеса на труда или от процеса на нарастване на стойността, не от функцията на самия производителен капитал, а трябвало да важи само субективно за отделния капиталист, за когото една част от капитала била полезна по един, друга — по друг начин.

Кене, напротив, беше извел различията от самия процес на възпроизводството и неговите закономерности. За да бъдел този процес непрекъснат, стойността на годишния продукт трябва изцяло да възстановява стойността на годишните аванси, докато стойността на основния капитал [Anlagekapital] трябва да се възстановява на части, така че тя само в течение на редица, например на десет години се възстановява, следователно се възпроизвежда изцяло (замества се с нов екземпляр от същия вид). А. Смит прави по такъв начин голяма крачка назад в сравнение с Кене.

Следователно за определение на основния капитал на А. Смит не му остава нищо друго освен средства на труда, които в противоположност на продуктите, за чието създаване те съдействуват, не изменят своята форма в производствения процес и продължават да служат на производството, докато се изхабят. При това се забравя, че всички елементи на производителния капитал в своята натурална форма (като средства на труда, материали и работна сила) неизменно противостоят на продукта, и то на продукта, който извършва обръщение като стока, и че разликата между частта, състояща се от материали и работна сила, и частта, състояща се от средства на труда, се заключава, що се отнася до работната сила, само в това, че последната постоянно се купува отново (а не за цялото време на нейното съществуване, както се купуват средствата на труда), а що се отнася до материалите — само в това, че в процеса на труда функционират не едни и същи тъждествени, а постоянно сменящи се екземпляри от същия вид. Заедно с това се създава илюзията, че стойността на основния капитал не влизала в обръщението, макар А. Смит, разбира се, по-рано да казваше, че изхабяването на основния капитал съставлява част от цената на продуктите.

Противопоставяйки оборотния капитал на основния, А. Смит не изяснява, че тази противоположност съществува само доколкото оборотният капитал е онази съставна част на производителния капитал, която трябва да бъде *изцяло* възстановена от стойността на продукта, трябва следователно изцяло да участвува в неговите метамор-

фози, докато при основния капитал това не е така. Вместо това А. Смит смесва оборотния капитал с онези форми, които капиталът приема при преминаването си от сферата на производството в сферата на обръщението — стоков капитал и паричен капитал. Но и двете тези форми, стоковият капитал и паричният капитал, еднакво са носители на стойността както на оборотната, така и на основната съставна част на производителния капитал. И двете те представляват капитал на обръщението в противоположност на производителния капитал, а не оборотен (текущ) капитал в противоположност на основния.

Накрая, съвсем невярната представа, че основният капитал създавал печалба, оставайки в производствения процес, а оборотният — напущайки производствения процес и циркулирайки в сферата на обръщението, довежда до следното: еднаквата форма, която променливият капитал и оборотната част на постоянния капитал приемат *в оборота*, скрива същественото различие между тях в процеса на *нарастването на стойността* и създаването на принадена стойност, и по този начин цялата тайна на капиталистическото производство още повече се забулва. Общото обозначение „оборотен капитал" премахва това съществено различие. По-късните икономисти са отишли в това отношение още по-далеч, взимайки противоположността не между постоянен и променлив, а между основен и оборотен капитал като съществена и единствено подлежаща на разграничаване.

След като обозначава основния и оборотния капитал като два различни начина на влагане на капитал, всеки от които, отделно взет, носи печалба, А. Смит казва:

„Никой основен капитал не може да носи какъвто и да е доход иначе освен с помощта на оборотен капитал. Най-полезните машини и оръдия на труда не могат нищо да произведат без оборотния капитал, който доставя преработваните от тях материали и средствата за живот на работниците, които ги поставят в действие" (стр. 188).

Тук се изяснява какво означават предишните изрази: „носи печалба", „дава доход" и пр.; — че и двете части на капитала са създатели на продукт.

Сега А. Смит дава следния пример:

„Онази част от капитала на фермера, която се влага в земеделски оръдия, представлява основен капитал, а онази, която се употребява за работна заплата и за издръжка на неговите работници, е оборотен капитал."

Тук разликата между основен и оборотен капитал правилно се свежда изключително към различното обръщение, към различния оборот на различните съставни части на производителния капитал.

„Фермерът извлича печалба от първия, като го задържа в свое притежание, а от втория — като се разделя с него. Цената или стойността на неговия работен добитък е основен капитал" —

и тук е правилно това, че в основата на различието се поставя стойността, а не веществените елементи —

„както и цената на неговите стопански оръдия; издръжката на работния добитък е точно така оборотен капитал, както и издръжката на работниците. Фермерът получава печалба, като задържа в свое притежание работния добитък, а се разделя със средствата за неговата издръжка".

Фермерът задържа фуража на добитъка, не го продава. Той го употребява именно като фураж на добитъка, докато употребява самия добитък като оръдие на труда. Разликата се състои само в следното: фуражът, който отива за издръжка на добитъка, се потребява изцяло и трябва постоянно да се замества непосредствено от продукта на земеделието или посредством продажбата на последния, а самият добитък се замества само доколкото отделни негови екземпляри стават неработоспособни.

„И цената, и издръжката на добитъка, купуван и угояван не за работа, а за продажба, са оборотен капитал. Фермерът получава своята печалба, като го продава."

(Всеки стокопроизводител, а следователно и капиталистическият, продава своя продукт, резултата на своя производствен процес, но вследствие на това неговият продукт още не става нито основна, нито оборотна част на неговия *производителен* капитал. Напротив, неговият продукт се намира сега в такава форма, в каквато той се изтласква от производствения процес и трябва да функционира като стоков капитал. Угояваният добитък функционира в производствения процес като суров материал, а не като оръдие на труда, както работният добитък. Поради това той влиза в продукта като субстанция, и цялата негова стойност се пренася върху продукта, както и стойността на спомагателните материали {на фуража}. Именно поради това той е оборотна част на производителния капитал, а не защото продаденият продукт — угоеният добитък — има тук същата натурална форма като суровините, т. е. още неугоения добитък. Последното е случайно. В същото време Смит би могъл да види от този пример, че не една или друга вещна форма на елемента на производството, а само неговата функция в производствения процес определя съдържащата се в него стойност като основна или оборотна.)

„Също така и цялата стойност на семената е същински основен капитал. Макар те да се преместват от полето в хамбара и обратно, те никога не променят притежателя си, следователно не извършват истинско обръщение. Фермерът получава своята печалба не чрез продажбата им, а чрез техния прираст."

Тук особено ярко проличава цялата нелепост на разграничаването, което Смит прави. Според него семената били основен капитал, ако не ставала „смяна на собственика", т. е. ако семената се заместват непосредствено от годишния продукт, направо се удържат от него. Те били, напротив, оборотен капитал, ако се продава целият продукт и част от стойността на последния се употребява за купуване на семена от друг стопанин. В единия случай има „смяна на собственика", в другия не. Смит тук пак смесва оборотен капитал със стоков капитал. Продуктът е веществeният носител на стоковия капитал. Но, разбира се, такъв носител е само онази негова част, която действително встъпва в обръщението и не влиза отново непосредствено в същия производствен процес, от който е излязла като продукт.

Независимо от това, дали семената се задържат непосредствено като част от продукта или се продава целият продукт и част от неговата стойност се превръща в семена, купени отвън — и в двата случая има само възстановяване на стойността, и чрез това възстановяване не се създава никаква печалба. В единия случай семената заедно с останалата част от продукта встъпват като стока в обръщението, в другия случай фигурират само в счетоводството като съставна част на стойността на авансирания капитал. Но и в двата случая те си остават оборотна съставна част на производителния капитал. Те се потребяват изцяло при изготвянето на продукта и изцяло трябва да бъдат възстановени от него, за да стане възможно възпроизводството.

„Следователно суровият материал и спомагателните вещества загубват самостоятелната форма, в която те са влезли в трудовия процес като потребителни стойности. Иначе стои работата със същинските средства на труда. Инструментът, машината, фабричното здание, бъчвата и пр. служат в трудовия процес само дотогава, докато запазват първоначалната си форма, и утре отново могат да влязат в трудовия процес в същата форма като вчера. Както през време на своя живот, на трудовия процес, те запазват по отношение на продукта своята самостоятелна форма, така я запазват и след своята смърт. Труповете на машините, сечивата, работилниците и пр. продължават както преди да съществуват отделно от продуктите, за чието образуване са съдействували" („Капиталът", книга I, глава VI, стр. 192[52]).

Тези различни начини на използване на средствата за производство за образуването на продукта, при които едни запазват своята самостоятелна форма по отношение на продукта, а други я изменят или напълно изгубват — това различие, присъщо на процеса на труда като такъв, дори когато той е насочен изключително към задоволяване на собствени потребности, например на патриархалното семейство, без каквато и да било размяна, без стоково производство, — А. Смит представя в невярна светлина, като 1) внася тук съвсем неуместната в случая категория печалба, която едни средства за производство донасят на своя притежател, запазвайки своята форма, други — загубвайки я; тъй като 2) смесва измененията на една част от елементите на производството в трудовия процес с онази промяна на формата, която е присъща на размяната на продуктите, на стоковото обръщение (покупка и продажба) и която включва в същото време промяната на собствеността на намиращите се в обръщение стоки.

Оборотът предполага, че възпроизводството се опосредствува от обръщението, т. е. от продажбата на продукта, от неговото превръщане в пари и от обратното му превръщане от пари в елементи на неговото производство. Но доколкото за капиталистическия производител една част от собствения му продукт непосредствено служи отново като средство за производство, производителят като че ли продава продукта на самия себе си и именно в такъв вид тази операция фигурира в неговото счетоводство. Следователно тази част от възпроизводството се извършва не при посредството на обръщението, а непосредствено. Но онази част от продукта, която по този начин отново служи като средство за производство, възстановява оборотния капитал, а не основния, доколкото 1) стойността на съответната част на капитала изцяло влиза в продукта и 2) доколкото тя in natura трябва да бъде изцяло възстановена чрез нов екземпляр от новия продукт.

А. Смит след това ни казва от какво се състои оборотният и основният капитал. Той изброява предметите, веществените елементи, които образуват основния капитал, и онези, които образуват оборотния капитал, като че ли такова предназначение е присъщо на предметите веществено, по природа, а не произтича, напротив, от определените им функции в капиталистическия производствен процес. В същата глава той прави обаче забележка, че макар известен предмет, например една жилищна сграда, предназначена за непосредствено потребление,

„да може да носи доход на своя притежател и по такъв начин да му служи *в качеството на капитал*, той не е в състояние да дава какъвто и да било доход на обществото или да му служи в качеството на капитал и доходът на целия народ не може никога в ни най-малка степен да нараства по такъв начин" (стр. 186).

Следователно тук А. Смит напълно ясно изказва мисълта, че свойството да бъдат капитал принадлежи на вещите не като такива и не при всички обстоятелства, а е функция, която те, в зависимост

от обстоятелствата, ту изпълняват, ту не изпълняват. Но което важи за капитала изобщо, важи и за неговите подразделения.

Едни и същи неща образуват съставна част на оборотния или на основния капитал в зависимост от това, каква функция изпълняват в трудовия процес. Така например добитъкът като работен добитък (средство на труда) е веществено въплъщение на основния капитал; напротив, като добитък за клане (суров материал) той е съставна част на оборотния капитал на фермера. От друга страна, едно и също нещо може ту да функционира като съставна част на производителния капитал, ту да се отнася към фонда на непосредственото потребление. Например една сграда, ако функционира като работно помещение, е основна част на производителния капитал; ако функционира като жилищен дом, тя никак няма форма на капитал, а е просто жилищен дом. Едни и същи средства на труда могат в много случаи да функционират ту като средства за производство, ту като средства за потребление.

Това беше една от грешките, които произтичат от възгледите на Смит: да се разглеждат характерните свойства на основния и оборотния капитал като свойства, принадлежащи на вещите. Още анализът на трудовия процес („Капиталът", книга I, глава V) показва как определенията на средства на труда, материал на труда, продукт се променят в зависимост от различните роли, които една и съща вещ играе в този процес. Но определенията на основен и неосновен капитал на свой ред почиват на определените роли, които тези елементи играят в процеса на труда, а следователно и в процеса на създаването на стойност.

Освен това, при изброяването на нещата, от които се състоят основният и оборотният капитал, съвсем ясно проличава, че А. Смит смесва различието между основни и оборотни съставни части на капитала, валидно и имащо смисъл само по отношение на производителния капитал (на капитала в неговата производителна форма), с различието между производителен капитал и формите, принадлежащи на капитала в процеса на неговото обръщение, каквито са стоковият капитал и паричният капитал. Той казва на същото място:

„Оборотният капитал се състои . . . от продоволствие, материали и готови изделия от всякакъв вид, които се намират в ръцете на съответните продавачи, и от пари, необходими за тяхното обръщение и разпределение . . ."

— В действителност, ако се вгледаме по-отблизо, ще видим, че тук в противоположност на казаното по-горе, оборотният капитал пак се отъждествява със стоковия капитал и паричния капитал, т. е. с две форми на капитала, които съвсем не принадлежат към производствения процес, които образуват не оборотен (текущ)

капитал в противоположност на основен, а капитал на обръщението в противоположност на производителния капитал. Само *наред* с тези форми на капитала фигурират след това съставните части на производителния капитал, авансирани за материали (суровини или полуфабрикати) и действително включени в производствения процес. А. Смит казва:

„. . . Третата и последна от трите части, на които естествено се подразделя целият запас на обществото, е оборотният капитал, който се характеризира с това, че носи доход само в процеса на обръщението или като променя собственика си. Той се състои на свой ред от четири части: първо, от пари . . ."

Но парите никога не са форма на производителния, на функциониращия в производствения процес капитал. Те винаги са само една от формите, които капиталът приема в процеса на своето обръщение.

— „второ, от запаси от продоволствия, притежавани от месаря, скотовъда, фермера . . . и от продажбата на които те смятат да получат печалба . . .

— И „трето, от материали, съвсем сурови или повече или по-малко обработени, за изработване на дрехи, мебели, здания, които още не са преработени в една от тези три форми, а остават в ръцете на селските стопани, фабрикантите, шивачите, търговците на сукно, на дървен материал, дърводелците, тухларите и пр."

Най-после, „четвърто, от изделия, вече изготвени и завършени, но намиращи се още в ръцете на търговеца или фабриканта."

Пунктове 2 и 4 не съдържат нищо освен продукти, които като такива са изтласкани от производствения процес и трябва да бъдат продадени; с една дума, които функционират само като стоки и поради това съответно като стоков капитал, следователно притежават такава форма и заемат такова място в процеса, че не образуват елемент на производителния капитал, каквото и да е тяхното крайно предназначение, т. е. независимо от това, дали в края на краищата, съответно на целта, на която трябва да служат (съответно на потребителната си стойност), те влизат в индивидуално или производително потребление. В пункт 2 тези продукти са хранителни средства, в пункт 4 — всички други готови продукти, които следователно пак се състоят от готови средства на труда или от готови средства за потребление (различни от съдържащите се в пункт 2 хранителни средства).

Обстоятелството, че А. Смит говори при това и за търговеца, показва неговата объркaност. Щом производителят е продал на търговеца своя продукт, последният вече изобщо не образува никаква форма на неговия капитал. От гледна точка на обществото това наистина все още е стоков капитал, макар вече да се намира в други ръце, а не в ръцете на своя производител; но именно защото е стоков капитал, той не може да бъде нито основен, нито оборотен капитал.

Във всяко производство, което няма за цел непосредственото собствено потребление на производителя, продуктът трябва да извършва обръщение като стока, т. е. трябва да бъде продаден, не за да се получи по този начин печалба, а за да може производителят изобщо да съществува. При капиталистическото производство към това се прибавя и обстоятелството, че при продажбата на стоката се реализира и включената в нея принадена стойност. Продуктът като стока излиза от производствения процес и затова не е нито основен, нито оборотен елемент на последното.

Впрочем А. Смит тук сам се опровергава. Готови продукти, каквато и да е тяхната веществена форма или тяхната потребителна стойност, техният полезен ефект, са тук стоков капитал, т. е. капитал във форма, отнасяща се към процеса на обръщението. Намирайки се в тази форма, те не са съставни части на производителния капитал на техния притежател; което никак не пречи, щом бъдат продадени, те *да станат* в ръцете на своя купувач съставни части на производителен капитал, било оборотен, или основен. Тук става явно, че същите неща, които известно време са се явявали на пазара като стоков капитал в противоположност на производителния капитал, по-късно, когато са изтеглени от пазара, могат да функционират или да не функционират като основна или оборотна част на производителния капитал.

Продуктът на фабриканта на прежда — преждата — е стоковата форма на неговия капитал, е стоков капитал за него. Преждата не може отново да функционира като съставна част на неговия производителен капитал нито в ролята на материал на труда, нито в ролята на средство на труда. Но в ръцете на собственика на тъкачна фабрика, който е я купил, тя влиза в неговия производителен капитал като една от оборотните съставни части на последния. За предача преждата е носител на стойността на част от неговия както основен, така и оборотен капитал (принадената стойност оставяме настрана). Така една машина като продукт на фабриканта на машини е за последния стокова форма на неговия капитал, стоков капитал за него; и докато запазва тази форма, тя не е нито оборотен, нито основен капитал. Продадена на фабрикант, който я употребява в своето производство, тя става основна част на производителен капитал. Дори ако продуктът има такава потребителна форма, че отчасти може като средство за производство отново да влезе в същия производствен процес, от който току-що е излязъл, като например въглищата в производството на въглища, дори в този случай именно онази част от продукта въглища, която е предназначена за продажба, не е нито оборотен, нито основен, а стоков капитал.

От друга страна, продуктът може да има такава потребителна форма, която го прави съвсем непригоден да образува какъв да е елемент на производителния капитал, нито като материал на труда, нито като средства на труда. Например някое средство за живот. Въпреки това за своя производител продуктът е стоков капитал, носител на стойност както на основен, така и на оборотен капитал — на единия или на другия в зависимост от това, дали приложеният за тяхното производство капитал трябва да бъде възстановен изцяло или на части, дали изцяло или на части пренася той своята стойност върху продукта.

Суровият материал (суровини, полуфабрикати, спомагателен материал) фигурира у Смит в пункт 3, от една страна, не като съставна част, вече включена в производителния капитал, а фактически само като отделен вид от потребителните стойности, от които изобщо се състои общественият продукт, като отделен вид от стоковата маса наред с изброените в пунктове 2 и 4 други веществени елементи на обществения продукт, средства за живот и пр. От друга страна, същите сурови материали се представят като включени в производителния капитал и следователно като елементи на последния, намиращи се в ръцете на производителя. Объркаността се проявява в това, че те се разглеждат ту като функциониращи в ръцете на производителя („в ръцете на скотовъдите, фабрикантите“ и пр.), от друга страна — като функциониращи в ръцете на търговци („търговци на коприна, сукно, дървен материал“ и пр.), за които те са само стоков капитал, а не съставни части на производителния капитал.

Фактически А. Смит в това изброяване на елементите на оборотния капитал съвсем забравя различието между основен и оборотен капитал, което важи само по отношение на производителния капитал. Напротив, стоковия капитал и паричния капитал, т. е. двете принадлежащи към процеса на обръщението форми на капитала, той противопоставя на производителния капитал, но и това — само несъзнателно.

Прави впечатление най-после, че А. Смит, изброявайки съставните части на оборотния капитал, забравя работната сила. И това става по две причини.

Току-що видяхме, че ако оставим настрана паричния капитал, оборотният капитал е у него само друго название на стоковия капитал. Но доколкото работната сила извършва обръщение на пазара, тя не е капитал, не е форма на стоковия капитал. Тя изобщо не е капитал; работникът не е капиталист, макар и да изнася на пазара стока, а именно собствената си кожа. Едва след като работната сила е продадена и включена в производствения процес — следователно едва

след като тя е престанала да извършва обръщение като стока, — тя става съставна част от производителния капитал, а именно: променлив капитал като източник на принадената стойност, оборотна съставна част на производителния капитал по отношение на оборота на вложената в нея капиталова стойност. Тъй като тук Смит смесва оборотен капитал със стоков капитал, той не е в състояние да подведе работната сила под своята рубрика оборотен капитал. Поради това променливият капитал се явява у него във формата на стоките, които работникът купува със своята работна заплата, във формата на средства за живот. В тази форма капиталовата стойност, вложена в работна заплата, принадлежала към оборотния капитал. Но това, което се включва в производствения процес, е работната сила, самият работник, а не средствата за живот, с които работникът се издържа. Наистина ние видяхме (книга I, гл. XXI), че от обществена гледна точка и възпроизводството на самия работник посредством неговото индивидуално потребление се отнася към процеса на възпроизводството на обществения капитал. Но това не важи за отделния, затворен в самия себе си производствен процес, който ние изследваме тук. „Придобитите и полезни способности" (стр. 187), които Смит привежда под рубриката основен капитал, напротив, образуват съставни части на оборотния капитал, тъй като са „способности" на наемния работник и последният продава своя труд заедно със своите „способности".

Голяма грешка на Смит е, че разделя цялото обществено богатство на: 1. фонд на непосредственото потребление, 2. основен капитал, 3. оборотен капитал. Съгласно това цялото богатство би следвало да се раздели на: 1. фонд на потреблението, който не е част от функциониращия обществен капитал, макар отделни части от него винаги да *могат* да функционират като капитал, и 2. капитал. Една част от богатството функционира съгласно това като капитал, другата част — като некапитал, или потребителен фонд. И за всеки капитал тук изглежда като неизбежна необходимост да бъде или основен, или оборотен, тъй както за всяко млекопитаещо е природна необходимост да бъде мъжко или женско. Обаче ние видяхме, че противоположността между основен и оборотен капитал е приложима само спрямо елементите на *производителния* капитал, че следователно наред с него има още твърде значителна маса капитал — стоков капитал и паричен капитал, — намираща се в такава форма, в която *не може да бъде* нито основен, нито оборотен капитал.

Тъй като на капиталистическа основа цялата маса продукти на общественото производство извършва обръщение на пазара като стоков капитал — с изключение на онази част от продукта, която

в своята натурална форма, непосредствено, без продажба или покупка, отново се употребява от отделните капиталистически производители като средство за производство, — очевидно е, че от стоковия капитал трябва да бъдат извлечени както основните и оборотните елементи на производителния капитал, така и всички елементи на потребителния фонд. Това фактически не означава нищо друго, освен че на основата на капиталистическото производство средствата за производство и средствата за потребление се явяват отначало като стоков капитал, макар да имат предназначение да служат по-късно като средства за потребление или за производство; както и дори работната сила се намира на пазара във вид на стока, макар и не във вид на стоков капитал.

Оттук следващата нова обърканост у А. Смит. Той казва:

„От тези четири части"

„на оборотния капитал", т. е. на капитала в неговите отнасящи се към процеса на обръщението форми на стоков капитал и паричен капитал — две части, които се превръщат в четири, защото Смит различава съставните части на стоковия капитал пак на основание на веществени признаци —

„три части — средствата за живот, материали и готови изделия — редовно ежегодно или в периоди по-дълги или по-къси от година се извличат от оборотния капитал и се включват в основния капитал, или в запаса, предназначен за непосредствено потребление. Всеки основен капитал първоначално възниква от оборотния капитал и изисква постоянно попълване от същия източник. Всички полезни машини и оръдия за производство първоначално възникват от оборотния капитал, доставящ материалите, от които те се изготвят, и средствата за живот на работниците, които ги изготвят. Необходим е и същият вид капитал, за да се поддържат те постоянно в добро състояние" (стр. 188).

С изключение все на тази част от продукта, която производителите непосредствено потребяват отново като средства за производство, за капиталистическото производство важи следното общо положение: всички продукти постъпват на пазара като стоки и поради това за капиталиста извършват обръщение като стокова форма на неговия капитал, като стоков капитал, независимо от това, трябва ли и могат ли тези продукти по своята натурална форма, по своята потребителна стойност, да функционират като елементи на производителния капитал (на производствения процес), т. е. като средства за производство и следователно като основни или оборотни елементи на производителния капитал; или пък могат да служат само като средства за индивидуално, а не за производително потребление. Всички продукти като стоки се хвърлят на пазара; поради това всички средства за производство и потребление, всички елементи на

производителното и на индивидуалното потребление трябва отново да бъдат изтеглени като стоки от пазара посредством покупка. Тази тривиалност (труизъм) е естествено правилна. Следователно това еднакво важи както за основните, така и за оборотните елементи на производителния капитал, за средствата на труда и материалите на труда във всичките им форми. (При това Смит забравя още, че има елементи на производителния капитал, които са дадени от самата природа, и следователно не са продукти.) Машината се купува на пазара, както и памукът. Но от това никак не следва, че всеки основен капитал първоначално възниква от оборотен — това следва само от Смитовото смесване на капитала на обръщението с оборотния, или текущ, т. е. неосновен капитал. И при това Смит сам опровергава себе си. Машините като стока образуват според самия него част от посочения в пункт 4 оборотен капитал. Следователно обстоятелството, че те произхождат от оборотния капитал, означава само, че те са функционирали като стоков капитал, преди да са почнали да функционират като машини, но че веществено те произхождат от самите себе си; също както памукът като оборотен елемент на капитала на фабриканта-предач произхожда от памука, който се намира в обръщение на пазара. Но ако Смит в по-нататъшното си изложение извежда основния капитал от оборотния, защото са необходими труд и сурови материали, за да се правят машини, то, първо, за да се правят машини, са необходими още и средства на труда, т. е. основен капитал, и, второ, за да се изготвят сурови материали, също така е необходим основен капитал, машини и пр., тъй като производителният капитал винаги включва в себе си средства на труда, но не винаги материал на труда. Самият Смит казва веднага след това:

„Земята, рудниците и риболовът изискват за своята експлоатация както основен, така и оборотен капитал“

— следователно той признава, че не само оборотен, но и основен капитал е необходим за производството на сурови материали —

„и“ (тук ново заблуждение) „техният продукт възстановява с печалба не само тези капитали, но и *изобщо всички капитали на обществото*“ (стр. 188).

Това е съвсем невярно. Техният продукт доставя суров материал, спомагателни материали и т. н. за всички останали отрасли на производството. Но тяхната стойност не възстановява стойността на всички други обществени капитали; тя възстановява само своята собствена капиталова стойност (+ принадена стойност). Тук у А. Смит отново проличава влиянието на физиократите.

От обществена гледна точка е правилно, че частта от стоковия капитал, състояща се от продукти, които могат да служат само като средства на труда, действително рано или късно ще функционира като средства на труда — стига да не са произведени изобщо без всякаква полза, ако не остават непродадени; с други думи, на основата на капиталистическото производство такъв род продукти, щом престанат да бъдат стоки, стават съгласно своето предназначение действителни елементи на основната част на обществения производителен капитал.

Тук е налице различие, което произтича от натуралната форма на продукта.

Например една предачна машина няма потребителна стойност, ако не се използва за предене, не се използва следователно като елемент на производството, значи от капиталистическа гледна точка не функционира като основна част на производителния капитал. Но предачната машина е подвижна. Тя може да бъде изнесена от страната, в която е произведена, и да бъде продадена в чужда страна пряко или косвено било срещу сурови материали и пр., било срещу шампанско. В страната, в която тя е била произведена, тя функционира в такъв случай само като стоков капитал, но ни най-малко, дори след нейната продажба, не функционира като основен капитал.

Напротив, продуктите, които поради своята свързаност със земята са прикрепени към определено място и поради това могат да бъдат използвани само на мястото, например фабричните здания, железопътните линии, мостовете, тунелите, доковете и др., мелиорациите и пр., физически не могат да бъдат изнесени в такъв вид, в какъвто съществуват. Те са неподвижни. Те или са безполезни, или щом бъдат продадени, трябва да функционират като основен капитал в страната, в която са произведени. За своя капиталистически производител, който за спекулация строи фабрики или подобрява земи, за да ги продава, тези неща са форма на неговия стоков капитал, следователно според А. Смит форма на оборотния капитал. Обаче разглеждани от гледна точка на цялото общество тези неща, за да не останат безполезни, трябва в края на краищата да функционират в собствената страна като основен капитал в производствен процес, фиксиран чрез тяхната собствена прикрепеност към дадено място. От това никак не следва, че неподвижните неща като такива вече сами по себе си са основен капитал; те, както например жилищните сгради, могат да принадлежат към потребителния фонд и следователно изобщо да не влизат в състава на обществения капитал, съставлявайки обаче елемент на общественото богатство, по отношение на което капиталът представлява само част. Производителят на тези неща, ако употребим Смитовия израз, получава печалба чрез тяхната

продажба. Следователно оборотен капитал! Този, който се ползва от тях, техният последен купувач, може да направи това само като ги употреби в производствен процес. Следователно основен капитал!

Титулът на собственост, например върху железница, може ежедневно да преминава от ръка в ръка и неговите притежатели чрез продажбата на този титул дори в чужбина могат да получават печалба — тъй че титулът на собственост може да се експортира, макар самата железница да не може. Въпреки това самите тези неща трябва или да лежат неоползотворени, или да функционират като основна част на производителния капитал в страната, в която те са локализирани. По същия начин фабрикантът *А* може да получи печалба чрез продажба на своята фабрика на фабрикант *В*, което обаче не пречи на фабриката, както и преди, да функционира като основен капитал.

По този начин прикрепените към дадено място, неотделими от земята средства на труда по своето предназначение неизбежно трябва да функционират като основен капитал в същата страна, макар за своя производител те да функционират като стоков капитал, без да съставляват елементи на *неговия* основен капитал (последният се състои за него от средства на труда, които му са нужни за построяване на здания, железопътни линии и пр.). Но оттук никак не следва обратното, че основният капитал неизбежно трябва да се състои от неподвижни неща. Корабът или локомотивът действуват чрез своето движение; и все пак те функционират — не за своя производител, но за онзи, който ги експлоатира — като основен капитал. От друга страна, оборотни съставни части на производителния капитал са неща, които са действително фиксирани в производствения процес, в него живеят и умират и веднаж влезли в него, никога не го напущат — например въглищата, употребявани от машината в производствения процес, газът, който служи за осветляване на фабричното здание, и пр. Те са оборотни не защото заедно с продукта физически напущат производствения процес и участвуват в обръщението като стока, а защото тяхната стойност изцяло влиза в стойността на стоката, за чието производство те спомагат, и следователно изцяло трябва да бъде възстановена чрез продажбата на стоката.

В току-що цитираното място от А. Смит трябва да се отбележи още следната фраза:

„Оборотен капитал, . . . който издържа работниците, които ги (машините и т. н.) изготвят.“

У физиократите частта от капитала, авансирана като работна заплата, правилно фигурира измежду „avances annuelles“ в противоположност на „avances primitives“.

От друга страна, у тях като съставна част на производителния капитал, прилаган от фермера, се явява не самата работна сила, а средствата за живот, давани на селскостопанските работници („издръжката на работниците“, както се изразява Смит). Това се намира в тясна връзка с тяхната специфична доктрина. А именно у тях стойностната част, присъединявана от труда към продукта (също както и стойностната част, която присъединяват към продукта суровите материали, оръдията на труда и другите веществени съставни части на постоянния капитал), се приема за равна само на стойността на онези средства за живот, които са платени на работниците и които те трябва да потребят за поддържане на своето функциониране като работна сила. Самата доктрина на физиократите не им е позволявала да открият разликата между постоянен и променлив капитал. Ако трудът е, който произвежда принадената стойност (освен възпроизвеждането на собствената си цена), то той я произвежда в промишлеността еднакво както и в земеделието. Но тъй като според системата на физиократите трудът я произвежда само в единия производствен отрасъл, в земеделието, тя възниква не от труда, а от особената дейност (съдействие) на природата в този отрасъл. И само поради това за тях трудът в земеделието е производителен труд за разлика от всички други видове труд.

А. Смит определя средствата за живот на работниците като оборотен капитал в противоположност на основния:

1. Защото той смесва оборотния капитал в противоположност на основния с формите на капитала, принадлежащи към сферата на обръщението, с капитала на обръщението; смесване, което след него е било безкритично наследено. Поради това той смесва стоковия капитал с оборотната съставна част на производителния капитал; и от само себе си се разбира, че там, където общественият продукт приема стокова форма, средствата за живот на работниците, както и на неработниците, материалите, както и самите средства на труда, могат да бъдат получени само из стоковия капитал.

2. Но и представите на физиократите се промъкват у Смит, макар те да противоречат на езотеричната — действително научна — част на неговото собствено изследване.

Авансираният капитал изобщо се превръща в производителен капитал, т. е. приема формата на елементи на производството, които сами са продукт на предшествуващ труд (тук се отнася и работната сила). Само в тази форма той може да функционира в производствения процес. И ако на мястото на самата работна сила, в която е превърната променливата част на капитала, се поставят средствата за живот на работника, ясно е, че тези средства за живот,

като такива, играят в процеса на образуването на стойността същата роля, както и другите елементи на производителния капитал — както суровите материали, средствата за съществуване на работния добитък и пр. На това именно основание Смит, следвайки примера на физиократите, ги поставя в цитирано по-горе място на една дъска. Средствата за живот сами по себе си не могат да увеличат своята стойност, или да присъединят към нея принадена стойност. Тяхната стойност, както и стойността на другите елементи на производителния капитал, може само отново да се появи в стойността на продукта. Средствата за живот не могат да прибавят повече стойност, отколкото сами притежават. От основния капитал, който се състои от средства на труда, те, подобно на суровия материал, полуфабрикатите и пр., се отличават само по това, че (поне за капиталиста, който ги заплаща) се използват напълно за произвеждането на продукта, в създаването на който участвуват, че следователно тяхната стойност трябва да бъде възстановена изцяло, докато по отношение на основния капитал това се извършва само постепенно, на части. Следователно частта от производителния капитал, авансирана за работна сила (или за средства за живот на работника), се отличава сега от другите веществени елементи на производителния капитал само веществено, а не по своята роля в процеса на труда и на нарастването на стойността. Тя се отличава само доколкото попада в категорията на оборотния капитал заедно с една част от обективните фактори на образуването на продукта („материали" според общото Смитово обозначение), за разлика от друга една част от обективните фактори за образуването на продукта, която се отнася към категорията на основния капитал.

Обстоятелството, че вложената в работна заплата част от капитала принадлежи към оборотната част на производителния капитал и в противоположност на основната негова част има общото за нея и за част от предметните фактори за образуването на продукта, суровините и пр. свойство да бъде текуща, няма абсолютно никакво отношение към ролята, която тази променлива част на капитала в противоположност на постоянната играе в процеса на нарастване на стойността. Тук става дума само за това, по какъв начин тази част на авансираната капиталова стойност посредством обръщението трябва да бъде възстановена от стойността на продукта, да бъде възобновена, т.е. възпроизведена. Повторните актове на купуване на работна сила се отнасят към процеса на обръщението. Но само в процеса на производството стойността, вложена в работна сила, от определена, постоянна величина се превръща (не за работника, а за капиталиста) в променлива и изобщо само чрез това авансираната стойност се превръща в капиталова стойност, в капитал, в самонарастваща стойност. Но вследствие на това, че, подобно на Смит, за оборотна съставна част на производителния капитал смятат не вложената в работна сила стойност, а стойността, вложена в средствата за живот на работника, става невъзможно разбирането на различието между променлив и постоянен капитал, а следователно и разбирането на процеса на капиталистическото производство изобщо. Определението на тази съставна част на капитала, като променлив капитал в противоположност на постоянния капитал, вложен в предметни фактори за създаването на продукта, е погребано под определението, че по своята роля в оборота вложената в работна сила част от капитала принадлежи към оборотната част на производителния капитал. Погребението се завършва от това, че като елемент на производителния капитал вместо работната сила, се привеждат средствата за живот на работника. Безразлично е дали стойността на работната сила се авансира в пари или направо в средства за живот. Макар, естествено, последният случай да е възможен на основата на капиталистическото производство само като изключение[24]).

Поради това, че по този начин А. Смит установи определението оборотен капитал като решаващо за капиталовата стойност, вложена в работна сила — това физиократическо определение без предпоставката на физиократите, — Смит благополучно доведе своите последователи до пълна невъзможност да разберат като променлив капитал онази част от капитала, която е вложена в работна сила. По-дълбоките и верни мисли, дадени от самия него на други места, не са надвили, победила е именно тази грешка. Нещо повече, покъсните автори са отишли по-нататък; за тях решаващо определение на вложената в работна сила част от капитала не е само това, че тя е оборотен капитал в противоположност на основния — те свеждат основната характеристика на оборотния капитал до това, че той се влага в средства за живот на работниците. Оттук неизбежно произтича учението за работния фонд[53], който се състои от необходими средства за живот, като за постоянна величина, която, от една страна, физически ограничава дела на работниците в обществения продукт, а, от друга страна, в целия си обем трябва да бъде изразходвана за покупка на работна сила.

[24]) Доколко самият А. Смит си затваря пътя за разбиране на ролята на работната сила в процеса на нарастването на стойността, доказва следната фраза, в която трудът на работниците, напълно в духа на физиократите, се приравнява към работата на добитъка: „Не само неговите (на фермера) ратаи, но и неговите работни животни са производителни работници" (книга II, гл. V, стр. 243).

Глава единадесета

ТЕОРИИ ЗА ОСНОВНИЯ И ОБОРОТНИЯ КАПИТАЛ. РИКАРДО

Рикардо привежда различието между основен и оборотен капитал само за да изясни изключението от правилото за стойността, а именно такива случаи, когато нормата на работната заплата влияе върху цените. За това ще говорим едва в III книга[54].

Обаче първоначалната неяснота още от самото начало проличава от безучастното съпоставяне:

„Това различие в степента на дълготрайността на основния капитал и това разнообразие на пропорциите, в които могат да се комбинират тези два вида капитал"[25]).

А ако попитаме какви са тези два вида капитал, ще научим следното:

„Освен това пропорциите между капитала, предназначен за издръжка на труда, и капитала, вложен в инструменти, машини и здания, могат да се комбинират по различен начин"[26]).

Следователно основен капитал = средства на труда и оборотен капитал = капитал, вложен в труд. Капитал, предназначен „за издръжка на труда", е вече плосък израз, заимствуван от А. Смит. Оборотният капитал се смесва тук, от една страна, с променливия капитал, т. е. с вложената в труд част от производителния капитал.

[25]) „This difference in the degree of durability of fixed capital, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined". — „Principles", p. 25.

[26]) „The proportions too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined". — L. c.

Но, от друга страна, тъй като противопоставянето е почерпано не от процеса на нарастване на стойността — постоянен и променлив капитал, — а от процеса на обръщението (старата Смитова бъркотия), получават се двойно неверни определения.

Първо. Различието в степента на дълготрайността на основния капитал и различието в състава на капитала, като постоянен и променлив капитал, се вземат тук като равнозначни. Но последното различие определя различието в производството на принадена стойност; първото, напротив, доколкото става дума за процеса на нарастване на стойността, се отнася само до начините, по които дадена стойност се пренася от средството за производство върху продукта; доколкото пък се има предвид процесът на обръщението, то се отнася само до периода на възобновяване на вложения капитал, или, иначе казано — до периода, за който е авансиран капиталът. Ако, вместо да разкрием вътрешното движение на капиталистическия производствен процес, застанем на гледището на завършените явления, тези различия действително ще съвпаднат. При разпределението на обществената принадена стойност между капиталите, вложени в различни отрасли на производството, оказват влияние и различията в периодите, за които е авансиран капиталът (например различната трайност на основния капитал), и различията в органичния състав на капитала (следователно и различието в обръщението на постоянния и променливия капитал). И едното, и другото еднакво съдействуват за изравняване на общата норма на печалбата и за превръщане на стойностите в производствени цени.

Второ. От гледна точка на процеса на обръщението на едната страна стоят средствата на труда: основен капитал, на другата страна — материалът на труда и работната заплата: оборотен капитал. Напротив, от гледна точка на трудовия процес и на процеса на нарастване на стойността на едната страна стоят средствата за производство (средствата на труда и материалът на труда), постоянният капитал; на другата страна — работната сила, променливият капитал. За органическия състав на капитала („Капиталът", книга I, гл. XXIII, 2, стр. 647[55]) е съвсем безразлично едно и също количество стойност на постоянния капитал се състои от много средства на труда и малко материал на труда, или от много материал на труда и малко средства на труда, докато всичко зависи от съотношението между вложения в средства за производство и вложения в работна сила капитал. Напротив: от гледна точка на процеса на обръщението, от гледна точка на различието между основен и оборотен капитал, също така е безразлично в какви отношения дадено количество стойност на оборотния капитал се разделя на материал на труда и работна заплата. От едната гледна точка материалът на

труда попада в една категория със средствата на труда, като противостои на капиталовата стойност, вложена в работна сила. От другата гледна точка частта от капитала, вложена в работна сила, заедно с частта от капитала, вложена в материал на труда, се съединява в една рубрика и противостои на онази част от капитала, която е вложена в средства на труда.

Поради това у Рикардо вложената в материал на труда (суровини и спомагателни материали) част от капиталовата стойност не се явява нито на едната, нито на другата страна. Тя съвсем изчезва. Тя не приляга към категорията основен капитал, тъй като по начина на своето обръщение напълно съвпада с частта от капитала, вложена в работна сила. От друга страна, тя не може да бъде отнесена към оборотния капитал, тъй като с това от само себе си би изчезнало пренесеното от А. Смит и мълчаливо възприетото приравняване на противопоставката: основен и оборотен капитал с противопоставката: постоянен и променлив капитал. Рикардо има твърде силен логически инстинкт, за да не почувствува това, ето защо тази част от капитала съвсем изчезва у него.

Тук трябва да се отбележи, че капиталистът, както се изразява политическата икономия, авансира капитала, влаган в работна заплата, в различни срокове, в зависимост от това, дали тя се изплаща например седмично, месечно, тримесечно и т. н. В действителност работата става тъкмо обратно. Работникът авансира на капиталиста своя труд за седмица, месец, три месеца, в зависимост от това, дали седмично, месечно или тримесечно му се плаща. Ако капиталистът *купуваше* работната сила, вместо да я заплаща след нейното потребление, ако той следователно плащаше на работника работната заплата за ден, седмица, месец или три месеца предварително, би могло да се говори за авансиране за такива периоди от време. Но тъй като той плаща, след като трудът *вече* е продължавал дни, седмици, месеци, вместо да купи и плати труда за периода от време, в течение на който той *трябва* да продължава, то в цялост имаме пред себе си едно капиталистическо quid pro quo*: авансът, даден от работника на капиталиста във вид на труд, се превръща в аванс, даван от капиталиста на работника във вид на пари. Нещата с нищо не се изменят от това, че капиталистът получава обратно от обръщението, или реализира самия продукт или неговата стойност (заедно с въплътената в него принадена стойност) едва след изтичането на по-дълъг или по-къс период, в зависимост от различната продължителност на времето, необходимо за изготвяне на продукта, или от различната продължителност на времето, необходимо за неговото обръщение. За продавача във всеки случай е съвсем безразлично какво купувачът на една стока смята да предприеме с нея. На капиталиста машината не струва по-евтино от това, че той трябва да авансира цялата нейна стойност наведнаж, докато към него същата тази стойност тече обратно от процеса на обръщението само постепенно и на части; също така той не плаща по-скъпо за памука поради това, че стойността на памука влиза изцяло в стойността на изготвения от него продукт и следователно изцяло и наведнаж се възстановява при продажбата на продукта.

* — едно вместо друго. *Ред.*

Да се върнем към Рикардо.

1. Характерната особеност на променливия капитал се състои в това, че определена, дадена (следователно като такава — постоянна) част от капитала, дадена стойностна сума (приемаме, че тя е равна на стойността на работната сила, макар в дадения случай да е безразлично дали работната заплата е равна на стойността на работната сила, дали е по-голяма или по-малка от нея) се обменя срещу самонарастваща по стойност, създаваща стойност сила — работната сила, която не само възпроизвежда платената от капиталиста стойност, но произвежда в същото време принадена стойност, стойност, която по-рано не е съществувала и не е била платена с никакъв еквивалент. Това характерно свойство на вложената в работна заплата част от капитала, което toto coelo* я отличава като променлив капитал от постоянния капитал, изчезва, когато вложената в работна заплата част от капитала се разглежда само от гледна точка на процеса на обръщение и се явява като оборотен капитал, противостоящ на вложения в средства на труда основен капитал. Това произтича вече от обстоятелството, че тогава под една и съща рубрика — под рубриката оборотен капитал — частта от капитала, изразходвана за работна сила, се съединява с вложената в материал на труда част от постоянния капитал и се противопоставя на друга част на постоянния капитал, вложена в средства на труда. Принадената стойност, т. е. тъкмо условието, което превръща вложената стойностна сума в капитал, съвсем изчезва от погледа. Изчезва от погледа и фактът, че онази част от стойността, която вложеният в работна заплата капитал присъединява към продукта, е новопроизведена (следователно е действително възпроизведена), докато частта от стойността, която суровият материал присъединява към продукта, не е новопроизведена, не е действително възпроизведена, а е само запазена в стойността на продукта, консервирана е, и поради това само се появява отново като съставна част от стойността на продукта. Различието, както то изглежда сега от

* — изцяло. *Ред.*

гледна точка на противоположността между оборотен и основен капитал, се състои само в следното: стойността на средствата на труда, употребени за производството на една стока, влиза в стойността на стоката само на части и поради това пак само на части се възстановява чрез продажбата на стоката, а следователно и изобщо се възстановява само на части и постепенно. От друга страна, стойността на работната сила и на предметите на труда (суровини и др.), използвани за произвеждане на стоката, влиза изцяло в стоката и поради това изцяло се възстановява чрез нейната продажба. В този смисъл по отношение на процеса на обръщението едната част от капитала се представя като основен, другата — като текущ, или оборотен капитал. И в двата случая става дума за пренасяне на дадена, авансирана стойност върху продукта и за нейното възстановяване отново чрез продажбата на продукта. Разликата се състои сега само в това, дали пренасянето на стойността, а следователно и възстановяването на стойността, се извършва на части и постепенно, или наведнаж. Заедно с това се заличава решаващото различие между променлив и постоянен капитал, следователно замъглява се цялата тайна на образуването на принадената стойност и на капиталистическото производство, замъгляват се условията, които превръщат в капитал известни стойности и нещата, в които тези стойности са въплътявани. Всички съставни части на капитала се различават тук само по начина на обръщение (а обръщението на стоката има работа естествено само с вече налични дадени стойности); при това положение един отделен начин на обръщение е общ и за капитала, вложен в работна заплата, и за онази част от капитала, която е вложена в суровини, полуфабрикати, спомагателни материали — в противоположност на вложената в средства на труда част от капитала.

Ясно е поради това защо буржоазната политическа икономия инстинктивно се държи за Смитовото объркване на категориите „постоянен и променлив капитал" с категориите „основен и оборотен капитал" и цяло столетие безкритично го приповтаря от поколение на поколение. За нея вложената в работна заплата част от капитала вече никак не се отличава от вложената в суровини част от капитала, и се отличава само формално — само по това, дали извършва обръщението си на части или изцяло заедно с продукта — от постоянния капитал. По такъв начин с един удар се разрушава основата за разбиране действителното движение на капиталистическото производство, а следователно и на капиталистическата експлоатация. Тук става дума само за това, че авансираната стойност се появява отново.

Тази безкритично заета от А. Смит обърканост пречи на Рикардо да развие последователно своята теория. Тя му пречи не само повече, отколкото на по-късните апологети, за чиито цели объркаността на понятията по-скоро съдействува, но и повече, отколкото на самия А. Смит, тъй като Рикардо, противоположно на него, следвайки по същество езотеричното учение на А. Смит против екзотеричния А. Смит, по-последователно и по-проницателно развива стойността и принадената стойност.

У физиократите няма нищо от тази обърканост. Разликата между avances annuelles* и avances primitives** се отнася само до различните периоди на възпроизводство на различните съставни части на капитала и при това специално на земеделския капитал, докато техните възгледи за производството на принадената стойност представляват независима от това разграничение част от тяхната теория, и при това част, която те изтъкват като самата основа на теорията. Образуването на принадена стойност се обяснява тук не от капитала като такъв, а се приписва само на една определена производствена сфера на капитала, на земеделието.

2. Същественото за определението на променливия капитал — а следователно и за превръщането на всяка стойностна сума в капитал — се състои в това, че капиталистът обменя определена, дадена (и в този смисъл постоянна) стойностна величина срещу създаваща стойност сила; определено количество стойност се обменя срещу произвеждането на стойност, срещу процеса на нейното самонарастване. Даденото съществено определение никак не се изменя от това, дали капиталистът плаща на работника в пари или в средства за живот. Изменя се само начинът на съществуване на авансираната от капиталиста стойност, която в единия случай приема формата на пари, с които работникът купува на пазара своите средства за живот, в другия случай, формата на средства за живот, които работникът потребява непосредствено. В действителност развитото капиталистическо производство предполага, че на работника се плаща в пари, тъй като то изобщо предполага производствен процес, опосредствуван от процеса на обръщението, т. е. предполага парично стопанство. Но създаването на принадената стойност — и следователно, капитализацията на авансираната стойностна сума — не произтича нито от паричната, нито от натуралната форма на работната заплата, или на капитала, вложен в купуване на работна сила. То произтича от обмяната на стойност срещу сила, създаваща стойност от превръщането на една постоянна величина в променлива.

По-голямата или по-малка фиксираност на средствата на труда зависи от степента на тяхната дълготрайност, т. е. от физическо

* — „ежегодни аванси". *Ред.*
** — „първоначални аванси". *Ред.*

свойство. В зависимост от степента на дълготрайността им те при равни други условия се изхабяват по-бързо или по-бавно, следователно функционират като основен капитал по-дълго или по-късо време. Но те функционират като основен капитал съвсем не само вследствие на физическото свойство дълготрайност. Суровините в металните фабрики са също така дълготрайни, както и машините, с които се обработват, и по-дълготрайни от някои съставни части на тези машини: кожа, дърво и пр. Въпреки това металът, който служи като суров материал, съставлява част от оборотния капитал, а функциониращото средство на труда, направено може би от същия метал, съставлява част от основния капитал. Така че работата тук не е във физическата природа на веществото; не вследствие на по-малката или по-голяма трайност същият метал един път се поставя под рубриката на основния, друг път под рубриката на оборотния капитал. Тази разлика произтича, напротив, от ролята, която той играе в производствения процес в единия случай като предмет на труда, в другия — като средство на труда.

Функцията на средство на труда в производствения процес изисква изобщо това средство в течение на по-дълъг или по-къс период отново и отново да служи в повтарящи се процеси на труда. Следователно чрез самата негова функция се предписва по-голяма или по-малка дълготрайност на неговия материал. Но дълготрайността на материала, от който то е направено, сама по себе си не го прави основен капитал. Същото вещество като суров материал става оборотен капитал; и у икономистите, които смесват разликата между стоков капитал и производителен капитал с разликата между оборотен капитал и основен капитал, същият материал, същата машина като продукт е оборотен капитал, като средство на труда — основен капитал.

Но макар средството на труда да става основен капитал не вследствие на трайността на веществото, от което е направено, все пак неговата роля като средство на труда изисква то да се състои от сравнително траен материал. Следователно дълготрайността на неговото вещество е условие за неговото функциониране като средство на труда, а заедно с това материална основа на онзи начин на обръщение, който го прави основен капитал. При равни други условия по-голямата или по-малка износваемост на неговия материал слага върху него в по-голяма или по-малка степен печата на фиксираността и следователно се намира в твърде съществена връзка с неговото качество на основен капитал.

Ако пък вложената в работна сила част от капитала се разглежда изключително като оборотен капитал и следователно се противопоставя на основния капитал; ако поради това различията

между постоянен и променлив капитал се смесват с различията между основен и оборотен капитал, то естествено е тъй както веществената реалност на средството на труда представлява съществена основа на неговия характер като основен капитал, от веществената реалност на вложения в работна сила капитал да се извежда неговият характер на оборотен капитал, противостоящ на основния, и след това отново да се определя оборотният капитал по веществената реалност на променливия капитал.

Действителният материал на вложения в работна заплата капитал е самият труд: действуващата, създаваща стойност работна сила, живият труд, който капиталистът е обменил срещу мъртъв овеществен труд и е включил в своя капитал, чрез което намиращата се в негови ръце стойност се превръща в самонарастваща стойност. Но капиталистът не продава тази способност за самонарастване. Тя винаги е само съставна част на неговия производителен капитал, както неговите средства на труда, но съвсем не съставна част на неговия стоков капитал, каквато е например готовият продукт, който той продава. В производствения процес, като съставни части на производителния капитал, средствата на труда не противостоят на работната сила като основен капитал, а материалът на труда и спомагателните вещества не съвпадат с нея като оборотен капитал; и на едните, и на другите работната сила противостои като личен фактор, докато другите са вещни фактори — това от гледна точка на трудовия процес. И едните, и другите противостоят на работната сила като постоянен капитал на променлив капитал — това от гледна точка на процеса на нарастване на стойността. Или, ако тук става дума за веществено различие, доколкото то влияе върху процеса на обръщението, въпросът стои така: от природата на стойността, която не е нищо друго освен овеществен труд, и от природата на функциониращата работна сила, която не е нищо друго освен овеществяващ се труд, следва, че работната сила в периода на нейното функциониране непрекъснато създава стойност и принадена стойност; че онова, което на страната на работната сила ни се представя като движение, като създаване на стойност, на страната на нейния продукт ни се представя във формата на покой, като вече създадена стойност. Ако работната сила вече е извършила своето действие, капиталът не се състои вече от работна сила, от една страна, от средства за производство — от друга. Капиталовата стойност, която е била вложена в работна сила, е сега стойност, която (+принадена стойност) е присъединена към продукта. За да се повтори процесът, необходимо е да се продаде продуктът и с получените пари постоянно отново да се купува работна сила и да се включва в производителния капитал. Това при-

дава на вложената в работна сила част от капитала, както и на вложените в материал на труда и пр. негови части, характер на оборотен капитал в противоположност на капитала, който остава фиксиран в средствата за производство.

Ако, от друга страна, вторичното определение на оборотния капитал, общо за него и за част от постоянния капитал (за суровите и спомагателните материали) бъде превърнато в съществено определение на частта от капитала, вложена в работна сила — а именно, че стойността, вложена в нея, се пренася изцяло върху продукта, в производството на който се потребява тази работна сила, а не постепенно и на части, както е при основния капитал, че тази стойност следователно трябва също така изцяло да бъде възстановена при продажбата на продукта, — то при това и частта от капитала, вложена в работна заплата, веществено трябва да се състои не от функциониращата работна сила, а от веществените елементи, които работникът купува със своята заплата, т. е. от частта от обществения стоков капитал, която влиза в потреблението на работника — от средства за живот. Основният капитал в такъв случай се състои от средства на труда, които се изхабяват сравнително бавно и поради това бавно се възобновяват, а капиталът, вложен в работна сила — от средства за живот, които подлежат на по-бързо заместване.

Обаче границите на по-бързата или по-бавна износваемост се заличават.

„Храната и дрехите, потребявани от работника, зданието, в което той работи, оръдията, които той употребява при своята работа, имат преходен характер. Обаче има огромна разлика във времето, през което тези различни капитали могат да служат в производството: парната машина служи по-дълго от кораба, корабът — по-дълго от дрехата на работника, а дрехата на работника — по-дълго от консумираната от него храна.“[27]

При това Рикардо забравя къщата, в която живее работникът, неговите мебели, неговите оръдия за консумация като ножове, вилици, съдове и пр., които в смисъл на дълготрайност всички имат същия характер, както и средствата на труда. Едни и същи неща, едни и същи категории неща се явяват в един случай като средства за консумация, в друг случай — като средства на труда.

Разликата, по думите на Рикардо, се състои в следното:

27) „The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes.“ — Ricardo: „Principles etc.“, p. 26.

„В зависимост от това, дали капиталът се износва бързо и дали често изисква възпроизводство, или се потребява бавно, той се причислява или към оборотния, или към основния капитал“[28].

Към това той прави бележка:

„Едно несъществено разделение, в което разграничителната линия не може да бъде точно прокарана“[29].

По този начин ние благополучно стигнахме пак при физиократите, у които разликата между „avances annuelles“ и „avances primitives“ беше разликата в продължителността на потреблението, а следователно и във времето на възпроизводството на употребения капитал. Само че това, което у тях е израз на важен за общественото производство феномен и в „Tableau économique“ се привежда и във връзка с процеса на обръщение, тук се превръща само в субективно, и според думите на самия Рикардо, излишно разграничаване.

Щом частта от капитала, вложена в труд, се отличава от частта, вложена в средства на труда, само по периода на своето възпроизводство, следователно по продължителността на своето обръщение; щом едната част се състои от средства за живот, тъй както другата от средства на труда, така че последните се отличават от първите само с по-голямата си дълготрайност, при което и първите, разбира се, на свой ред притежават различни степени на дълготрайност — то естествено differentia specifica* между капитала, вложен в работна сила, и капитала, вложен в средства за производство, съвсем се заличава.

Това съвсем противоречи на учението на Рикардо за стойността, както и на неговата теория за печалбата, която фактически е теория на принадената стойност. Той разглежда различието между основен и оборотен капитал изобщо само доколкото различните количествени съотношения между тях в различните производствени отрасли, при еднакво големи капитали, влияят върху закона за стойността, а именно, той разглежда как вследствие на тези обстоятелства повишаването или понижаването на работната заплата се отразява в цената на продукта. Но даже в ограничените рамки на това изследване, той вследствие на смесването на основен и оборотен капитал с постоянен и променлив прави много големи грешки и в действи-

28) „According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or fixed capital.“

29) „A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn“ [стр. 26].

* — специфичното различие. *Ред.*

телност изхожда в изследването си от съвсем погрешна основа. А именно, 1) доколкото частта от капиталовата стойност, вложена в работна сила, се подвежда под рубриката оборотен капитал, неправилно се разглеждат определенията на самия оборотен капитал и по-специално условията, които подвеждат вложената в труд част от капитала под тази рубрика; 2) става смесване между определението, според което вложената в труд част от капитала е променлив капитал, и онова, според което тя е оборотен капитал в противоположност на основния.

Още от самото начало е очевидно, че определението на вложения в работна сила капитал като оборотен, или текущ, е вторично определение, в което се заличават неговите differentia specifica в производствения процес, защото в това определение, от една страна, капиталите, вложени в труд и в суровини и пр., са равнозначни; рубрика, която отъждествява една част на постоянния капитал с променливия капитал, съвсем пренебрегва differentia specifica на променливия капитал в противоположност на постоянния. От друга страна, частите на капитала, вложени в труд и в средства на труда, макар и да се противопоставят една на друга, то съвсем не с оглед на това, че те по съвсем различен начин влизат в производството на стойността, а само с оглед на това, че и двете пренасят върху продукта своята дадена стойност, само че в различни периоди от време.

Във всички тези случаи става дума за това, *как* дадена стойност, вложена в процеса на производство на стоката — било то работна заплата, цена на суровините или цена на средствата на труда, — се пренася върху продукта, следователно как извършва чрез продукта своето обръщение и чрез продажбата на продукта се възвръща към изходния си пункт, или се възстановява. Единствената разлика се състои тук в това *„как"*, в особения начин на пренасяне, а следователно и на обръщение на тази стойност.

Дали предварително определената с контракт цена на работната сила се плаща в пари или в средства за живот, това не изменя нейния характер на дадена, предварително определена цена. Между това при плащане на работната заплата в пари е очевидно, че самите пари не влизат в производствения процес подобно на средствата за производство, при които не само стойността, но и самото вещество влиза в производствения процес. Ако, напротив, средствата за живот, които работникът купува със своята заплата, непосредствено се подвеждат под една рубрика със суровините и пр. като вещестена форма на оборотния капитал и се противопоставят на средствата на труда, това придава на нещата друг вид. Докато стойността на тези неща, средствата за производство, се пренася в трудовия

процес върху продукта, стойността на други неща, средствата за живот, отново се появява в работната сила, която го е потребила, и чрез функционирането на последната също така се пренася върху продукта. Във всичко това еднакво се касае за просто повторно появяване в продукта на стойности, които са били авансирани през време на производството. (Физиократите приемаха това за сериозно и поради това отричаха, че промишленият труд създава принадена стойност.) Така например Уейланд пише в цитираното вече място[56]:

„Безразлично е в каква форма се появява капиталът отново . . . различните видове храна, облекло и жилище, които са нужни за съществуването и благоденствието на хората, също се изменят. Те се потребяват с течение на времето и тяхната стойност се появява отново" и т. н. („Elements of Polit. Economy", p. 31, 32).

Капиталовите стойности, авансирани за производството във вид на средства за производство и средства за живот, еднакво се появяват тук отново в стойността на продукта. По този начин благополучно се постига превръщането на капиталистическия производствен процес в пълна мистерия и произходът на принадената стойност, която се съдържа в продукта, съвсем изчезва от погледа.

По-нататък, с това се завършва присъщият на буржоазната политическа икономия фетишизъм, който превръща обществения икономически характер, придаван на нещата от обществения производствен процес, в естествен, произтичащ от самата природа на тези вещи характер. Така например „средствата на труда са основен капитал" е схоластично определение, което води до противоречия и бъркотия. Също, както бе показано при изследването на трудовия процес („Капиталът", книга I, глава V), че от ролята, която играят веществените елементи в определен трудов процес във всеки даден случай, от тяхната функция изцяло зависи дали те функционират като средства на труда, материал на труда или продукт. — Точно така средствата на труда са основен капитал само когато производственият процес е изобщо капиталистически производствен процес и следователно средствата за производство са изобщо капитал, притежават икономическата определеност, обществения характер на капитал; и, второ, те са основен капитал само ако пренасят своята стойност върху продукта по един специален начин. Ако не, те си остават средства на труда, без да са основен капитал. Също така спомагателните материали, например торовете, ако предават своята стойност по същия специален начин, както по-голямата част от средствата на труда, стават основен капитал, макар и да не са средства на труда. Тук се касае не за дефинициите, под които могат да бъдат подведени нещата. Касае се за определени функции, които трябва да получат израз в определени категории.

Щом на средствата за живот като такива при всякакви обстоятелства се приписва свойството да бъдат капитал, вложен в работна заплата, то свойството „да поддържа труда“, „to support labour“ {Рикардо, стр. 25}, се превръща в характер, присъщ на този „оборотен“ капитал. Излиза следователно, че ако средствата за живот не биха били „капитал“, те не биха могли да поддържат работната сила; всъщност обаче техният характер като капитал им дава тъкмо свойството да поддържат *капитала* с помощта на чужд труд.

Ако средствата за живот сами по себе си са оборотен капитал — след като последният се е превърнал в работна заплата, — от това следва по-нататък, че величината на работната заплата зависи от отношението между броя на работниците и дадената маса на оборотния капитал — любима теза на икономистите; в действителност обаче масата средства за живот, които работникът извлича от пазара, и масата средства за живот, с които разполага капиталистът за собствено потребление, зависи от отношението между принадената стойност и цената на труда.

Рикардо, както и Бартон[29a]), смесва навсякъде отношението между променлив капитал и постоянен капитал с отношението между оборотен и основен капитал. Ще видим по-късно как това прави погрешно неговото изследване на нормата на печалбата[58].

По-нататък Рикардо отъждествява различието между основен и оборотен капитал с различията, които се образуват в процеса на оборота по други причини:

„По-нататък трябва да се отбележи, че оборотният капитал може да извършва обръщение или да се възвръща при своя вложител в твърде нееднакви периоди от време. Пшеницата, купена от фермера за засяване, е основен капитал в сравнение с пшеницата, купена от пекаря за превръщането ѝ в хляб. Единият я оставя в почвата и може да я получи обратно едва след една година, другият може да даде да я смелят на брашно и да я продаде като хляб на своите купувачи, така че след една седмица неговият капитал да се освободи за възобновяване на същата операция или за започване някоя нова“[30]).

Тук е характерно, че пшеницата, макар като семе да не служи като средство за живот, а като суров материал, се отнася, първо,

[29a]) „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society“. London 1817. Съответно място е цитирано в книга I, стр. 655, бележка 79 [57].

[30]) „It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no returnfor a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week“ (p. 26, 27).

към оборотния капитал, тъй като сама по себе си тя е средство за живот, и, второ, тя се отнася към основния капитал, защото нейното възвръщане се разпростира върху цяла година. Но не самото побавно или по-бързо възвръщане прави дадено средство за производство основен капитал, а определеният начин на пренасяне на неговата стойност върху продукта.

Объркаността, причинена от А. Смит, довежда до следните резултати:

1. Различието между основен и оборотен капитал се смесва с различието между производителен капитал и стоков капитал. Така например една и съща машина е оборотен капитал, ако тя се намира на пазара като стока, и основен капитал, ако е включена в производствения процес. При това остава съвсем непонятно защо определен вид капитал трябва да е основен или оборотен повече от всеки друг вид капитал.

2. Всеки оборотен капитал се отъждествява с капитала, който е вложен или който трябва да бъде вложен в работна заплата. Виж например Дж. Ст. Мил[59] и др.

3. Различието между променлив и постоянен капитал, което още Бартон, Рикардо и др. смесват с различието между оборотен и основен капитал, в края на краищата напълно се свежда до това последното, както е например у Рамсей, у когото всички средства за производство, суровините и т. н., тъй както и средствата на труда, са основен капитал, и само капиталът, вложен в работна заплата, е оборотен капитал[60]. Но тъй като свеждането става в тази форма, не се схваща действителното различие между постоянен и променлив капитал.

4. У най-новите английски, по-специално шотландски икономисти, които разглеждат всичко от неизразимо ограничената гледна точка на банковия служител, у Маклеод[61], Петерсън[62] и др., различието между основен и оборотен капитал се превръща в различие между money at call и money not at call (парични влогове, които могат да бъдат изтеглени без предварително уведомяване, и такива — само след предварително уведомяване).

Глава дванадесета

РАБОТЕН ПЕРИОД

Да вземем два производствени отрасъла, в които е установен еднакво дълъг работен ден, да речем десетчасов трудов процес, например предене на памук и фабрикация на локомотиви. В единия отрасъл всеки ден, всяка седмица излиза определено количество готов продукт, памучна прежда; в другия отрасъл трудовият процес трябва да се повтаря може би в продължение на три месеца, за да се създаде един готов продукт, един локомотив. В единия случай продуктът е делим по своята природа, и една и съща работа ежедневно или ежеседмично започва отново. В другия случай трудовият процес е непрекъснат, обхваща по-голям брой ежедневни трудови процеси, които в своето съединение, в непрекъснатостта на своите операции доставят готов продукт едва след по-дълъг период. Макар продължителността на еднодневния трудов процес тук да е една и съща, все има едно твърде значително различие в продължителността на производствения акт, т. е. в продължителността на повтарящите се трудови процеси, които са необходими, за да се създаде готовият продукт, да се изпрати той като стока на пазара и следователно да се превърне от производителен капитал в стоков капитал. Различието между основен и оборотен капитал няма нищо общо с това. Посоченото различие би съществувало дори ако в двата отрасъла на производството основният и оборотният капитал се влагаха в съвсем еднакви пропорции.

Тези различия в продължителността на производствения акт се наблюдават не само между различни производствени сфери, но и в една и съща производствена сфера, в зависимост от размерите на продукта, който се изготвя. Обикновена жилищна сграда може да

се построи за по-кратко време от една по-голяма фабрика и поради това ще изисква по-малък брой непрекъснати трудови процеси. Ако построяването на един локомотив отнема три месеца, построяването на броненосец изисква една или няколко години. Производството на зърнени храни отнема почти цяла година, производството на рогат добитък — няколко години, отглеждането на гора може да обхване период от 12 до 100 години; едно шосе може да бъде прокарано за няколко месеца, а построяването на железопътна линия изисква години; обикновен килим се изработва може би за една седмица, гобленът се изработва за години и т. н. Различията в продължителността на производствения акт варират следователно до безкрайност.

Различието в продължителността на производствените актове очевидно следва при равни капиталовложения да предизвика различие в скоростта на оборота на капитала, т. е. различие в периодите, за които се авансира даден капитал. Да приемем, че машинната предачница и локомотивният завод прилагат еднакво големи капитали, че делението на капитала на постоянен и променлив е еднакво, както и това на основна и оборотна съставни части на капитала, найпосле нека работният ден да е еднакво дълъг и в еднаква пропорция да се разделя на необходим и принаден труд. Освен това, за да отстраним всички обстоятелства, произтичащи от процеса на обръщението и неотнасящи се към дадения случай, да приемем, че преждата и локомотивите се фабрикуват по поръчка и се заплащат при доставянето на готовия продукт. В края на седмицата, при предаване на готовата прежда, фабрикантът-предач (ние оставяме тук принадената стойност настрана) получава обратно вложения оборотен капитал и заедно с това изхабената част от основния капитал, която е влязла в стойността на преждата. Следователно той може със същия капитал отново да повтори същия кръгооборот. Той е завършил своя оборот. Фабрикантът на локомотиви, напротив, трябва в течение на три месеца всяка седмица да влага все нов капитал в работна заплата и сурови материали и едва след изтичането на три месеца, след предаването на локомотива, оборотният капитал, който постепенно е бил влаган през това време в един и същ производствен акт, за изготвянето на една и съща стока, отново приема форма, в която може пак да започне своя кръгооборот; също така и изхабяването на машините в течение на тези три месеца се възстановява едва сега. Авансирането на единия е за една седмица, това на другия е равно на седмичното авансиране, умножено на 12. Ако приемем, че всички други условия са равни, единият трябва да има на разположение дванадесет пъти по-голям оборотен капитал от другия.

Обстоятелството, че седмично авансираните капитали са равни, няма тук никакво значение. Каквато и да е големината на авансирания капитал, в единия случай той се авансира само за една седмица, в другия случай — за дванадесет седмици, и едва след изтичането на тези срокове с тях може да се оперира отново, като се повтори същата операция или се започне някаква друга.

Разликата в бързината на оборота, или в срока, за който трябва да се авансират отделните капитали и до изтичането на който същата капиталова стойност не може да служи за нов трудов процес или нов процес на нарастване на стойността, произтича тук от следното.

Да приемем, че построяването на локомотив или на някаква друга машина отнема 100 работни дни. По отношение на работниците, заети в предене и в машиностроене, тези 100 работни дни образуват прекъсната (diskrete) величина, състояща се съгласно предпоставката от 100 следващи един след друг отделни десетчасови трудови процеси. Но по отношение на продукта — машината — 100-те работни дни образуват непрекъсната величина, така да се каже, един работен ден от 1 000 работни часа, един единствен производствен акт. Такъв работен ден, образуван от редица последователни повече или по-малко многобройни и взаимно свързани работни дни, аз наричам *работен период*. Когато говорим за работен ден, ние разбираме продължителността на работното време, в течение на което работникът трябва всекидневно да изразходва своята работна сила, всекидневно да работи. Ако говорим за работен период, това означава броя свързани помежду си работни дни, необходим в определен производствен отрасъл за получаване на готов продукт. Продуктът на всеки работен ден е тук само частичен продукт, който ден след ден продължава да се изработва и едва в края на по-дългия или по-късия период на работното време придобива своя завършен вид, става готова потребителна стойност.

Поради това прекъсванията, нарушенията на обществения производствен процес, например вследствие на кризи, оказват съвсем различно влияние върху онези продукти на труда, които по своята природа са делими, и върху онези, които изискват за своето производство по-дълъг, свързан период. След днешното производство на определено количество прежда, въглища и т. н. в единия случай утре няма да последва ново производство на прежда, въглища и т. н. Иначе стои обаче работата с корабите, зданията, железопътните линии и т. н. Тук не само се прекъсва работата, но се прекъсва и един свързан производствен акт. Ако строежът не се продължава, средствата за производство и трудът, които са потребени за неговото извършване, са напразно изразходвани. И дори да бъде възобновен след това, в междинния период неизбежно ще станат повреди.

В продължение на целия работен период като че ли на слоеве се натрупва онази част от стойността, която основният капитал всекидневно отдава на продукта до неговата пълна зрелост. И тук в същото време се проявява практическата важност на различието между основен и оборотен капитал. Основният капитал се авансира в производствения процес за по-дълго време, не е нужно той да се възобновява преди изтичането на този може би многогодишен период. Обстоятелството дали парната машина пренася своята стойност всекидневно на части върху преждата, продукта на делим трудов процес, или тя в течение на три месеца я предава на локомотив, продукт на непрекъснат производствен акт, никак не се отразява върху влагането на капитала, необходим за покупката на парната машина. В единия случай нейната стойност тече назад на малки дози, например седмично, в другия — на по-големи части, например на всеки три месеца. Но и в двата случая възобновяването на парната машина става може би едва след 20 години. Щом всеки отделен период, в течение на който стойността на парната машина се връща обратно на части чрез продажбата на продукта, е по-къс от периода на нейното собствено съществуване, машината продължава да функционира в производствения процес в течение на няколко работни периоди.

Иначе стои работата с оборотните съставни части на авансирания капитал. Работната сила, купена за тази седмица, е изразходвана през тази седмица и се е опредметила в продукта. Тя трябва да бъде заплатена в края на тази седмица. И това влагане на капитал в работна сила се повтаря всяка седмица в течение на трите месеца, без изразходването на тази капиталова част в една седмица да избавя капиталиста от необходимостта следващата седмица отново да купува труд. За заплащане на работна сила всяка седмица трябва да се изразходва нов добавъчен капитал и ако се абстрахираме от всички кредитни отношения, капиталистът трябва да е в състояние да плаща работна заплата за три месеца, макар фактически да я плаща само на седмични части. Същото се отнася и до другата част на оборотния капитал, суровите и спомагателните материали. Един слой труд след друг се напластяват върху продукта. Не само стойността на изразходваната работна сила, но и принадена стойност непрекъснато се пренася върху продукта в течение на трудовия процес, но върху продукт още неготов, още неприел формата на готова стока и следователно неспособен за обръщение. Същото важи и за капиталовата стойност, която на

слоеве се пренася върху продукта от суровините и спомагателните материали.

В зависимост от по-голямата или по-малка продължителност на работния период, определяна от специфичната природа на изготвяния продукт или на полезната цел, която се преследва при неговото изготвяне, са необходими постоянни добавъчни влагания на оборотен капитал (работна заплата, сурови и спомагателни материали), при което нито една част от тях не се намира във форма, способна за обръщение, и следователно не може да служи за възобновяване на същата операция; напротив, всяка част последователно се закрепява в сферата на производството като съставна част на образуващия се продукт, свързва се във формата на производителен капитал. Но времето на оборота е равно на сумата от времето на производството и времето на обръщението на капитала. Следователно удължаването на времето на производството намалява скоростта на оборота на капитала в същата степен, както удължаването на времето на обръщението. Но в дадения случай е необходимо да се обърне внимание на две обстоятелства.

Първо: по-продължителното пребиваване в сферата на производството. Така например капиталът, авансиран първата седмица за труд, сурови материали и т. н., както и частите от стойността на основния капитал, пренесени върху продукта, в течение на целия тримесечен период остават свързани в сферата на производството и като включени в едва-що образуващ се, още неготов продукт, не могат да встъпят в процеса на обръщението като стока.

Второ: тъй като работният период, необходим за производствения акт, продължава три месеца и в действителност съставлява само един свързан трудов процес, всяка седмица нова част оборотен капитал трябва да се прибавя към предидущия. По този начин масата на последователно авансирания добавъчен капитал расте с удължаването на работния период.

Ние приехме, че капиталите, вложени в памукопредачеството и в машиностроенето, са еднакво големи, че тези капитали в еднаква пропорция се делят на постоянен и променлив капитал, както и на основен и оборотен, че работните дни са еднакво дълги, накратко, че са еднакви всички условия, с изключение на продължителността на работния период. В първата седмица вложенията в двата случая са еднакво големи, но продуктът на фабриканта-предач може да бъде продаден, с получените пари може да бъде купена нова работна сила, нови суровини и т. н., накратко, производството може да се води по-нататък в същия мащаб. Фабрикантът на машини, напротив, едва след изминаването на три месеца, когато неговият продукт е вече напълно готов, може да превърне в пари оборотния капитал, изразходван в

първата седмица, и отново да оперира с него. И така, първо, има разлика в обратния приток на едно и също количество вложен капитал. Второ: в течение на трите месеца в преденето и в машиностроенето са приложени еднакво големи производителни капитали, но величината на разходите на капитал е съвсем различна за фабриканта-предач и за машиностроителя, тъй като един и същ капитал в единия случай се възобновява бързо и следователно може отново да повтори същата операция; в другия случай той се възобновява само сравнително бавно и следователно до момента на неговото възобновяване нови количества капитал трябва постоянно да се прибавят към старите. Така че различни са периодите, в течение на които се възобновяват определени части от капитала, или различни са периодите, за които се авансира капиталът; различни са също така и масите на капитала (макар ежедневно и ежеседмично да се прилагат еднакви капитали), които трябва да бъдат авансирани в зависимост от дължината на работния процес. Това обстоятелство трябва да бъде отбелязано, защото в някои случаи, като например в случаите, които ще разгледаме в следващата глава, продължителността на времето, за което се авансира капиталът, може да расте, без да расте пропорционално капиталът, който се авансира. Капиталът трябва да се авансира за по-дълго време и по-големи количества капитал се свързват във формата на производителен капитал.

На по-малко развитите стъпала на капиталистическото производство предприятията, които изискват дълъг работен период и следователно големи капиталовложения за продължително време, особено ако те са осъществими само в крупен мащаб, се водят или съвсем некапиталистически, а на обществена или държавна сметка, като например прокарването на пътища, канали и пр. (в предишните времена те в по-голямата си част са били прокарвани с принудителен труд, доколкото се касае до работната сила). Или пък такива продукти, чието произвеждане изисква сравнително дълъг работен период, само в нищожна своя част се фабрикуват със средства на самите капиталисти. Например при постройката на жилищна сграда частното лице, за което тя се предназначава, дава отвреме-навреме аванси на строителния предприемач. С това то фактически заплаща сградата на части, в степента, в която напредва производственият процес. Напротив, в епохата на развития капитализъм, когато, от една страна, значителни маси капитал се съсредоточават в ръцете на отделни лица, а, от друга страна, наред с отделните капиталисти се появява асоциираният капиталист (акционерните дружества) и в същото време се развива кредитното дело, капиталистическият строителен предприемач само по изключение построява сгради за отделни частни лица по поръчка. Работата му е да строи за

пазара редица сгради, цели градски квартали, тъй както отделни капиталисти строят железници като предприемачи.

Какъв преврат е предизвикало капиталистическото производство в лондонското сградостроителство, узнаваме от сведенията на един предприемач, дадени пред комисията за банките в 1857 г. В неговите младини, казва той, къщите се строели обикновено по поръчка, като разходите се изплащали на предприемача постепенно, при завършването на отделните стадии на строежа. За спекулация се строело само малко; предприемачите се впускали в това главно за да създадат редовна заетост за своите работници, та по този начин да не позволяват те да се разпръснат. За последните 40 години всичко това се е изменило. По поръчка се строи вече много малко. Който се нуждае от нова къща, си избира една от онези, които са построени със спекулативна цел или още се намират в строеж. Предприемачът работи вече не за клиента, а за пазара; подобно на всеки друг промишленик той трябва да има готови стоки на пазара. Докато преди един предприемач имаше в строеж за спекулация може би, да речем, три или четири къщи едновременно, сега той трябва да купи (т. е. според континенталния начин на изразяване да наеме обикновено за 99 години) значителен участък земя, да издигне на него 100 или 200 къщи и по този начин да се впусне в предприятие, което надхвърля от двадесет до петдесет пъти неговото състояние. Средства се получават чрез ипотеки, при което парите постъпват у предприемача в степента, в която напредва строежът на отделните къщи. Ако настъпи криза, която спъва изплащането на авансите, обикновено пропада цялото предприятие; в най-добрия случай къщите остават недостроени до по-благоприятни времена; в най-лошия те се продават на публичен търг на половин цена. Без спекулативен строеж, и то в крупен мащаб, сега не може да преуспее нито един предприемач. Печалбата от самите строежи е извънредно нищожна; главната изгода се състои в повишаване на поземлената рента, в умелия избор и използване на застрояваната площ. Чрез такава спекулация, която предвижда търсенето на сгради, е построена цялата Белгравия и Тибурния, както и многото хиляди вили в околностите на Лондон. (Съкратено изложение из „Report from the Select Committee on Bank Acts“. Част I, 1857. Evidence, въпроси 5413—5418, 5435—5436).

Извършването на работи със значително дълъг работен период и в широк мащаб попада изцяло в ръцете на капиталистическата промишленост едва когато концентрацията на капитала е вече твърде значителна и когато, от друга страна, развитието на кредитната система дава на капиталиста удобната възможност да авансира, а следователно и да рискува чужд капитал вместо свой собствен. Но

от само себе си се разбира, че обстоятелството дали авансираният за производството капитал принадлежи или не принадлежи на този, който го прилага, не оказва никакво влияние върху скоростта на оборота и върху времето на оборота на капитала.

Условията, които увеличават продукта на отделния работен ден, каквито са кооперацията, разделението на труда, прилагането на машини, в същото време съкращават работния период при свързани помежду си производствени актове. Така машините съкращават периода на строеж на сгради, мостове и пр.; жътварките, вършачките и пр. съкращават работния период, необходим за да се превърне узрялото зърно в готова стока. Усъвършенствуваното корабостроене, като увеличава скоростта на корабите, съкращава времето на оборота на авансирания в корабоплаването капитал. Но тези подобрения, съкращавайки работния период, а заедно с това и времето, за което трябва да бъде авансиран оборотният капитал, обикновено са свързани с увеличено влагане на основен капитал. От друга страна, в някои отрасли работният период може да бъде съкратен посредством просто разширяване на кооперирането; строежът на железопътна линия например се съкращава, ако бъдат поставени на крак големи работнически армии, които започват да работят изведнаж на много места. Времето на оборота тук се съкращава чрез нарастване на авансирания капитал. Повече средства за производство и повече работна сила трябва да бъдат обединени под командата на капиталиста.

И така, съкращаването на работния период е свързано най-вече с увеличение на капитала, авансиран за скъсеното време, така че в степента на намаляването на срока, за който се авансира капиталът, нараства масата на капитала, който се авансира. Предвид на това трябва да се припомни, че независимо от наличната маса на обществения капитал, всичко зависи от степента, в каквато са раздробени или съсредоточени в ръцете на отделните капиталисти средствата за производство и средствата за живот или разпореждането с тях, следователно какви размери е достигнала вече концентрацията на капитала. Доколкото кредитът спомага за концентрацията на капитала в едни ръце, ускорява я и я повишава, дотолкова той спомага за съкращаване на работния период, а следователно и на времето на оборота.

В производствените отрасли, където работният период, бил той непрекъснат или прекъснат, се предписва от определени природни условия, неговото съкращаване с посочените по-горе средства е неосъществимо.

„Изразът „по-бърз оборот“ не може да се приложи към добива на зърнени храни, тъй като тук е възможен само един оборот в годината. Що се отнася до

скотовъдството, ние бихме желали просто да попитаме: как може да се ускори оборотът на две — или тригодишни овце или на четири — или петгодишни волове?" (W. Walter Good: „Political, Agricultural and Commercial Fallacies". London 1866, стр. 325.)

Необходимостта да се получат по-скоро свободни пари (например за твърдо установени плащания като данъци, поземлена рента и др.) разрешава този въпрос по такъв начин, че добитъкът например се продава и коли с голяма загуба за земеделието, преди да е достигнал икономически нормалната възраст; това довежда в края на краищата до покачване на цената на месото.

„Хората, които по-рано се занимаваха главно с отглеждане на добитък, използвайки през лятото пасището midland counteis*, а през зимата яслите в източните графства..., в резултат на колебанията и спадането на цените на зърнените храни са изпаднали дотам, че сега се радват, ако успеят да изкарат нещо от високите цени на маслото и сиренето; първото те всяка седмица изнасят на пазара, за да покрият текущите разходи; срещу последното те вземат аванси от закупчик, който вдига сиренето, щом то стане годно за превоз, и, разбира се, определя свои цени. По тази причина, както и вследствие на това, че селското стопанство се управлява от законите на политическата икономия, телетата, които преди от районите, водещи млечно стопанство, се изпращаха на юг за угояване, сега се колят масово, често едва навършили осем-десет дни, в кланиците на Бирмингам, Манчестер, Ливерпул и други съседни големи градове. Ако не беше обложен с данък малцът, не само фермерите щяха да получат повече печалба и по такъв начин биха могли да задържат младия си добитък, докато той стане по-възрастен и по-тежък, но и хората, които нямат крави, биха могли да употребяват вместо мляко малц за отхранване на телета и сегашният ужасяващ недостиг на млад добитък... би бил в значителна степен отстранен. Сега, когато на тези дребни стопани се препоръчва да отхранват телета, те казват: ние много добре знаем, че отхранването с мляко ще оправдае разноските, но, първо, трябва да харчим пари, а ние не можем да направим това, и второ — ще трябва дълго да чакаме, за да получим отново парите си, докато при млекопроизводителното стопанство ги получаваме веднага" (пак там, стр. 11, 12).

Ако удължаването на оборота има такива последици дори за по-дребните английски фермери, лесно е да си представим какви затруднения трябва да предизвика то сред дребните селяни на континента.

В съответствие с продължителността на работния период, следователно и на периода от време, необходим за изготвяне на годна за обръщение стока, частта от стойността, пренасяна на слоеве от основния капитал върху продукта, се натрупва и обратният приток на тази стойност се забавя. Но това забавяне не предизвиква ново влагане на основен капитал. Машината продължава да действува в производствения процес независимо от това, дали по-бавно или по-бързо тече назад в парична форма възстановяването на изхабената ѝ част. Иначе стои работата с оборотния капитал. Не само вложеният

* — централни графства. *Ред.*

капитал трябва да бъде обвързан в съответствие с продължителността на работния период за по-дълго време, но трябва също така постоянно да се авансира нов капитал за работна заплата, суровини и спомагателни материали. Забавеният обратен приток оказва върху основния и оборотния капитал различно влияние. Независимо от това, дали обратният приток е по-бавен или по-бърз, основният капитал продължава да действува. Напротив, оборотният капитал при забавен обратен приток губи способност да функционира, щом е блокиран във формата на непродаден или неготов, непригоден още за продажба продукт и не е налице добавъчен капитал, за да бъде възстановен in natura. —

„Докато селянинът умира от глад, неговият добитък процъфтява. Имаше обилни дъждове и израсна богат тревен фураж. Индийският селянин ще умре от глад до своя угоен вол. Изискванията на суеверието са сурови по отношение на отделния индивид, но те са насочени към запазване на обществото като цяло; запазването на работния добитък осигурява правилния ход на земеделието, а с това и източниците на бъдещите средства за съществуване и на бъдещото богатство. Може да звучи сурово и тъжно, но така е: в Индия е по-лесно да се замести човек, отколкото вол". (Return, East India, Madras and Orissa Famine, p. 44, № 4)

Сравнете с това изречението из „Манавадхармашастра"[63].

„Самопожертвуването на живота без възмездие, за да се запази животът на жрец или на крава... може да осигури блаженството на тези родове от низък произход."

Разбира се, невъзможно е да се достави на пазара петгодишно животно, преди то да е навършило пет години. Но в известни граници е възможно, чрез изменение на начина на отглеждане на животните, да се подготвят те в по-кратко време за тяхното предназначение. Това именно бе постигнато от Бейкуел. Преди английските овце, както още до 1855 г. и френските, не бяха годни за клане преди четвъртата или петата година. По системата на Бейкуел овцата може да бъде отхранена за една година и във всеки случай преди изтичането на две години пораства напълно. Чрез старателен отбор Бейкуел, фермер от Дишлей — Грендж, доведе костния скелет на овцете до минимума, необходим за тяхното съществуване. Неговите овце бяха наречени нюлайстерски.

„Овцевъдът сега може да продаде на пазара три овце за същото време, което преди беше нужно за отглеждане на една овца, и то овца, у която частите, които дават най-много месо, са по-дебели, по-закръглени, по-силно развити. Почти цялото им тегло е чисто месо"(Lavergne: „The Rural Economy of England etc.", 1855, p. 20.)

Методите, които съкращават работния период, са само в много различна степен приложими в различните производствени отрасли и не изравняват разликата в продължителността на различните работни

периоди. Така в нашия пример прилагането на нови работни машини може абсолютно да съкрати работния период, необходим за изготвянето на един локомотив. Но ако в същото време усъвършенстваният процес на предене още по-бързо увеличава количеството на всекидневно и седмично даваиия готов продукт, то относително, в сравнение с преденето, дължината на работния период в машиностроенето ще се увеличи.

Глава тринадесета

ПРОИЗВОДСТВЕНО ВРЕМЕ

Работното време е винаги производствено време, т. е. време, през което капиталът е обвързан в сферата на производството. Напротив, не всяко време, през което капиталът се намира в производствения процес, непременно е поради това и работно време.

Тук не става дума за прекъсвания на трудовия процес, които са обусловени от естествените граници на самата работна сила, макар да видяхме какъв важен мотив за неестествено удължаване на трудовия процес и за непрекъсната дневна и нощна работа е вече самият факт, че основният капитал — фабричните здания, машините и пр. — стои неизползван през време на прекъсвания на трудовия процес [64]. Тук става дума за прекъсване, независимо от дължината на трудовия процес, обусловено от самата природа на продукта и от начина на неговото изготвяне, за прекъсване, през време на което предметът на труда е подложен на по-късо или по-дълго траещи природни процеси, трябва да претърпи физически, химически, физиологически изменения, през време на които трудовият процес напълно или отчасти е спрян.

Така младото вино трябва първо известно време да претърпи ферментация и след това отново да отлежава известно време, за да достигне определена степен на съвършенство. В много производствени отрасли продуктът трябва да бъде подложен на изсушаване, като например в грънчарството, или на известни влияния, които изменят химическите му свойства, като например в белилното производство. Зимната пшеница се нуждае, може би, от девет месеца, за да узрее. Между сеитбата и жътвата трудовият процес почти съвсем се прекъсва. В лесовъдството след завършване на засаждането и

необходимите за него подготвителни работи семената се нуждаят, може би, от сто години, за да се превърнат в готов продукт; през целия този период те се нуждаят само от сравнително незначително въздействие на труда.

Във всички тези случаи през голяма част от времето на производството добавъчен труд се прибавя само от време на време. Описаните в предшествуващата глава условия, при които към вече вложения в производствения процес капитал трябва да се прибавя нов допълнителен капитал и труд, са налице тук само с по-дълги или по-кратки прекъсвания.

Следователно във всички тези случаи производственото време на авансирания капитал се състои от два периода: един период, през който капиталът се намира в трудовия процес; втори период, през който формата на съществуване на капитала — тази на още неготов продукт — е предоставена на въздействието на природни процеси, без да се намира в трудовия процес. Нещата не се изменят от това, че двата тези периода могат частично да се кръстосват и да се вмъкват един в друг. Работният период и производственият период тук не се покриват. Производственият период е по-дълъг от работния период. Но едва след завършването на производствения период продуктът е готов, узрял и следователно може да бъде превърнат от формата на производителен капитал във формата на стоков капитал. Съответно на продължителността на онази част от производственото време, която не е работно време, се удължава следователно и периодът на оборота на капитала. Доколкото производственото време, което надхвърля работното време, не е определено веднаж завинаги от дадени природни закони, както е при узряването на зърнените храни, израстването на дъба и т. н., периодът на оборота често може повече или по-малко да се съкращава чрез изкуствено съкращаване на производственото време. Това става например при въвеждане на химическото избелване вместо избелването на поляна, въвеждането на по-съвършени сушилни апарати в сушилния процес. Така е при дъбенето, където при стария метод проникването на дъбилната киселина в кожите е изисквало 6—18 месеца, а при новия, при който се употребява въздушна помпа, тази операция се е съкратила на $1^1/_2$—2 месеца (J. G. Courcelle — Seneuil. „Traitè thèorique et pratique des Entreprises industrielles etc., Paris, 1857“, 2 ed.). Най-ярък пример на изкуствено съкращаване на производствено време, запълнено с природни процеси, дава историята на железодобивното производство — по-специално превръщането на чугуна в стомана — през последните сто години, като се почне от откритото през 1780 г. пудлинговане и се стигне до съвременния бесемеров процес и другите въведени оттогава най-нови методи.

Времето на производството се е съкратило извънредно много, но в същата степен се е увеличило влагането на основен капитал.

Своеобразен пример на отклонение на производственото време от работното време представлява американската фабрикация на обущарски калъпи. Тук значителна част от разноските произтичат от това, че дървото трябва да съхне до 18 месеца, за да не се изкривява след това готовия калъп, да не изменя своята форма. През това време дървото не се подлага на никакъв друг трудов процес. По този начин периодът на оборота на вложения капитал се определя не само от времето на самата фабрикация на калъпите, но и от времето, през което капиталът трябва да стои неизползван в съхнещото дърво. То се намира 18 месеца в производствения процес, преди да може да влезе в същински трудов процес. Този пример показва в същото време колко различни могат да бъдат периодите на оборота на различните части на целия оборотен капитал вследствие на обстоятелства, които възникват не в сферата на обръщението, а в процеса на производството.

Особено ясно изпъква разликата между производствено време и работно време в селското стопанство. В нашия умерен климат земята ражда жито един път в годината. Съкращаването или удължаването на производствения период (средно деветмесечен за зимниците) зависи на свой ред от сменяването на добри и лоши години, поради това не може да бъде точно определено и контролирано предварително, както в същинската промишленост. Само странични продукти като мляко, сирене и пр. могат да бъдат произведени и продадени в по-къси периоди. В сравнение с това работното време ни се представя в следния вид:

„В различните райони на Германия — в зависимост от изменящите се климатически и други оказващи въздействие условия — може да се приеме следният брой на работните дни за трите главни работни периода: за пролетния период от края на март или началото на април до средата на май, 50—60 работни дни; за летния период от началото на юни до края на август, 65—80; и за есенния период от началото на септември до края на октомври или средата, или края на ноември, 55—75 работни дни. На зимата се падат само такива работи, които могат да се извършват през това време, като извозване на тор, на дърва, отиване на пазар, докарване на строителни материали и т. н.“ (F. Kirchhof: „Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre“. Dresden 1852, s. 160).

Поради това колкото по-неблагоприятен е климатът, толкова по-къс става работният период в селското стопанство, следователно толкова по-кратко става и времето, за което се влага капитал и труд. Например Русия. Там в някои северни области полските работи са възможни само в течение на 130—150 дни в годината. Лесно е да си представим каква загуба би било за Русия, ако 50 от 65 милиона население на нейната европейска част би

оставало незаето шестте или осемте зимни месеци, когато трябва да се прекратяват всякакви полски работи. Вън от 200 000 селяни, които работят в 10 500 фабрики, в селата на Русия навсякъде се е развила своя домашна промишленост. Има села, в които всички селяни поколение след поколение са тъкачи, кожари, обущари, шлосери, ножари и пр.; това се наблюдава особено в губерниите Московска, Владимирска, Калужска, Костромска и Петербургска. Между другото тази домашна промишленост вече все повече и повече се принуждава да служи на капиталистическото производство: на тъкачите например основата и вътъкът се доставят от закупчиците непосредствено или при посредничеството на търговски агенти (съкратено по „Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc.“ 1865, p. 86, 87, № 8.). Оттук се вижда, как несъвпадането на производствен период и работен период, при което последният образува само част от първия, е естествената основа за обединяване на земеделието със спомагателни селски промишлености и как, от друга страна, тези последните на свой ред дават опорна точка на капиталиста, който отначало прониква тук като закупчик. Когато капиталистическото производство по-късно завършва отделянето на манифактурата от земеделието, селският работник става все повече и повече зависим от чисто случайни странични занятия и от това неговото положение се влошава. За капитала, както ще видим по-късно, всички различия в оборота се изглаждат. За работника — не.

В повечето отрасли на същинската промишленост като минното дело, транспорта и т. н., производството върви равномерно, година след година се работи равно работно време и — ако оставим настрана колебанията на цените, нарушенията в хода на сделките и пр. като ненормални прекъсвания — разходите за капитала, който влиза във всекидневния процес на обръщение, също се разпределят равномерно по време. Също така, при неизменни други условия на пазара, обратният приток на оборотния капитал или неговото възобновяване в течение на годината се разпределя на равномерни периоди. Напротив, при капиталовложенията, при които работното време е само част от производственото време, в различните периоди на годината оборотният капитал се изразходва с голяма неравномерност, докато неговият обратен приток става само наведнаж, в момента, определян от природните условия. При това тук, при еднакъв мащаб на предприятието, т. е. при еднаква величина на авансирания оборотен капитал, последният трябва да се авансира наведнаж в по-големи маси и за по-дълго време, отколкото в предприятията с непрекъснати работни периоди. Продължителността на живота на основния капитал тук също така значително се отличава от времето,

в което той действително функционира производително. Естествено, при разлика между работното време и производственото време, то и времето на потреблението на приложения основен капитал постоянно се прекъсва за по-дълги или по-къси периоди, както е например в земеделието с работния добитък, сечивата и машините. Доколкото този основен капитал се състои от работен добитък, той непрекъснато изисква еднакви или почти еднакви разходи на фураж и пр. и през времето, когато добитъкът работи, и през времето, когато не работи. При мъртвите средства на труда неупотребата също така се придружава от известно обезценяване. Следователно продуктът изобщо се оскъпява, щом предаването на стойността върху продукта се изчислява не само за времето, когато основният капитал функционира, но и за времето, през което той губи стойност. В тези производствени отрасли бездейността на основния капитал, независимо от това, дали тя е свързана с текущи разходи или не, е също така условие за неговото нормално приложение, както например загубата на известно количество памук при преденето; също така във всеки трудов процес, извършващ се при нормални технически условия, непроизводителните, но неизбежни разходи на работна сила също така влизат в сметката, както и производителните. Всяко усъвършенствуване, което намалява непроизводителния разход на средства на труда, суровини и работна сила, в същото време намалява и стойността на продукта.

В селското стопанство се съединяват и сравнително продължителен работен период, и голяма разлика между работно време и производствено време. Ходскин вярно отбелязва по този повод:

„Разликата във времето“ (макар че той не различава тук работно време от производствено време), „което е необходимо, за да се изготвят продуктите на селското стопанство, и времето, което се изисква в другите отрасли на труда, е главната причина за голямата зависимост на селските стопани. Те не могат да доставят своите стоки на пазара за по-късо време от една година. През цялото това време те трябва да вземат на кредит от обущаря, шивача, ковача, коларя и разните други производители, от чиито продукти те се нуждаят и чиито продукти могат да бъдат изготвени в малко дни или седмици. Вследствие на това естествено обстоятелство и вследствие на по-бързото увеличение на богатството в другите отрасли на труда собствениците на земя, които са монополизирали земята на цялата държава, като извън това са присвоили и монопола на законодателството, все пак не са в състояние да спасят себе си и своите слуги и арендатори от участта да бъдат най-зависимите хора в страната“ (Thomas Hodgskin: „Popular Political Economy“. London 1827, p. 147, бележката).

Всички методи, чрез които в земеделието, от една страна, се разпределят по-равномерно разходите за работна заплата и средства на труда през годината, от друга страна, се съкращава времето на оборота, като например при отглеждането на различни култури

и създаването по такъв начин възможност за получаване на разновременни реколти в течение на годината — всички тия методи изискват увеличаване на вложения в производството оборотен капитал, изразходван за работна заплата, торове, семена и пр. Така става при преминаване от триполно стопанство с угар към плодосменно без угар. Така става във Фландрия при cultures dérobées.

„При cultures dérobées се въвеждат кореноплодни; едно и също поле първо дава зърнени храни, лен, рапица за задоволяване потребностите на човека, а след жътвата то се засява с кореноплодни за храна на добитъка. Тази система, при която рогатият добитък през всичкото време може да остава в обора, дава значително натрупване на тор и става по такъв начин основа на плодосменното стопанство. В песъчливите местности повече от една трета от обработените площи са с cultures dérobées; получава се същото, както ако размерите на обработената площ биха се увеличили с една трета."

Наред с кореноплодните се отглеждат детелина и други фуражни треви.

„Земеделието, доведено до такава интензивност, при която то преминава в градинарство, изисква, разбира се, сравнително значително влагане на капитал. В Англия капиталовложенията се изчисляват на 250 франка на хектар. Във Фландрия нашите селяни биха намерили по всяка вероятност капиталовложение от 500 франка на хектар за твърде незначително" (Essais sur l'Economie Rurale de la Belgique par Emile de Laveleye". Paris 1863, p. 45, 46, 48).

Да вземем на края лесовъдството.

„Производството на дърво съществено се отличава от повечето други производства по това, че при него силата на природата действува самостоятелно и при естественото обновяване не е потребна силата на човека или на капитала. Впрочем и там, където горите се обновяват изкуствено, влагането на силата на човека и на капитала в сравнение с действието на природните сили е само незначително. Освен това горага може да расте добре на такива почви и места, където не растат зърнени храни или производството им е неизносно. Но лесовъдството изисква в същото време, при правилно стопанисване... по-голяма площ, отколкото зърнената култура, тъй като на малки парцели горага не може да се раздели на правилни участъци, по-голямата част от допълнителните доходи се губят, по-трудно е опазването на горага и т. н. Обаче производственият процес е свързан с такива дълги срокове, че той надхвърля рамките на плановете на едно частно стопанство, в отделни случаи дори границите на един човешки живот. Капиталът, вложен в придобиване на горски участъци."

(при обществено производство този капитал отпада и въпросът е само колко земя може да откъсне обществото от орната и пасищна земя за лесовъдство),

„дава доходоносни плодове едва след изтичането на дълго време и извършва оборот само отчасти, а пълният оборот при някои сортове дървета изисква до 150 години. Освен това правилното водене на горско стопанство изисква постоянен запас от неизсечена гора, който надхвърля годишното ползване 10—40 пъти. Поради това онзи, който няма други доходи и притежава значителни горски площи, не е в състояние да води правилно горско стопанство" (Kirchhof, стр. 58).

Дългото производствено време (включващо само относително малко работно време), а оттам и дългите периоди на оборота правят лесовъдството неизгодно за частните, а следователно за капиталистическите предприятия — защото капиталистическото производство по своята същност е частно производство, макар на мястото на отделния капиталист да се явява асоциираният капиталист. Развитието на културата и на промишлеността изобщо се е проявило отдавна толкова енергично с унищожаването на горите, че в сравнение с това всичко, което е било направено за поддържане и засаждане на гори, представлява съвсем нищожна величина.

Особено заслужава отбелязване в приведения по-горе цитат от Кирхоф следното място:

„Освен това правилното водене на горско стопанство изисква постоянен запас от неизсечена гора, който надхвърля годишното ползване 10—40 пъти."

Това означава един оборот на 10—40 и повече години.

Същото е и при животновъдството. Част от стадото (запас от добитък) остава в производствения процес, докато друга част на същото се продава като годишен продукт. Само една част от капитала тук извършва оборот ежегодно, точно както при основния капитал, машините, работния добитък и пр. Макар този капитал да е капитал, фиксиран в производствения процес за продължително време и поради това удължаващ оборота на целия капитал, все пак той не е основен капитал в категоричния смисъл.

Това, което тук се нарича запас — определено количество жива гора или жив добитък, — относително се намира в производствения процес (едновременно като средства на труда и като материал на труда); съобразно с природните условия на неговото възпроизводство при правилно стопанство значителна част от него трябва да се намира в тази форма.

Подобно влияние оказва върху оборота един друг вид запас, който съставлява само потенциален производителен капитал, но вследствие природата на стопанството трябва да се натрупва на по-големи или по-малки маси, затова трябва да се авансира за производството за по-дълго време, макар той да влиза в активния производствен процес само малко по малко. Тук се отнасят например торът, докато той не е още извозен на полето, също така зърното, сеното и такива запаси от средства за живот, които влизат в производството на добитък.

„Значителна част от капитала на предприятието се състои от стопански запаси. Последните могат обаче повече или по-малко да загубят от стойността си, ако предпазните мерки, необходими за тяхното добро запазване, не се прилагат достатъчно грижливо; поради недостатъчен надзор част от запасите от продукт може да

бъде дори напълно загубена за стопанството. Ето защо тук е необходимо особено старателно наглеждане на хамбарите, плевните, житниците и погребите, също така трябва грижливо да се заключват помещенията, където се пазят запасите, да се държат те в същото време чисти, да се проветряват и т. н.; зърнените храни и другите съхранявани в хамбарите плодове трябва от време на време да се пресипват по съответен начин, картофите и цвеклото да се предпазват както от студ, тъй и срещу влага и гниене“ (Kirchhof, стр. 292); „При пресмятане потребностите на собственото стопанство, особено това, което е нужно за гледане на добитъка, при което разпределението става в зависимост от урожая и целта, трябва да се има предвид не само покриването на потребността, но да се държи сметка и за оставане на известен запас за непредвидени обстоятелства. Ако при това се оказва, че потребността не може да бъде напълно покрита от произведенията на собственото стопанство, трябва преди всичко да се помисли дали недостигът не може да се покрие с други продукти (сурогати) или поне вместо недостигащите да се набавят такива по-евтино. Ако например се появи недостиг на сено, то може да се замени с коренoплодни с прибавка на слама. Изобщо тук трябва постоянно да се има предвид предназначението и пазарната цена на различните продукти и съобразно с това да се решава въпросът за потреблението; ако например овесът е скъп, докато цените на граха и ръжта са сравнително ниски, може с изгода да се замени в храната на конете част от овеса с грах или ръж и останалият вследствие на това овес да се продаде“ (пак там, стр. 300).

По-горе при разглеждане образуването на запаси вече споменахме, че е необходимо определено по-голямо или по-малко количество потенциален производителен капитал, т. е. определено количество предназначени за производството средства за производство, които трябва да се намират в запас в по-голяма или по-малка маса и само постепенно да влизат в производствения процес. При това бе посочено, че в дадено предприятие или капиталистическо производство с определени размери големината на този производствен запас зависи от по-голямата или по-малка трудност на неговото възобновяване, от сравнителната близост на пазара, от развитието на транспортните и съобщителните средства и пр. Всички тези обстоятелства влияят върху минимума от капитал, който трябва да е налице във формата на производствен запас, а следователно и върху продължителността на времето, за което трябва да се правят капиталовите аванси, и върху размерите на капиталовата маса, която се авансира наведнаж. Тези размери, които по този начин влияят и върху оборота, се обуславят от по-голямата или по-малка продължителност на времето, през което оборотният капитал е закрепен във формата на производствен запас само като потенциален производителен капитал. От друга страна, доколкото това застояване зависи от по-голямата или по-малка възможност за бързо възстановяване, от условията на пазара и т. н., то самото е обусловено от времето на обръщението, от обстоятелства, които се отнасят до сферата на обръщението.

„Освен това всички такива инвентарни предмети или принадлежности, като ръчни инструменти, решета, кошници, въжета, колесна смазка, гвоздеи и т. н., толкова повече трябва да се намират в запас за случай на нужда от бързо възстановяване, колкото по-малко може да се разчита на възможност да се набавят бързо отблизо. Най-после, всяка година през зимата целият инвентар трябва да бъде грижливо прегледан, при което трябва незабавно да се положи грижа да бъдат направени необходимите попълнения и поправки. Обаче колко големи или малки трябва да бъдат изобщо запасите за нуждите на инвентара, зависи главно от местните условия. Там, където няма наблизо занаятчии или магазини, трябва да се държат по-големи запаси, отколкото там, където на мястото или наблизо има занаятчии и магазини. Но ако при равни други условия необходимите запаси се купуват наведнаж в по-голямо количество, обикновено се получава изгодата да се купи по-евтино, особено ако за това се избира благоприятен момент; наистина при това изведнаж се изтегля от оборотния капитал на предприятието значителна сума, без която стопанството не винаги може леко да мине“ (Kirchhof, стр. 301).

Разликата между производствено и работно време допуска както виждаме, най-различни случаи. Оборотният капитал може да се намира в периода на производството, преди да влезе в същинския трудов процес (фабрикацията на обущарски калъпи); или той се намира в период на производство, след като вече е преминал през същинския работен процес (виното, посевите); или производственото време на места се прекъсва от работното време (земеделието, лесовъдството); голяма част от годния за обръщение продукт остава в активния производствен процес, докато една много по-малка част влиза в годишното обръщение (лесовъдството и животновъдството); по-дългото или по-късо време, за което трябва да бъде вложен оборотен капитал във формата на потенциален производителен капитал и за което следователно по-голяма или по-малка маса капитал трябва да бъде вложена наведнаж, произтича отчасти от характера на самия производствен процес (земеделието), а отчасти зависи от близостта на пазарите и т. н., с една дума, от обстоятелства, които се отнасят до сферата на обръщението.

По-късно (книга III) ще видим до какви нелепи теории са дошли Мак Кулох, Джеймс Мил и др. вследствие на опита да отъждествят производственото време, отклоняващо се от работното време, с това последното, опит, който на свой ред произтича от неправилно прилагане на теорията на стойността.

Цикълът на оборота, който по-рано разглеждахме, е даден чрез трайността на основния капитал, авансиран за производствения процес. Тъй като този цикъл обхваща по-дълга или по-къса редица от години, той обхваща също така редица годишни, съответно повтарящи се през годината обороти на основния капитал.

В земеделието такъв цикъл на оборота се определя от системата на полевъдството.

„Срокът на арендата във всеки случай не трябва да бъде по-къс от времето на оборота в практикуваната система на полевъдство, следователно при триполно стопанство всякога ще имаме работа с числата 3, 6, 9 и т. н. Ако е приета триполната система с угар, полето в шест години се обработва четири пъти, при това в годините, през които се обработва, се засява със зимници или пролетници и ако свойствата на почвата изискват или позволяват, последователно с пшеница и ръж, с ечемик и овес. Всеки вид зърнени храни дава на една и съща почва по-големи или по-малки добиви от другите видове, всеки има различна стойност и се продава по различна цена. Поради това, ако доходът от полето е различен във всяка година на обработване, то и за първата половина на целия оборот“ (за първите три години) „той ще бъде не такъв, както за втората половина. Дори средният доход за първата и втората половина от времето на оборота няма да бъде еднакъв, тъй като плодородието зависи не само от качеството на почвата, но и от времето, тъй както и цените се определят от най-разнообразни условия. Ако сега изчислим дохода от полето с оглед на средното плодородие и средните цени за целия шестгодишен период на оборота, ще получим общата цифра на ежегодния доход както за първия, така и за втория период на оборота. Но това няма да е така, ако изчислим дохода само за половината време на оборота, т. е. само за три години, тъй като тогава общата сума на дохода няма да съвпада. Оттук произтича, че при триполно стопанство времето на арендата трябва да бъде определено най-малко на шест години. Но винаги си остава по-желателно и по-изгодно за арендатора и за земевладелеца срокът на арендата да представлява многократният срок на арендата* {sic !} и по този начин при триполната система вместо на 6 да се определя на 12, 18 и повече години, при седемполната — вместо 7 — 14, 28 години“ (Kirchhof, стр. 117, 118).

{В ръкописа на Маркс тук стои: „Английското плодосменно стопанство. Тук да се направи забележка.“}

* Очевидна грешка на Кирхов; трябва да бъде: времето на оборота. *Ред.*

Глава четиринадесета

ВРЕМЕ НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Всички досега разгледани от нас обстоятелства, които водят до различие в периодите на оборота на различните капитали, вложени в различни производствени отрасли, а поради това и до различие във времето, за което трябва да бъде авансиран капиталът, възникват в самия производствен процес като различие между основен и оборотен капитал, различие в работните периоди и т. н. Обаче времето на оборота на капитала е равно на сумата от неговото производствено време и времето на обръщението, или на циркулацията. Поради това от само себе си се разбира, че различната продължителност на времето на обръщението прави различно времето на оборота, а следователно и продължителността на периода на оборота. Това става ясно до нагледност, било ако сравним две различни капиталовложения, в които е различно само времето на обръщението, а всички други условия, които модифицират оборота, са еднакви, или ако вземем даден капитал с дадено съотношение между основен и оборотен капитал, при даден работен период и т. н., и хипотетично изменяме само времето на неговото обръщение.

Една част от времето на обръщението — относително най-важната — се състои от времето на продажбата, от периода, когато капиталът се намира в състояние на стоков капитал. Съответно на относителната продължителност на този срок удължава се или се съкращава времето на обръщението, а оттам и периодът на оборота изобщо. Вследствие на разходите за съхранение и т. н. може да се окаже нужно и допълнително влагане на капитал. Ясно е от само себе си, че времето, необходимо за продажбата на готовите стоки, може да бъде твърде различно за отделните капиталисти в един

и същ отрасъл, следователно не само за масите капитал, вложени в различни производствени отрасли, но и за различните самостоятелни капитали, които в действителност представляват само обособили се части от целия капитал, вложен в една и съща сфера на производството. При равни други условия периодът на продажбата за един и същ индивидуален капитал ще се изменя съответно на общите колебания на пазарните отношения или на колебанията на тези отношения за отделните производствени отрасли. Сега няма да се спираме повече на това. Ние констатираме само простия факт: всички обстоятелства, които изобщо предизвикват различие в периодите на оборота на капиталите, вложени в различни производствени отрасли, имат за последица, ако действуват индивидуално (ако например един капиталист има възможност да продава по-бързо от своя конкурент; ако единият прилага повече от другия методи, които съкращават работния период и т. н.), пак различие в оборота на различните индивидуални капитали, намиращи се в един и същ отрасъл.

Една от причините, които постоянно предизвикват разлика във времето на продажбата, а оттам и във времето на оборота изобщо, е отдалечеността на пазара, където стоката се продава, от мястото на нейното произвеждане. През цялото време на своето пътешествие до пазара капиталът остава обвързан в състояние на стоков капитал; ако се произвежда по поръчка — до момента на предаването ѝ; ако не е по поръчка, към времето на пътуването до пазара се присъединява и времето, през което стоката се намира на пазара в очакване да бъде продадена. Подобряването на съобщителните и транспортните средства съкращава абсолютно периода на странствуването на стоките, но не премахва произтичащото от това странствуване относително различие във времето на обръщението на различните стокови капитали или дори на различните части на един и същ стоков капитал, странствуващи към различни пазари. Например усъвършенствуваните платноходни и парни кораби, които съкращават времето на превоза, го съкращават както до близките, така и до отдалечените пристанища. Относителната разлика остава, макар често да се намалява. Но вследствие на развитието на транспортните и съобщителните средства относителните различия могат да се изменят по такъв начин, който не съответствува на географските разстояния. Например железница, която води от мястото на производството до някакъв главен вътрешен център на населението, може да направи един географски близък вътрешен пункт, до който няма железница, абсолютно или относително по-отдалечен в сравнение с географски по-далечния; също така може по същата причина да се изменя дори относителното разстояние на местата на производството от по-големите пазари за пласмент, с което се обяснява западането на стари и възникването на нови производствени центрове с изменени транспортни и съобщителни средства. (Към това се прибавя и относително по-голямата евтиния на транспорта на далечни разстояния в сравнение с късите.) Едновременно с развитието на транспортните средства нараства не само бързината на придвижването и вследствие на това се намалява пространствената отдалеченост във време. Развива се не само масата на съобщителните средства, така че например едновременно много кораби заминават за едно и също пристанище, няколко влака едновременно се движат между два пункта по различни линии, но например товарни кораби в различни дни на седмицата се отправят от Ливерпул за Ню Йорк или товарни влакове в различни часове на денонощието се движат от Манчестер за Лондон. Вследствие на това последно обстоятелство при дадена превозоспособност на транспортните средства абсолютната бързина — следователно и съответната част от времето на обръщението — наистина остава непроменена. Но последователни количества стоки могат да се отправят през по-кратки последователни интервали и по този начин да постъпват на пазара последователно, без да се натрупват във вид на потенциален стоков капитал, който чака изпращане на големи маси. Поради това и обратният приток се разпределя на по-кратки последователни периоди от време, така че постоянно една част се превръща в паричен капитал, докато другата извършва обръщение във вид на стоков капитал. Чрез това разпределение на обратния приток на няколко последователни периоди се съкращава и времето на обръщението, а оттам и оборотът. Преди всичко в по-голяма или по-малка степен се развива интензивността на функционирането на транспортните средства; например броят на влаковете по една железопътна линия се увеличава, от една страна, в степента, в която едно производствено място произвежда все повече, превръща се в по-крупен производствен център, и при това се увеличава по посока на вече съществуващия пазар за пласмент, следователно по посока на големите центрове на производство и население, на пристанищата, през които минава износът и т. н. Но, от друга страна, тази особена леснина на съобщенията и ускореният чрез това оборот на капитала (доколкото той се обуславя от времето на обръщението) предизвиква, обратното, ускорена концентрация, от една страна, на производствения център, от друга — на неговия пазар. С ускорената по този начин концентрация на човешки и капиталови маси в дадени пунктове расте концентрирането на тези капиталови маси в по-малко ръце. В същото време става ново предвижване и преместване на местата на производството и на пазарите вследствие на измененията на тяхното относително положение — в резултат на

измененията в съобщителните средства. Едно производствено място, което е имало особени предимства поради положението си на някакво шосе или канал, се оказва сега край едно единствено железопътно разклонение, което функционира само на сравнително големи интервали, докато друго място, което е лежало съвсем настрана от главните пътища, сега се е оказало във възлов пункт на няколко линии. Второто място се развива, първото запада. По този начин изменението на транспортните средства води до местни различия във времето на обръщението на стоките, в условията на покупките и продажбите и т. н., или иначе разпределя съществуващите вече местни различия. Важността на това обстоятелство за оборота на капитала се проявява в споровете между представителите на търговците и на промишлениците от различните места с управленията на железниците. (Виж например цитираната по-горе Синя книга „Railway Committee".)

Всички производствени отрасли, които по характера на своите продукти са предназначени главно за местен пласмент, като например пивоварните, се развиват по тази причина до най-големи размери в главните населени центрове. По-бързият оборот на капитала отчасти уравновесява тук по-голямата скъпотия на някои условия на производството, мястото за строеж и пр.

Ако, от една страна, с прогреса на капиталистическото производство развитието на транспортните и съобщителните средства съкращава времето на обръщението за дадено количество стоки, същият този прогрес и създаващите се с развитието на транспортните и съобщителните средства възможности довеждат до необходимостта да се работи за все по-далечни пазари, с една дума, за световния пазар. Масата на намиращите се на път стоки и пътуващи за далечни пунктове необикновено нараства, поради това абсолютно и относително нараства и онази част от обществения капитал, която постоянно остава за по-дълго време в стадия на стоковия капитал, в пределите на времето на обръщението. С това расте и онази част от общественото богатство, която, вместо да служи непосредствено като средство за производство, се изразходва за транспортни и съобщителни средства и за необходимия за тяхното функциониране основен и оборотен капитал.

Относителната продължителност на пътуването на стоката от мястото на производството до мястото на пласмента предизвиква различие не само в първата част на времето на обръщението, във времето на продажбата, но и във втората част, в обратното превръщане на парите в елементи на производителния капитал, във времето на покупката. Например стоката пътува за Индия. Това продължава например четири месеца. Да приемем, че времето на продажбата = 0, т. е. че стоката се изпраща по поръчка и се плаща при доставянето на стоката на агента на производителя. Изпращането на парите обратно (тук е безразлично в каква форма се изпращат те) трае също четири месеца. Така че общо минават осем месеца, преди същият капитал да може отново да функционира като производителен капитал и следователно преди да може да се възобнови същата операция. Предизвиканите по този начин различия в оборота образуват едно от материалните основания за различните срокове на кредита, тъй както морската търговия например във Венеция и Генуа съставлява изобщо един от източниците на самата кредитна система.

„Кризата в 1847 г. даде на банките и търговските фирми от онова време възможност да съкратят сроковете за плащане на менителници от Индия и Китай (времето за пътуване на менителници между тези страни и Европа) от 10 месеца след издаването на 6 месеца след предявяването и сега, след изминаването на 20 години, с ускоряването на съобщенията и въвеждането на телеграфа стана необходимо по-нататъшно съкращаване от 6 месеца след предявяване на 4 месеца след издаването като първа крачка към 4 месеца след предявяването. Плаването на платноходен кораб от Калкута до Лондон около нос Добра Надежда продължава средно по-малко от 90 дни. Срокът четири месеца след предявяване би бил равнозначен приблизително на 150 дни път. Сегашният срок от 6 месеца след предявяване се равнява приблизително на 210 дни път" („Economist", London, 16 юни 1866 г.). —

Напротив:

„Бразилският срок за плащане все още се определя на два или три месеца след предявяване, менителници от Антверпен (срещу Лондон) се теглят за три месеца след издаването, и дори Манчестер и Бредфорд теглят менителници срещу Лондон за три месеца и за по-дълги срокове. По мълчаливо съгласие на търговеца се предоставя по този начин достатъчна възможност да реализира своята стока, ако не порано, то все пак около времето, когато изтича срокът на теглените срещу него менителници. Поради това срокът на индийските менителници не е прекомерно голям. Индийските произведения, които се продават в Лондон в повечето случаи със срок на плащането три месеца, не могат да бъдат реализирани, ако се прибави и известно време за продажбата, в много по-кратък срок от пет месеца, при това още пет месеца средно минава между закупуването в Индия и предаването в английските складове. Тук имаме период от десет месеца, докато срокът на издадените срещу стоките менителници не надхвърля седем месеца" („Economist", London, 30 юни 1866 г.).

„На 2 юли 1866 г. пет големи лондонски банки, които имат сношения главно с Индия и Китай, както и парижката Comptoir d'Escompte заявиха, че от 1 януари 1867 г. техните банкови клонове и агенции в Изтока ще купуват и продават само такива менителници, които се издават за не повече от четири месеца след предявяване" („Economist", London, 7 юли 1866 г.).

Това понижение обаче не успя и трябваше да бъде отменено. {Оттогава насам Суецкият канал революционизира всичко това.}

Разбира се, при по-продължително време на обръщението на стоките се увеличава рискът за изменение на цените на стоките, тъй като се удължава периодът, в който може да настъпи изменение на цените.

Разлика във времето на обръщението — отчасти индивидуална разлика между различни отделни капитали от един и същ производствен отрасъл, отчасти разлика между различни отрасли в зависимост от различните платежни срокове, когато не се плаща веднага в брой — произтича от различните платежни срокове при покупката и продажбата. Ние няма да се спираме тук по-подробно на този важен за кредитното дело пункт.

Различия във времето на оборота произтичат и от големината на сделките за доставки, нарастващи паралелно с размерите и мащаба на капиталистическото производство. Договорът за доставка, като сделка между купувач и продавач, представлява операция, която се отнася до пазара, до сферата на обръщението. Произтичащите оттук различия във времето на оборота произтичат следователно от сферата на обръщението, но те се отразяват непосредствено върху сферата на производството, и при това независимо от платежните срокове и другите условия на кредита, следователно и при плащане в брой. Например каменните въглища, памукът, преждата и т. н. са делими продукти. Всеки ден дава своето количество готов продукт. Но ако фабрикантът-предач или притежателят на рудници поеме доставки на такава маса продукти, която изисква, да кажем, четириседмичен или шестседмичен период на следващи един след друг работни дни, то по отношение на продължителността на времето, за което трябва да се авансира капитал, положението е същото, както ако в този трудов процес би бил въведен непрекъснат работен период от четири или шест седмици. Тук, разбира се, се приема, че цялата поръчана маса от продукт трябва да бъде доставена наведнаж или пък че тя ще бъде платена едва след като бъде доставена. По този начин всеки ден, взет отделно, е доставил своето определено количество готов продукт. Но тази готова маса винаги е само част от масата, която трябва да се достави по договора. В този случай, ако готовата част на поръчаната стока вече не се намира в производствения процес, тя все пак лежи в склада само като потенциален капитал.

Да преминем сега към втория период от времето на обръщението: към времето на покупката, или към периода, през който капиталът от парична форма отново се превръща в елементи на производителния капитал. През този период той трябва по-дълго или по-късо време да остава в своето състояние на паричен капитал, следователно известна част от целия авансиран капитал трябва непрекъснато да се намира в състояние на паричен капитал, макар тази част да се състои от постоянно сменяващи се елементи. В едно определено предприятие от целия авансиран капитал трябва да се намират във формата на паричен капитал например $n \times 100$ ф. ст., така че, докато всички съставни части на тези $n \times 100$ ф. ст. непрекъснато се превръщат в производителен капитал, тази сума все пак постоянно отново се попълва от притока от обръщението, от реализирания стоков капитал. По този начин определена част от стойността на авансирания капитал постоянно се намира в състояние на паричен капитал, следователно във форма, отнасяща се не към сферата на неговото производство, а към сферата на неговото обръщение.

Ние вече видяхме, че получаващото се вследствие на отдалечеността на пазара удължаване на времето, в което капиталът остава обвързан във формата на стоков капитал, направо предизвиква закъсняване на обратния приток на пари, следователно забавя и превръщането на капитала от паричен капитал в производителен капитал.

Освен това, що се отнася до закупуването на стоките, ние видяхме (гл. VI) как времето за покупка, по-голямата или по-малка отдалеченост от главните източници за набавяне на суров материал заставя да се купува суров материал за по-дълги периоди и да се пази той годен за употреба във вид на производителен запас, във вид на скрит, или потенциален производителен капитал, как следователно тези обстоятелства, при един и същ мащаб на производството, увеличават масата на капитала, който трябва да се авансира наведнъж, и времето, за което той трябва да се авансира.

По подобен начин влияят в различните отрасли на производството периодите — по-къси или по-дълги, — през които на пазара се хвърлят по-големи маси суров материал. Така например в Лондон всеки три месеца се произвеждат големи търгове с публично наддаване за вълна, които оказват решаващо влияние върху целия пазар на вълната; обратното, пазарът на памука се възобновява от реколта на реколта, общо взето, непрекъснато, макар и не винаги равномерно. Такива периоди определят главните срокове на закупките на този суров материал и по-специално влияят върху спекулативните покупки, обуславящи повече или по-малко продължителни авансирания на тези елементи на производството — влияят точно така, както природата на произведените стоки въздейства върху спекулативното, умишлено, повече или по-малко продължително задържане на продукта във формата на потенциален стоков капитал.

„И така, селският стопанин също трябва да бъде до известна степен спекулант и поради това да се въздържа от продажбата на своите продукти съобразно с обстоятелствата на времето.“

Следват някои общи правила:

„Между това при пласирането на продукта най-главното зависи все пак от лицето, от самия продукт и от мястото. Когато човек освен пресметливост и щастие

(!) има и достатъчен капитал, не бива да го виним, ако той при необикновено ниски цени остави събраните от него зърнени храни да полежат дори и цяла година; напротив, комуто не достига капитал или изобщо (!) спекулативен дух, той ще се стреми да получи текущите средни цени и следователно ще трябва да продава, щом му се удаде случай. Ако се остави вълната да лежи повече от година, това почти винаги носи само вреда, докато зърнените храни и маслодайните семена могат да бъдат съхранявани няколко години без вреда за техните свойства или доброкачественост. Такива продукти, които обикновено са подложени на силни колебания в цената за кратки периоди от време като например маслодайните семена, хмелът, кардиворъчните шишарки и пр., с пълно право се оставят да лежат през годините, когато техните цени стоят по-ниско от производствените им цени. Най-малко може да се бави продажбата на такива предмети, които изискват всекидневен разход за тяхното държане, като угоения добитък, или които могат да се развалят като плодовете, картофите и т. н. В някои райони продуктът през известно време на годината се продава средно по най-ниска, в друго време, напротив, по най-висока цена. Така например средната цена на зърнените храни около Мартиновден в някои места е по-ниска, отколкото между рождество и пасхата. Освен това в други места някои продукти могат да се продадат добре само в известно време, като например вълната на панаирите за вълна в такива места, в които освен на панаирите търговията с вълна обикновено е нищожна и т. н." (Kirchhof, стр. 302).

При разглеждане на втората половина от времето на обръщението, през което парите отново се превръщат в елементи на производителния капитал, трябва да се има предвид не само това превръщане само по себе си, не само времето, през което парите успяват да се върнат обратно в зависимост от отдалечеността на пазара, където се продава продуктът; трябва преди всичко да се вземат под внимание и размерите на онази част от авансирания капитал, която постоянно трябва да се намира в парична форма, в състояние на паричен капитал.

Като оставим настрана всякаква спекулация, размерът на закупките на онези стоки, които постоянно трябва да са налице като производствен запас, зависи от сроковете на възобновяването на този запас, следователно от обстоятелства, които на свой ред зависят от пазарните условия и поради това са различни за различните сурови материали и т. н.; следователно тук трябва отвреме-навреме да се авансират пари наведнаж в по-големи количества. Съответно на оборота на капитала парите текат обратно по-бързо или по-бавно, но винаги на части. Част от тях също така постоянно отново се изразходва през кратки интервали от време — именно онази част, която отново се превръща в работна заплата. Но друга част, подлежаща на обратно превръщане в суров материал и пр., трябва по-дълго време да се натрупва като резервен фонд, който служи за покупки или за плащане. Следователно тази част съществува във форма на паричен капитал, макар размерът, в който тя съществува като такава, постоянно да се изменя.

В следващата глава ще видим как други обстоятелства — произтичащи било от производствения процес или от процеса на обръщението — правят необходимо определен дял от авансирания капитал да се намира в парична форма. Но изобщо трябва да се отбележи, че икономистите са твърде склонни да забравят, че част от необходимия в предприятието капитал не само последователно преминава през трите форми: паричен капитал, производителен капитал и стоков капитал, но че различните негови части постоянно съществуват една до друга в тези три форми, макар относителната величина на тези части постоянно да се изменя. Икономистите забравят именно онази част, която постоянно съществува като паричен капитал, макар тъкмо това обстоятелство да е много нужно за разбиране на буржоазното стопанство, а поради това налага да се съобразяват с него и в практиката.

Глава петнадесета

ВЛИЯНИЕ НА ВРЕМЕТО НА ОБОРОТА ВЪРХУ ВЕЛИЧИНАТА НА АВАНСИРАНИЯ КАПИТАЛ

В тази и следващата, шестнадесета, глава ще изследваме влиянието на времето на оборота върху нарастването на капитала по стойност.

Да вземем стоковият капитал, който е продукт на работен период например от девет седмици. Засега ще оставим настрана както онази част от стойността на продукта, която е присъединена към него вследствие средното изхабяване на основния капитал, така и принадената стойност, присъединена към него през време на производствения процес, така че стойността на този продукт ще бъде равна на стойността на авансирания за неговото производство оборотен капитал, т. е. на работната заплата и на потребените за неговото производство суровини и спомагателни материали. Нека тази стойност да е равна на 900 ф. ст., така че седмичното авансиране възлиза на 100 ф. ст. Следователно периодичното производствено време, което тук съвпада с работния период, съставлява 9 седмици. При това равнозначно е дали ще приемем, че тук става дума за работен период за неделим продукт, или за непрекъснат работен период за делим продукт, стига на пазара да се доставя наведнаж такова количество делим продукт, което струва 9 седмици труд. Нека времето на обръщението да трае три седмици. Следователно целият период на оборота трае 12 седмици. След изтичането на 9 седмици авансираният производителен капитал се превръща в стоков капитал, но след това той още три седмици се намира в период на обръщение. Следователно новият производствен период може да започне наново едва в началото на 13-та седмица и производството би трябвало да спре за три седмици, или за една четвърт от целия период на оборота. И тук е безразлично дали се приема, че това продължава средно, докато стоката бъде продадена, или че това време е обусловено от отдалечеността на пазара, или от сроковете за плащане на продадената стока. Ако всеки три месеца производството спира за три седмици, то в течение на годината ще спира за $3 \times 4 = 12$ седмици $= 3$ месеца $= \frac{1}{4}$ от годишния период на оборота. Ето защо само по два начина е възможно производството да се води непрекъснато седмица след седмица в еднакви размери.

Или мащабът на производството трябва да бъде съкратен така, че 900 ф. ст. да стигнат за поддържане на работата в пълен ход както през време на работния период, така и през време на обръщението на първия оборот. Тогава в началото на 10-та седмица се открива втори работен период, следователно и втори период на оборота, преди да е завършил първият период на оборота, защото периодът на оборота е дванадесетседмичен, а работният период деветседмичен. 900 ф. ст., разпределени на 12 седмици, дават 75 ф. ст. седмично. Преди всичко ясно е, че такъв съкратен мащаб на предприятието предполага изменение на размерите на основния капитал, следователно той изобщо предполага съкращаване на вложенията в предприятието. Второ, остава под въпрос може ли изобщо да стане такова съкращаване, тъй като съобразно с развитието на производството в различните предприятия съществува известен нормален минимум на капиталовложение, под който отделното предприятие става неконкурентноспособно. Този нормален минимум с развитието на капиталистическото производство на свой ред постоянно расте и следователно не е постоянен. Но между дадения всеки път нормален минимум и постоянно разширяващия се нормален максимум съществуват множество междинни стъпала — средина, която допуска твърде различни степени на капиталовложение. Поради това в границите на тази средина е възможно съкращаване, предел на което е всеки път определен нормален минимум. — При задръжка в производството, препълване на пазарите, поскъпване на суровините и пр. съкращаването на нормалното авансиране на оборотен капитал, при дадена величина на основния капитал, става чрез ограничаване на работното време, така че се работи например само половин ден; точно така във времена на процъфтяване при дадена величина на основния капитал прекомерно разширяване на оборотния капитал става отчасти чрез удължаване на работното време, отчасти чрез интензификация. При предприятия, които отнапред имат предвид такива колебания, си помагат отчасти чрез гореспоменатите средства, отчасти чрез едновременното използване на по-голям брой работници, което е свързано с прилагане на резервен основен капитал, например резервни локомотиви по железниците и пр. Но тук, където приемаме нор-

мални условия, няма да вземаме под внимание такива ненормални колебания.

И така тук, за да се направи производството непрекъснато, вложението на същия оборотен капитал трябва да се разпредели върху по-продължително време, върху 12 седмици вместо 9. Следователно във всеки даден промеждутък от време функционира намален производителен капитал; оборотната част на производителния капитал е намалена от 100 на 75, или с една четвърт. Цялата сума, с която се съкращава производителният капитал, функциониращ през деветседмичния работен период, е $=25\times9=225$ ф. ст., или четвърт от 900 ф. ст. Но отношението на времето на обръщението към периода на оборота както преди е $^3/_{12}={}^1/_4$. От това следва: за да не се прекъсва производството през време на обръщението на производителния капитал, превърнат в стоков капитал, за да продължава то непрекъснато седмица след седмица, това може да се постигне, ако няма за това специален оборотен капитал, само чрез намаляване на производството, чрез съкращаване на оборотната съставна част на функциониращия производителен капитал. Оборотната съставна част на капитала, освободена по такъв начин за продължаване на производството през времето на обръщението, се отнася към целия авансиран оборотен капитал, както времето на обръщението се отнася към периода на оборота. Както вече отбелязахме, това важи само за такива производствени отрасли, в които трудовият процес се извършва в еднакъв мащаб седмица след седмица, където следователно не се налага, както в земеделието, в различни работни периоди да се влагат различни количества капитал.

Напротив, ако приемем, че характерът на предприятието изключва възможността да се съкращава мащабът на производството, а поради това и размерите на оборотния капитал, който седмично се авансира, непрекъснатостта на производството може да бъде постигната само чрез добавъчен оборотен капитал, в гореприведения случай чрез добавъчни 300 ф. ст. През дванадесетседмичния период на оборота ще бъдат последователно авансирани 1 200 ф. ст., от тях 300 ще съставляват една четвърт, както 3 седмици по отношение на 12. След изтичането на 9-седмичния работен период капиталовата стойност от 900 ф. ст. се превръща от формата на производителен капитал във формата на стоков капитал. Нейният работен период е завършен, но не може да се възобнови със същия капитал. През трите седмици, през които последният се намира в сферата на обръщението, функционирайки като стоков капитал, той по отношение на производствения процес се намира в такова състояние, като че ли изобщо не съществува. Тук оставяме настрана всички кредитни отношения и поради това приемаме, че капиталистът води предприятието си само със собствен капитал. Но когато капиталът, авансиран за първия работен период, след като завърши производствения процес, в продължение на 3 седмици остава в процеса на обръщението, през това време функционира добавъчно авансиран капитал от 300 ф. ст., така че непрекъснатостта на производството няма да бъде нарушена.

Тук трябва да се отбележи следното:

Първо: Работният период на авансирания в самото начало капитал от 900 ф. ст. завършва след изтичането на 9 седмици, но обратният приток на капитала не идва по-рано от още три седмици, следователно едва в началото на 13-та седмица. Обаче новият работен период започва незабавно с помощта на добавъчния капитал от 300 ф. ст. Именно вследствие на това се поддържа непрекъснатостта на производството.

Второ: функциите на първоначалния капитал от 900 ф. ст. и на капитала от 300 ф. ст., който е новодобавен след завършването на първия деветседмичен работен период и открива втория работен период непосредствено след завършването на първия, тези функции в първия период на оборота са точно разграничени една от друга или най-малкото могат да бъдат разграничени, докато в течение на втория период на оборота те се преплитат една с друга.

Да си представим работата по-нагледно.

Първият период на оборота трае 12 седмици. Първият работен период — 9 седмици; оборотът на авансирания за него капитал завършва в началото на 13-та седмица. През последните 3 седмици функционира добавъчният капитал от 300 ф. ст., който започва втория деветседмичен работен период.

Втори период на оборота. В началото на 13-та седмица 900 ф. ст. се стичат обратно и могат да започнат нов оборот. Но вторият работен период вече е започнал в десетата седмица с помощта на добавъчните 300 ф. ст.; вследствие на това в началото на 13-та седмица вече завършва една трета от работния период, 300 ф. ст. са се превърнали от производителен капитал в продукт. Тъй като за завършването на втория работен период са необходими още само 6 седмици, в производствения процес на втория работен период могат да влязат само две трети от стеклия се обратно капитал от 900 ф. ст., именно само 600 ф. ст. От първоначалните 900 ф. ст. са се освободили 300 ф. ст., за да играят същата роля, която е играл в първия работен период добавъчният капитал от 300 ф. ст. В края на 6-та седмица от втория период на оборота завършва вторият работен период. Авансираният за него капитал от 900 ф. ст. се връща след 3 седмици, следователно в края на 9-та седмица от втория дванадесетседмичен период на оборота. През 3-те седмици на неговото време

на обръщение влиза в действие освободилият се капитал от 300 ф. ст. С това започва в 7-мата седмица на втория период на оборота, или в 19-та седмица на годината, третият работен период на капитал от 900 ф. ст.

Трети период на оборота. В края на деветата седмица на втория период на оборота отново се стичат обратно 900 ф. ст. Но третият работен период вече е започнал на 7-мата седмица на предидущия период на оборота и 6 седмици от него вече са минали. Поради това той ще продължи още само 3 седмици. По този начин от получените обратно 900 ф. ст. в производствения процес влизат само 300 ф. ст. Четвъртият работен период запълня останалите 9 седмици на този период на оборота и по този начин от 37-мата седмица на годината започват едновременно четвъртият период на оборота и петият работен период.

За опростяване на пресмятането ще вземем работен период от 5 седмици, време на обръщението 5 седмици, следователно период на оборота от 10 седмици; годината ще смятаме 50 седмици, седмичното разходване на капитал нека бъде 100 ф. ст. Следователно работният период изисква оборотен капитал от 500 ф. ст. и времето на обръщението изисква добавъчен капитал от нови 500 ф. ст. Работните периоди и периодите на оборотите се представят тогава в такъв вид:

1 раб. пер.	1— 5	седм.	(500 ф. ст. стока)	възвр. в края на	10-та седм.
2 „ „	6—10	„	(500 „ „ „)	„ „ „ „	15- „ „
3 „ „	11—15	„	(500 „ „ „)	„ „ „ „	20- „ „
4 „ „	16—20	„	(500 „ „ „)	„ „ „ „	25- „ „
5 „ „	21—25	„	(500 „ „— „)	„ „ „ „	30- „ „

Ако времето на обръщението =0, следователно периодът на оборота е равен на работния период, броят на оборотите е равен на броя на работните периоди в годината. Следователно при петседмичен работен период то би било $^{50}/_{5}$ седмици=10, а стойността на извършилия обръщение капитал би била =500×10=5 000. В таблицата, където времето на обръщението е взето 5 седмици, стойността на годишно произвежданите стоки също ще възлезе на 5 000 ф. ст., но от тях $^{1}/_{10}$, =500 ф. ст., постоянно се намира във вид на стоков капитал и се връща едва след изтичането на 5 седмици. В този случай към края на годината продуктът на десетия работен период (46—50 работни седмици) ще завърши само половината от своето време на оборота, като неговото време на обръщение ще се падне на първите 5 седмици на следващата година.

Да вземем и трети пример: работен период от 6 седмици, време на обръщението от 3 седмици, седмично авансиране за трудовия процес 100 ф. ст.

1-ви работен период: 1—6 седмица. В края на 6-та седмица е налице стоков капитал от 600 ф. ст., който ще се възвърне в края на 9-та седмица.

2-ри работен период: 7—12 седмица. През 7—9-а седмица се авансират 300 ф. ст. добавъчен капитал. В края на 9-та седмица се възвръщат 600 ф. ст. От тях през 10—12-та седмица се авансират 300 ф. ст.; следователно в края на 12-та седмица има свободни 300 ф. ст. и в стоков капитал 600 ф. ст., възвръщащи се в края на 15-та седмица.

3-ти работен период: 13—18 седмица. През 13—15-та седмица се авансират гореспоменатите 300 ф. ст., след това се стичат обратно 600 ф. ст., от тях 300 ф. ст. се авансират за 16—18-та седмица. В края на 18-та седмица има свободни 300 ф. ст. в пари; 600 ф. ст. се намират в стоков капитал, те се стичат обратно в края на 21-та седмица. (Виж по-подробно изложението на този случай по-долу, при пункт II.)

И така, в 9 работни периода (=54 седмици) ще бъде произведена стока за 600×9=5 400 ф. ст. В края на деветия работен период у капиталиста ще има 300 ф. ст. в пари и 600 ф. ст. в стока, която още не е завършила своето време на обръщение.

При сравнение на тези три примера ние намираме преди всичко, че само във втория пример става последователна смяна на капитал I от 500 ф. ст. и добавъчния капитал II със същата големина, така че тези две части на капитала се движат отделно една от друга; причината се състои само в това, че тук е приет съвсем изключителен случай: работният период и времето на обръщението образуват две равни половини на периода на оборота. Във всички други случаи, каквото и да е неравенството между двата периода на цялото време на оборота, движенията на двата капитала, още от втория период на оборота, взаимно се преплитат, както в примери I и III. В такъв случай добавъчният капитал II заедно с част от капитал I образуват капитала, който функционира във втория период на оборота, докато пък остатъкът от капитал I се освобождава за първоначалната функция на капитал II. Капиталът, който действува през времето на обръщението на стоковия капитал, не е тъждествен в този случай с капитал II, първоначално авансиран за тази цел, но той е равен на него по стойност и представлява също такава част от целия авансиран капитал.

Второ: капиталът, който е функционирал през работния период през време на обръщението лежи неизползван. Във втория пример

капиталът функционира в течение на 5 седмици работен период и лежи неизползван в течение на 5 седмици време на обръщението. Следователно общото време в годината, през което капитал I лежи неизползван, ще възлезе в този случай на половин година. За това време тогава встъпва добавъчният капитал II, който следователно в приетия случай от своя страна също така остава неизползван половин година. Но добавъчният капитал, който се изисква, за да се поддържа непрекъснатостта на производството през времето на обръщението, се определя не от цялата величина, т. е. не от цялата сума на времето на обръщението в течение на годината, а само от отношението на времето на обръщението към периода на оборота. (Тук, разбира се, се приема, че всички обороти се извършват при еднакви условия.) Поради това в пример II е нужен 500 ф. ст. добавъчен капитал, а не 2 500 ф. ст. Това става просто поради обстоятелството, че добавъчният капитал постъпва в оборота точно тъй, както и първоначално авансираният, и следователно точно както и той компенсира своята маса с броя на оборотите.

Трето: ако производственото време е по-дълго от работното време, това нищо не изменя в разгледаните тук обстоятелства. Чрез това, разбира се, ще се удължат периодите на оборотите като цяло, но поради това удължаване на оборота не ще бъде нужен добавъчен капитал за трудовия процес. Целта на добавъчния капитал е само запълването на празнините, образуващи се в трудовия процес вследствие на времето на обръщението; следователно той трябва само да предпази производството от спирания, които произтичат, от времето на обръщението; нарушенията, които възникват от специфичните условия на производството, могат да бъдат отстранени по друг начин, който няма да разглеждаме тук. Съществуват, напротив, такива предприятия, където се работи само на интервали, по поръчка, където следователно могат да настъпват прекъсвания между работните периоди. В такива предприятия необходимостта от добавъчен капитал pro tanto отпада. От друга страна, дори в повечето случаи на сезонна работа съществуват известни граници за времето на възвръщането на капитала. Същата работа следващата година не може да бъде възобновена със същия капитал, ако времето на обръщението на този капитал още не е завършило. Напротив, времето на обръщението може да бъде и по-кратко от промеждутъка от един производствен период до следващия. В този случай капиталът лежи неизползван, ако в междинното време не бъде употребен за друга цел.

Четвърто: капиталът, авансиран за един работен период, например 600 ф. ст. в пример III, ще бъде вложен отчасти в суровини и спомагателни материали, в производствен запас за работния период

в постоянен оборотен капитал, отчасти в променлив оборотен капитал, т. е. в заплащане на самия труд. Частта, вложена в постоянен оборотен капитал, може да съществува във форма на производствен запас нееднакво време, например запасяването със суров материал може да става не за целия работен период, въглищата могат да се купуват всеки две седмици. Тъй като тук кредитът още не се предполага, тази част от капитала, доколкото тя не е на разположение във формата на производствен запас, трябва да е на разположение във формата на пари, за да се превръща според потребността в производствен запас. Това не изменя величината на стойността на постоянния оборотен капитал, авансиран за 6 седмици. Обратното, работната заплата — ако оставим настрана паричния запас за непредвидени разходи, същинския резервен фонд за отстраняване на смущения — се дава на по-кратки срокове, най-често седмично. Следователно, ако капиталистът не принуждава работника да му авансира своя труд за по-дълъг срок, капиталът, необходим за работна заплата, трябва да се намира в парична форма. Следователно след възвръщането на капитала част от него трябва да се задържа в парична форма за заплащане на труда, докато другата част може да бъде превърната в производствен запас.

Добавъчният капитал се дели точно по същия начин както първоначалният. Но това, което го отличава от капитал I, то е (като оставим настрана кредитните отношения) следното: за да бъде на разположение за неговия собствен работен период, той трябва да бъде авансиран вече в течение на целия пръв работен период на капитал I, в който период той не влиза. Той може още през това време поне частично да се превръща в постоянен оборотен капитал, който се авансира за целия период на оборота. Доколко той приема тази форма или колко време остава във формата на добавъчен паричен капитал, докато стане необходимо такова превръщане, това зависи отчасти от специфичните производствени условия на определени производствени отрасли, отчасти от местни обстоятелства, отчасти от колебания на цените на суровините и пр. При разглеждане на целия обществен капитал се оказва, че повече или по-малко значителна част от този добавъчен капитал винаги се намира в състояние на паричен капитал в течение на сравнително дълго време. Напротив, що се отнася до онази част на капитал II, която се авансира за работна заплата, тя всякога ще се превръща в работна сила само постепенно в степента, в която изтичат и се заплащат сравнително кратки работни периоди. Значи тази част от капитал II през времетраенето на целия работен период ще се намира във формата на паричен капитал, докато чрез превръщането в работна сила тя вземе участие във функционирането на производителния капитал.

Следователно това присъединяване на добавъчен капитал, необходимо за превръщане на времето на обръщението на капитал I в производствено време, увеличава не само размера на авансирания капитал и продължителността на времето, за което необходимо се авансира целият капитал, но то увеличава специално и онази част от авансирания капитал, която съществува като паричен запас, следователно намира се в състоянието на паричен капитал и притежава формата на потенциален паричен капитал.

Същото става — както по отношение на авансирането във формата на производствен запас, така и по отношение на авансирането във формата на паричен запас, — ако предизвикваното от времето на обръщението разделение на капитала на две части: на капитал за първия работен период и на капитал, който го замества през времето на обръщението, става не чрез увеличаване на вложения капитал, а чрез намаляване на мащаба на производството. В сравнение с мащаба на производството капиталът, обвързван в парична форма, тук още повече нараства.

Чрез това разделение на капитала на първоначално производителен и добавъчен капитал изобщо се постига непрекъснатата последователност на работните периоди, постоянното функциониране на еднакво голяма част от авансирания капитал като производителен капитал.

Да се вгледаме в пример II. Капиталът, който постоянно се намира в производствения процес, е 500 ф. ст. Тъй като работният период=5 седмици, то в продължение на 50 седмици (приемани за година) този капитал ще бъде в работа 10 пъти. Поради това и продуктът, ако оставим настрана принадената стойност, се равнява на 500×10=5000 ф. ст. Следователно от гледна точка на капитала, който непосредствено и непрекъснато работи в производствения процес — от гледна точка на капиталова стойност от 500 ф. ст., — времето на обръщението наглед съвсем се заличава. Периодът на оборота съвпада с работния период; времето на обръщението се приравнява на нула.

Ако, напротив, производителната дейност на капитала от 500 ф. ст. редовно се е нарушавала от петседмичен период на обръщение, така че той става отново способен за производствена дейност едва след завършването на целия десетседмичен период на оборота, то в течение на 50 седмици през годината бихме имали 5 десетседмични оборота; в тях се съдържат 5 петседмични производствени периода, следователно всичко 25 седмици производство с общо количество на продукта за 500×5=2500 ф. ст.; освен това 5 петседмични периода на обръщението, следователно общо време на обръщението също 25 седмици. Ако тук казваме, че капиталът от 500 ф. ст. е извършил 5 оборота в годината, очевидно и ясно е, че през половината

от всеки период на оборота този капитал от 500 ф. ст. никак не е функционирал като производителен капитал и че общо пресметнато той е функционирал само половин година, а през другата половина на годината никак не е функционирал.

В нашия пример за цялото времетраене на тези пет периода на обръщението влиза в работа добавъчен капитал от 500 ф. ст. и вследствие на това оборотът се повишава от 2500 на 5000 ф. ст. Но затова пък и авансираният капитал сега възлиза на 1000 вместо на 500 ф. ст. 5000, разделено на хиляда, е равно на 5. Следователно вместо 10 оборота, те са 5. Така в действителност се и пресмята. Но когато се каже, че капитал от 1000 ф. ст. е извършил пет оборота в годината, в празната глава на капиталиста изчезва споменът за времето на обръщението и се появява объркана представа, че този капитал в течение на 5 последователни периода постоянно е функционирал в производствения процес. Но ако казваме, че капитал от 1000 ф. ст. е извършил 5 оборота, тук се включва и времето на обръщението, и времето на производството. И наистина, ако 1000 ф. ст. действително са функционирали непрекъснато в производствения процес, при нашите предпоставки продуктът би трябвало да възлезе на 10 000 ф. ст. вместо на 5000. Но за да имаме постоянно 1000 ф. ст. в производствения процес, също така би трябвало изобщо да бъдат авансирани 2000 ф. ст. Икономистите, у които изобщо не може да се намери нищо ясно за механизма на оборота, постоянно изпущат изпредвид този важен момент, че производството ще се извършва без прекъсване само ако в производствения процес фактически постоянно бъде заета само част от промишления капитал. Докато едната част се намира в производствения период, другата част постоянно трябва да се намира в периода на обръщението. Или, с други думи, едната част може да функционира като производителен капитал само ако другата част във форма на стоков или паричен капитал остава изтеглена от производството в същински смисъл. Да се изпуска това изпредвид значи изобщо да не се забелязва значението и ролята на паричния капитал.

Предстои ни сега да изследваме какво различие ще се окаже в оборота в зависимост от това, дали двете части на периода на оборота — работният период и периодът на обръщението — са равни или работният период е по-голям или по-малък от периода на обръщението, и по-нататък да изследваме как влияе това върху обвързването на капитала във форма на паричен капитал.

Да приемем, че капиталът, който се авансира ежеседмично, е равен във всички случаи на 100 ф. ст., а периодът на оборота — на 9 седмици; следователно капиталът, който се авансира за всеки период на оборота, е равен на 900 ф. ст.

I. РАБОТЕН ПЕРИОД, РАВЕН НА ПЕРИОДА НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Макар този случай в действителност да се среща само като рядко изключение, той трябва да послужи като изходен пункт на изследването, защото тук отношенията се представят в най-прост и нагледен вид.

Двата капитала (капитал I, който се авансира за първия работен период, и добавъчният капитал II, който функционира през време на периода на обръщението на капитал I) се сменят един друг в своите движения, без да се преплитат помежду си. Поради това, с изключение на първия период, всеки от двата капитала се авансира само за своя собствен период на оборота. Нека периодът на оборота бъде, както в следващите примери, 9 седмици, следователно работният период и периодът на обръщението по $4^1/_2$ седмици. Тогава ще имаме следната годишна схема:

Таблица I

КАПИТАЛ I:

	Периоди на оборота	Работни периоди	Авансирано	Периоди на обръщението
I.	1— 9 седм.	1— $4^1/_2$ седм.	450 ф. ст.	$4^1/_2$— 9 седм.
II.	10—18 „	10—$13^1/_2$ „	450 „	$13^1/_2$—18 „
III.	19—27 „	19—$22^1/_2$ „	450 „	$22^1/_2$—27 „
IV.	28—36 „	28—$31^1/_2$ „	450 „	$31^1/_2$—36 „
V.	37—45 „	37—$40^1/_2$ „	450 „	$40^1/_2$—45 „
VI.	46—(54) „	46—$49^1/_2$ „	450 „	$49^1/_2$—(54) „ [31])

КАПИТАЛ II:

	Периоди на оборота	Работни периоди	Авансирано	Периоди на обръщението
I.	$4^1/_2$—$13^1/_2$ седм.	$4^1/_2$— 9 седм.	450 ф. ст.	10—$13^1/_2$ седм.
II.	$13^1/_2$—$22^1/_2$ „	$13^1/_2$—18 „	450 „	19—$22^1/_2$ „
III.	$22^1/_2$—$31^1/_2$ „	$22^1/_2$—27 „	450 „	28—$31^1/_2$ „
IV.	$31^1/_2$—$40^1/_2$ „	$31^1/_2$—36 „	450 „	37—$40^1/_2$ „
V.	$40^1/_2$—$49^1/_2$ „	$40^1/_2$—45 „	450 „	46—$49^1/_2$ „
VI.	$49^1/_2$—($58^1/_2$) „	$49^1/_2$—(54) „	450 „	(55—$58^1/_2$) „

В течение на 51 седмици, които тук вземаме за година, капитал I е завършил шест пълни работни периода, следователно произвел е стоки за $6 \times 450 = 2700$ ф. ст., а капитал II в пет пълни работни периода — за $5 \times 450 = 2250$ ф. ст. Освен това капитал II през послед-

[31]) Седмиците, които се падат на втората година на оборота, са поставени в скоби.

ните $1^1/_2$ седмици на годината (от средата на 50-та до края на 51-вата седмица) е произвел още за 150 ф. ст. — всичко за 51 седмици е произведен продукт за 5100 ф. ст. Следователно, що се отнася до непосредствено производство на принадена стойност, която се произвежда само през време на работния период, целият капитал от 900 ф. ст. би извършил оборот $5^2/_3$ пъти ($5^2/_3 \times 900 = 5100$ ф. ст.). Но ако разгледаме действителния оборот, ще видим, че капитал I е извършил оборот $5^2/_3$ пъти, тъй като в края на 51-вата седмица той има още да завършва в течение на 3 седмици своя шести период на оборота; $5^2/_3 \times 450 = 2550$ ф. ст.; а капитал II е извършил оборот $5^1/_6$ пъти, тъй като са изминали само $1^1/_2$ седмици от неговия шести период на оборота, следователно още $7^1/_2$ седмици от него се падат на следващата година; $5^1/_6 \times 450 = 2325$; целият действителен оборот $=$ 4875 ф. ст.

Да разглеждаме капитал I и капитал II като два съвсем независими един от друг капитала. В своите движения те са съвсем самостоятелни; тези движения се допълват едно друго само защото техните работни периоди и техните периоди на обръщение непосредствено се сменят едни други. Те могат да се разглеждат като два съвсем независими капитала, принадлежащи на различни капиталисти.

Капитал I е изминал пет пълни оборотни периода и две трети от шестия. В края на годината той се намира във формата на стоков капитал, на който за неговото нормално реализиране са нужни още 3 седмици. През това време той не може да влезе в производствения процес. Той функционира като стоков капитал: извършва обръщение. Той е изминал само $^2/_3$ от своя последен оборотен период. Това може да се изрази така: той е извършил само $^2/_3$ пъти оборот, само $^2/_3$ от цялата му стойност е извършила пълен оборот. Ние казваме: 450 ф. ст. извършват своя оборот в 9 седмици, следователно 300 ф. ст. — в 6 седмици. Такъв начин на изразяване пренебрегва органическото отношение между двете специфично различни съставни части на времето на оборота. Точният смисъл на израза, че авансираният капитал от 450 ф. ст. е извършил $5^2/_3$ оборота, е само, че той е извършил 5 пълни оборота и само $^2/_3$ от шестия. Напротив, в израза: извършилият оборот капитал е равен на авансирания капитал, взет $5^2/_3$ пъти, следователно в гореприведения случай $= 5^2/_3 \times 450$ ф. ст. $= 2550$ ф. ст., е вярно това, че ако този капитал от 450 ф. ст. не се допълваше с друг капитал от 450 ф. ст., в действителност една част от него би трябвало да се намира в производствения процес, а другата в процеса на обръщението. Ако искаме да изразим времето на оборота чрез масата на извършилия оборот капитал, то може да бъде изразено винаги изключително чрез маса

налична стойност (в действителност — маса готов продукт). Обстоятелството, че авансираният капитал не се намира в състояние, в което той отново може да започне производствения процес, се изразява в това, че само част от него се намира в състояние, пригодно за производство, в това, че капиталът, за да се намира в състояние на непрекъснато производство, трябва съобразно с взаимното съотношение на периодите на производство и обръщение да се раздели на части, една от които постоянно да се намира в период на производство, а друга — постоянно в период на обръщение. Тук действува същият закон, според който масата на постоянно функциониращия производителен капитал се определя от отношението между времето на обръщението и времето на оборота.

В края на 51-вата седмица, която ние тук приемаме за край на годината, 150 ф. ст. от капитал II са авансирани за производство на още незавършен продукт. Една друга част се намира във форма на постоянен оборотен капитал — суровини и пр., — т. е. в такава форма, в която тя може да функционира в производствения процес като производителен капитал. Но трета част се намира в парична форма; това е най-малкото сумата на работната заплата за останалата част от работния период (3 седмици), която обаче се изплаща само в края на всяка седмица. Макар в началото на новата година, следователно на новия цикъл от обороти, тази част от капитала да се намира не във форма на производителен капитал, а във форма на паричен капитал, в която тя не може да влезе в производствения процес, все пак при започването на новия оборот оборотен променлив капитал, т. е. жива работна сила, вече действува в производствения процес. Това явление произтича от обстоятелството, че макар работната сила да се купува и потребява от началото на работния период, да кажем седмично, заплаща се едва в края на седмицата. Парите действуват в този случай, като платежно средство. Поради това, от една страна, те като пари се намират още в ръцете на капиталиста, докато, от друга страна, стоката, в която те се превръщат, работната сила, вече действува в производствения процес; по този начин една и съща капиталова стойност тук се появява два пъти.

Ако разглеждаме само работните периоди, то:

капитал I произвежда $6 \times 450 = 2700$ ф. ст.
„ II „ $5^1/_3 \times 450 = 2400$ ф. ст.
следователно всичко.......... $5^2/_3 \times 900 = 5100$ ф. ст.

И така, целият авансиран капитал от 900 ф. ст. $5^2/_3$ пъти в годината е функционирал като производителен капитал. За производството на принадена стойност е безразлично дали през цялото време 450 ф. ст. действуват в производствения процес и 450 ф. ст. в процеса на обръщението, сменявайки се едни други, или пък 900 ф. ст. действуват в течение на $4^1/_2$ седмици в производствения процес, а в течение на следващите $4^1/_2$ седмици в процеса на обръщението.

Напротив, ако разглеждаме периодите на оборота, то:

оборотът на капитал I е $5^2/_3 \times 450 = 2550$ ф. ст.
„ „ „ II „ $5^1/_6 \times 450 = 2325$ „ „
следователно оборотът на целия капитал е $5^5/_{12} \times 900 = 4875$ ф. ст.

Защото броят на оборотите на целия капитал е равен на сумата на резултатите от оборотите на I и II, разделена на сумата на I и II капитал.

Трябва да се отбележи, че капитал I и II, ако биха били независими един от друг, все пак биха представлявали само различни самостоятелни части на обществения капитал, авансиран в една и съща сфера на производството. Следователно, ако общественият капитал в тази производствена сфера би се състоял *само* от I и II, за оборота на обществения капитал в тази сфера би важил същият начин на изчисление, който приложихме тук за двете съставни части, I и II, на един и същ частен капитал. Ако отидем понататък, също такова изчисление може да се направи за всяка част на целия обществен капитал, вложен в някоя отделна производствена сфера. Обаче в края на краищата броят на оборотите на целия обществен капитал е равен на сумата на капитала, който е извършил обръщение в различните производствени сфери, разделена на сумата на капитала, авансиран в тези производствени сфери.

По-нататък трябва да се отбележи, че тъй както тук в едно и също частно предприятие капиталите I и II, точно взето, не съвпадат по годините на своя оборот (тъй като оборотният цикъл на капитал II започва $4^1/_2$ седмици по-късно от този на капитал I, годината на капитал I завършва $4^1/_2$ седмици по-рано от тази на капитал II), така и различните индивидуални капитали в една и съща производствена сфера започват своите операции в съвсем различни откъси от време и поради това завършват годишния си оборот в различно време на годината. Достатъчно е да извършим такова изчисление на средната величина, каквото приложихме по-горе към капитали I и II, за да сведем годините на оборота на различните самостоятелни части на обществения капитал към една обща оборотна година.

II. РАБОТЕН ПЕРИОД ПО-ГОЛЯМ ОТ ПЕРИОДА НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Вместо да се сменяват един друг, работните периоди и оборотните периоди на капитал I и II се кръстосват помежду си. Едновременно тук става освобождаване на капитал, каквото в разгледания по-рано случай не ставаше.

Но това никак не изменя обстоятелството, че сега, както и преди, 1) броят на работните периоди на целия авансиран капитал е равен на сумата на стойността на годишния продукт на двете авансирани части на капитала, разделена на целия авансиран капитал, и 2) броят на оборотите на целия капитал е равен на сумата от двата сбора на извършилия оборот капитал, разделена на сумата на двата авансирани капитала. И тук трябва да разглеждаме двете части на капитала така, като че ли извършваните от тях обороти са съвсем независими едни от други.

И така, ние пак ще приемем, че за трудовия процес седмично се авансират 100 ф. ст. Работният период трае 6 седмици; следователно всеки път изисква авансиране на 600 ф. ст. (капитал I). Периодът на обръщението е 3 седмици; следователно периодът на оборота е, както и преди, 9 седмици. Капитал II от 300 ф. ст. влиза в действие в течение на триседмичния период на обръщението на капитал I. Ако разглеждаме двата като капитали, независими един от друг, схемата на годишния оборот има такъв вид:

Таблица II

КАПИТАЛ I, 600 ф. ст.

	Периоди на оборота	*Работни периоди*	*Авансирано*	*Периоди на обръщението*
I.	1— 9 седм.	1— 6 седм.	600 ф. ст.	7— 9 седм.
II.	10—18 „	10—15 „	600 „	16—18 „
III.	19—27 „	19—24 „	600 „	25—27 „
IV.	28—36 „	28—33 „	600 „	34—36 „
V.	37—45 „	37—42 „	600 „	43—45 „
VI.	46—(54) „	46—51 „	600 „	(52—54) „

ДОБАВЪЧЕН КАПИТАЛ II, 300 ф. ст.

	Периоди на оборота	*Работни периоди*	*Авансирано*	*Периоди на обръщението*
I.	7—15 седм.	7— 9 седм.	300 ф. ст.	10—15 седм.
II.	16—24 „	16—18 „	300 „	19—24 „
III.	25—33 „	25—27 „	300 „	28—33 „
IV.	34—42 „	34—36 „	300 „	37—42 „
V.	43—51 „	43—45 „	300 „	46—51 „

Производственият процес продължава цялата година без прекъсване в еднакви размери. Двата капитала, I и II, остават съвсем разделени. Но за да си ги представим разделени, трябваше да разкъсаме техните действителни кръстосвания и сплитания, а вследствие на това да изменим и броя на оборотите. Съгласно горепреведената таблица, би извършвал оборот:

капитал I $5^2/_3 \times 600 = 3\,400$ ф. ст. и
II $5 \times 300 = 1\,500$ „ „

следователно целият капитал .... $5^4/_9 \times 900 = 4\,900$ ф. ст.

Но това е невярно, защото, както ще видим, действителните периоди на производство и на обръщение не съвпадат абсолютно с периодите на приведената схема, където главното се състоеше в това, да се представят двата капитала, I и II, като независими един от друг.

В действителност обаче капитал II няма нито работен период, нито период на обръщение, отделни от периодите на капитал I. Работният период трае 6 седмици, периодът на обръщението — 3 седмици. Тъй като капитал II е равен само на 300 ф. ст., той може да запълни само част от работния период. Така е и в действителност. В края на 6-та седмица продукт на стойност 600 ф. ст. влиза в обръщението и в края на 9-та седмица се възвръща във вид на пари. Заедно с това в началото на 7-та седмица започва да действува капитал II и покрива потребностите на следващия работен период в течение на 7—9-та седмици. Но по нашата предпоставка в края на 9-та седмица работният период завършва само наполовина. Следователно в началото на 10-та седмица отново влиза в действие току-що възвърналият се капитал I от 600 ф. ст. и със своите 300 ф. ст. покрива авансите, необходими за 10—12-та седмица. С това завършва вторият работен период. В обръщение се намира продукт на стойност 600 ф. ст., които в края на 15-та седмица ще се върнат обратно; но освен това има освободили се 300 ф. ст., сумата на първоначалния капитал II, които могат да функционират в първата половина на следващия работен период, следователно в течение на 13—15-та седмици. След тяхното изтичане отново се възвръщат 600 ф. ст.; от тях 300 ф. ст. ще бъдат достатъчни до края на този работен период, а 300 ф. ст. остават свободни за следващия.

Така че работата върви по следния ред:

I оборотен период: 1—9-а седмица.

1-ви работен период: 1—6-а седмица. Функционира капитал I, 600 ф. ст.

1-ви период на обръщение: 7—9-а седмица. В края на 9-та седмица 600 ф. ст. се стичат обратно.

II оборотен период: 7—15-а седмица.

2-ри работен период: 7—12-а седмица.

Първа половина: 7—9-а седмица. Функционира капитал II, 300 ф. ст.

В края на 9-та седмица 600 ф. ст. се стичат обратно в парична форма (капитал I).

Втора половина: 10—12-а седмица. Функционират 300 ф. ст. от капитал I.

Другите 300 ф. ст. от капитал I остават свободни.

2-ри период на обръщение: 13—15-а седмица.

В края на 15-та седмица 600 ф. ст. (образували се наполовина от капитал I, наполовина от капитал II) се стичат обратно във вид на пари.

III оборотен период: 13—21-ва седмица.

3-ти работен период: 13—18-а седмица.

Първа половина: 13—15-а седмица. Освободилите се 300 ф. ст. започват да функционират. В края на 15-та седмица 600 ф. ст. се стичат обратно във вид на пари.

Втора половина: 16—18-а седмица. От възвърналите се 600 ф. ст.

функционират 300 ф. ст., другите 300 ф. ст. отново остават свободни.

3-ти период на обръщение: 19—21-ва седмица, в края на които отново се възвръщат във вид на пари 600 ф. ст.; в тези 600 ф. ст. капитал I и капитал II сега са слети така, че не могат вече да бъдат различени един от друг.

По този начин до края на 51-вата седмица се получават осем пълни оборотни периода на капитал от 600 ф. ст. (I: 1—9-а седмица; II: 7—15 а; III: 13—21-а; IV: 19—27-а; V: 25—33-а; VI: 31—39-а; VII: 37—45-а; VIII: 43—51-а седмица). Но тъй като 49—51-а седмици се падат на осмия период на обръщение, през това време трябва да влезе в действие и да поддържа хода на производството 300 ф. ст. освободил се капитал. С това в края на годината оборотът ще има такъв вид: 600 ф. ст. осем пъти са извършили своя кръгооборот, това прави 4 800 ф. ст. Към това трябва да се прибави продуктът на последните 3 седмици (49—51-а), но той е извършил само една трета от своя деветседмичен кръгооборот, следователно към сумата на оборота трябва да се смята само една трета от неговата величина, 100 ф. ст. Следователно, ако годишният продукт, смятайки годината от 51 седмици, е равен на 5 100 ф. ст., капиталът, който е извършил оборот, ще бъде само 4 800 + 100 = 4 900 ф. ст.; следователно целият авансиран капитал от 900 ф. ст. е извършил оборот $5^{4}/_{9}$ пъти, т. е. незначително повече, отколкото в случай I.

В приведения пример се приема случай, при който работното време е равно на $^{2}/_{3}$, а времето на обръщението на $^{1}/_{3}$ от оборотния период, следователно работното време е просто кратно на времето на обръщението. Пита се, става ли констатираното по-горе освобождаване на капитал и при други условия?

Да приемем работния период = 5 седмици, времето на обръщението = 4 седмици, капиталът, който седмично се авансира = 100 ф. ст.

I оборотен период: 1—9-а седмица.

1-ви работен период: 1—5-а седмица. Функционира капитал I = 500 ф. ст.

1-ви период на обръщение: 6—9-а седмица. В края на 9-та седмица 500 ф. ст. се стичат обратно във вид на пари.

II оборотен период: 6—14-а седмица.

2-ри работен период: 6—10-а седмица.

Първа част: 6—9-а седмица. Функционира капитал II = 400 ф. ст. В края на 9-та седмица се стича обратно във вид на пари капитал I = 500 ф. ст.

Втора част: 10-а седмица. От възвърналите се 500 ф. ст. функционират 100 ф. ст. Другите 400 ф. ст. остават свободни за следващия работен период.

2-ри период на обръщение: 11—14-а седмица. В края на 14-та седмица 500 ф. ст. се стичат обратно във вид на пари.

До края на 14-та седмица (11—14) функционират по-рано освободилите се 400 ф. ст.; от възвърналите се след това 500 ф. ст. 100 ф. ст. попълват потребностите за третия работен период (11—15-а седмица), така че отново се освобождават 400 ф. ст. за четвъртия работен период. Същото явление се повтаря във всеки работен период; при неговото започване имаме 400 ф. ст., които са достатъчни за първите 4 седмици. В края на 4-та седмица се стичат обратно във вид на пари 500 ф. ст., от които само 100 ф. ст. са необходими за последната седмица; другите 400 ф. ст. остават свободни за следващия работен период.

Да вземем по-нататък работен период от 7 седмици с капитал I от 700 ф. ст., време на обръщението 2 седмици с капитал II от 200 ф. ст.

В такъв случай първият оборотен период трае от 1—9-та седмица, от тях първият работен период от 1-та до 7-та седмица с аванс от 700 ф. ст. и първият период на обръщение от 8-та до 9-та седмица. В края на 9-та седмица 700 ф. ст. се стичат обратно във вид на пари.

Вторият оборотен период от 8-та до 16-та седмица включва втория работен период от 8-та до 14-та седмица. От тях потребностите на 8-та и 9-та седмица се покриват от капитал II. В края на 9-та седмица се възвръщат предишните 700 ф. ст., от тях се употребяват до края на работния период (10—14-а седмица) 500 ф. ст.; 200 ф. ст. остават свободни за следващия работен период. Вторият период на обръщение трае в течение на 15-та и 16-та седмица; в края на 16-та седмица отново се възвръщат 700 ф. ст. След това във всеки работен период се повтаря същото явление. Потребността от капитал в течение на първите две седмици се покрива посредством 200 ф. ст., освободили се в края на предидущия работен период; в края на 2-та седмица се възвръщат 700 ф. ст., но работният период брои още само 5 седмици, така че за него могат да бъдат употребени само 500 ф. ст., следователно 200 ф. ст. постоянно остават свободни за следващия работен период.

И така, оказва се, че в нашия случай, където приемахме, че работният период е по-голям от периода на обръщението, в края на всеки работен период при всички обстоятелства имаме свободен паричен капитал, еднакво голям с капитал II, авансиран за периода на обръщението. В нашите три примера капитал II се равняваше: в първия — на 300 ф. ст., във втория — на 400 ф. ст., в третия — на 200 ф. ст.; съответно на това освобождаващият се в края на работния период капитал беше 300, 400 и 200 ф. ст.

III. РАБОТЕН ПЕРИОД ПО-МАЛЪК ОТ ПЕРИОДА НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Отначало пак ще приемем оборотен период от 9 седмици; от тях 3 седмици са работен период, за който имаме на разположение капитал I=300 ф. ст. Нека периодът на обръщението да бъде 6 седмици. За тези 6 седмици е нужен добавъчен капитал от 600 ф. ст., който ние пак можем да разделим на два капитала по 300 ф.

ст., като всеки от тях запълня един работен период. Ние имаме тогава три капитала по 300 ф. ст.; от тях 300 ф. ст. винаги са заети в производството, а 600 ф. ст. се намират в сферата на обръщението.

Таблица III

КАПИТАЛ I:

	Периоди на оборота	*Работни периоди*	*Периоди на обръщението*
I.	1— 9 седм.	1— 3 седм.	4— 9 седм.
II.	10—18 „	10—12 „	13—18 „
III.	19—27 „	19—21 „	22—27 „
IV.	28—36 „	28—30 „	31—36 „
V.	37—45 „	37—39 „	40—45 „
VI.	46—(54) „	46—48 „	49—(54) „

КАПИТАЛ II:

	Периоди на оборота	*Работни периоди*	*Периоди на обръщението*
I.	4—12 седм.	4— 6 седм.	7—12 седм.
II.	13—21 „	13—15 „	16—21 „
III.	22—30 „	22—24 „	25—30 „
IV.	31—39 „	31—33 „	34—39 „
V.	40—48 „	40—42 „	43—48 „
VI.	49—(57) „	49—51 „	(52—57) „

КАПИТАЛ III:

	Периоди на оборота	*Работни периоди*	*Периоди на обръщението*
I.	7—15 седм.	7— 9 седм.	10—15 седм.
II.	16—24 „	16—18 „	19—24 „
III.	25—33 „	25—27 „	28—33 „
IV.	34—42 „	34—36 „	37—42 „
V.	43—51 „	43—45 „	46—51 „

Ние имаме тук точно подобие на случая I с тази само разлика, че сега се редуват три капитала вместо два. Кръстосване или преплитане на капитали не става; всеки отделен капитал може да се проследи обособено до края на годината. Следователно, както и в случай I, тук в края на работния период не става освобождаване на капитал. Капитал I е изцяло вложен в края на 3-та седмица, възвръща се изцяло в края на 9-та и отново започва да функционира

в началото на 10-та седмица. Същото става с капитали II и III. Правилното и пълно сменяване на един капитал от друг изключва всякакво освобождаване на капитали.

Целият оборот се изчислява по следния начин:

Капитал	I	300 ф. ст. $\times 5^2/_3$	$= 1700$ ф. ст.
„	II	300 „ „ $\times 5^1/_3$	$= 1600$ „ „
„	III	300 „ „ $\times 5$	$= 1500$ „ „
Целият капитал от		900 ф. ст. $\times 5^1/_3$	$= 4800$ ф. ст.

Да вземем сега още един пример, при който периодът на обръщението не представлява точно кратно по отношение на работния период; например работен период 4 седмици, период на обръщението 5 седмици; в такъв случай съответствуващите размери на капитала биха били: капитал I = 400 ф. ст., капитал II = 400 ф. ст., капитал III = 100 ф. ст. Ние даваме схема само на първите три оборота;

Таблица IV

КАПИТАЛ I:

Периоди на оборота		Работни периоди	Периоди на обръщението
I.	1— 9 седм.	1— 4 седм.	5— 9 седм.
II.	9—17 „	9 . 10—12 „	13—17 „
III.	17—25 „	17 . 18—20 „	21—25 „

КАПИТАЛ II:

Периоди на оборота		Работни периоди	Периоди на обръщението
I.	5—13 седм.	5— 8 седм.	9—13 седм.
II.	13—21 „	13 . 14—16 „	17—21 „
III.	21—29 „	21 . 22—24 „	25—29 „

КАПИТАЛ III:

Периоди на оборота		Работни периоди	Периоди на обръщението
I.	9—17 седм.	9 седм.	10—17 седм.
II.	17—25 „	17 „	18—25 „
III.	25—33 „	25 „	26—33 „

Сплитане на капиталите тук става само доколкото работният период на капитал III, който стига само за една седмица и който поради

това няма самостоятелен работен период, съвпада с първата работна седмица на капитал I. Но затова в края на работния период както на капитал I, така и на капитал II се освобождава равна на капитал III сума от 100 ф. ст. И наистина, ако капитал III запълва първата седмица на втория и всички следващи работни периоди на капитал I, а в края на тази първа седмица се стича обратно целият капитал I, 400 ф. ст., то останалата част от работния период на капитал I е равна само на 3 седмици и съответният разход на капитал на 300 ф. ст. Освободилите се по такъв начин 100 ф. ст. ще бъдат след това достатъчни за първата седмица на непосредствено следващия работен период на капитал II; в края на тази седмица се възвръща целият капитал II от 400 ф. ст.; но тъй като започналият вече работен период може да погълне още само 300 ф. ст., след неговото завършване отново остават свободни 100 ф. ст. и така нататък. Следователно, когато времето на обръщението не представлява просто кратно на работния период, в края на работния период става освобождаване на капитал; и при това този освобождаващ се капитал е равен на онази част от капитала, която запълва времето, представляващо излишък на периода на обръщението над работния период или над кратното на работния период.

Във всички изследвани случаи се приемаше, че във всяко от разгледаните тук предприятия и работният период, и времето на обръщението през цялата година остават еднакви. Тази предпоставка беше необходима, щом искахме да изясним влиянието на времето на обръщението върху оборота и върху размерите на авансирания капитал. Нещата с нищо не се изменят от това, че всъщност такава предпоставка не винаги се осъществява с такава безусловност, а често и съвсем не отговаря на действителността.

В целия този отдел ние разглеждахме само оборотите на оборотния капитал, но не и тези на основния по простата причина, че обсъжданият въпрос не е никак свързан с основния капитал. Употребяваните в производствения процес средства на труда и пр. съставляват основен капитал само доколкото тяхното време на употребление е по-дълго от оборотния период на оборотния капитал, доколкото времето, през което тези средства на труда продължават да служат в постоянно повтаряни трудови процеси, е по-дълго от оборотния период на оборотния капитал, следователно, доколкото то е $= n$ оборотни периоди на оборотния капитал. Независимо от това, дали цялото време, образувано от тези n оборотни периоди на оборотния капитал, е по-дълго или по-късо, онази част от производителния капитал, която е била авансирана за това време като основен капитал, няма да бъде отново авансирана в пределите на същото време. Тя продължава да функционира в предишната си по-

требителна форма. Различието се състои само в следното: съответно на различната продължителност на отделния *работен период,* влизащ във всеки оборотен период на оборотния капитал, основният капитал предава по-голяма или по-малка част от своята първоначална стойност на продукта на този работен период, и, съответно на продължителността на времето на обръщението, също влизащо във всеки оборотен период, тази пренесена върху продукта част от стойността на основния капитал по-бързо или по-бавно се възвръща в парична форма. Природата на предмета, който ние обсъждаме в този отдел — оборота на оборотната част на производителния капитал, — произтича от природата на самата тази част на капитала. Приложеният в един работен период оборотен капитал не може да бъде приложен в нов работен период, докато не завърши своя оборот, не се превърне в стоков капитал, от него — в паричен капитал, а от този последния — отново в производителен капитал. Поради това, за да може след първия работен период веднага без прекъсване да последва втори, трябва отново да се авансира капитал, и да се превръща той в оборотни елементи на производителния капитал, и при това да се авансира в количество, достатъчно, за да се запълнят празнините, които се образуват вследствие на периода на обръщението на оборотния капитал, авансиран за първия работен период. Оттук произтича влиянието на продължителността на работния период на оборотния капитал върху мащаба на трудовия процес в дадено производство и върху начина, по който авансираният капитал се разделя на части, т. е. върху размера на новите количества капитал, които допълнително се авансират. Но това е тъкмо онова, което трябваше да разгледаме в настоящия отдел.

IV. ИЗВОДИ

От досегашното изследване произтича:

А. Различните дялове, на които трябва да бъде разделен капиталът, за да може една негова част постоянно да се намира в работния период, докато други части се намират в периода на обръщението, се сменяват една друга, като различни самостоятелни индивидуални капитали, в два случая: 1) Ако работният период е равен на периода на обръщението, следователно, ако оборотният период се разпада на две равни части. 2) Ако периодът на обръщението е по-дълъг от работния период, но в същото време представлява просто кратно на работния период, така че един период на обръщението = *n* работни периоди, където *n* трябва да бъде цяло число.

В тези случаи нито една част от последователно авансирания капитал не се освобождава.

В. Напротив, във всички случаи, когато: 1) периодът на обръщението е по-голям от работния период и не е просто негово кратно и 2) когато работният период е по-голям от периода на обръщението — в тези случаи в края на всеки работен период, като се почне от втория оборот, постоянно и периодично се освобождава известна част от целия оборотен капитал. И при това, ако работният период е по-голям от периода на обръщението, този освободил се капитал е равен на частта от целия капитал, авансиран за периода на обръщението, а ако периодът на обръщението е по-голям от работния период, този капитал е равен на частта от капитала, която запълва излишъка на периода на обръщението над работния период или над кратното на работните периоди.

С. От това следва, че за обществения капитал, разглеждан от гледна точка на неговата оборотна част, освобождаването на капитал трябва да е правило, а простото редуване на последователно функциониращите в производствения процес части на капитала трябва да е изключение. Защото еднаквостта на работния период и на периода на обръщението или еднаквостта на периода на обръщението и простото кратно на работния период — тази правилна пропорционалност на двете съставни части на периода на оборота няма нищо общо с природата на нещата и поради това общо взето може да съществува само като изключение.

Следователно твърде значителна част на обществения оборотен капитал, който извършва няколко оборота годишно, през време на годишния цикъл от обороти периодично се намира във формата на освободил се капитал.

Освен това е ясно, че като приемаме за неизменни всички други условия, величината на този освобождаващ се капитал расте с размерите на трудовия процес или с мащаба на производството, следователно изобщо с развитието на капиталистическото производство. В случая, означен с *В*2) — защото нараства целият авансиран капитал; в случая *В*1) — защото с развитието на капиталистическото производство нараства продължителността на периода на обръщението, а следователно и на периода на оборота в онези случаи, при които работният период е по-малък от периода на обръщението,* при липса на правилно съотношение между двата периода.

В първия случай ние трябваше да влагаме седмично например 100 ф. ст. За шестседмичен работен период 600 ф. ст., за трисед-

* Думите „по-малък период на обръщение“ в немското издание от 1893 г. са погрешно пропуснати. Поправено въз основа на ръкописа на Маркс и ръкописа на Енгелс. *Ред.*

мичен период на обръщението 300 ф. ст., всичко 900 ф. ст. Тук постоянно ще се освобождават 300 ф. ст. Напротив, ако седмичното вложение бъде 300 ф. ст., за работния период имаме 1800 ф. ст., за периода на обръщението 900 ф. ст., следователно периодично ще се освобождават вече 900 ф. ст. вместо 300 ф. ст.

D. Целият капитал, например от 900 ф. ст., трябва да бъде разделен на две части: както и преди 600 ф. ст. за работния период и 300 ф. ст. за периода на обръщението. Частта, която действително се влага в процеса на труда, ще се намали вследствие на това с една трета, от 900 ф. ст. на 600 ф. ст., и поради това размерът на производството ще се съкрати с една трета. От друга страна, 300 ф. ст. функционират само за да не се прекъсва работният период, за да може във всяка седмица на годината да се влагат в трудовия процес по 100 ф. ст.

Абстрактно взето, безразлично е дали 600 ф. ст. работят в течение на $8\times6=48$ седмици (продуктът $=4800$ ф. ст.) или целият капитал от 900 ф. ст. се влага в трудовия процес в течение на 6 седмици, а след това в течение на 3 седмици период на обръщение лежи неизползван. В последния случай в течение на 48 седмици би се работило $5^1/_3\times6=32$ работни седмици (продуктът $=900\times5^1/_3=4800$ ф. ст.), и 16 седмици той би лежал неизползван. Но дори ако се абстрахираме от по-голямата вреда за основния капитал през време на неговото бездействие в течение на 16 седмици и от оскъпяването на труда, който трябва да се заплаща през цялата година, макар да действува само част от годината, такива редовни прекъсвания на производствения процес изобщо са несъвместими с воденето на съвременна крупна промишленост. Тази непрекъснатост сама е производителна сила на труда.

Ако се вгледаме сега по-отблизо в освободилия се капитал — в действителност капитал, дейността на който е временно отложена, — ще се окаже, че значителна част от него постоянно трябва да има формата на паричен капитал. Да се спрем на примера: работен период 6 седмици, период на обръщението 3 седмици, седмичен разход 100 ф. ст. В средата на втория работен период, в края на 9-та седмица, се възвръщат 600 ф. ст., от които през останалата част на работния период ще трябва да се влагат само 300 ф. ст. Следователно в края на втория работен период от тази сума ще се освободят 300 ф. ст. В какво състояние се намират тези 300 ф. ст.? Да приемем, че $^1/_3$ трябва да бъде вложена в работна заплата, $^2/_3$ са суровини и спомагателни материали. Следователно от възвърналите се 600 ф. ст. 200 ф. ст., предназначени за работна заплата, се намират в парична форма, а 400 ф. ст. се намират във форма на производствен запас, във форма на елементи на оборотната част на постоянния производителен капитал. Но тъй като за втората половина на II работен период е нужна само половината от този производствен запас, другата негова половина 3 седмици се намира във форма на превишаващ производствен запас, т. е. запас, който надхвърля потребностите на един работен период. Но капиталистът знае, че от тази част на възвърналия се капитал (400 ф. ст.) за текущия работен период ще му трябва само половината = 200 ф. ст. Следователно от пазарните условия ще зависи дали той ще превърне веднага тези 200 ф. ст. изцяло или само отчасти в превишаващ нуждата на момента производствен запас или пък в очакване на по-благоприятни пазарни условия ще ги задържи изцяло или отчасти във вид на паричен капитал. От друга страна, разбира се от само себе си, че частта, вложена в работна заплата, равна на 200 ф. ст., се задържа в парична форма. Като купи работната сила, капиталистът не може да я постави в склада, като суровия материал. Той трябва да я включи в производствения процес и да я плаща в края на всяка седмица. Следователно от освободилия се капитал от 300 ф. ст. във всеки случай тези 100 ф. ст. ще имат формата на освободил се, т. е. на такъв паричен капитал, който не е необходим за работния период. Така че капиталът, освободил се във формата на паричен капитал, трябва да се равнява поне на променливата част на капитала, разходвана за работна заплата; максимумът на този паричен капитал е размерът на целия освободил се капитал. В действителност неговата величина постоянно се колебае между този минимум и максимум.

Паричният капитал, освободил се по този начин вследствие само на механизма на движението на оборотите, трябва да играе значителна роля (наред с паричния капитал, който се образува от последователното възвръщане на основния капитал, и с паричния капитал, който е необходим във всеки трудов процес за променлив капитал), щом се развива кредитната система, и в същото време трябва да образува една от нейните основи.

Да приемем в нашия пример, че времето на обръщението се съкращава от три на две седмици. Нека това не е нормално явление, а само резултат на добрата конюнктура, на съкращаване на платежните срокове и пр. Капиталът от 600 ф. ст., изразходван през време на работния период, се връща една седмица по-рано, отколкото е необходимо, следователно той се освобождава за тази седмица. По-нататък, в средата на работния период както преди се освобождават 300 ф. ст. (част от онези 600 ф. ст.), но се освобождават за 4 седмици вместо за 3. Следователно в течение на една седмица на паричния пазар се намират 600 ф. ст. и в течение на 4 вместо 3 седмици — 300 ф. ст. Тъй като това се отнася не само

до един капиталист, а до много и става в различни периоди, в различни производствени отрасли, на пазара се появява вследствие на това повече свободен паричен капитал. Ако такова състояние продължава по-дълго, производството се разширява, където условията позволяват това. Капиталистите, които работят с получен на кредит капитал, ще предявяват по-малко търсене на паричния пазар, което ще облекчи последния в същата степен, както и увеличеното предлагане; или, на края, сумите, станали излишни за механизма на обръщението, ще бъдат окончателно изхвърлени на паричния пазар.

Вследствие на съкращаването на времето на обръщението от 3 на 2 седмици и следователно на оборотния период от 9 на 8 седмици $^1/_9$ от целия авансиран капитал става излишна. Шестседмичният работен период може сега да протича без прекъсване с 800 ф. ст., както преди с 900 ф. ст. Поради това част от стойността на стоковия капитал, равна на 100 ф. ст., превърнала се в пари, остава в такова състояние, във вид на паричен капитал, и вече не функционира по-нататък като част от капитала, авансиран за производствения процес. Докато производството продължава в предишните размери и при равни други условия, като цени и т. н., стойностната сума на авансирания капитал се намалява от 900 на 800 ф. ст. Остатъкът от 100 ф. ст. от първоначално авансираната стойност се отделя във форма на паричен капитал. Като такъв той постъпва на паричния пазар и образува допълнителна част на функциониращите тук капитали.

От това се вижда как може да се образува излишък от паричен капитал и не само в смисъл, че предлагането на паричен капитал е по-голямо от неговото търсене; това е винаги само относителен излишък, какъвто има например в „меланхоличния период", който след свършването на кризата открива нов цикъл. Не, това е излишък в смисъл, че определена част от авансираната капиталова стойност се оказва излишна за продължаването на целия обществен процес на възпроизводство (включващ и процеса на обръщението) и поради това се отделя във форма на паричен капитал; това е излишък, който възниква при предишния мащаб на производството и предишните цени изключително вследствие на съкращаване на периода на оборота. Масата — по-голяма или по-малка — пари в обръщение, няма никакво влияние върху това.

Да приемем, напротив, че периодът на обръщението се удължава, да кажем от 3 на 5 седмици. Тогава вече при следващия оборот възвръщането на авансирания капитал става 2 седмици по-късно. Последната част на производствения процес на този работен период не може да се води по-нататък чрез самия механизъм на оборота който извършва авансираният капитал. При по-голяма продължителност на това състояние може да настъпи съкращаване на производствения процес — на размера, в който той се води, — както в предишния случай стана разширяване. Но за да се продължи процесът в предишния мащаб, авансираният капитал трябва да се увеличи с $^2/_9$ от своя размер = 200 ф. ст. за цялото времетраене на това удължаване на периода на обръщението. Този добавъчен капитал може да се вземе само от паричния пазар. Ако удължаването на периода на обръщението става в един или няколко големи отрасли на капиталистическа дейност, то може да окаже натиск върху паричния пазар, ако това влияние не се парализира от противоположно влияние от друга страна. И в този случай е очевидно до осезаемост, че такъв натиск, както преди това излишъкът, ни най-малко не е свързан с изменение нито на цените на стоките, нито на количеството на наличните средства за обръщение.

{Подготовката на тази глава за печат създаде немалки затруднения. Колкото и силен да беше Маркс в алгебрата, цифровите изчисления, особено търговските, не му се удаваха, макар да съществува една дебела връзка от тетрадки, в които той сам в много примери е правил всички видове търговски сметки. Но знанието на отделните сметководни методи и упражняването в обикновеното практическо търговско сметководство съвсем не е едно и също, и по този начин Маркс се е заплел в изчисленията на оборотите, така че наред с незавършеността на края са се получили известни неправилности и противоречия. В отпечатаните по-горе таблици аз запазих само най-простото и аритметически вярното главно по следните съображения.

Неверните резултати на тези трудни изчисления са довели до това, че Маркс е придавал незаслужено значение на едно — според мен — фактически маловажно обстоятелство. Имам предвид това, което той нарича „освобождаване" на паричен капитал. Действителната същност на нещата при допуснатите по-горе предпоставки е следната.

Каквото и да е отношението между големината на работния период и времето на обръщението, следователно отношението между капитал I и капитал II, след завършването на първия оборот у капиталиста така или иначе се възвръща на правилни интервали, равни по дължина на работния период, необходимият за един работен период капитал в парична форма — следователно сума, равна на капитал I.

Ако работният период = 5 седмици, времето на обръщението = 4 седмици, капитал I = 500 ф. ст., всеки път се възвръща парична сума от 500 ф. ст.: в края на 9-та, 14-та, 19-та, 29-та и т. н. седмица.

Ако работният период = 6 седмици, времето на обръщението = 3 седмици, капитал I = 600 ф. ст., възвръщат се по 600 ф. ст.: в края на 9-а, 15-а, 21-а, 27-а 33-а и т. н. седмица.

20 К. Маркс, II

Най-после, ако работният период = 4 седмици, времето на обръщението = 5 седмици, капитал I = 400 ф. ст., възвръщането на всеки 400 ф. ст. ще последва в края на 9-а, 13-а, 17-а 21-а, 25-а и т. н. седмица.

Дали част от тези възвърнали се пари ще се окаже излишна за текущия работен период, следователно дали тя ще се освободи и какви са нейните размери — това е съвсем безразлично. Предполага се, че производството върви непрекъснато в същия мащаб, а за да става това, трябва да са налице пари, следователно те трябва да се възвръщат, безразлично дали се „освобождават" или не. Прекъсне ли се производството, прекъсва се и освобождаването.

С други думи: освобождаване на пари, следователно образуване на скрит, само потенциален капитал в парична форма, разбира се, става, но то става при всякакви обстоятелства, а не само при специални условия, близки до условията, набелязани в текста; и то става в по-голям мащаб, отколкото се предполага в текста. По отношение на оборотния капитал I промишленият капиталист в края на всеки оборот се намира в съвсем същото положение, както при основаването на предприятието: той отново е получил наведнаж целия оборотен капитал, докато той може да извършва само постепенно превръщането му отново в производителен капитал.

Главното в текста е посочването, че, от една страна, значителна част от промишления капитал постоянно трябва да съществува в парична форма, от друга страна — още по-значителна част трябва да приема временно парична форма. Моите допълнителни бележки само подкрепят това посочване. — *Ф. Е.*}

V. ВЛИЯНИЕ НА ИЗМЕНЕНИЕТО НА ЦЕНИТЕ

Ние приехме по-горе неизменни цени, неизменен мащаб на производството, от една страна, съкращение или удължаване на времето на обръщението — от друга. Да приемем сега, напротив, неизменна продължителност на оборотния период, неизменен мащаб на производството, но, от друга страна, изменение на цените, т. е. спадане или покачване на цените на оборотните елементи на производителния капитал, т. е. на цените на суровите и спомагателните материали и на труда или на двата първи от тези елементи. Да приемем, че цената на суровините и спомагателните материали, а също така на работната заплата са спаднали наполовина. Тогава в нашия пример ще бъде нужно седмично да се авансира капитал от 50 ф. ст. вместо 100, а за деветседмичен оборотен период — 450

ф. ст. вместо 900 ф. ст. Преди всичко 450 ф. ст. от авансираната капиталова стойност се отделят като паричен капитал, но производственият процес ще продължава в същия мащаб, със същия оборотен период и с предишното негово деление на работен период и период на обръщението. Годишното количество продукт също ще остане предишното, но неговата стойност ще се намали наполовина. Тази промяна, придружавана от изменение в предлагането и търсенето на паричен капитал, не е предизвикана нито от ускоряване на обръщението, нито от изменение на количеството намиращи се в обръщение пари. Напротив. Понижението на стойността, съответно на цената на елементите на производителния капитал, наполовина би имало преди всичко това влияние, че за воденето на предприятието *X* в предишните размери би се авансирала капиталова стойност, намалена наполовина; а тъй като предприятието *X* авансира тази капиталова стойност преди всичко във формата на пари, т. е. на паричен капитал, то значи би хвърляло на пазара само половината от предишното количество пари. Количеството на хвърлените в обръщението пари би се намалило, тъй като цените на елементите на производството са спаднали. Такова би било първото следствие.

Но, второ, половината от първоначално авансираната капиталова стойност от 900 ф. ст. = 450 ф. ст., която a) би сменявала последователно формата на паричен капитал, производителен капитал и стоков капитал, b) едновременно би се намирала отчасти във формата на паричен капитал, отчасти във формата на производителен капитал и отчасти във формата на стоков капитал, при което тези части биха се намирали редом една до друга — тази половина би се отделила от кръгооборота на предприятието *X* и би постъпила поради това като допълнителен паричен капитал на паричния пазар, би оказала върху него въздействие като допълнителна съставна част. Тези освободили се пари, 450 ф. ст., действуват като паричен капитал не защото те са пари, оказали се излишни за воденето на предприятието *X*, а защото са съставна част от първоначалната капиталова стойност и следователно трябва да продължават да действуват като капитал, а не да бъдат изразходвани като просто средство за обръщение. Най-подходящата форма, за да се накарат те да действуват като капитал, е да се хвърлят на паричния пазар като паричен капитал. От друга страна, би могло и да се удвои мащабът на производството (основния капитал оставяме настрана). Със същия авансиран капитал от 900 ф. ст. би могло да се води производствен процес в двоен мащаб.

От друга страна, ако цените на оборотните елементи на производителния капитал биха се покачили с половина, седмично вместо 100 ф. ст. биха били нужни 150 ф. ст., следователно вместо 900 ф.

ст. вече 1350 ф. ст. За да се води предприятието в същия мащаб, би бил необходим 450 ф. ст. добавъчен капитал и това, в зависимост от състоянието на паричния пазар, би оказало върху него pro tanto по-голям или по-малък натиск. Ако за всеки свободен капитал на пазара вече би се предявявало търсене, би възникнала усилена конкуренция за свободен капитал. Ако известна част от него би лежала неизползвана, тя pro tanto би била призвана към дейност.

Но възможен е и трети случай: при даден мащаб на производството, при неизменна бързина на оборота и неизменни цени на елементите на оборотния производителен капитал цената на продуктите на предприятието X може да спадне или да се покачи. Ако цената на стоките, произвеждани от предприятието X, спада, цената на неговия стоков капитал от 600 ф. ст., които то постоянно е хвърляло в обръщението, спада например на 500 ф. ст. Следователно една шеста от стойността на авансирания капитал не се възвръща от процеса на обръщението; тя пропада в този процес (съдържащата се в стоковия капитал принадена стойност тук не се взема под внимание). Но тъй като стойността, а съответно и цената на елементите на производството остава същата, възвърналите се 500 ф. ст. ще стигнат за възстановяване на $^{5}/_{6}$ от капитала от 600 ф. ст., постоянно зает в производствения процес. Следователно, за да се продължава производството в същия мащаб, би трябвало да се изразходват 100 ф. ст. добавъчен паричен капитал.

Обратно: ако цената на продуктите на предприятието X се покачи, ще се покачи и цената на стоковия капитал от 600 ф. ст. например на 700 ф. ст. Една седма от неговата цена = 100 ф. ст. идва не от производствения процес, не е била авансирана за него, а идва от процеса на обръщението. Обаче за възстановяването на производителните елементи са нужни само 600 ф. ст.; следователно 100 ф. ст. се освобождават.

Изследването на причините защо в първия случай периодът на оборота се съкращава или удължава, защо във втория случай цените на суровия материал и на труда, а в третия случай цените на произведените продукти се покачват или спадат, не влиза в кръга на въпросите, които досега изследвахме.

Но в кръга на тия въпроси влиза, разбира се, следното:

I случай. Неизменен мащаб на производството, неизменни цени на елементите на производството и на продуктите, изменение в периода на обръщението, а следователно и в периода на оборота.

Както приехме в нашия пример, вследствие на съкращаването на периода на обръщението ще бъде нужно да се авансира $^{1}/_{9}$ по-

малко от целия капитал; поради това капиталът ще се съкрати от 900 ф. ст. на 800 ф. ст. и ще се отдели паричен капитал от 100 ф. ст.

Както преди предприятието X доставя същия шестседмичен продукт със същата стойност 600 ф. ст., а тъй като се работи цяла година без прекъсване, за 51 седмици то ще даде предишното количество продукт на стойност 5100 ф. ст. Следователно по отношение на количеството и цената на продукта, който предприятието хвърля в обръщението, няма никаква промяна, не става такава и в сроковете, в които предприятието хвърля продукта на пазара. Но освободили са се 100 ф. ст., тъй като вследствие на съкращаването на периода на обръщението процесът е наситен при капиталов аванс само от 800 ф. ст. вместо предишните 900 ф. ст. Тези 100 ф. ст. освободил се капитал съществуват във формата на паричен капитал. Но те съвсем не представляват такава част от авансирания капитал, която постоянно би трябвало да функционира във формата на паричен капитал. Да приемем, че от авансирания оборотен капитал I = 600 ф. ст. $^{4}/_{5}$=480 ф. ст. постоянно се изразходват за производствени материали и $^{1}/_{5}$=120 ф. ст. — за работна заплата. Следователно седмично 80 ф. ст. отиват за производствени материали, 20 ф. ст.—за работна заплата. Следователно капитал II=300 ф. ст. също трябва да бъде разделен на $^{4}/_{5}$=240 ф. ст. за производствени материали и $^{1}/_{5}$=60 ф. ст. — за работна заплата. Капиталът, изразходван за работна заплата, трябва постоянно да се авансира в парична форма. Щом стоковият продукт на стойност общо 600 ф. ст. отново се превърне в парична форма, щом той бъде продаден, 480 ф. ст. от тази сума могат да бъдат превърнати в производствени материали (в производствен запас), но 120 ф. ст. запазват своята парична форма, за да послужат за изплащане на работната заплата в продължение на 6 седмици. Тези 120 ф. ст. представляват онзи минимум от възвръщащия се капитал от 600 ф. ст., който постоянно се възобновява и замества във формата на паричен капитал и поради това постоянно трябва да бъде налице като функционираща в парична форма част на авансирания капитал.

Ако сега от периодично освобождаващите се за 3 седмици 300 ф. ст., които също се разпадат на 240 ф. ст. за производствен запас и 60 ф. ст. за работна заплата, се отделят вследствие на съкращаването на времето на обръщението 100 ф. ст. във формата на паричен капитал, които ще бъдат съвсем изхвърлени от механизма на оборота — откъде идват парите за тези 100 ф. ст. паричен капитал? Само в една пета своя част те се състоят от паричен капитал, който периодично се освобождава в пределите на оборотите. Но $^{4}/_{5}$=80 ф. ст. вече са заместени от добавъчен производствен запас със същата стойност. По какъв начин този добавъчен производствен

запас се превръща в пари и откъде се вземат парите за това превръщане?

След като веднаж е станало съкращаването на времето на обръщението, от горепосочените 600 ф. ст. са се превърнали в производствен запас само 400 ф. ст. вместо 480 ф. ст. Останалите 80 ф. ст. се задържат в тяхната парична форма и заедно с горепосочените 20 ф. ст., предназначени за работна заплата, съставляват този отделил се капитал от 100 ф. ст. Макар тези 100 ф. ст. да идват от обръщението посредством купуването на стоков капитал от 600 ф. ст. и сега се изтеглят от обръщението, тъй като няма да бъдат изразходвани отново за работна заплата и за елементи на производството, не трябва да се забравя, че във формата на пари те само отново се оказват в същата форма, в която първоначално са били хвърлени в обръщението. Отначало за производствен запас и за работна заплата са се изразходвали 900 ф. ст. пари. Сега, за да се води същият производствен процес, са нужни вече само 800 ф. ст. Отделилите се вследствие на това в парична форма 100 ф. ст. образуват сега нов, търсещ влагане паричен капитал, нова съставна част на паричния пазар. Макар те и по-рано периодично да са приемали формата на освободил се паричен капитал и на добавъчен производителен капитал, самите тези латентни състояния са били условие за воденето на производствения процес, тъй като са условие за неговата непрекъснатост. Сега 100 ф. ст. вече не са нужни за същата цел и поради това образуват нов паричен капитал, една от съставните части на паричния пазар, макар те съвсем да не образуват нито добавъчен елемент на вече наличния обществен паричен запас (защото те са съществували при започването на предприятието и са били хвърлени от него в обръщението), нито ново натрупано съкровище.

Сега тези 100 ф. ст. фактически се изтеглят от обръщението, доколкото са част от авансирания паричен капитал, която вече не намира приложение в същото предприятие. Но такова изтегляне е възможно само защото се е ускорило с една седмица превръщането на стоковия капитал в пари, а тези пари — в производителен капитал, *С' — П — С*, следователно ускорило се е и обръщението на парите, участвуващи в този процес. Те са изтеглени от него, защото повече не са нужни за оборота на капитала на *X*.

Тук се приема, че авансираният капитал принадлежи на този, който го прилага. Ако капиталът беше получен в кредит, това нямаше да измени нищо. При съкращаване на времето на обръщението капиталистът ще се нуждае вместо от 900 ф. ст. само от 800 ф. ст. получен в кредит капитал. 100 ф. ст., върнати на кредитора, образуват както преди нов паричен капитал от 100 ф. ст., само с тази

разлика, че сега той се намира в ръцете на *Y* вместо на *X*. По-нататък, ако капиталистът *X* би получавал на кредит производствените материали на стойност 480 ф. ст., така че сам да авансира в пари само 120 ф. ст. за работна заплата, сега той може да взема на кредит производствени материали за 80 ф. ст. по-малко, и тези 80 ф. ст. съставляват по този начин стоков капитал в излишък за капиталиста, който дава на кредит, докато у капиталиста *X* биха се отделили 20 ф. ст. в пари.

Допълнителният производствен запас се е намалил сега с $^1/_3$. Като $^4/_5$ от 300 ф. ст. той беше равен на допълнителен капитал II = =240 ф. ст.; сега той е равен само на 160 ф. ст., т. е. представлява допълнителен запас за 2 седмици вместо за 3. Сега той ще се възобновява всеки 2 седмици вместо всеки 3, но също така за потребностите на 2 седмици вместо за 3. Закупките например на пазара на памука се повтарят по такъв начин по-често и на по-малки партиди. От пазара се изтегля същото количество памук, защото масата на продукта остава същата. Но закупките се разпределят иначе по време и се разпростират върху по-продължително време. Да приемем например, че става дума за 3 месеца и за 2 месеца; годишното потребление на памук нека бъде 1 200 бали. В първия случай ще се продават:

на 1 януари	300 бали,	остават	на	склад	900	бали
„ 1 април	300 „	„	„	„	600	„
„ 1 юли	300 „	„	„	„	300	„
„ 1 октомври	300 „	„	„	„	0	„

Във втория случай, напротив:

на 1 януари	се	продават	200,	на	склад	1 000	бали
„ 1 март	„	„	200	„	„	800	„
„ 1 май	„	„	200	„	„	600	„
„ 1 юли	„	„	200	„	„	400	„
„ 1 септември	„	„	200	„	„	200	„
„ 1 ноември	„	„	200	„	„	0	„

Следователно вложените в памук пари се връщат напълно едва един месец по-късно, през ноември вместо през октомври. И така, ако чрез съкращаването на времето на обръщението, а заедно с това и на оборота, се отделя във форма на паричен капитал $^1/_9$ от авансирания капитал = 100 ф. ст., и ако тези 100 ф. ст. са съставени от 20 ф. ст. периодично повтарящ се излишък от паричен капитал, предназначен за седмично плащане на работна заплата, и от 80 ф. ст.,

които периодично се появяват като излишък от производствен запас за една седмица, на това намаление на излишъка от производствен запас у фабриканта на стойност 80 ф. ст. съответствува увеличение на стоковия запас у търговеца на памук. Същият памук толкова по-дълго лежи в неговите складове като стока, колкото по-малко лежи в складовете на фабриканта като производствен запас.

Дотук приемахме, че съкращаването на времето на обръщението в предприятието на X произтича от това, че X по-бързо продава своите стоки или по-бързо получава пари за тях, съответно при кредит от съкращаване на платежния срок. Следователно това съкращаване на времето на обръщението произтича от по-бързата продажба на стоката, от по-бързото превръщане на стоковия капитал в паричен капитал, от $C' - П$, от първата фаза на процеса на обръщението. То може да произтича и от втората фаза, $П - C$, следователно от едновременното изменение било на работния период, било на времето на обръщението на капитала на Y, Z и т. н., които доставят на капиталиста X производствените елементи на неговия оборотен капитал.

Ако например памукът, въглищата и пр. при стария транспорт се намират на 3 седмици път от мястото на тяхното производство или складиране до производственото място на капиталиста X, минимумът производствен запас на X трябва да стигне най-малко за 3 седмици, до пристигането на нови запаси. Докато памукът и въглищата се намират на път, те не могат да служат като средство за производство. През това време те представляват по-скоро предмет на труда за транспортната промишленост и на заетия в нея капитал, те са също така извършващ обръщението си стоков капитал на производителя на въглища или на търговеца на памук. При поусъвършенствуван транспорт времето на пътуването се съкращава на 2 седмици. Така че производственият запас може да се превърне от триседмичен в двуседмичен. Заедно с това се освобождава авансираният за това допълнителен капитал от 80 ф. ст., както и 20 ф. ст., предназначени за работна заплата, тъй като извършилият оборота си капитал от 600 ф. ст. се връща една седмица по-рано.

От друга страна, ако например се съкращава работният период на капитала, който доставя суровините (примери за което дадохме в предишните глави), ако следователно нараства възможността за възобновяване на суровините, производственият запас може да се намали, времето от един период на възобновяване до друг може да се съкрати.

Ако, напротив, времето на обръщението и вследствие на това оборотният период се удължава, необходимо е авансиране на допълнителен капитал — от джоба на самия капиталист, ако той има

допълнителен капитал. Но в такъв случай този капитал в една или друга форма ще бъде вложен като част от капитала, който се намира на паричния пазар; за да се получи на разположение, той трябва да се освободи от старата форма, например да се продадат акции, да се изтеглят влогове, така че и в този случай ще бъде оказано косвено влияние върху паричния пазар. Или капиталистът трябва да получи в кредит допълнителен капитал. Що се отнася до частта от допълнителния капитал, необходима за работна заплата, при нормални условия тя постоянно трябва да се авансира като паричен капитал и капиталистът X по този начин оказва от своя страна известен пряк натиск върху паричния пазар. За частта от капитала, която трябва да бъде вложена в производствени материали, авансирането във вид на паричен капитал е неизбежно само ако капиталистът трябва да ги плаща в брой. Ако той може да ги получи на кредит, това не оказва пряко влияние върху паричния пазар, защото допълнителният капитал тогава пряко се авансира като производствен запас, а не най-напред като паричен капитал. Ако кредиторът на свой ред пуска получената от X менителница непосредствено на паричния пазар, сконтира я и пр., това ще въздействува косвено, чрез втора ръка, върху паричния пазар. Но ако той използва тази менителница, например за да плати предсрочно свой дълг, платим по-късно, този допълнително авансиран капитал не ще въздействува нито пряко, нито косвено върху паричния пазар.

II случай. Изменение на цената на производствените материали, всички други условия неизменни.

По-горе приемахме, че от целия капитал от 900 ф. ст. $^4/_5 = 720$ ф. ст. се изразходват за производствени материали и $^1/_5 = 180$ ф. ст. за работна заплата.

Ако цената на производствените материали спадне наполовина, за тях за шестседмичния работен период ще бъдат нужни само 240 ф. ст. вместо 480 ф. ст. и за добавъчен капитал № II ще са 240 ф. ст. вместо 480 ф. ст. и за добавъчен капитал № II ще са нужни само 120 ф. ст. вместо 240 ф. ст. Следователно капитал I се съкращава от 600 ф. ст. на $240 + 120 = 360$ ф. ст. и капитал II — от 300 ф. ст. на $120 + 60 = 180$ ф. ст. Целият капитал от 900 ф. ст. се намалява на $360 + 180 = 540$ ф. ст. Следователно отделят се 360 ф. ст.

Този отделил се и сега незает паричен капитал, който поради това търси приложение на паричния пазар, не е нищо друго освен част от капитала от 900 ф. ст., първоначално авансиран във вид на паричен капитал, която част е станала излишна вследствие на спадането на цените на онези елементи на производството, в които тя периодично се превръща — станала е излишна, ако предприятието не се разширява, а се води в предишния мащаб. Ако това спадане

на цените е предизвикано не от случайни обстоятелства (например от особено богата реколта, прекалено голямо количество предлагани стоки и пр.), а от увеличаването на производителната сила на онзи отрасъл, който доставя суровините, този паричен капитал би представлявал абсолютен прираст за паричния пазар и изобщо за свободния капитал, който се намира във формата на паричен капитал, защото този капитал вече не би представлявал необходима съставна част на вече намерилия приложение капитал.

III случай. Изменение на пазарната цена на самия продукт.

В този случай с понижаването на цената част от капитала се оказва загубена и поради това трябва да бъде заместена от нов аванс на паричен капитал. Тази загуба за продавача може да бъде спечелена на свой ред от купувача. Пряко, ако продуктът е спаднал в пазарната си цена само вследствие на случайна конюнктура и след това отново се покачва до нормалната си цена. Косвено, ако изменението на цената е предизвикано от изменение на стойността, отразяващо се и на стария продукт, и ако този продукт като елемент на производството отново влиза в друга производствена сфера и pro tanto освобождава тук капитал. И в двата случая загубеният за X капитал, за чието заместване X упражнява натиск върху паричния пазар, може да му бъде доставен от неговите контрагенти като нов допълнителен капитал. В такъв случай става само преместване.

Ако, напротив, цената на продукта се покачва, из сферата на обръщението се присвоява капиталова част, която не е била авансирана. Тя не представлява органическа част от капитала, авансиран за производствения процес, и поради това, ако производството не се разширява, образува отделил се паричен капитал. Тъй като ние приехме, че цените на елементите на продукта са били дадени, преди той да е излязъл като стоков капитал на пазара, повишение на цените би могло да бъде предизвикано тук от действително изменение на стойността, доколкото то има обратно действие, например ако цената на суровите материали след това се е покачила. В този случай капиталистът X би спечелил от своя продукт, който извършва обръщение на пазара като стоков капитал, и от притежавания производствен запас. Тази печалба би му доставила допълнителен капитал, който ще му бъде нужен сега за продължаване на неговото предприятие при новите повишени цени на елементите на производството.

Или пък повишението на цените ще бъде само временно. Тогава онова, което за капиталиста X ще бъде нужно като допълнителен капитал, се оказва за другата страна освободил се капитал, доколкото неговият продукт съставлява елемент на други производствени отрасли. Каквото единият е загубил, вторият го е спечелил.

Глава шестнадесета

ОБОРОТ НА ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ

I. ГОДИШНА НОРМА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Да приемем оборотен капитал от 2 500 ф. ст., и то такъв, при който $^4/_5=2\,000$ ф. ст. са постоянен капитал (материали за производство), а $^1/_5=500$ ф. ст. — променлив капитал, разходван за работна заплата.

Периодът на оборота нека бъде равен на 5 седмици; работният период = 4 седмици, периодът на обръщението = 1 седмица. Тогава капитал I = 2 000 ф. ст. ще се състои от 1 600 ф. ст. постоянен капитал и 400 ф. ст. променлив капитал; капитал II=500 ф. ст.; от тях 400 ф. ст. постоянен и 100 ф. ст. променлив. В течение на всяка работна седмица се изразходва капитал от 500 ф. ст. За една година, състояща се от 50 седмици, се произвежда годишен продукт от $500\times50=25\,000$ ф. ст. Следователно капитал I от 2 000 ф. ст., постоянно зает в работен период, прави $12^1/_2$ оборота годишно. $2\,000\times12^1/_2=25\,000$ ф. ст. От тези 25 000 ф. ст. $^4/_5=20\,000$ ф. ст., представляват постоянен капитал, изразходван за средства за производство, и $^1/_5=5\,000$ ф. ст. — променлив капитал, изразходван за работна заплата. Целият капитал от 2 500 ф. ст., напротив, извършва оборот $\frac{25\,000}{2\,500}=$ 10 пъти.

Изразходваният през време на производството променлив оборотен капитал може отново да служи в процеса на обръщението само доколкото бъде продаден продуктът, в който е възпроизведена неговата стойност, доколкото той се превръща от стоков капитал в паричен капитал, който отново да бъде изразходван за заплащане на работна сила. Но също така стои работата и с изразходвания за производството постоянен оборотен капитал (материалите за произ-

водство), стойността на който отново се появява в продукта като част от стойността на последния. Общото свойство на двете тези части — променливата и постоянната част на оборотния капитал — и тяхното различие от основния капитал се състои не в това, че тяхната стойност, пренесена върху продукта, извършва обръщение чрез стоковия капитал, т. е. посредством обръщението на продукта като стока. Известна част от стойността на продукта, и поради това на продукта, извършващ обръщения като стока, известна част от стоковия капитал винаги се състои от изхабяването на основния капитал, т. е. от частта от стойността на основния капитал, пренесена върху продукта през време на производството. Но различието се състои в следното: основният капитал продължава да функционира в производствения процес в старата си потребителна форма в продължение на по-къс или по-дълъг цикъл от оборотни периоди на оборотния капитал (= оборотния постоянен + оборотния променлив капитал); между това всеки отделен оборот има за условие възстановяването на целия оборотен капитал, който е влязъл — във вид на стоков капитал — от сферата на производството в сферата на обръщението. Първата фаза на обръщението, С'—П', е обща за оборотния постоянен и оборотния променлив капитал. Във втората фаза те се разделят. Парите, в които се е превърнала стоката, отчасти се превръщат в производствен запас (оборотен постоянен капитал). Съответно на различните срокове, в които се закупуват съставните части на този запас, една част от тези пари може да се превърне в производствени материали по-рано, друга по-късно, но в края на краищата всички тези пари отиват за производствени материали. Друга част от парите, получени от продажбата на стоката, остават да лежат като паричен запас и малко по малко се изразходват за заплащане на работната сила, включена в производствения процес. Тя образува оборотния променлив капитал. Въпреки това при оборота на капитала, при неговото превръщане в продукт, от продукт в стока, от стока в пари, всеки път става пълно възстановяване на едната или другата част. Именно на това основание ние разглеждахме в предидущата глава оборота на оборотния капитал — постоянен и променлив — поотделно и заедно, без да вземаме под внимание основния капитал.

По въпроса, който имаме сега да разглеждаме, ние трябва да направим още една крачка напред и да разглеждаме променливата част на оборотния капитал така, като че ли само тя съставляваше целия оборотен капитал, т. е. не ще вземаме под внимание постоянния оборотен капитал, който извършва обороти заедно с нея.

Авансирани са 2 500 ф. ст. и стойността на годишния продукт = 25 000 ф. ст. Но променливата част на оборотния капитал съставлява 500 ф. ст., поради това променливият капитал, който се съдържа в 25 000 ф. ст., е равен на $\frac{25\,000}{5} = 5\,000$ ф. ст. Ако 5 000 ф. ст. се разделят на 500, ще получим брой на оборотите 10, точно както за целия капитал от 2 500 ф. ст.

Това средно изчисление, при което стойността на годишния продукт се дели на стойността на авансирания капитал, а не на стойността на частта от този капитал, постоянно заета в един работен период (следователно в нашия случай не на 400, а на 500, не на капитал I, а на капитал I + капитал II), е абсолютно точно тук, където става дума само за производството на принадена стойност. По-късно ще видим, че от друга гледна точка то се оказва не съвсем точно, както изобщо това средно изчисление не е напълно точно. Т. е. то е достатъчно за практическите цели на капиталиста, но то не изразява точно или съответно всички реални обстоятелства, при които се извършва оборотът.

Досега ние никак не вземахме под внимание една част от стойността на стоковия капитал, именно съдържащата се в него принадена стойност, която е произведена и въплътена в продукта през време на производствения процес. Върху нея трябва да насочим сега своето внимание.

Ако приемем, че седмично изразходваният променлив капитал от 100 ф. ст. произвежда принадена стойност от 100% = 100 ф. ст., то променливият капитал от 500 ф. ст., изразходван за петседмичния оборотен период, ще произведе принадена стойност от 500 ф. ст., т. е. половината от работния ден се състои от принаден труд.

Но ако 500 ф. ст. променлив капитал произвеждат 500 ф. ст. принадена стойност, 5 000 ф. ст. произвеждат $10 \times 500 = 5\,000$ ф. ст. Обаче авансираният променлив капитал = 500 ф. ст. Отношението на цялата маса принадена стойност, произведена през годината, към сумата от стойността на авансирания променлив капитал ние наричаме годишна норма на принадената стойност. Следователно в настоящия случай тя съставлява $\frac{5\,000}{500} = 1\,000\%$. Ако анализираме тази норма по-отблизо, ще се окаже, че тя е равна на нормата на принадената стойност, която авансираният променлив капитал произвежда в един оборотен период, умножена на броя на оборотите на променливия капитал (съвпадащи с броя на оборотите на целия оборотен капитал).

Авансираният в течение на един оборотен период променлив капитал в дадения случай = 500 ф. ст.; произведената от него принадена стойност също е = 500 ф. ст. Поради това нормата

на принадената стойност в течение на един оборотен период е $\frac{500m}{500v}=100\%$. Тези 100%, умножени на 10, на броя на оборотите в годината, дават $\frac{5\,000m}{500v}=1\,000\%$.

Това важи за годишната норма на принадената стойност. Що се отнася до масата на принадената стойност, получавана в течение на определен оборотен период, тази маса е равна на стойността на авансирания в продължение на този период променлив капитал, тук $=500$ ф. ст., умножен на нормата на принадената стойност, тук следователно $500\times\frac{100}{100}=500\times1=500$ ф. ст. Ако авансираният капитал би бил $=1\,500$ ф. ст., при същата норма на принадената стойност масата на принадената стойност би била $=1\,500\times\frac{100}{100}=$ $=1\,500$ ф. ст.

Променливия капитал от 500 ф. ст., който извършва 10 оборота годишно и произвежда през годината принадена стойност от 5 000 ф. ст., за който следователно годишната норма на принадената стойност$=1\,000\%$, ние ще наричаме капитал *A*.

Да приемем сега, че друг променлив капитал *B* от 5 000 ф. ст. се авансира за цяла година (т. е. в дадения случай за 50 седмици) и поради това прави само един оборот годишно. Да приемем понататък, че в края на годината продуктът се заплаща в същия ден, в който бъде готов, и че следователно паричният капитал, в който той се превръща, се връща същия ден. Следователно периодът на обръщението тук$=0$, периодът на оборота$=$работния период, именно на една година. Както в предишния случай в трудовия процес всяка седмица се намира променлив капитал от 100 ф. ст., а в 50 седмици — 5 000 ф. ст. По-нататък нека нормата на принадената стойност бъде същата$=100\%$, т. е. при еднаква продължителност на работния ден половината от него се състои от принаден труд. Ако разглеждаме 5 седмици, вложеният променлив капитал ще бъде равен на 500 ф. ст., нормата на принадената стойност $=100\%$, следователно масата на принадената стойност, произведена в течение на 5 седмици,$=500$ ф. ст. Количеството на работната сила, която се експлоатира, и степента на нейната експлоатация се приемат тук точно такива, както при капитал *A*.

Приложеният променлив капитал от 100 ф. ст. седмично произвежда принадена стойност от 100 ф. ст., поради това за 50 седмици приложеният капитал от $100\times50=5\,000$ ф. ст, ще произведе принадена стойност от 5 000 ф. ст. Масата на годишно произвежданата

принадена стойност се оказва същата, както в предишния случай,$=$ $=5\,000$ ф. ст., но годишната норма на принадената стойност е съвсем друга. Тя е равна на произведената през годината принадена стойност, разделена на авансирания променлив капитал: $\frac{5\,000\,m}{5\,000\,v}=100\%$, докато преди за капитал *A* тя беше равна на $1\,000\%$.

При капитал *A*, както и при капитал *B*, ние седмично изразходвахме 100 ф. ст. променлив капитал; степента на нарастването на стойността или нормата на принадената стойност е съвсем същата $=100\%$; величината на променливия капитал е също еднаква$=100$ ф. ст. Експлоатира се съвсем еднакво количество работна сила, величината и степента на експлоатацията и в двата случая са еднакви, работните дни са еднакви и еднакво се разпадат на необходим труд и принаден труд. Сумата на приложения през годината променлив капитал е еднакво голяма$=5\,000$ ф. ст., тя привежда в движение същата маса труд и извлича от работната сила, привеждана в движение от двата равни капитала, еднаква маса принадена стойност, 5 000 ф. ст. И все пак разликата в годишната норма на принадената стойност на капиталите *A* и *B* е 900%.

Това явление прави, разбира се, такова впечатление, като че ли нормата на принадената стойност зависи не само от масата и степента на експлоатацията на работната сила, привеждана в движение от променливия капитал, но освен това от някакви необясними влияния, произтичащи от процеса на обръщението; и наистина, това явление се е тълкувало именно така, и макар не в тази чиста, но в своята по-сложна и скрита форма (във формата на годишна норма на печалбата) то е предизвикало от началото на 20-те години пълно разстройство в школата на Рикардо.

Загадъчното в това явление веднага изчезва, ако ние не само наглед, но действително поставим капитал *A* и капитал *B* в съвсем еднакви условия. Условията ще бъдат еднакви само ако променливият капитал *B* в целия си обем се изразходва за заплащане на работната сила в същия интервал от време, както капитал *A*.

5-те хиляди ф. ст. на капитал *B* ще се изразходват тогава за 5 седмици, разход по 1 000 ф. ст. седмично прави годишно 50 000 ф. ст. Принадената стойност тогава, при нашите предпоставки, също е 50 000 ф. ст. Извършилият оборот капитал$=50\,000$ ф. ст., разделен на авансирания капитал$=5\,000$ ф. ст., дава броя на оборотите$=10$. Нормата на принадената стойност$=\frac{5\,000\,m}{5\,000\,v}=100\%$, умножена на броя на оборотите$=10$, дава годишната норма на принадената стойност $=\frac{50\,000\,m}{5\,000\,v}=\frac{10}{1}=1\,000\%$. И така, сега годишните норми на принаде-

ната стойност са еднакви за A и B, именно 1 000%, но масите на принадената стойност са: за B — 50 000 ф. ст., за A — 5 000 ф. ст.,; масите на произведената принадена стойност се отнасят сега както стойността на авансираните капитали B и A, именно както 5 000 : 500 = = 10 : 1. Но затова капитал B в еднакво продължително време е привел в движение десет пъти повече работна сила от капитал A.

Само капиталът, действително приложен в процеса на труда, създава принадена стойност и само за него важат всички развити досега закони, отнасящи се до принадената стойност, следователно и законът, че масата на принадената стойност при дадена норма се определя от относителната величина на променливия капитал[65].

Самият трудов процес се измерва чрез времето. При дадена продължителност на работния ден (както тук, където приемаме предпоставката, че всички условия за капиталите A и B са еднакви, за да представим в ясна светлина разликата в годишната норма на принадената стойност) работната седмица се състои от определен брой работни дни. Или ние можем да разглеждаме някакъв работен период, например в дадения случай петседмичен, като един непрекъснат работен ден, който се състои напр. от 300 часа, ако работният ден = 10 часа, а седмицата = 6 работни дни. Но след това ние трябва да умножим този брой на броя на работниците, които всекидневно едновременно са заети съвместно в един и същ трудов процес. Ако броят на работниците е например 10, работната седмица ще бъде = 60×10 = 600 часа, а петседмичният работен период = 600×5 = 3 000 часа. Следователно при еднаква норма на принадената стойност и при еднаква продължителност на работния ден се прилагат еднакво големи променливи капитали, ако за същия срок се привеждат в движение еднакви маси работна сила (изчислявани чрез умножаване на една работна сила с известна цена на броя на тези сили).

Да се върнем сега към нашите първоначални примери. И в двата случая A и B в течение на всяка седмица от годината се прилагат еднакво големи променливи капитали, по 100 ф. ст. седмично. Поради това приложените, действително функциониращи в трудовия процес променливи капитали са равни, но авансираните променливи капитали никак не са равни. В примера A за всеки 5 седмици се авансират по 500 ф. ст., от които седмично се прилагат 100 ф. ст. В пример B за първия петседмичен период трябва да се авансират 5 000 ф. ст., но от тях се прилагат само по 100 ф. ст. седмично, следователно за 5 седмици само 500 ф. ст. = $^1/_{10}$ от авансирания капитал. Във втория петседмичен период трябва да се авансират 4 500 ф. ст., но се прилагат само 500 ф. ст.

и т. н. Променливият капитал, авансиран за определен период от време, се превръща в прилаган, т. е. в действително функциониращ и действуващ променлив капитал само в степента, в която той действително встъпва в запълнените от трудовия процес отрези на този период от време, доколкото той действително функционира в трудовия процес. В междинното време, през което една негова част се авансира само за да намери приложение по-късно, тази част като че ли съвсем не съществува за трудовия процес и поради това няма никакво влияние върху създаването както на стойност, така и на принадена стойност. Такова е например положението с капитал A от 500 ф. ст. Той е изцяло авансиран за 5 седмици, но в трудовия процес от него влизат последователно всяка седмица само 100 ф. ст. В първата седмица се прилага $^1/_5$ от него; $^4/_5$ са авансирани, макар още да не намират приложение; но те трябва да се намират в запас за трудовия процес на 4-те следващи седмици и поради това трябва да се авансират.

Обстоятелствата, които създават различие в отношението между авансирания и приложения променлив капитал, влияят върху производството на принадена стойност — при дадена норма на принадената стойност — само дотолкова и само по такъв начин, че те правят различно количеството променлив капитал, което действително може да бъде приложено в определен период от време, например в 1 седмица, в 5 седмици и пр. Авансираният променлив капитал функционира като променлив капитал само дотолкова и само през това време, доколкото и когато той действително се прилага; но не и през времето, когато той остава авансиран във вид на запас, без да намира действително приложение. Но всички условия, които изменят отношенията между авансиран и прилаган променлив капитал, се свеждат до разликата в периодите на оборота (определяна от разликата или в работния период, или в периода на обръщението, или в единия и в другия). Законът на производството на принадена стойност е такъв, че при еднаква норма на принадената стойност равни маси функциониращ променлив капитал произвеждат равни маси принадена стойност. Следователно, ако от капиталите A и B в еднакви откъси от време при еднаква норма на принадената стойност се прилагат равни маси променлив капитал, те трябва да произведат в еднакви откъси от време равни маси принадена стойност, колкото и различно да е отношението на този променлив капитал, приложен в определен откъс от време, към променливия капитал, авансиран за същия откъс от време и следователно колкото и различно да е отношението на произведената маса принадена стойност не към приложения, а изобщо към авансирания променлив капитал. Различието на това отношение не само не противо-

речи на развитите от нас закони на производството на принадена стойност, а, напротив, потвърждава ги и е тяхно неизбежно следствие.

Да разгледаме първия петседмичен производствен период на капитал *B*. В края на 5-та седмица са намерили приложение и са потребени 500 ф. ст. Новосъздадената стойност е = 1 000 ф. ст., следователно $\frac{500\ m}{500\ v} = 100\%$. Напълно както при капитал *A*. Обстоятелството, че при капитал *A* принадената стойност се реализира заедно с авансирания капитал, а при *B* не, засега не ни интересува, защото тук още става дума само за производството на принадената стойност и за нейното отношение към променливия капитал, авансиран през времето на нейното производство. Ако, напротив, изчислим отношението на принадената стойност в *B* не към онази част от авансирания капитал от 5 000 ф. ст., която е приложена, а поради това и потребена през време на производството на тази принадена стойност, а към целия авансиран капитал, ще получим $\frac{500\ m}{5\,000\ v} = {}^{1}/_{10} = 10\%$. И така, за капитал *B* 10%, а за капитал *A* — 100%, т. е. десет пъти повече. Ако тук биха казали: тази разлика в нормата на принадената стойност за еднакво големи капитали, които привеждат в движение еднакво количество труд, и при това труд, който се разделя на еднакви части заплатен и незаплатен труд, противоречи на законите на производството на принадената стойност — отговорът би бил прост и би се получавал само от един поглед върху фактическите отношения: при *A* се изразява действителната норма на принадената стойност, т. е. отношението на принадената стойност, произведена в продължение на 5 седмици от променлив капитал от 500 ф. ст., към този променлив капитал от 500 ф. ст. При *B*, напротив, изчислението се прави по начин, който няма нищо общо нито с производството на принадената стойност, нито със съответствуващото му определяне на нормата на принадената стойност. 500 ф. ст. принадена стойност, произведени от променлив капитал от 500 ф. ст., се изчисляват всъщност не в отношението им към 500 ф. ст. променлив капитал, авансиран през време на производството на тази принадена стойност, а в тяхното отношение към капитал от 5 000 ф. ст., ${}^{9}/_{10}$ от който, 4 500 ф. ст., нямат нищо общо с производството на тази принадена стойност от 500 ф. ст. и трябва, напротив, само постепенно да влизат в действие в течение на следващите 45 седмици, следователно никак не съществуват за производството в първите 5 седмици, само за които се говори тук. И така, в този случай разликата в нормата на принадената стойност на капиталите *A* и *B* не е никаква проблема.

Да сравним сега годишните норми на принадената стойност за капиталите *B* и *A*. За капитал *B* ние имаме $\frac{5\,000\ m}{5\,000\ v} = 100\%$; за капитал *A* $\frac{5\,000\ m}{500\ v} = 1\,000\%$. Но отношението на нормите на принадената стойност е същото както преди. Тогава имахме:

$$\frac{\text{Норма на принадената стойност на капитал } B}{\text{Норма на принадената стойност на капитал } A} = \frac{10\%}{100\%},$$ а сега имаме —

$$\frac{\text{Годишна норма на принадената стойност на капитал } B}{\text{Годишна норма на принадената стойност на капитал } A} = \frac{100\%}{1\,000\%},$$

но $\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1\,000\%}$, следователно същото отношение както и по-рано.

Обаче сега проблемата се е изменила. Годишната норма на капитал $B: \frac{5\,000\ m}{5\,000\ v} = 100\%$ не представлява, разбира се, никакво отклонение нито даже привидност на отклонение от известните ни закони, отнасящи се до производството и съответствуващата му норма на принадената стойност. 5 000 *v*, авансирани и производително потребени в течение на годината, са произвели 5 000 *m*. Следователно нормата на принадената стойност се изразява от гореприведената дроб $\frac{5\,000\ v}{5\,000\ m} = 100\%$. Годишната норма съвпада с действителната норма на принадената стойност. Следователно този път не капитал *B*, като преди, а капитал *A* представлява аномалия, която изисква обяснение.

Ние имаме тук норма на принадената стойност $\frac{5\,000\ m}{500\ v} = 1\,000\%$. Но ако в първия случай 500 *m*, продуктът на 5 седмици, се изчисляваха в отношение към авансиран капитал от 5 000 ф. ст., ${}^{9}/_{10}$ от който не са били приложени при производството на тази принадена стойност, сега 5 000 *m* се изчисляват в отношение към 500 *v*, т. е. само към ${}^{1}/_{10}$ от променливия капитал, действително приложен при производството на 5 000 *m*; защото 5 000 *m* представляват продукт на променлив капитал от 5 000 ф. ст., производително потребен в течение на 50 седмици, а не продукт на променлив капитал от 500 ф. ст., потребен в продължение само на един петседмичен период. В първия случай принадената стойност, произведена през 5 седмици, се изчислява в отношение към капитал, авансиран за 50 седмици, следователно десет пъти по-голям от онзи, който е потребен в течение на 5 седмици. Сега принадената стойност, произведена в 50 седмици, се изчислява в отношение към капитал, авансиран за 5 седмици, следователно към капитал десет пъти по-малък от онзи, който е потребен в течение на 50 седмици.

Капитал *А*, 500 ф. ст., никога не се авансира за повече от 5 седмици. След изтичането им той се възвръща и извършвайки годишно десет оборота, може да повтори същия процес десет пъти. От това следват два извода.

Първо. Авансираният капитал *А* е само 5 пъти по-голям от капиталовата част, постоянно прилагана в производствения процес в течение на една седмица. Напротив, капитал *В*, който за 50 седмици прави само един оборот и следователно трябва да бъде авансиран за 50 седмици, е 50 пъти по-голям от онази негова част, която постоянно може да бъде приложена в течение на една седмица. Поради това оборотът видоизменя отношението между капитала, авансиран за производствения процес в течение на годината, и капитала, който постоянно може да бъде приложен за определен производствен период, например за една седмица. Тук ние имаме пред себе си първия случай, когато петседмична принадена стойност се изчислява не в отношението ѝ към капитала, приложен в течение на тези 5 седмици, а в нейното отношение към капитал, десет пъти по-голям, прилаган в течение на 50 седмици.

Второ. Петседмичният период на оборота на капитал *А* съставлява само $^1/_{10}$ от годината, поради това годината включва в себе си 10 такива оборотни периода, в които капитал *А* от 500 ф. ст. постоянно се прилага отново. Приложеният капитал е равен тук на капитала, авансиран за пет седмици, умножен на броя на оборотните периоди в годината. Капиталът, приложен в течение на годината, $=500\times10=5\,000$ ф. ст. Капиталът, авансиран в течение на годината, $=\frac{5\,000}{10}=500$ ф. ст. Действително, макар 500 ф. ст. постоянно да се прилагат отново, винаги за всеки 5 седмици се авансират отново не повече от тези 500 ф. ст. От друга страна, при капитал *В* в течение на 5 седмици се прилагат и авансират за тези 5 седмици само 500 ф. ст.; но тъй като периодът на оборота тук е=50 седмици, капиталът, приложен в течение на годината, е равен на капитала, авансиран не за 5 седмици, а за 50 седмици. Но годишно произвежданата маса принадена стойност при дадена норма на последната е съразмерна на капитала, приложен в течение на годината, а не на капитала, авансиран в течение на годината. Следователно за този капитал от 5 000 ф. ст., който прави един оборот, тази маса на принадената стойност не е по-голяма, отколкото за капитала от 500 ф. ст., който прави десет оборота, и тя е толкова голяма само защото капиталът с един оборот годишно сам е десет пъти по-голям от капитала, който прави десет оборота.

Извършилият оборот през годината променлив капитал — следователно частта от годишния продукт или равната на нея част от годишните разходи — е променливият капитал, действително приложен, производително потребен в течение на годината. От това следва, че ако извършилият оборот в течение на годината променлив капитал *А* и извършилият оборот в течение на годината променлив капитал *В* са еднакво големи, и ако те се прилагат при равни условия на нарастване на стойността, ако следователно нормата на принадената стойност е еднаква за двата, то и годишно произвежданата маса принадена стойност също трябва да бъде еднаква за двата; следователно, тъй като масите на приложените капитали са еднакви — трябва да бъде еднаква и нормата на принадената стойност, изчислена за годината, доколкото тя се изразява чрез формулата:

$$\frac{\text{годишно произведена маса на принадената стойност}}{\text{променлив капитал, извършил обръщение през годината}}.$$

Или изразено в обща форма: каквато и да е относителната величина на извършилите оборот променливи капитали, нормата на тяхната принадена стойност, произведена в течение на годината, се определя от нормата на принадената стойност, която съответни капитали са давали в средни работни периоди (например средно за седмица или за ден).

Такова е единственото следствие, което произтича от законите на производството на принадената стойност и на определянето на нейната норма.

Да видим по-нататък какво изразява отношението: $\frac{\text{капитал, извършил оборот в течение на годината}}{\text{авансиран капитал}}$ (при което ние, както вече казахме, имаме предвид само променливия капитал). Частното от делението дава броя на оборотите на капитала, авансиран в течение на годината.

За капитал *А* имаме:

$\frac{5\,000\text{ ф. ст. капитал, извършил оборот в течение на годината}}{500\text{ ф. ст. авансиран капитал}}$; за капитал *В*:

$\frac{5\,000\text{ ф. ст. капитал, извършил оборот в течение на годината.}}{5\,000\text{ ф. ст. авансиран капитал}}$

И в двете отношения числителят изразява авансирания капитал, умножен на броя на оборотите: за *А* — 500×10, за *В* — $5\,000\times1$, или пък умножен на обърнатата дроб на *времето* на оборота в отношението му към годината. Времето на оборота за *А* е $^1/_{10}$ от годината; обърнатата дроб на времето на оборота е $\frac{10}{1}$ от годината,

следователно $500\times\frac{10}{1}=5\,000$; за B — $5\,000\times\frac{1}{1}=5\,000$. Знаменателят изразява извършилия оборот капитал, умножен на обърнатата дроб на *броя* на оборотите: за A — $5\,000\times{}^1/_{10}$, за B — $5\,000\times{}^1/_1$.

Съответните маси труд (сумата на заплатения и незаплатения труд), привеждани в движение от двата променливи капитала, извършили оборот в течение на годината, тук са равни, защото самите извършили оборот капитали са равни, и техните норми на нарастване на стойността също са равни.

Отношението на капитала, извършил оборот през годината, към авансирания променлив капитал показва: 1) отношението, в което се намира авансираният капитал към променливия капитал, приложен за определен работен период. Ако броят на оборотите $=10$, както за капитал A, и годината се приема за 50 седмици, времето на оборота $=5$ седмици. Променливият капитал трябва да бъде авансиран за тези 5 седмици, и този авансиран за 5 седмици капитал трябва да бъде 5 пъти по-голям от променливия капитал, прилаган в течение на една седмица. Т. е. в течение на една седмица само ${}^1/_5$ от авансирания капитал (тук 500 ф. ст.) може да бъде приложена. Напротив, при капитал B, където броят на оборотите $={}^1/_1$, времето на оборота $=1$ година $=50$ седмици. Отношението на авансирания капитал към седмично прилагания е следователно $50:1$. Ако за B това отношение беше същото както за A, то В би трябвало седмично да влага 1 000 ф. ст. вместо 100. — 2) От това следва, че B трябва да приложи десет пъти по-голям капитал (5 000 ф. ст.), отколкото A, за да приведе в движение също такава маса променлив капитал, следователно, при дадена норма на принадената стойност, също такава маса труд (заплатен и незаплатен), и за да произведе по този начин в течение на годината също такава маса принадена стойност. Действителната норма на принадената стойност не изразява нищо друго освен отношението на произведената в определен интервал от време принадена стойност към приложения в същия интервал от време променлив капитал; с други думи, тя изразява онази маса незаплатен труд, която е приведена в движение от променливия капитал, намерил приложение в този интервал от време. Тя няма абсолютно никакво отношение към онази част от променливия капитал, която е авансирана за време, през което не е намерила приложение; поради това тя също така никак не е свързана с отношението между частта от капитала, авансирана в течение на определен интервал от време, и онази част от капитала, която е намерила приложение през този интервал от време — отношение, видоизменящо се и различно за различни капитали вследствие на влиянието на периода на оборота.

От гореизложеното, напротив, следва, че годишната норма на принадената стойност само в един единствен случай съвпада с действителната норма на принадената стойност, изразяваща степента на експлоатацията на труда: именно, когато авансираният капитал прави само един оборот в годината и поради това авансираният капитал е равен на капитала, който е извършил оборот през годината, т. е. отношението на масата на принадената стойност, произведена през годината, към капитала, приложен за нейното производство през годината, съвпада и е тъждествено с отношението на масата на принадената стойност, произведена през годината, към капитала, авансиран в течение на годината.

A) Годишната норма на принадената стойност е равна на:

$$\frac{\text{масата на принадената стойност, произведена през годината}}{\text{авансирания променлив капитал}}$$

Но масата на принадената стойност, произведена в течение на годината, е равна на действителната норма на принадената стойност, умножена на променливия капитал, който е приложен за нейното производство. Капиталът, приложен за производството на годишната маса принадена стойност, е равен на авансирания капитал, умножен на броя на оборотите, което ще означаваме с n. Поради това формулата A се превръща в следната:

B) Годишната норма на принадената стойност е равна:

$$\frac{\text{действ. норма на принад. стойност}\times\text{авансир. променл. капитал}\times n}{\text{авансирания променлив капитал}}.$$

Например за капитал $B=\frac{100\times5\,000\times1}{5\,000}$, или 100%. Само ако $n=1$, т. е. ако авансираният променлив капитал прави само един оборот в годината, следователно е равен на приложения в течение на годината или на извършилия оборот капитал — само в този случай годишната норма на принадената стойност е равна на действителната нейна норма.

Ако означим годишната норма на принадената стойност с M', действителната норма на принадената стойност с m', авансирания променлив капитал с v, броя на оборотите с n, то $M'=\frac{m'vn}{v}=m'n$; следователно $M'=m'\ n$ и само тогава $е=m'$, когато $n=1$; следователно $M'=m'\times1=m'$.

По-нататък следва: годишната норма на принадената стойност винаги $е=m'\ n$, т. е. тя е равна на действителната норма на принадената стойност, произведена в един оборотен период от променливия капитал, потребен за този период, умножена на броя на обо-

ротите на този променлив капитал в течение на годината или умножена (което е същото) на обърнатата дроб на неговото *време* на оборота в отношение към годината като единица. (Ако променливият капитал прави 10 оборота в годината, времето на неговия оборот $= {}^1/_{10}$ от годината; следователно обърнатата дроб на времето на оборота $= \frac{10}{1} = 10$.)

По-нататък следва: $M' = m'$, ако $n = 1$. M' е по-голямо от m', ако n е по-голямо от 1, т. е. ако авансираният капитал прави оборот повече от един път в годината или ако извършилият оборот капитал е по-голям от авансирания.

Най-после, M' е по-малко от m', ако n е по-малко от 1, т. е. ако капиталът, извършил оборот в течение на годината, съставлява само част от авансирания капитал, следователно ако периодът на оборота продължава повече от една година.

Да се спрем малко на последния случай.

Да запазим всички предпоставки на нашия предишен пример, нека само периодът на оборота да се удължи на 55 седмици. Трудовият процес изисква всяка седмица 100 ф. ст. променлив капитал, следователно 5 500 ф. ст. за периода на оборота, и произвежда седмично 100 m; следователно m', както преди, е 100%. Броят на оборотите n тук е равно $\frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, защото времето на оборота $1 + {}^1/_{10}$ години (като приемаме, че годината има 50 седмици) $= \frac{11}{10}$ от годината. $M' = \frac{100\% \times 5\,500 \times {}^{10}/_{11}}{5\,500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1\,000}{11} = 90\frac{10}{11}\%$, следователно е по-малко от 100%. Действително, ако годишната норма на принадената стойност би била 100%, 5 500 v в течение на годината би трябвало да произведат 5 500 m, докато за това са нужни $\frac{11}{10}$ от годината. Тези 5 500 v произвеждат в течение на годината само 5 000 m, следователно годишната норма на принадената стойност $= \frac{5\,000\,m}{5\,500\,v} = \frac{10}{11} = 90\frac{10}{11}\%$.

Поради това годишната норма на принадената стойност, или съпоставянето на принадената стойност, произведена в течение на годината, с изобщо *авансирания* променлив капитал (за разлика от променливия капитал, който е *извършил оборот* през годината), не е само субективно, а самото действително движение на капитала предизвиква това противопоставяне. В края на годината у притежателя на капитала A се е върнал авансираният от него променлив капитал, равен на 500 ф. ст., и освен това 5 000 ф. ст. принадена стойност.

Величината на авансирания от него капитал се изразява не от капиталовата маса, която той е прилагал в течение на годината, а от онази, която периодично се връща у него. За разглеждания въпрос няма никакво значение дали капиталът в края на годината съществува отчасти във вид на производствен запас, отчасти във вид на стоков или паричен капитал и в каква пропорция се дели той на тези различни дялове. У притежателя на капитал B са се върнали 5 000 ф. ст., авансираният от него капитал, и освен това още 5 000 ф. ст. принадена стойност. За притежателя на капитал C (последния разгледан от нас капитал от 5 500 ф. ст.) е произведена в течение на годината 5 000 ф. ст. принадена стойност (при разход 5 000 ф. ст. и норма на принадената стойност 100%), но авансираният от него капитал, както и произведената принадена стойност, още не са се върнали у него.

$M' = m'n$ изразява, че нормата на принадената стойност, която важи за приложения в течение на един оборотен период променлив капитал:

$$\frac{\text{масата на принад. стойност, произведена в течение на един оборот. период,}}{\text{променливия капитал, приложен в течение на един оборотен период}}$$

трябва да бъде умножена на броя на оборотните периоди, или на броя на периодите на възпроизводството на авансирания променлив капитал, на броя на периодите, в които той възобновява своя кръгооборот.

В книга I на „Капиталът", глава IV („Превръщане на пари в капитал") и след това в глава XXI („Просто възпроизводство") ние вече видяхме, че капиталовата стойност изобщо се авансира, а не се изразходва, тъй като тази стойност, след като премине различните фази на своя кръгооборот, отново се връща в своя изходен пункт, и при това обогатена с принадена стойност. Това я характеризира като авансирана стойност. Времето, което минава от изходния пункт на нейното движение до момента на нейното възвръщане, е времето, за което тя е авансирана. Целият кръгооборот, който извършва капиталовата стойност, измерван чрез времето от нейното авансиране до нейното възвръщане, образува нейния оборот, а продължителността на този оборот съставлява оборотния период. Когато този период е изтекъл и кръгооборотът е завършен, същата капиталова стойност отново може да започне същия кръгооборот, следователно отново да самонараства, да произвежда принадена стойност. Ако променливият капитал, както е при A, прави десет оборота в годината, в течение на годината с един и същ авансиран капитал десет пъти ще бъде произведена такава маса принадена стойност, която отговаря на един оборотен период.

Трябва да се изясни природата на авансирането от гледна точка на капиталистическото общество.

Капитал *А*, който прави десет оборота през годината, се авансира в течение на годината десет пъти. За всеки нов оборотен период той се авансира отново. Но в същото време в течение на годината *А* никога не авансира повече от една и съща капиталова стойност от 500 ф. ст. и в действителност никога не разполага за разглеждания от нас производствен процес с повече от тези 500 ф. ст. Щом тези 500 ф. ст. завършат един кръгооборот, капиталистът *А* ги кара отново да започнат също такъв кръгооборот; капиталът по своята природа запазва характера си на капитал именно само чрез това, че постоянно функционира като капитал в повтарящи се производствени процеси. Той в дадения случай никога не се авансира за повече от 5 седмици. Ако оборотът продължи по-дълго, капиталът ще се окаже недостатъчен. Ако времето на оборота се съкращава, част от капитала става излишна. Тук се авансират не десет капитала по 500 ф. ст., а *един* капитал от 500 ф. ст. се авансира десет пъти в последователни откъси от време. Годишната норма на принадената стойност се изчислява поради това не върху капитал от 500 ф. ст., авансиран десет пъти, или върху 5 000 ф. ст., а върху капитал от 500 ф. ст., авансиран един път; точно така, както 1 талер, който прави десет пъти обръщение, винаги представлява само един единствен намиращ се в обръщение талер, макар той да изпълнява функцията на 10 талера. Но в тези ръце, в които той се намира при всяка сделка, той си остава както преди същата идентична стойност от 1 талер.

Също така и капитал *А* при всяко свое възвръщане и при своето възвръщане в края на годината показва, че неговият притежател винаги оперира само с една и съща капиталова стойност от 500 ф. ст. Ето защо в неговите ръце всеки път се връщат само 500 ф. ст. Авансираният от него капитал поради това никога не превишава 500 ф. ст. Авансираният капитал от 500 ф. ст. образува поради това знаменателя на дробта, която изразява годишната норма на принадената стойност. Формулата за годишната норма на принадената стойност беше у нас такава: $M'=\frac{m'vn}{v}=m'n$. Тъй като действителната норма на принадената стойност $m'=\frac{m}{v}$ е равна на масата на принадената стойност, разделена на променливия капитал, чрез който тя е произведена, то в $m'n$ ние можем на мястото на m' да поставим това, което m' означава, т. е. $\frac{m}{v}$, и тогава ще получим друга формула: $M'=\frac{mn}{v}$.

Но чрез своя десетократен оборот, а поради това чрез десетократното възобновяване на неговото авансиране, капиталът от 500 ф. ст. изпълнява функцията на десет пъти по-голям капитал, на капитал от 5 000 ф. ст., точно така, както 500 монети от по един талер, които извършват обръщение десет пъти в годината, изпълняват функцията на 5 000 също такива монети, които извършват обръщение само един път.

II ОБОРОТ НА ОТДЕЛНИЯ ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

„Каквато и да е обществената форма на производствения процес, той трябва да бъде непрекъснат, т. е. да протича периодично все през едни и същи стадии... Затова всеки обществен производствен процес — разглеждан в неговата непрекъсната връзка и в постоянния поток на неговото възобновяване — е същевременно и възпроизводствен процес... Като периодично нарастване на капиталовата стойност, или като периодичен плод на намиращия се в процес капитал, принадената стойност придобива формата на *доход*, който произлиза от капитала" („Капиталът", книга I, глава XXI, стр. 558, 559[66]).

Ние имаме 10 петседмични периода на оборота на капитал *А*; в първия оборотен период се авансират 500 ф. ст. променлив капитал, т. е. всяка седмица се обменят срещу работна сила 100 ф. ст., така че в края на първия оборотен период за работна сила ще бъдат изразходвани 500 ф. ст. Тези 500 ф. ст., които първоначално са били част от авансирания капитал, са престанали да бъдат капитал. Те са изразходвани за работна заплата. Работниците от своя страна ги изразходват, за да си купят средства за живот, следователно те потребяват средства за живот на стойност 500 ф. ст. По този начин се унищожава известна стокова маса на такава именно стойностна сума (това, което работникът спестява например във вид на пари, също не е капитал). Тази стокова маса се потребява непроизводително за работника, освен доколкото тя поддържа работоспособността на неговата работна сила, необходимо оръдие за капиталиста. — Но, второ, за капиталиста тези 500 ф. ст. са обменени срещу работна сила за същата стойност (съответно цена). Работната сила се потребява производително от капиталиста в трудовия процес. В края на петата седмица е налице новосъздадена стойност от 1 000 ф. ст. Половината от нея, 500 ф. ст., е възпроизведената стойност на променливия капитал, изразходван за заплащане на работната сила. Другата половина, 500 ф. ст., е новопроизведена принадена стойност.

Но петседмичната работна сила, в която чрез обмяната една част от капитала се е превръщала в променлив капитал, също така е изразходвана, потребена, макар и продуктивно. Трудът, който вчера е действувал, не е същият труд, който действува днес. Неговата стойност, плюс създадената от него принадена стойност, съществува сега като стойност на нещо различно от самата работна сила, като стойност на продукта. Но вследствие на това, че продуктът е превърнат в пари, частта от неговата стойност, която е равна на стойността на авансирания променлив капитал, отново може да бъде превърната в работна сила и поради това отново може да функционира като променлив капитал. Обстоятелството, че срещу капиталовата стойност, не само възпроизведена, но и превърната вече обратно в парична форма, ще бъдат заети същите работници, т. е. същите носители на работната сила, няма никакво значение. Възможно е във втория оборотен период капиталистът да използва нови работници вместо старите.

Следователно в 10 петседмични оборотни периоди за работна заплата ще бъде последователно изразходван в действителност капитал от 5 000, а не от 500 ф. ст., и тази работна заплата отново ще бъде изразходвана от работниците за средства за живот. Авансираният по такъв начин капитал от 5 000 ф. ст. е потребен. Той вече не съществува. От друга страна, в производствения процес последователно се включва работна сила на стойност не 500, а 5 000 ф. ст. и не само възпроизвежда собствената си стойност, равна на 5 000 ф. ст., но произвежда свръх това и принадена стойност от 5 000 ф. ст. Променливият капитал от 500 ф. ст., авансиран за втория оборотен период, не е тъждествен с капитала от 500 ф. ст., който е бил авансиран в първия оборотен период. Последният е потребен, изразходван за работна заплата. Но той е *възстановен* от нов променлив капитал от 500 ф. ст., който в първия оборотен период е бил произведен в стокова форма и отново превърнат в парична форма. Следователно този нов паричен капитал от 500 ф. ст. е парична форма на онази стокова маса, която е била новопроизведена в първия оборотен период. Обстоятелството, че в ръцете на капиталиста отново се намира точно такава парична сума от 500 ф. ст., т. е. ако оставим настрана принадената стойност, точно такова количество паричен капитал, каквото той първоначално е авансирал, замъглява факта, че капиталистът оперира с новопроизведен капитал. (Що се отнася до другите съставни части на стойността на стоковия капитал, които възстановяват елементите на постоянния капитал, тяхната стойност не се произвежда наново; изменя се само формата, в която съществува тази стойност.) — Да вземем третия оборотен период. Тук е очевидно, че капиталът от 500 ф. ст., авансиран за трети път, не е стар, а новопроизведен капитал, защото той представлява паричната форма на стоковата маса, произведена във втория, а не в първия оборотен период, т. е. паричната форма на онази част от тази стокова маса, чиято стойност е равна на стойността на авансирания променлив капитал. Стоковата маса, произведена в първия оборотен период, е продадена. Частта от нейната стойност, равна на променливата част от стойността на авансирания капитал, е била обменена срещу новата работна сила на втория оборотен период и е произвела нова стокова маса, която пак е била продадена и част от нейната стойност образува капитала от 500 ф. ст., който се авансира за третия оборотен период.

И така върви в течение на десетте оборотни периода. През време на тях новопроизведените стокови маси (стойността на които, доколкото тя възстановява променливия капитал, също се произвежда като нова стойност, а не се появява просто отново, както става със стойността на постоянната оборотна част на капитала) всеки пет седмици се хвърлят на пазара и вследствие на това в производствения процес постоянно се включва нова работна сила.

Следователно чрез десетократния оборот на авансирания променлив капитал от 500 ф. ст. се постига не това, че този капитал от 500 ф. ст. може да бъде производително потребен десет пъти, или че променлив капитал, достатъчен за пет седмици, може да се прилага в течение на 50 седмици. Напротив, за 50 седмици ще бъде приложен 10×500 ф. ст. променлив капитал, и капиталът от 500 ф. ст. винаги ще стига само за пет седмици, а след изтичането на петте седмици той ще трябва да се възстановява от новопроизведен капитал от 500 ф. ст. Това се отнася както за капитал *A*, така и за капитал *B*. Но оттук започва разликата.

В края на първия петседмичен период капиталистът *B*, както и капиталистът *A*, е авансирал и изразходвал променлив капитал от 500 ф. ст. Както *B*, така и *A* са превърнали неговата стойност в работна сила и са я възстановили чрез частта от стойността на новопроизведения от тази работна сила продукт, която е равна на стойността на авансирания променлив капитал от 500 ф. ст. Както за *B*, така и за *A* работната сила не само възстановява стойността на изразходвания променлив капитал от 500 ф. ст. с нова стойност на същата сума, но и присъединява към нея принадена стойност — както приехме, принадена стойност със същата величина.

Но новосъздадената стойност, която възстановява авансирания променлив капитал и увеличава неговата стойност с принадена стой-

ност, се намира у *B* не във формата, в която отново може да функционира като производителен капитал, съответно — като променлив капитал. В такава форма той се намира у *A*. И до края на годината променливият капитал, изразходван от *B* в първите пет седмици и след това последователно всеки пет седмици, макар да се възстановява от новопроизведена стойност плюс принадена стойност, се намира не в такава форма, в която той може отново да функционира като производителен капитал, съответно — променлив капитал. Макар неговата *стойност* да е възстановена чрез нова стойност, следователно да е възобновена, *формата* на неговата стойност (тук абсолютната форма на стойността, нейната парична форма) не е възобновена.

Следователно за втория петседмичен период (и така последователно за всеки пет седмици през годината) трябва също тъй да се намират в запас следващи 500 ф. ст., както за първия период. Следователно, ако се абстрахираме от кредитните отношения, в началото на годината трябва да се намират в запас 5 000 ф. ст., като латентен авансиран паричен капитал, макар че в действителност те ще се изразходват, ще се превръщат в работна сила само малко по малко в течение на годината.

Тъй като у *A*, напротив, кръгооборотът, оборотът на авансирания капитал завършва още след изтичането на 5 седмици, стойността, която служи за възстановяване, след изтичането на първите 5 седмици вече се намира в такава форма, в която тя може да приведе в движение нова работна сила за пет седмици: намира се в своята първоначална, парична форма.

Във втория петседмичен период у *A*, както и у *B*, се потребява нова работна сила и за заплащане на тази работна сила се изразходва нов капитал от 500 ф. ст. Средствата за живот на работниците, купени с първите 500 ф. ст., са потребени, във всеки случай тяхната стойност е изчезнала от ръцете на капиталиста. С вторите 500 ф. ст. се купува нова работна сила, нови средства за живот се изтеглят от пазара. Накратко, изразходва се нов капитал от 500 ф. ст., а не старият. Но у *A* този нов капитал от 500 ф. ст. представлява парична форма на новопроизведената стойност, която възстановява изразходваните по-рано 500 ф. ст. У *B* тази възстановяваща стойност се намира в такава форма, в която тя не може да функционира като променлив капитал. Тя е налице, но не във формата на променлив капитал. Поради това за продължаване на производствения процес за най-близките 5 седмици трябва да е налице и трябва да се авансира добавъчен капитал от 500 ф. ст. в неизбежната тук парична форма. Така че в течение на 50 седмици както *A*, така и *B* изразходват еднакъв по размери променлив капитал, заплащат и използват еднакво количество работна сила. Но *B* трябва да я плати с авансирането на капитал, равен на цялата нейна стойност = 5000 ф. ст., докато *A* я плаща последователно чрез стойността, която постоянно се възобновява в парична форма, произвежда се в продължение на всеки 5 седмици и възстановява капитала от 500 ф. ст., авансиран за всеки 5 седмици. Следователно тук никога не се авансира паричен капитал за повече от 5 седмици, т. е. никога не се авансира капитал по-голям от 500 ф. ст., авансирани за първите 5 седмици. Тези 500 ф. ст. са достатъчни за цялата година. Ясно е поради това, че при еднаква степен на експлоатация на труда, при еднаква действителна норма на принадената стойност годишните норми на принадената стойност у *A* и *B* трябва да са обратно пропорционални на величините на променливите парични капитали, които трябва да се авансират, за да се постави в движение в течение на годината еднаква маса работна сила. $A: \frac{5\,000\ m}{500\ v} = 1\,000\%$ и $B: \frac{5\,000\ m}{5\,000\ v} = 100\%$. Но $500\ v : 5\,000\ v = 1:10 = 100\% : 1000\%$.

Различието произтича от разликата между оборотните периоди, т. е. между периодите, след изтичането на които стойността, възстановяваща променливия капитал, приложен в определен интервал от време, отново може да функционира като капитал, следователно като нов капитал. У *B*, както и у A, става същото възстановяване на стойността на променливия капитал, който е бил приложен в също такива периоди. Става също така еднакво нарастване на принадена стойност в течение на еднакво дълги периоди. Но макар у *B* да става всеки 5 седмици възстановяване на стойност от 500 ф. ст. плюс 500 ф. ст. принадена стойност, все пак възстановяващата стойност още не образува нов капитал, защото тя не се намира в парична форма. У *A* старата капиталова стойност не само се възстановява чрез нова, но тя се възстановява в своята парична форма, следователно тя се възстановява като нов способен за функциониране капитал.

По-ранното или по-късно превръщане на възстановяващата стойност в пари, т. е. в такава форма, в която се авансира променливият капитал, е обстоятелство, което очевидно е съвсем безразлично за самото производство на принадена стойност. Последното зависи от големината на приложения променлив капитал и от степента на експлоатация на труда. Но посоченото обстоятелство изменя величината на паричния капитал, който трябва да се авансира, за да постави през годината в движение определено количество работна сила, и следователно определя годишната норма на принадената стойност.

III. ОБОРОТЪТ НА ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ ОТ ОБЩЕСТВЕНА ГЛЕДНА ТОЧКА

Да разгледаме за момент нещата от обществена гледна точка. Да приемем, че един работник костува седмично 1 ф. ст., работният ден=10 часа. У *A*, както и у *B* са заети в течение на годината 100 работници (100 ф. ст. седмично за 100 работника прави за 5 седмици 500 ф. ст., а за 50 седмици — 5 000 ф. ст.); те работят 6 дни в седмицата, по 60 работни часа всеки. Следователно 100 работника ще изработят в седмицата 6 000 работни часа, а за 50 седмици 300 000 работни часа. Както *A*, така и *B* са ангажирали тази работна сила и следователно тя не може да бъде изразходвана за нищо друго от обществото. В това отношение от обществена гледна точка нещата стоят еднакво както у *A*, така и у *B*. По-нататък у *A*, както и у *B* всеки 100 работника получават годишно 5 000 ф. ст. работна заплата (следователно 200 работника общо получават 10 000 ф. ст.) и вземат от обществото средства за живот за тази сума. И в това отношение от обществена гледна точка нещата стоят еднакво както у *A*, така и у *B*. Тъй като и в двата случая на работниците се плаща седмично, те вземат от обществото средства за живот седмично и срещу тях и в двата случая също така седмично хвърлят в обръщението паричен еквивалент. Но оттук започва разликата.

Първо. Парите, които работникът при *A* хвърля в обръщение, не представляват, както е за работника при *B*, само парична форма на стойността на неговата работна сила (в действителност платежно средство за вече извършена работа); още от втория оборотен период, смятан от започването на предприятието, те представляват парична форма на *новосъздадената от самия него стойност* (= цената на работната сила плюс принадена стойност), произведена през първия оборотен период, с която стойност се заплаща неговият труд през втория оборотен период. При *B* е иначе. Макар по отношение на работника парите и тук да са средство за плащане на вече извършена от него работа, този извършен труд се заплаща не с новосъздадената от него стойност, превърната в пари (не чрез паричната форма на произведената от самия този труд стойност). Това може да настъпи едва от втората година, когато на работника при *B* ще се плаща с произведената през изтеклата година стойност, превърната в пари.

Колкото е по-къс оборотният период на капитала — колкото по-кратки са поради това сроковете, в които се извършва в течение на годината неговото възпроизводство, — толкова по-бързо променливата част на капитала, първоначално авансирана от капиталиста в парична форма, се превръща в паричната форма на новопроизведената от работника като възстановяване на този променлив капитал стойност (тя освен това съдържа и принадена стойност); толкова по-кратко е следователно времето, за което капиталистът трябва да авансира пари от своя собствен фонд, толкова по-малък е в сравнение с дадените размери на производството капиталът, който той изобщо авансира, и толкова по-голяма относително е масата на принадената стойност, която той при дадена нейна норма изстисква в течение на годината, защото толкова по-често капиталистът ще може да купува работника с паричната форма на създадената от самия работник стойност, толкова по-често ще може отново да поставя в движение неговия труд.

При даден мащаб на производството абсолютната величина на авансирвания променлив паричен капитал (както и изобщо на оборотния капитал) намалява, а годишната норма на принадената стойност расте пропорционално на скъсяването на оборотния период. При дадена величина на авансирания капитал мащабът на производството, а поради това при дадена норма на принадената стойност и абсолютната маса на произведената през един оборотен период принадена стойност, растат едновременно с повишаването на годишната норма на принадената стойност, предизвиквано от скъсяването на периодите на възпроизводството. Изобщо от досегашното изследване излиза, че съответно на различната продължителност на оборотния период трябва да се авансира твърде различен по големина паричен капитал, за да може при една и съща степен на експлоатация на труда да се поставя в движение еднаква маса производителен оборотен капитал и еднаква маса труд.

Второ — и това е свързано с първото различие, — работникът при *B*, както и при *A*, плаща за купуваните от него средства за живот с променливия капитал, който се е превърнал в неговите ръце в средство за обръщение. Той например не само взема от пазара пшеница, но и я замества с паричен еквивалент. Но тъй като парите, с които работникът при *B* плаща своите средства за живот, получавайки ги от пазара, не представляват парична форма на новосъздадена стойност, хвърляна от него на пазара в течение на годината, както е у работника на капиталиста *A*, то макар той да доставя пари на продавача на средствата за живот, не доставя никакви стоки — било средства за производство или средства за живот, — които последният би могъл да купи с получените пари, както това става, напротив, в случая с работника на *A*. Поради това от пазара ще бъдат взети работна сила, средства за живот за тази работна сила, основен капитал във формата на средствата на труда, прилагани от капиталиста *B*, производствени материали, и в замяна на тях

на пазара ще бъде хвърлен еквивалент във вид на пари; но в течение на годината на пазара не се хвърля никакъв продукт, който да замести изтеглените от пазара веществени елементи на производителния капитал. Ако си представим не капиталистическо, а комунистическо общество, то преди всичко съвсем отпада паричният капитал, следователно отпадат всички онези маскировки на сделките, които произлизат от него. Работата се свежда просто до това, че обществото предварително трябва да пресмята колко труд, средства за производство и средства за живот може без всякаква вреда да изразходва за такива отрасли на производството, които, като например строежа на железници, дълго време, година или повече, не доставят нито средства за производство, нито средства за живот и изобщо не дават някакъв полезен ефект, но, разбира се, отнемат от цялото годишно производство и труд, и средства за производство, и средства за живот. Напротив, в капиталистическото общество, където общественият разум винаги се проявява едва post festum*, могат да стават и постоянно неизбежно стават големи нарушения. От една страна — натиск върху паричния пазар, докато, обратното, облекчеността на паричния пазар на свой ред извиква на живот маса такива предприятия, следователно създава именно условията, които по-късно предизвикват натиск върху паричния пазар. Паричният пазар изпитва натиск, защото при това положение постоянно се изисква авансиране на паричен капитал в по-голям мащаб за дълго време. Оставяме съвсем настрана обстоятелството, че индустриалци и търговци хвърлят в железопътни и други спекулации паричен капитал, необходим за воденето на собствените им предприятия, и го заместват чрез заеми на паричния пазар. — От друга страна: натиск върху производителния капитал, който се намира на разположение на обществото. Тъй като елементите на производителния капитал постоянно се изтеглят от пазара и в замяна на тях на пазара се хвърля само паричен еквивалент, нараства платежоспособното търсене, без обаче то да съдържа в себе си някакви елементи на предлагане. Оттук покачване на цените както на средствата за живот, така и на производствените материали. При това в такова време обикновено се развива спекула и става значително разместване на капитал. Една банда от спекуланти, доставчици, инженери, адвокати и пр. се обогатява. Те създават на пазара усилено търсене на средства за потребление, заедно с това се покачва работната заплата. Що се отнася до търсенето на хранителни продукти, чрез това, разбира се, се дава силен тласък и на селското стопанство. Но тъй като количеството на хранителните продукти

* — със задна дата. *Ред.*

не може да се увеличи изведнъж, за една година, расте техният внос, както и изобщо вносът на чуждестранни хранителни продукти (кафе, захар, вино и пр.) и предмети за разкош. В резултат се получава прекомерен внос и спекула в тази част на вносната търговия. От друга страна, в онези отрасли на промишлеността, в които производството може бързо да се разшири (същинската обработваща промишленост, минното дело и пр.), покачването на цените предизвиква внезапно разширяване, след което скоро идва крах. Същото въздействие се оказва върху пазара на труда, което привлича към новите производствени отрасли големи маси скрито относително свръхнаселение и дори вече заети работници. Изобщо такива големи предприятия като железниците, отнемат от пазара на труда определено количество сили, които могат да бъдат доставени само от някои отрасли, като например селското стопанство, където се използват изключително силни момци. Това става и след като новите предприятия са се превърнали вече в постоянен производствен отрасъл и поради това вече се е образувал необходимият за тези предприятия слой от незаседнали на едно място работници. Например когато железопътното строителство започне да се води в по-голям мащаб от средния. Тогава се поглъща част от резервната работническа армия, натискът на която е понижавал работната заплата. Става общо повишаване на работната заплата, дори в добре заангажираните части на пазара на труда. Това продължава дотогава, докогато неизбежният крах освободи отново резервната работническа армия; тогава работната заплата отново спада до своя минимум и по-ниско.[32])

Доколкото по-голямата или по-малка продължителност на оборотния период зависи от работния период в същински смисъл, т. е. от периода, който е необходим, за да се изготви продуктът за пазара, тя се основава върху дадените всеки път материални производствени условия за различните капиталовложения. Тези условия в земеделието имат повече характер на природни условия на производство, а в обработващата промишленост и в по-голямата

[32]) В ръкописа тук е вмъкната следната бележка с оглед да се развие по-късно: „Противоречие в капиталистическия начин на производство: работниците като купувачи на стока, са важни за пазара. Но като продавачи на своята стока — работната сила — капиталистическото производство има тенденцията да ги ограничи до минимума на цената. — По-нататъшно противоречие: периодите, в които капиталистическото производство напряга всичките си сили, се оказват по правило периоди на свръхпроизводство, тъй като производствените възможности никога не могат да бъдат използвани дотолкова, че вследствие на това да може не само да се произведе, но и да се реализира повече стойност; но продажбата на стоките, реализацията на стоковия капитал, а следователно и на принадената стойност, е ограничена не от потребителните нужди на обществото изобщо, а от потребителните нужди на такова общество, огромното мнозинство от което винаги е бедно и е принудено да остава постоянно бедно. Обаче това се отнася вече към следващия отдел."

част на добивната промишленост се изменят паралелно с общественото развитие на самия производствен процес.

Доколкото продължителността на работния период се определя от размера на доставяните стокови маси (от количествените размери, в които продуктът обикновено се изнася на пазара като стока), тя има условен характер. Но за материална база на самата тази условност служи мащабът на производството и поради това тя е случайна само когато се разглежда единично.

Най-после, доколкото продължителността на оборотния период зависи от продължителността на периода на обръщението, тя се обуславя отчасти от постоянното изменение на пазарните конюнктури, от по-голямата или по-малка леснина на продажбата и произтичащата от това необходимост частично да се изнася продуктът на по-близък или по-далечен пазар. Ако се абстрахираме от размерите на търсенето изобщо, движението на цените играе тук главна роля, тъй като при спадане на цените продажбата съзнателно се ограничава, докато производството продължава както преди; при повишаване на цените, напротив, производството и продажбата не изостават едни от други, или стоката може да бъде продадена предварително. Обаче като истинска материална база трябва да се смята действителната отдалеченост на мястото на производството от мястото на пласмента.

Например английската памучна тъкан или прежда се продава за Индия. Да приемем, че износителят плаща на английския фабрикант на памучни произведения (той прави охотно това само при добро състояние на паричния пазар. Но ако фабрикантът сам възстановява своя паричен капитал чрез кредитни операции, работата не върви така гладко). Износителят продава по-късно своята памучна стока на индийския пазар, откъдето се връща у него неговият авансиран капитал. До момента на това възвръщане нещата стоят точно така, както в случай, когато продължителността на работния период прави необходимо авансирането на нов паричен капитал, за да се поддържа производственият процес в предишния мащаб. Паричният капитал, с който фабрикантът плаща на своите работници, а също така възобновява останалите елементи на своя оборотен капитал,не е паричната форма на произведената от него прежда. Това може да стане само когато стойността на тази прежда се върне в Англия във вид на пари или продукт. Този паричен капитал, както и преди, е допълнителен паричен капитал. Разликата се състои само в това, че вместо от фабриканта той се авансира от търговеца, който може би на свой ред го е получил чрез кредитни операции. Също така, преди тези пари да бъдат хвърлени на пазара или едновременно с това, на английския пазар не се хвърля допълнителен продукт, който

може да бъде купен с тези пари и да влезе в сферата на производителното или личното потребление. Ако това положение настъпи за дълго време и в сравнително голям мащаб, то ще предизвика същите последици, каквито по-рано предизвикваше удължаването на работния период.

Възможно е в самата Индия преждата да се продава пак на кредит. С този кредит в Индия се купува продукт и като плащане се изпраща в Англия или се превежда менителница за същата сума. Ако това състояние продължи, то ще доведе до натиск върху индийския паричен пазар, и това ще се отрази в Англия така, че може да предизвика тук криза. На свой ред кризата, дори ако е придружена от износ на благородни метали за Индия, предизвиква в тази страна нова криза вследствие на банкрутирането на английски търговски фирми и техните индийски клонове, на които индийските банки са давали кредит. Така възниква едновременна криза както на онзи пазар, *против* който се оказва търговският баланс, така и на пазара, в *полза* на който той се оказва. Това явление може да бъде още по-сложно. Например Англия е изпратила в Индия сребро на кюлчета, но английските кредитори на Индия предявяват там своите искания и Индия ще трябва скоро да изпрати обратно в Англия своите сребърни кюлчета.

Възможно е износната търговия за Индия и вносната търговия от Индия да се уравновесяват приблизително, макар последната (с изключение на особени обстоятелства, като поскъпване на памука и пр.) по своя размер да се определя и стимулира от първата. Търговският баланс между Англия и Индия може да изглежда уравновесен или да показва само слаби колебания в едната или другата страна. Но щом в Англия избухне кризата, оказва се, че в индийските складове лежат непродадени памучни стоки (следователно непревърнали се стоков от капитал в паричен капитал — свръхпроизводство откъм тази страна) и че, от друга страна, в Англия не само лежат непродадени запаси от индийски продукти, но че голяма част от продадените и потребени запаси още съвсем не са платени. Ето защо това, което изглежда криза на паричния пазар, в действителност изразява аномалии в самия процес на производство и възпроизводство.

Трето. Що се отнася до самия приложен оборотен капитал (променлив и постоянен), продължителността на оборотния период, доколкото тя произтича от продължителността на работния период, довежда до следното различие: при няколко оборота през годината един елемент на пвоменливия или на постоянния оборотен капитал може да бъде доставен от неговия собствен продукт, както е в каменовъгленото производство, в работилниците за готови дрехи и т. н. В друг случай това е невъзможно, поне в течение на годината.

Глава седемнадесета

ОБРЪЩЕНИЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Ние видяхме дотук, че различието в оборотния период предизвиква различие в годишната норма на принадената стойност дори при неизменни маси на годишно произвежданата принадена стойност.

Обаче по-нататък необходимо възниква различие в капитализацията на принадената стойност, в *натрупването*, и дотолкова, при еднаква норма на принадената стойност, различие в нейната маса, произвеждана в течение на годината.

Ще отбележим преди всичко, че капитал *A* (в примера от предидущата глава) дава периодичен текущ доход, следователно с изключение на оборотния период при започването на предприятието капиталистът покрива собственото си потребление през годината от своето производство на принадена стойност и не е принуден да авансира за тази цел от собствен фонд. Последното, напротив, става при *B*. Макар в същите периоди от време той да произвежда същото количество принадена стойност като *A*, неговата принадена стойност не е реализирана и поради това тя не може да бъде потребена нито индивидуално, нито производително. Доколкото имаме предвид личното потребление, принадената стойност се антиципира*. За това трябва да бъде авансиран отделен фонд.

Една част от производителния капитал, която е трудно да се подведе под някаква рубрика, именно добавъчният капитал, необходим за ремонт и поддържане в изправност на основния капитал, изпъква сега също така в нова светлина.

При *A* тази част от капитала при започването на производството не се авансира нито изцяло, нито в по-голямата си част. Капиталистът няма нужда да я има на разположение, нито изобщо да я има. Тя възниква от самото предприятие чрез непосредствено превръщане на принадената стойност в капитал, т. е. чрез прякото ѝ прилагане като капитал. Една част от принадената стойност, която не само периодично се произвежда, но и се реализира в течение на годината, може да покрива разходите, необходими за ремонт и т. н. Така част от капитала, нужна за воденето на предприятието в първоначалния му мащаб, се създава през време на действието на предприятието от самото него чрез капитализиране на известна част от принадената стойност. За капиталиста *B* това е невъзможно. Въпросната капиталова част трябва да съставлява у него част от първоначално авансирания капитал. И в двата случая тази капиталова част ще фигурира в книгите на капиталиста като авансиран капитал, каквато е и в действителност, тъй като според приетото от нас тя съставлява част от производителния капитал, необходим за воденето на предприятието в дадения мащаб. Но има огромна разлика по това, от какъв фонд се авансира тя. У *B* тя действително съставлява част от първоначално авансирания капитал или от капитала, който трябва да се намира на разположение. У *A*, напротив, тя е прилагана като капитал част от принадената стойност. Този последният случай ни показва как не само натрупаният капитал, но и част от първоначално авансирания капитал може да бъде просто капитализирана принадена стойност.

С развитието на кредита отношението между първоначално авансирания капитал и капитализираната принадена стойност става още по-заплетено. Например *A* заема от банкера *C* част от производителния капитал, с който започва или продължава предприятието през годината. В началото той няма собствен капитал, достатъчен за водене на предприятието. Банкерът *C* му заема сума, която се състои изключително от принадена стойност, депозирана в банката от индустриалците *D*, *E*, *F* и т. н. От гледна точка на *A* още не става дума за натрупан капитал. Но в действителност за *D*, *E*, *F* и т. н. *A* не е нищо друго освен агент, който капитализира присвоената от тях принадена стойност.

Ние видяхме („Капиталът“, книга I, гл. XXII), че натрупването, превръщането на принадената стойност в капитал по своето реално съдържание е процес на възпроизводство в разширен мащаб, независимо от това, дали такова разширение се изразява екстензивно, във вид на прибавяне на нови фабрики към старите, или в интензивно увеличаване на предишния мащаб на производството.

Разширяването на размерите на производството може да става на малки дози, когато една част от принадената стойност се употребява за такива подобрения, които или само повишават произво-

* — се използва предварително. *Бълг. ред.*

дителната сила на прилагания труд, или в същото време позволяват той да бъде експлоатиран по-интензивно. Или пък — където работният ден не е ограничен със закон — за разширяване на размерите на производството е достатъчно допълнително изразходване на оборотен капитал (за производствени материали и работна заплата) без увеличаване на основния капитал, чието всекидневно време на употреба по този начин само се удължава, докато оборотният му период съответно се скъсява. Или капитализираната принадена стойност, при благоприятна пазарна конюнктура, позволява да се извършват спекулации със суровините, операции, за които първоначално авансираният капитал би бил недостатъчен.

Между това ясно е, че там, където по-големият брой на оборотните периоди води до по-често реализиране на принадената стойност в течение на годината, ще настъпят периоди, през които нито ще може да се удължава работният ден, нито да се въвеждат частични подобрения; докато, от друга страна, пропорционалното разширяване на цялото предприятие е възможно само в известни по-широки или по-тесни граници, обуславяни отчасти от общото устройство на предприятието, например на зданията, отчасти от размерите на обработваната площ, както е в селското стопанство; и при това се изисква допълнителен капитал от такъв размер, че той може да бъде доставен само от многогодишно натрупване на принадена стойност.

И така, наред с действителното натрупване, или превръщане на принадената стойност в производителен капитал (и съответно възпроизводство в разширен мащаб), става натрупване на пари, събиране на една част от принадената стойност във вид на латентен паричен капитал, който едва по-късно, когато достигне известна величина, ще функционира като допълнителен активен капитал.

Така се представят нещата от гледна точка на отделния капиталист. Обаче с развитието на капиталистическото производство се развива в същото време и кредитната система. Паричният капитал, който капиталистът още не може да употреби в собственото си предприятие, се употребява от друг, който плаща за това лихва. Този капитал функционира за своя собственик като паричен капитал в специфичен смисъл, като един вид капитал, който се различава от производителния капитал. Но той действува като капитал в други ръце. Ясно е, че при по-честа реализация на принадената стойност и при увеличение на мащаба, в който тя се произвежда, расте пропорцията, в която нов паричен капитал, или пари във вид на капитал, се хвърля на паричния пазар, а оттук поне в по-голямата си част се поглъща за разширяване на производството.

Най-простата форма, която може да приеме този допълнителен латентен паричен капитал, е формата на съкровище. Възможно е

това съкровище да е допълнително злато или сребро, получено пряко или косвено при размяната със страните, които произвеждат благородни метали. И само по този начин паричното съкровище в страната нараства абсолютно. От друга страна, възможно е — и такива са повечето от случаите — това съкровище да не е нищо друго освен пари, изтеглени от обръщението вътре в страната и приели формата на съкровище в ръцете на отделни капиталисти. Възможно е по-нататък този латентен паричен капитал да се състои просто от стойностни знаци — кредитните пари ние тук още не вземаме предвид — или от прости, потвърдени от законни документи претенции (правни титули) на капиталистите към трети лица. Във всички тези случаи, каквато и да е формата на съществуване на този допълнителен паричен капитал, той, доколкото е капитал in spe*, не представлява нищо друго освен допълнителен и пазен в запас правен титул на капиталиста срещу бъдещо допълнително годишно производство на обществото.

„Масата на действително натрупаното богатство, разглеждана от количествена страна . . . е съвсем незначителна в сравнение с производителните сили на обществото, на което тя принадлежи, на каквото и стъпало на цивилизацията да се намира обществото; или дори в сравнение с действителното потребление на същото това общество в течение само на малко години; толкова незначителна, че главното внимание на законодателите и на икономистите трябва да се насочва към производителните сили и към тяхното бъдещо свободно развитие, а не, както е било досега, само към натрупаното богатство, което се хвърля в очи. Несравнено по-голямата част на така нареченото натрупано богатство е само номинална и се състои не от действителни предмети, кораби, сгради, памучни стоки, мелиорации, а само от правни титули, от претенции спрямо бъдещите годишни производителни сили на обществото, от правни титули, породени и увековечени чрез средствата или институтите, свойствени на необезпечеността . . . Използването на такива предмети (натрупани физически вещи, или действително богатство) като просто средство на техните притежатели за присвояване на богатството, което тепърва трябва да бъде създадено от бъдещите производителни сили на обществото — това използване би им било отнето по силата на естествените закони на разпределението постепенно, без прилагане на сила; с подкрепата на кооперативния труд (co-operative labour) то би им било отнето в течение на малко години "(William Thompson. „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth" London, 1850, p. 453. — Тази книга е излязла за пръв път в 1824 г.)

Малцина се замислят над това, а мнозинството никак не подозира колко нищожно и по своята маса, и по своето влияние е фактическото натрупване на обществото в сравнение с производителните сили на човечеството, дори с обикновеното потребление на едно единствено човешко поколение в продължение само на малко години. Причината е очевидна, но влиянието е твърде гибелно. Богатството, което се потребява ежегодно, изчезва заедно със своето потребление; то се намира пред погледа само за един миг и прави впечатление само докато се наслаждаваме от него или докато го потребяваме. Но частта от богатството, която се потребява само бавно, мебелите, машините, зданията стоят пред нашите очи от нашето детство до старостта ни като трайни паметници на човешките усилия. По силата на притежанието на тази устойчива, трайна, само бавно потребявана част на общественото богатство — земята и сурови-

* — *в перспектива. Ред.*

материали, върху които се работи, оръдията, с които се работи, къщите, които дават покрив през време на работата, — по силата на това притежание собствениците на тези предмети овладяват за своя лична изгода годишните производителни сили на всички действително производителни работници на обществото, колкото и да са незначителни тези предмети в сравнение с постоянно възобновяваните продукти на този труд. Населението на Британия и Ирландия е 20 милиона; средното потребление на всеки човек — мъж, жена, дете — е вероятно около 20 ф. ст., общо годишно потребяваният продукт на труда представлява богатство от приблизително 400 милиона ф. ст. Общата сума на натрупания капитал на тези страни се оценява като непревишаваща 1200 милиона, или утроения годишен продукт на труда; разделено по равно, ще получим 60 ф. ст. на човек; за нас е важно тук повече съотношението, отколкото повече или по-малко точните абсолютни величини на тези предполагаеми суми. Лихвите на целия този капитал биха стигнали за издръжката на цялото население при неговото съвременно равнище на живот приблизително за два месеца от годината, а самият натрупан капитал (ако биха се намерили купувачи за него) би стигнал за издръжката на това население без труд за цели три години! След изтичането на това време, лишени от жилища, дрехи и храна, хората би трябвало да измрат от глад или да се превърнат в роби на онези, които са ги издържали през трите години. Както 3 години се отнасят към продължителността на живота на едно здраво поколение, да кажем към 40 години, така се отнася величината и значението на действителното богатство, натрупаният капитал дори на най-богатата страна към нейната производителна сила, към производителните сили само на едно човешко поколение; не към това, което те биха могли да произведат при разумен ред, при еднаква за всички обезпеченост и особено при кооперативен труд, а към това, което те действително абсолютно произвеждат при мизерните и обезкуражаващи възможности на състоянието на необезпеченост! . . . И за да се запази и увековечи в днешното състояние на насилствено деление тази привидно огромна маса от наличен капитал или по-скоро да се запази и увековечи придобитото чрез нея разпореждане с продукта на годишния труд и монопол върху него, трябва да се увековечи целият чудовищен механизъм с неговите пороци, престъпления и страдания от необезпечеността. Нищо не може да бъде натрупано, докато не бъдат задоволени насъщните потребности и огромният поток на човешките стремежи търси удовлетворение; оттук — относителната незначителност на сумата на действителното богатство на обществото във всеки даден момент. Това е вечен кръгооборот на производството и потреблението. При такава грамадна маса годишно производство и потребление едва ли би могло да се мине без шепата действително натрупване; обаче главното внимание е било насочено не към масата производителни сили, а към тази шепа натрупване. Но тази шепа е била заграбена от малцина и превърната в оръдие за присвояване на продуктите на труда, възобновявани постоянно всяка година от голямата маса от хора. С това се обяснява изключителната важност на такова оръдие за тези малцина. . . Около една трета от националния годишен продукт се отнема сега от производителите под името на обществени данъци и се консумира непроизводително от хора, които не дават срещу това никакъв еквивалент, т. е. такъв, който да има значение за производителите . . . Тълпата изумено гледа на натрупаните маси, особено ако те са съсредоточени в ръцете на малцина. Но произвежданите всяка година маси, като вечните и безбройни вълни на могъщ поток, текат покрай тълпата и се загубват безвъзвратно в океана на потреблението. Обаче това вечно потребление обуславя не само всяко наслаждение, но и съществуването на целия човешки род. Количеството и разпределението на този годишен продукт трябва преди всичко да станат предмет на изследването. Действителното натрупване има съвсем второстепенно значение, а и това значение то получава почти изключително вследствие на своето влияние върху разпределението на годишния продукт . . . Действителното натрупване и разпределение постоянно се разглеждат тук (в съчинението на Томпсън) в отношението им към производителните сили и подчинено на тях. Почти във всички други системи производителната сила се разглежда в нейното отношение към натрупването и увековечаването на съществуващия начин на разпределение, като подчинена на тях. В сравнение със запазването на този съществуващ начин на разпределение, постоянно възобновяващата се нищета или благосъстоянието на целия човешки род се смятат за незаслужаващи внимание. Увековечаването на резултатите от насилието, измамата и случайностите са нарекли сигурност; и за запазването на тази мнима сигурност безжалостно се принасят в жертва всички производителни сили на човечеството“ (пак там, стр. 440—443).

Възможни са само два нормални случая на възпроизводство, ако се оставят настрана нарушенията, които затрудняват дори възпроизводството в предишния мащаб.

Или се извършва просто възпроизводство.

Или се извършва капитализация на принадената стойност, натрупване.

I. ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

При простото възпроизводство принадената стойност, която се произвежда и реализира годишно или при повече обороти периодично в течение на годината, се потребява индивидуално, т. е. непроизводително от нейните собственици, капиталистите.

Обстоятелството, че стойността на продукта се състои отчасти от принадена стойност, отчасти от стойностната част, която се образува от възпроизведения в продукта променлив капитал плюс потребения за продукта постоянен капитал, не изменя абсолютно нищо нито в количеството, нито в стойността на целия продукт, който постоянно постъпва в обръщението като стоков капитал и също така постоянно се изтегля от него за производително или лично потребление, т. е. за да служи като средство за производство или средство за потребление. Ако се абстрахираме от постоянния капитал, това обстоятелство оказва влияние само върху разпределението на годишния продукт между работници и капиталисти.

Поради това дори при просто възпроизводство част от принадената стойност трябва да се намира постоянно във вид на пари, а не във вид на продукт, тъй като в противен случай тя не ще може да се превърне от пари в продукт за целите на потреблението. Ние трябва да изследваме тук по-подробно това превръщане на принадената стойност от нейната първоначална стокова форма в пари. За опростяване на нещата ще представим задачата в най-проста форма, именно ще приемем обръщение изключително на метални пари, на пари, които представляват действителен еквивалент.

Според изложените закони на простото стоково обръщение („Капиталът“, книга I, глава III) масата на намиращите се в страната метални пари трябва да бъде достатъчна не само за обръщението на стоките. Тя трябва да бъде достатъчна и при колебанията в паричното обръщение, които отчасти произтичат от непостоянството в бързината на обръщението, отчасти от изменението на цените на стоките, отчасти от различните и изменящи се пропорции, в които парите функционират като платежно средство или като същинско средство за обръщение. Отношението, в което наличното количество пари се разпада на съкровище и на пари в обръщение, постоянно се изменя, но общата парична маса винаги е равна на сумата от парите, които са налице като съкровище и като извършващи обръщение пари. Тази парична маса (маса от благороден метал) е постепенно натрупано съкровище на обществото. Доколкото една част от това съкровище се унищожава поради изхабяване, тя трябва ежегодно да се възстановява като всеки друг продукт. Това става в действителност чрез пряка или косвена размяна на част от годишния продукт на страната срещу продукта на страните, които произвеждат злато и сребро. Обаче този интернационален характер на сделката скрива нейната простота. Поради това, за да се сведе проблемата до нейния най-прост и ясен израз, трябва да се приеме, че производството на злато и сребро става в самата страна и съставлява по този начин част от цялото обществено производство на всяка страна.

Ако оставим настрана златото и среброто, произвеждани за луксозни предмети, минимумът на тяхното годишно производство трябва да се равнява на изхабяването на паричния метал, което става при годишното парично обръщение. По-нататък: ако нараства стойностната сума на годишно произвежданата и извършваща обръщение стокова маса, трябва да нараства и годишното производство на злато и сребро, доколкото нарасналата стойностна сума на стоките, които се намират в обръщение, и на количеството на парите, необходими за тяхното обръщение (и за образуването на съответно съкровище), не се компенсира от по-голямата бързина на паричното обръщение и от по-широкото функциониране на парите като платежно средство, т. е. от по-честото взаимно погасяване на плащанията по покупките и продажбите без участието на действителни пари.

Следователно част от обществената работна сила и част от обществените средства за производство трябва ежегодно да се изразходват за производство на злато и сребро.

Тъй като сме приели тук просто възпроизводство, капиталистите, които се занимават с добиване на злато и сребро, ограничават своето производство в границите на средното годишно изхабяване и обусловеното от него средно годишно потребление на злато и сребро; своята принадена стойност, която те, както приехме, потребяват ежегодно, без да капитализират нищо от нея, те хвърлят в обръщението направо в парична форма, която тук е натурална, а не превърнатата форма на продукта, както е в другите производствени отрасли.

По-нататък: що се отнася до работната заплата — паричната форма, в която се авансира променливият капитал, — тук и тя се възстановява не чрез продажба на продукта, не чрез неговото превръщане в пари, а от продукт, чиято натурална форма от самото начало е паричната форма.

Най-после, същото става и с онази част от продукта — благородния метал, — която е равна на стойността на периодично потребявания постоянен капитал, както постоянният оборотен, така и постоянният основен капитал, потребен в течение на годината.

Да разгледаме кръгооборота, съответно оборота на капитала, вложен в производството на благородни метали преди всичко във формата *П—С . . . Пр . . . П'*. Доколкото *С* в *П—С* се състои не само от работна сила и средства за производство, а и от основен капитал, само една част от стойността на който се потребява в *Пр*, ясно е, че *П'* — продуктът — е парична сума, равна на променливия капитал, изразходван за работна заплата, плюс оборотния постоянен капитал, изразходван за средства за производство, плюс стойностната част, която съответствува на изхабяването на основния капитал, плюс принадената стойност. Ако при неизменна обща стойност на златото тази сума би била по-малка, то или златодобивните мини са непроизводителни, или — ако това е общо явление — стойността на златото, в сравнение със стоките, чиято стойност не се изменя, в бъдеще ще нарасне; т. е. цените на стоките ще спаднат, следователно в бъдеще паричната сума, изразходвана в акта *П—С*, ще стане по-малка.

Ако разгледаме най-напред само оборотната част на капитала, авансирана в *П*, в началния пункт на *П—С . . . П . . . С'*, ние виждаме, че определена парична сума се авансира, хвърля се в обръщението за заплащане на работна сила и за купуване на производствени материали. Но тя няма да бъде отново изтеглена от обръщението чрез кръгооборота на *този* капитал, за да бъде пак хвърлена в него. Продуктът е вече пари в своята натурална форма, следователно не е нужно той да се превръща в пари чрез размяна, чрез процес на обръщение. От процеса на производството той влиза в процеса на обръщението не във формата на стоков капитал, който трябва да се превърне обратно в паричен капитал, а като паричен капитал, който трябва да се превърне обратно в производителен капитал,

т. е. отново да купува работна сила и производствени материали. Паричната форма на оборотния капитал, потребен в работна сила и средства за производство, се възстановява не чрез продажбата на продукта, а чрез натуралната форма на самия продукт, следователно не чрез обратно изтегляне на неговата стойност от обръщението в парична форма, а чрез добавъчни, новопроизведени пари.

Да приемем, че този оборотен капитал = 500 ф. ст., периодът на оборота = 5 седмици, работният период = 4 седмици, периодът на обръщението = само 1 седмица. От самото начало трябва да се авансират пари за пет седмици отчасти за производствен запас, отчасти да останат в запас за постепенно плащане на работна заплата. В началото на 6-та седмица се връщат 400 ф. ст. и се освобождават 100 ф. ст. Това се повтаря постоянно. Тук както и преди през известно време на оборота 100 ф. ст. постоянно ще се намират във формата на освободили се пари. Но те, точно както и другите 400 ф. ст., се състоят от добавъчни новопроизведени пари. Ние имаме в нашия случай 10 оборота в годината и произведеният годишен продукт = 5 000 ф. ст. злато. (Периодът на обръщението се образува тук не от времето, което се изисква за превръщане на стоката в пари, но от това, което се изисква за превръщане на парите в елементи на производството).

За всеки друг капитал от 500 ф. ст., който извършва оборота си при същите условия, постоянно възобновяваната парична форма е превърнатата форма на произведения стоков капитал, който всеки четири седмици се хвърля в обръщението и винаги чрез продажбата му — следователно чрез периодичното изтегляне на такова количество пари, каквото първоначално е встъпило в процеса — отново придобива формата на пари. Тук, напротив, във всеки оборотен период от самия производствен процес се хвърля в обръщението нова добавъчна сума пари от 500 ф. ст., за да се изтеглят постоянно от обръщението производствени материали и работна сила. Тези хвърляни в обръщението пари не се изтеглят пак от него чрез кръгооборота на този капитал, а постоянно се увеличават чрез новопроизведени маси злато.

Ако разгледаме променливата част на този оборотен капитал и приемем, както по-горе, че тя е равна на 100 ф. ст., то при обикновено стоково производство тези 100 ф. ст. при десет оборота годишно биха били достатъчни за постоянно заплащане на работната сила. Тук при производството на злато ще бъде достатъчна същата сума; но възвръщащите се 100 ф. ст., с които всеки 5 седмици ще се заплаща работната сила, не са превърнатата форма на продукта на тази работна сила, а част от самия този постоянно възобновяван продукт. Производителят на злато плаща на своите работници направо с част от златото, произведено от самите тях. По този начин 1 000-та ф. ст., които се изразходват годишно за работна сила и се хвърлят в обръщението от работниците, не се възвръщат чрез обръщението в своя изходен пункт.

По-нататък, що се отнася до основния капитал, при първото съоръжаване на предприятието трябва да се изразходва относително голям паричен капитал, който по този начин се хвърля в обръщението. Като всеки основен капитал, той се възвръща само на части в течение на няколко години. Но той се възвръща като непосредствен дял от продукта, от златото, не чрез продажбата на продукта и превръщането му чрез това в пари. Следователно той постепенно придобива своята парична форма не чрез извличане на пари от обръщението, а чрез натрупване на съответна част от продукта. Възстановеният по такъв начин капитал не е парична сума, постепенно изтеглена от обръщението за покриване на паричната сума, която първоначално е била хвърлена в обръщението за набавяне на основния капитал. Това е допълнително количество пари.

На края, що се отнася до принадената стойност, тя на свой ред е равна на онази част от новия продукт, златото, която във всеки нов оборотен период се хвърля в обръщението, за да бъде изразходвана, според приетото от нас, непроизводително, за средства за живот и предмети за разкош.

Но, както приехме, цялото това годишно производство на злато, чрез което постоянно се изтеглят от пазара работна сила и производствени материали, но не се изтеглят от него пари, а отново и отново той се снабдява с добавъчни пари, това производство на злато само възстановява износваните през годината пари, следователно само съдейства да не се намалява в обществото количеството пари, което постоянно, макар и в изменящи се пропорции, съществува в две форми — във формата на съкровище и във формата на намиращи се в обръщение пари.

Според закона на стоковото обръщение общата маса пари трябва да бъде равна на паричната маса, необходима за обръщението, плюс едно количество пари, което се намира във формата на съкровище; последното се увеличава или намалява в зависимост от свиването или разширяването на обръщението; то именно служи и за образуване на необходимия резервен фонд от платежни средства. Това, което трябва да се плати в пари — доколкото не става взаимно погасяване на плащанията, — е стойността на стоките. Абсолютно нищо не се изменя от това, че известна част от тази стойност се състои от принадена стойност, т. е. че нищо не е струвала на продавача на стоките. Да приемем, че всички производители са самостоятелни собственици на своите средства за производство, следо-

вателно обръщението става между самите непосредствени производители. Ако се абстрахираме от постоянната част на техния капитал, тяхната годишна новосъздадена стойност, по аналогия с положението в капиталистическото общество, би могла да се дели на две части: едната *a*, която само възстановява техните необходими средства за живот, другата *b*, която те отчасти изразходват за предмети за разкош, отчасти употребяват за разширяване на производството. В такъв случай *a* представлява променлив капитал, *b* — принадена стойност. Но такова разпределение не влияе никак върху величината на паричната маса, която е необходима за обръщението на целия техен продукт. При равни други условия стойността на намиращата се в обръщение стокова маса ще бъде същата, следователно ще бъде същата и масата на необходимите за това пари. При еднакво деление на оборотните периоди производителите ще трябва да имат същите парични запаси, т. е. ще трябва постоянно да имат в парична форма също такава част от своя капитал, тъй като, според приетото от нас, тяхното производство ще бъде както преди стоково производство. Следователно обстоятелството, че част от стоковата стойност се състои от принадена стойност, никак не изменя масата на парите, които са необходими за воденето на предприятието.

Един противник на Тук, заловил се за формата *П—С—П'*, го пита как така капиталистът успява постоянно да извлича от обръщението повече пари, отколкото пуска в него. Да разберем добре. Тук става дума не за *създаването* на принадената стойност. Създаването на принадена стойност, което представлява единствената тайна, от капиталистическа гледна точка се разбира от само себе си. Защото приложената стойностна сума нямаше да бъде капитал, ако не се обогатяваше с принадена стойност. Следователно, тъй като тя, както ние приехме, е капитал, принадената стойност се разбира от само себе си.

Въпросът значи не е: откъде идва принадената стойност? А е: откъде се вземат парите, в които се превръща принадената стойност?

Но за буржоазната политическа икономия съществуването на принадената стойност се разбира от само себе си. Следователно предполага се не само принадена стойност, но по-нататък заедно с нея се предполага и това, че една част от стоковата маса, хвърлена в обръщението, се състои от принаден продукт, следователно представлява такава стойност, която капиталистът не е пускал в обръщението, заедно със своя капитал; че следователно капиталистът заедно със своя продукт хвърля в обръщението, а след това отново извлича от обръщението известен излишък над своя капитал.

Стоковият капитал, който капиталистът хвърля в обръщението, има по-голяма стойност (откъде идва това, не се обяснява или остава непонятно, но c'est un fait* от гледна точка на буржоазната политическа икономия) от производителния капитал, който той е изтеглил от обръщението във вид на работна сила плюс средства за производство. При тази предпоставка ясно е защо не само капиталистът *A*, но и *B*, *C*, *D* и т. н. постоянно могат да извличат от обръщението чрез размяната на своите стоки повече стойност от стойността на първоначално авансирания и след това постоянно отново авансиран капитал. *A*, *B*, *C*, *D* и т. н. постоянно хвърлят в обръщението във формата на стоков капитал по-голяма стокова стойност от онази, която изтеглят от обръщението във формата на производителен капитал — тази операция е така многостранна, както са разнообразни самостоятелно функциониращите капитали. Следователно те трябва постоянно да разпределят помежду си стойностна сума, равна на стойностната сума на техните, съответно на авансираните от тях производителни капитали (т. е. всеки от своя страна трябва да изтегля от обръщението производителен капитал); и точно така те постоянно трябва да разпределят помежду си стойностна сума, която те от всички страни хвърлят в обръщението в стокова форма, като съответен излишък на стойността на стоката над стойността на елементите на производството.

Но стоковият капитал, преди да се превърне обратно в производителен капитал и преди да бъде изразходвана принадената стойност, която се съдържа в него, трябва да бъде превърнат в пари. Откъде се вземат парите за това? На пръв поглед този въпрос изглежда затруднителен и нито Тук, нито някой друг е давал досега отговор на него.

Да приемем, че оборотният капитал от 500 ф. ст., авансиран във формата на паричен капитал, какъвто и да е периодът на неговия оборот, представлява целият оборотен капитал на обществото, т. е. на капиталистическата класа. Нека принадената стойност бъде 100 ф. ст. По какъв начин цялата капиталистическа класа ще може постоянно да изтегля от обръщението 600 ф. ст., ако тя постоянно хвърля в него само 500 ф. ст.

След като паричният капитал от 500 ф. ст. се е превърнал в производителен капитал, този последният в процеса на производството се превръща в стокова стойност от 600 ф. ст. и така в обръщение вече се намира не само стокова стойност от 500 ф. ст., равна на първоначално авансирания паричен капитал, но и новопроизведена принадена стойност от 100 ф. ст.

* — това е факт. *Ред.*

Тази добавъчна принадена стойност от 100 ф. ст. се хвърля в обръщението в стокова форма. По това няма никакво съмнение. Но чрез тази операция не се получават добавъчни пари за обръщението на тази добавъчна стокова стойност.

Не бива да се заобикаля това затруднение чрез каквито и да било благовидни извъртания.

Например: що се отнася до постоянния оборотен капитал, ясно е, че не всички го изразходват едновременно. Докато капиталистът *А* продава своята стока, следователно докато авансираният за него капитал приема парична форма, за купувача *В*, напротив, неговият капитал, който се намира в парична форма, приема формата на негови средства за производство, тъкмо на онези, които *А* произвежда. Чрез същия акт, чрез който *А* отново дава парична форма на произведения от него стоков капитал, *В* отново дава производителна форма на своя капитал, превръща го от парична форма в средства за производство и в работна сила; една и съща парична сума функционира в двустранния процес, както при всяка проста покупка *С—П*. От друга страна, ако *А* отново превръща парите в средства за производство, той купува такива от *С*, а последният плаща със същите пари на *В*, и т. н. По този начин процесът би бил изяснен. Но:

Всички закони относно количеството на парите, намиращи се в обръщение при стоковото обръщение, установени от нас („Капиталът", книга I, глава III), никак не се изменят вследствие на капиталистическия характер на производствения процес.

Следователно, ако се каже, че авансираният в парична форма оборотен капитал на обществото съставлява 500 ф. ст., държи се сметка при това, че тази сума, от една страна, е авансирана едновременно, но че, от друга страна, тази сума поставя в движение повече производителен капитал от 500 ф. ст., защото тя служи последователно като паричен фонд на различни производителни капитали. Следователно този начин на обясняване предполага вече наличността на парите, чието съществуване трябва да обясни.

По-нататък би могло да се каже: капиталистът *А* произвежда такива изделия, които капиталистът *В* потребява индивидуално, непроизводително. Следователно парите на *В* превръщат в пари стоковия капитал на *А* и по този начин една и съща парична сума служи за превръщане в пари принадената стойност на *В* и оборотния постоянен капитал на *А*. Но тук още по-пряко се приема за решен въпросът, на който трябва да се даде отговор. Именно, откъде взема *В* тези пари за покриване на своя доход? По какъв начин самият той е превърнал в пари тази част на своя продукт — принадената стойност?

По-нататък би могло да се каже, че частта на оборотния променлив капитал, която *А* постоянно авансира на своите работници, постоянно се възвръща у него от обръщението; и само известна, изменяща се част от нея постоянно остава у самия него за плащане на работната заплата. Обаче между момента на изразходването и момента на връщането изтича известно време, през което изразходваните за работна заплата пари могат между другото да служат и за превръщане на принадена стойност в пари. — Но, първо, ние знаем, че колкото по-дълго е това време, толкова по-голяма трябва да бъде масата на паричния запас, която капиталистът *А* постоянно трябва да държи in petto*. Второ, работникът изразходва парите, купува с тях стоки и с това pro tanto превръща в пари съдържащата се в тези стоки принадена стойност. Следователно същите пари, които са авансирани във формата на променлив капитал, pro tanto служат и за превръщане в пари на принадена стойност. Без да навлизаме по-дълбоко в този въпрос, ще кажем тук само това: потреблението на цялата капиталистическа класа и на зависимите от нея непроизводителни лица върви едновременно с потреблението на работническата класа; така че в същото време, когато работниците хвърлят своите пари в обръщението, трябва да хвърлят пари в обръщението и капиталистите, за да изразходват своята принадена стойност като доход; следователно за това трябва да се изтеглят пари от обръщението. Току-що приведеното обяснение само би намалило количеството на необходимите пари, но не би отстранило необходимостта от тях.

На края би могло да се каже: нали при първото влагане на основен капитал в обръщението винаги се хвърля голямо количество пари, които се изтеглят от обръщението постепенно, на части, в течение на редица години от онзи, който ги е хвърлил в него. Нима тази сума е недостатъчна, за да превърне в пари принадената стойност? — На това трябва да се отговори, че сумата от 500 ф. ст. (която включва в себе си и образуването на съкровище за необходим резервен фонд) може би вече съдържа възможността за нейното приложение като основен капитал, ако не от онзи, който я е пуснал в обръщението, то от някой друг. Освен това вече се предполага, че в сумата, изразходвана за набавяне на продуктите, които служат като основен капитал, е платена и включващата се в тези стоки принадена стойност, и въпросът се състои именно в това, откъде се вземат тези пари.

Общият отговор вече е даден: ако трябва да извършва обръщение една стокова маса от 1 000 ф. ст. $\times X$, количеството на па-

* — в готовност. *Ред.*

рите, необходими за това обръщение, абсолютно никак не се изменя от това, дали стойността на тази стокова маса съдържа принадена стойност или не, дали тази стокова маса е произведена капиталистически или не. *Следователно не съществува самата проблема.* При дадени други условия — скорост на паричното обръщение и пр. — за обръщението на стоковата стойност от 1 000 ф. ст.$\times X$ се изисква определена парична сума, която никак не зависи от обстоятелството много или малко от тази стойност се пада на непосредствените производители на тези стоки. Доколкото тук съществува проблема, тя съвпада с общата проблема: откъде иде паричната сума, необходима за обръщението на стоките в дадена страна.

Между това от гледна точка на капиталистическото производство съществува все пак *привидност* на някаква особена проблема. Именно капиталистът се явява тук като изходен пункт, от който парите се хвърлят в обръщението. Парите, които работникът изразходва за заплащане на средствата за своя живот, съществуват отначало като парична форма на променливия капитал и поради това първоначално се хвърлят в обръщението от капиталиста като покупателно или платежно средство по отношение на работната сила. Освен това капиталистът хвърля в обръщението парите, които първоначално са съставлявали за него паричната форма на неговия постоянен — основен и оборотен капитал; той ги изразходва като покупателно и платежно средство за средства на труда и за производствени материали. Вън от това капиталистът не се явява по-нататък като изходен пункт на намиращата се в обръщение парична маса. Обаче съществуват изобщо само два изходни пункта: капиталистът и работникът. Всички категории трети лица или трябва да получават пари от тези две класи за някакви услуги, или, доколкото получават пари без никакви услуги, те са съпритежатели на принадената стойност във формата на рента, лихва и т. н. Обстоятелството, че принадената стойност не остава изцяло в джоба на промишления капиталист и че той трябва да я дели с други лица, няма никакво отношение към разглеждания въпрос. Въпросът се състои в това, как той превръща в пари своята принадена стойност, а не в това, как се разпределят впоследствие получените срещу нея пари. Следователно в нашия случай ние все още трябва да виждаме в капиталиста единствения притежател на принадената стойност. Що се отнася до работника, казано бе вече, че той представлява само вторичен изходен пункт, докато капиталистът е първичният изходен пункт на парите, които работникът хвърля в обръщението. Парите, отначало авансирани като променлив капитал, извършват вече своето второ обръщение, когато работникът ги изразходва за заплащане на средства за живот.

Следователно капиталистическата класа остава единственият изходен пункт на паричното обръщение. Ако ѝ са нужни за заплащане на средства за производство 400 ф. ст. и за заплащане на работната сила 100 ф. ст., тя хвърля в обръщението 500 ф. ст. Но съдържащата се в продукта принадена стойност при норма на принадената стойност 100% е равна на стойност от 100 ф. ст. Как може капиталистическата класа постоянно да изтегля от обръщението 600 ф. ст., ако тя постоянно хвърля в него само 500 ф. ст. От нищо нищо не става. Цялата капиталистическа класа не може да изтегля от обръщението нищо, което да не е било по-рано хвърлено в него.

Тук оставяме настрана обстоятелството, че паричната сума от 400 ф. ст. при десетократен оборот може да бъде достатъчна за обръщението на средства за производство на стойност от 4 000 ф. ст. и на труд на стойност от 1 000 ф. ст., а останалите 100 ф. ст. също така са достатъчни за обръщението на принадената стойност от 1 000 ф. ст. Това отношение на паричната сума към стоковата стойност, която извършва обръщение чрез нея, никак не изменя нещата. Проблемата си остава същата. Ако една и съща монета не извършва обръщение няколко пъти, би трябвало да се хвърлят в обръщението 5 000 ф. ст. във вид на капитал и 1 000 ф. ст. биха били необходими за превръщането на принадената стойност в пари. Пита се, откъде се вземат тези последните пари, били те 1 000 или 100 ф. ст.? Във всеки случай те представляват излишък над паричния капитал, хвърлен в обръщението.

В действителност, колкото и да изглежда това парадоксално на пръв поглед, капиталистическата класа сама хвърля в обръщението парите, които служат за реализиране на съдържащата се в стоките принадена стойност. Обаче nota bene*: тя ги хвърля в обръщението не като авансирани пари, следователно не като капитал. Тя ги изразходва като покупателно средство за своето лично потребление. Следователно капиталистическата класа не авансира тези пари, макар тя да е изходният пункт на тяхното обръщение.

Да вземем отделен капиталист, който започва своето предприятие, например фермер. През първата година той авансира паричен капитал, да кажем от 5 000 ф. ст., за заплащане на производствени средства (4 000 ф. ст.) и за работна сила (1 000 ф. ст.). Нека нормата на принадената стойност бъде 100%, присвояваната от него принадена стойност = 1 000 ф. ст. Горепосочените 5 000 ф. ст. съдържат всичките пари, които той авансира като паричен капитал. Но човек трябва да живее, а до края на годината той няма да получи никакви пари. Неговата консумация възлиза на 1 000 ф. ст. Той трябва

*— запомни добре. *Ред.*

да има тези пари. Макар той да казва, че трябва да си авансира тези 1 000 ф. ст. в течение на първата година, но това авансиране — което тук има само субективно значение — означава само, че през първата година той трябва да покрива личното си потребление от собствения джоб, а не от незаплатеното производство на своите работници. Той не авансира тези пари като капитал. Той ги изразходва, плаща ги като еквивалент на средствата за живот, които потребява. Тази стойност се изразходва от него във вид на пари, хвърляя се в обръщението и се изтегля от него във вид на стокови стойности. Тези стокови стойности той е консумирал. Значи прекратило се е всякакво негово отношение към тяхната стойност. Парите, с които той е платил за тях, съществуват сега като елемент от намиращите се в обръщението пари. Но стойността на тези пари той е изтеглил от обръщението във вид на продукти, а заедно с продуктите, в които е съществувала стойността, е унищожена и тяхната стойност. Тя цялата е изчезнала. Но ето че в края на годината той хвърля в обръщението стокова стойност от 6 000 ф. ст. и я продава. С това у него се връща: 1) авансираният от него паричен капитал от 5 000 ф. ст.; 2) превърнатата в пари принадена стойност от 1 000 ф. ст. Той е авансирал 5 000 ф. ст. като капитал, хвърлил ги е в обръщението, а извлича от обръщението 6 000 ф. ст.: 5 000 ф. ст. за капитала и 1 000 ф. ст. за принадената стойност. Последните 1 000 ф. ст. са се превърнали в пари с помощта на парите, които самият той е хвърлил в обръщението не като капиталист, а като потребител, които той не е авансирал, а изразходвал. Сега те се връщат у него като парична форма на произведената от него принадена стойност. Оттам нататък тази операция се повтаря ежегодно. Но от втората година 1 000 ф. ст., които той изразходва лично, вече винаги представляват превърнатата форма, паричната форма на произведената от него принадена стойност. Той ги изразходва ежегодно и те ежегодно се връщат обратно у него.

Ако неговият капитал би извършвал повече обороти в годината, работата не би се изменила ни най-малко, но, разбира се, би се изменила продължителността на времето, а поради това и величината на сумата, която капиталистът би трябвало да хвърля в обръщението за своето лично потребление свръх авансирания от него паричен капитал.

Тези пари се хвърлят от капиталиста в обръщението не като капитал. Но към качествата на капиталиста спада и това, да е в състояние до връщането на принадената стойност да живее със средствата, които притежава.

В този случай приемахме, че паричната сума, която капиталистът хвърля в обръщението за покриване на своето лично потреб-

ление до първото връщане на неговия капитал, е равна точно на произведената от него и поради това превръщана в пари принадена стойност. Очевидно е, че по отношение на отделния капиталист такава предпоставка е произволна. Но тя трябва до бъде правилна за цялата капиталистическа класа, щом като се вземе за предпоставка простото възпроизводство. То изразява само това, което вече се съдържа в тази предпоставка, именно, че цялата принадена стойност, но само принадената стойност, се потребява непроизводително, следователно не се потребява непроизводително ни най-малка част от първоначалния капитал.

По-горе приехме, че цялото производство на благородни метали (=500 ф. ст.) е достатъчно само за възстановяване на изхабяването на парите.

Капиталистите, които произвеждат злато, получават целия свой продукт в злато, както онези негови части, които възстановяват постоянния и променливия капитал, така и онази част, която се състои от принадена стойност. Следователно една част от обществената принадена стойност се състои от злато, а не от такъв продукт, който се превръща в злато едва в процеса на обръщението. Тя от самото начало се състои от злато и се хвърля в обръщението, за да изтегли от него продукти. Същото важи в дадения случай и за работната заплата, за променливия капитал, и за възстановяването на авансирания постоянен капитал. Следователно, ако една част от капиталистическата класа хвърля в обръщението стокова стойност, по-голяма (с величината на принадената стойност) от авансирания от тях паричен капитал, друга част от капиталистите хвърля в обръщението по-голяма парична стойност (по-голяма с принадената стойност) от стоковата стойност, която те постоянно изтеглят от обръщението за производство на злато. Ако една част от капиталистите постоянно изкарва от обръщението повече пари, отколкото тя внася в обръщението, частта на капиталистите, които произвеждат злато, постоянно вкарва в обръщението повече пари, отколкото извлича от него в средства за производство.

Макар част от този продукт от 500 ф. ст. злато да представлява принадена стойност на производителите на злато, цялата сума е предназначена само за възстановяване на парите, необходими за стоковото обръщение; при това е безразлично колко от тази сума отива за превръщане в пари на принадената стойност, включена в стоките, и колко за превръщане в пари на другите съставни части на стойността.

Нещата с нищо не се изменят, ако производството на злато се пренесе от дадената страна в други страни. Част от обществената работна сила и обществените средства за производство в страната

А са превърнати в продукт, например в ленено платно на стойност 500 ф. ст., което се изнася в страната *В*, за да се купи там злато. Производителният капитал, приложен по такъв начин в страната *А*, точно така не хвърля на пазара на страната *А* стоки, противостоящи на пари, както ако той би бил приложен направо в производството на злато. Този продукт на *А* е представен в 500 ф. ст. злато и постъпва в обръщението на страната *А* само като пари. Частта от обществената принадена стойност, която се съдържа в този продукт, съществува непосредствено в пари и за страната *А* никога не съществува иначе освен във формата на пари. Макар за капиталистите, които произвеждат златото, само част от продукта да представлява принадена стойност, а другата да възстановява капитала, въпросът, какво количество от това злато, освен постоянния оборотен капитал, възстановява променливия капитал и какво количество представлява принадена стойност, се решава изключително от съотношението, в което се намират работната заплата и принадената стойност към стойността на извършващите обръщения стоки. Частта, която образува принадена стойност, се разпределя между различните членове на капиталистическата класа. Макар те постоянно да изразходват тази част на стойността за лично потребление и отново да я получават от продажбата на нов продукт — тъкмо тази покупка и продажба предизвиква изобщо обръщението между тях на парите, които са необходими за превръщането на принадената стойност в пари, — все пак известна част от обществената принадена стойност, макар и в изменящи се количества, се намира във формата на пари в джоба на капиталистите точно както една част от работната заплата, поне няколко дни от седмицата, се задържа във формата на пари в джобовете на работниците. И тази част не се ограничава от частта на паричния продукт, която първоначално съставлява принадената стойност на капиталистите, произвеждащи златото, а, както казахме, тя се ограничава от пропорцията, в която горепосоченият продукт от 500 ф. ст. изобщо се разпределя между капиталистите и работниците и в която запасът от стоки, предназначени за обръщението, се състои от принадена стойност и от другите елементи на стойността.

Между това частта от принадената стойност, която съществува не във вид на други стоки, а във вид на пари наред с другите стоки, само дотолкова се състои от една част от ежегодно произвежданото злато, доколкото чрез обръщението на част от годишното производство на злато се реализира принадената стойност. Другата част от парите, която в изменящи се количества се намира постоянно в ръцете на капиталистическата класа като парична форма на тяхната принадена стойност, не е елемент от годишно произвежданото злато, а от паричната маса, натрупана по-рано в страната.

Както приехме, годишното производство на злато от 500 ф. ст. стига тъкмо за да възстановява годишното изхабяване на парите. Поради това, ако ние имаме предвид само тези 500 ф. ст. и се абстрахираме от онази част от годишно произвежданата стокова маса, за обръщението на която служат по-рано натрупани пари, то принадената стойност, произведена в стокова форма, намира в обръщението пари за своето превръщане в пари вече поради това, че на другата страна ежегодно се произвежда принадена стойност във формата на злато. Същото се отнася и до другите части на златния продукт от 500 ф. ст., които възстановяват авансирания паричен капитал.

Ние имаме да направим тук две бележки.

От гореизложеното следва, първо: принадената стойност, която капиталистите изразходват във вид на пари, тъй както и променливият и другият производителен капитал, който те авансират във вид на пари, в действителност е продукт на работниците, а именно на работниците, заети в производството на злато. Те произвеждат наново както онази част от златния продукт, която им е „авансирана“ като работна заплата, така и онази част от златния продукт, в която непосредствено е представена принадената стойност на капиталистическите производители на злато. На края, що се отнася до частта от златния продукт, която възстановява само постоянната капиталова стойност, авансирана за производството на злато, тя отново се появява в парична форма (изобщо в продукт) само вследствие на годишния труд на работниците. При започването на предприятието тя е била дадена от капиталиста във вид на пари, не новопроизведени, а съставляващи част от обществената парична маса, която се намира в обръщение. Напротив, доколкото тя се възстановява от нов продукт, от добавъчно злато, тя е вече годишен продукт на работника. Авансирането от страна на капиталиста и тук е само форма, която възниква от това, че работникът не е притежател на средствата на собственото си производство и през време на производството не разполага със средствата за живот, произвеждани от другите работници.

А второ: що се отнася до паричната маса, която съществува независимо от това годишно възстановяване от 500 ф. ст. и се намира отчасти във формата на съкровище, отчасти във формата на пари в обръщение, работата с нея трябва да стои — т. е. първоначално би трябвало да стои — точно така, както стои ежегодно с тези 500 ф. ст. Към този пункт ще се върнем в края на този подотдел.* Преди това още няколко други бележки.

*Виж настоящия том, стр. 361 — *Ред.*

При изследването на оборота ние видяхме, че при равни други условия с изменение на величината на оборотните периоди се изменя и масата на паричния капитал, необходим, за да се води производството в същия мащаб. Следователно еластичността на паричното обръщение трябва да бъде достатъчно голяма, за да може то да се приспособява към това редуване на удължаване и скъсяване на оборотните периоди.

По-нататък, ако приемем, че при равни други условия, включително при неизменна големина, интензивност и продуктивност на работния ден, *се изменя само разпределението на новопроизведената стойност* между работната заплата и принадената стойност, така че или първата се повишава, а втората се намалява, или обратното, това няма да окаже никакво влияние върху масата на извършващите обръщение пари. Тази промяна може да стане без каквото и да било свиване или разширяване на паричната маса, която се намира в обръщение. Да разгледаме по-специално случая, когато става общо повишаване на работната заплата и поради това — при приетите по-горе условия — става общо намаление на нормата на принадената стойност, а освен това, също според приетото от нас, не става никакво изменение в стойността на извършващата обръщение стокова маса. При този случай расте, разбира се, паричният капитал, който трябва да се авансира като променлив капитал, следователно увеличава се и паричната маса, която служи за тази функция. Но с колкото нараства паричната маса, необходима за функцията на променливия капитал, с толкова именно се намалява принадената стойност, а следователно и паричната маса, необходима за нейното реализиране. Това не оказва никакво влияние както върху сумата на парите, необходими за реализацията на стоковата стойност, така и върху самата стокова стойност. Костуемата цена на стоката се увеличава за отделния капиталист, но обществената производствена цена на стоката остава неизменена. Това, което се изменя, е отношението, в което производствената цена на стоките се дели на работна заплата и печалба — като оставим настрана постоянната част на стойността.

Но, могат да кажат, по-големият разход на променлив паричен капитал (стойността на парите, разбира се, се приема за неизменна) означава по-голямо количество парични средства в ръцете на работниците. От това следва по-голямо търсене на стоки от страна на работниците. По-нататъшно следствие е повишаването на цените на стоките. — Или могат да кажат: ако се повишава работната заплата, капиталистите повишават цените на своите стоки. И в двата случая общото повишаване на работната заплата предизвиква повишаване на стоковите цени. Поради това за стоковото обръщение ще бъде нужна по-голяма маса пари, по какъвто и начин да се обяснява повишението на цените.

Отговор на първото съображение: вследствие на повишаването на работната заплата расте търсенето именно на необходими средства за живот от страна на работниците. В много по-малка степен ще се увеличи тяхното търсене на предмети за разкош или ще се появи търсене на такива изделия, които по-рано не са влизали в сферата на тяхното потребление. Внезапното и в по-голям мащаб повишаване на търсенето на средства за живот безусловно незабавно ще повиши тяхната цена. Последицата от това ще бъде: поголяма част от обществения капитал ще се употребява за производството на необходими средства за живот, а по-малка част — за производството на предмети за разкош, тъй като цената на последните ще спадне вследствие на намаляването на принадената стойност и намаленото поради това тяхно търсене от страна на капиталистите. Доколкото, напротив, самите работници купуват предмети за разкош, повишаването на тяхната работна заплата — в тези размери — няма да повлияе върху повишаването на цените на необходимите средства за живот, а само ще измени състава на купувачите на предмети за разкош. Повече предмети за разкош, отколкото преди отиват сега за потребление от работниците и сравнително помалко за потребление от капиталистите. Voilà tout.* След някои колебания в обръщение се оказва стокова маса на същата стойност както преди. — Що се отнася до кратковременните колебания, те ще имат само този резултат, че незаетият паричен капитал, който до този момент е търсил влагане в спекулативни борсови сделки или в чужбина, сега ще бъде хвърлен в обръщението вътре в страната.

Отговор на второто съображение: ако капиталистическите производители имаха възможността да повишават произволно цените на своите стоки, те биха могли да правят и биха правили това без повишаване на работната заплата. Работната заплата никога не би се повишавала при спадане на цените на стоките. Капиталистическата класа никога не би се противопоставяла на трейдюнионите, ако тя би могла постоянно и при всякакви условия да прави това, което действително прави сега като изключение при определени, особени, така да се каже, местни условия — именно да използва всяко повишение на работната заплата, за да повишава в много по-голяма степен цените на стоките, следователно да слага в джоба си голяма печалба.

* Това е всичко. *Ред.*

Твърдението, че капиталистите могат да повишават цените на средствата за разкош, защото тяхното търсене намалява (вследствие на намаляването на търсенето от страна на капиталистите, чиито покупателни средства са намалели), би било съвсем оригинално прилагане на закона за търсенето и предлагането. Доколкото не настъпва само разместване на купувачите за тях, работници вместо капиталисти — и доколкото настъпва това разместване, то търсенето от страна на работниците не предизвиква повишаване на цените на необходимите средства за живот, защото работниците не могат да изразходват за необходими средства за живот онази част от добавъчно полученото като заплата, която са изразходвали за средства за разкош — дотолкова цените на средствата за разкош спадат вследствие на намаляването на търсенето. В резултат на това от производството на средства за разкош се изтегля капитал, докато тяхното предлагане се сведе до размер, който отговаря на тяхната изменила се роля в обществения производствен процес. С това намаление на производството техните цени, при неизменна стойност, отново се повишават до нормалното равнище. Докато става такова съкращаване или такъв процес на изравняване, производството на средства за живот, при повишаване на техните цени, също така постоянно ще привлича толкова добавъчни капитали, колкото ще бъдат изтеглени от другите отрасли на производството, докато търсенето бъде наситено. Тогава отново настъпва равновесие и краят на целия процес е такъв, че общественият капитал, а поради това и паричният капитал, се разпределя между производството на необходими средства за живот и производството на средства за разкош в изменена пропорция.

Цялото възражение представлява халосен гърмеж на капиталистите и техните сикофанти-икономисти.

За такъв халосен гърмеж дават предлог три вида факти:

1) Общ закон на паричното обръщение е, че ако се увеличава сумата на цените на намиращите се в обръщение стоки — независимо от това, дали такова увеличение на сумата на цените става за предишната или за нараснала стокова маса, — при равни други условия нараства масата на парите в обръщение. И ето че следствието се взема за причина. Работната заплата нараства (макар и рядко и само по изключение пропорционално) с покачването на цените на необходимите средства за живот. Нейното нарастване е следствие, а не причина на повишаването на цените на стоките.

2) При частично или местно повишаване на работната заплата — т. е. повишаване само в отделни производствени отрасли — може поради това да последва местно повишаване на цените на продуктите на тези отрасли. Но дори това зависи от много обстоятелства.

Например от това, че работната заплата тук не е била извънредно понижена и поради това нормата на печалбата не е била извънредно висока, така че при повишаване на цените пазарът за тези стоки не се стеснява (следователно за повишаване на техните цени не е необходимо предварително намаляване на тяхното предлагане) и т. н.

3) При общо повишаване на работната заплата цената на произведените стоки се повишава в онези отрасли на промишлеността, в които преобладава променливият капитал, но затова пък спада в онези, в които преобладава постоянният или основният капитал.

При изследването на простото стоково обръщение („Капиталът", книга I, гл. II, 2) се оказа, че макар в процеса на обръщението паричната форма на всяко определено количество стоки да е само мимолетна, при метаморфозата на стоката парите след кратко пребиваване в ръцете на едно лице необходимо преминават в ръцете на друго, следователно не само най-напред се разменят или се заместват една друга стоки във всички направления, но това заместване става посредством и се придружава от всестранно утаяване на пари. „Заместването на стока със стока оставя същевременно паричната стока в трети ръце. Обръщението постоянно отделя парична пот." („Капиталът", книга I, стр. 92[67].)

Същият тъждествен факт се изразява на основата на капиталистическото стоково производство в това, че част от капитала постоянно съществува във формата на паричен капитал, а част от принадената стойност също така постоянно се намира в ръцете на нейните притежатели в парична форма.

Ако се абстрахираме от това, *кръгооборотът на парите — т. е. възвръщането* на парите към изходния им пункт — доколкото то съставлява момент в оборота на капитала — е явление съвсем различно, дори противоположно на *обръщението на парите*[33]),

[33]) Макар че физиократите още смесват двете тези явления, все пак те първи изтъкват възвръщането на парите към своя изходен пункт като съществена форма на обръщението на капитала, като форма на обръщението, която опосредствува възпроизводството. „Хвърлете поглед на „Tableau économique" и ще видите, че производителната класа доставя парите, с които другите класи купуват нейните произведения, и че те ѝ връщат тези пари, явявайки се следващата година да правят от нея същите покупки . . . Вие не ще видите тук следователно друг кръгооборот, освен онзи, който се създава от разходите, предизвикващи възпроизводството, и от възпроизводството, предизвикващо разходите; това е кръгооборот, който преминава

което изразява постоянно тяхно *отдалечаване* от изходния пункт чрез редица преминавания от ръце в ръце. („Капиталът“, книга I, стр. 94[68].) Обаче ускореният оборот eo ipso* включва ускорено обръщение.

Преди всичко, що се отнася до променливия капитал: Ако например паричен капитал от 500 ф. ст. извършва във формата на променлив капитал десет оборота в годината, ясно е, че тази част на намиращата се в обръщение парична маса привежда в обръщение десет пъти по-голяма стойностна сума = 5 000 ф. ст. Тя извършва обръщение между капиталиста и работника десет пъти в годината. Работникът десет пъти в годината е заплащан и сам плаща с една и съща част на намиращата се в обръщение парична маса. Ако този променлив капитал при еднакъв мащаб на производството би правил само един оборот годишно, бихме имали само еднократно обръщение на 5 000 ф. ст.

По-нататък: Нека постоянната част на оборотния капитал да е = 1 000 ф. ст. Ако капиталът прави десет оборота, капиталистът продава своята стока, а следователно и постоянната оборотна част на нейната стойност десет пъти годишно. Една и съща част на намиращата се в обръщение парична маса (= 1 000 ф. ст.) десет пъти в годината преминава от ръцете на своите притежатели в ръцете на капиталиста. Десет пъти става преместване на тези пари от едни ръце в други. Второ: капиталистът десет пъти в годината купува средства за производство; това са пак десет премествания на парите от едни ръце в други. С помощта на пари на сума 1 000 ф. ст. промишленият капиталист продава стока за 10 000 ф. ст. и отново купува стока за 10 000 ф. ст. Чрез двадесетократно обръщение на 1 000 ф. ст. извършва обръщение стоков запас от 20 000.

Най-после, при ускорен оборот извършва по-бързо обръщение и онази част от парите, която служи за реализиране на принадената стойност.

Но обратното: по-бързото парично обръщение още не включва необходимо по-бърз оборот на капитала и поради това и по-бърз оборот на парите, т. е. не включва непременно скъсяване и по-бързо възобновяване на процеса на възпроизводството.

през обръщението на парите, които служат за мерило на разходите и възпроизводството“ (*Quesnay*, „Dialogues sur le Commerce et sur les Traveaux des Artisans“, в издание на Daire, „Physiocr.“, I, p. 208, 209). „Тези постоянни аванси и постоянното възвръщане на капиталите съставлява именно това, което трябва да се нарече парично обръщение, това полезно и плодотворно обръщение, което дава живот на всички видове труд в обществото, поддържа движението и живота в държавното тяло и което с пълно основание се сравнява с кръвообръщението в животинския организъм“ (*Turgot*, „Réflexions etc.“, Oeuvres, изд. Daire, I, p. 45).

* — със самото това. *Ред.*

Парите извършват по-бързо обръщение винаги, когато със същата парична маса се извършва по-голяма маса сделки. Това може да става и при еднакви периоди на възпроизводството на капитала вследствие на изменение на техниката на паричното обръщение. По-нататък: може да се увеличава масата на сделките, в които паричното обръщение не е израз на действителна обмяна на стоки (борсови сделки за разликата и т. н.). От друга страна, паричното обръщение може и съвсем да отпадне. Например там, където селският стопанин сам е собственик на земята, няма парично обръщение между арендатора и земевладелеца; където промишленият капиталист сам е собственик на капитала, там няма обръщение между него и кредитора.

Що се отнася до първоначалното образуване на парично съкровище в страната, както и до присвояването му от малцина, тук няма нужда да се спираме повече на това.

Капиталистическият нáчин на производство — чиято база е наемният труд, плащането на работника с пари и изобщо превръщането на натуралните плащания в парични — може да се развива в сравнително широк мащаб, да достигне по-дълбоко и по-пълно развитие само където в страната има парична маса, достатъчна за обръщението и за образуване на съкровище (резервен фонд и пр.), обуславяно от обръщението. Такава е историческата предпоставка, макар че нещата не трябва да се разбират така, като че отначало се образува достатъчна съкровищна маса и тогава започва капиталистическото производство. Напротив, то се развива едновременно с развитието на условията за него и едно от тези условия е достатъчното предлагане на благородни метали. Поради това увеличеното предлагане на благородни метали от XVI век нататък съставлява съществен момент в историята на развитието на капиталистическото производство. Но доколкото става дума за необходимото по-нататъшно предлагане на паричен материал при капиталистическия начин на производство, то на едната страна в обръщението се хвърля принадена стойност във вид на продукт, без парите, необходими за неговото превръщане в пари, а на другата страна в обръщението се хвърля принадена стойност във вид на злато, без предварително превръщане на продукта в пари.

Добавъчните стоки, които трябва да се превърнат в пари, намират необходимите парични суми, защото на другата страна не чрез размяната, а от самото производство се хвърля в обръщението добавъчно злато (и сребро), което трябва да се превърне в стоки.

II. НАТРУПВАНЕ И РАЗШИРЕНО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Ясно е, че доколкото натрупването става във формата на възпроизводство в разширен мащаб, то не представлява по отношение на паричното обръщение никаква нова проблема.

Преди всичко, що се отнася до добавъчния паричен капитал, който се изисква за функционирането на нарастващия производителен капитал, той се доставя от онази част на реализираната принадена стойност, която капиталистът хвърля в обръщението като паричен капитал, а не като парична форма на дохода. Парите вече се намират в ръцете на капиталистите. Само тяхното приложение е друго.

Но вследствие на добавъчния производителен капитал в обръщението се хвърля като продукт на този капитал добавъчна стокова маса. Заедно с тази добавъчна стокова маса в обръщението е била хвърлена и част от добавъчните пари, необходими за нейната реализация — именно доколкото стойността на тази стокова маса е равна на стойността на производителния капитал, потребен за нейното производство. Тази добавъчна парична маса е била авансирана направо като добавъчен паричен капитал и поради това тя се връща у капиталиста вследствие на оборота на неговия капитал. Тук изпъква същият въпрос, както и по-горе. Откъде се вземат добавъчните пари за реализирането на добавъчната принадена стойност, която сега се намира в стокова форма?

Общият отговор е пак същият. Сумата на цените на стоковата маса, която се намира в обръщение, се е увеличила не защото цената на дадена маса стоки се е покачила, а защото масата на намиращите се сега в обръщение стоки е по-голяма от масата на стоките, които са се намирали в обръщение по-рано, без тази разлика да е уравновесена от спадане на цените. Добавъчните пари, необходими за обръщението на тази по-голяма стокова маса с по-голяма стойност, трябва да бъдат набавени или чрез по-икономично използуване на намиращата се в обръщение парична маса — било чрез взаимно погасяване на плащанията и т. н., било чрез средства, които ускоряват обръщението на едни и същи пари, — или чрез превръщане на пари от формата на съкровище във формата на намиращи се в обръщение пари. Последното включва не само това, че паричен капитал, който е лежал без употреба, започва да функционира като покупателно средство или платежно средство; не само това, че паричен капитал, който вече функционира като резервен фонд, изпълнявайки такава функция за своя притежател, за обществото се намира в активно обръщение (например при влогове в банките, от които постоянно се дава в заем), следователно изпълнява двойна функция — то включва в себе си и това, че се икономизират резервните фондове, застояващи се във вид на монети.

„За да могат парите да текат постоянно като монети, монетите трябва постоянно да кристализират в пари. Постоянното обръщение на монетите е обусловено от тяхното постоянно застояване в по-големи или по-малки количества във вид на монетни резервни фондове, които възникват всестранно вътре в процеса на обръщението и също тъй го обуславят — чието образуване, разпределение, разпадане и възобновяване се изменя непрекъснато, чиято наличност постоянно изчезва, чието изчезване е постоянно налице. Адам Смит е изразил това непреставащо превръщане на монетите в пари и на парите в монети така, че всеки стокопритежател покрай отделната стока, която продава, трябва да има винаги в запас известна сума от всеобщата стока, с която купува. Видяхме, че в обръщението *С — П — С* вторият член *П — С* постоянно се разпада на редица покупки, които не се извършват изведнаж, а последователно във времето, така че една част от *П* се намира в обръщение като монети, докато другата част лежи като пари. Парите тук са само суспендирани монети и отделните съставни части на намиращата се в обръщение монетна маса се явяват последователно ту в едната, ту в другата форма. Затова това първо превръщане на средството за обръщение в пари представлява само един технически момент от самото парично обръщение“. (Карл Маркс. „Към критиката на политическата икономия“. Берлин, 1859, стр. 105, 106[69]. Тук „монета“ се употребява в противоположност на пари, за означаване на парите, функциониращи като просто средство за обръщение, в противоположност на другите им функции).

Ако всички тези средства се окажат недостатъчни, трябва да бъде произведено добавъчно злато, или — което се свежда до същото — една част от добавъчния продукт пряко или косвено да бъде разменена срещу злато — продукта на страните, които произвеждат благородни метали.

Цялата сума на работната сила и на обществените средства за производство, изразходвани за ежегодното производство на злато и сребро като оръдия на обръщението, съставляват едно крупно перо от faux frais* на капиталистическия начин на производство и изобщо на всеки начин на производство, основан на стоково производство. Това отклонява от използване от страна на обществото съответна сума от възможни, добавъчни средства за производство и потребление т. е. от истинското богатство. Доколкото разходите за този скъп механизъм на обръщението намаляват при неизменен даден мащаб на

* — непроизводителни разходи. *Ред.*

производството или при дадена степен на неговото разширяване, дотолкова вследствие на това се повишава производителната сила на обществения труд. Следователно, доколкото спомагателните средства, развиващи се заедно със системата на кредита, оказват такова влияние, те пряко увеличават капиталистическото богатство било защото голяма част от процеса на общественото производство и процеса на обществения труд се извършват вследствие на това без каквато и да била намеса на действителни пари или защото се повишава способността за функциониране на паричната маса, която действително се намира в обръщение.

С това се разрешава и нелепият въпрос, дали би било възможно капиталистическото производство в сегашните му размери без кредитната система (разглеждана дори само от *тази* гледна точка), т. е. само при металическо обръщение. Очевидно не. Напротив, то би било ограничено от размерите на производството на благородни метали. От друга страна, не бива да се създават каквито и да било митични представи за производителната сила на кредита, доколкото той предоставя на разположение паричен капитал или го привежда в движение. Обаче не е тук мястото за по-нататъшното развиване на тази мисъл.

Сега трябва да разгледаме случая, когато не става истинско натрупване, т. е. непосредствено разширяване на размерите на производството, но когато част от реализираната принадена стойност по-дълго или по-късо време се натрупва като паричен резервен фонд, за да се превърне впоследствие в производителен капитал.

Доколкото така натрупваните пари представляват добавъчни пари, всичко е ясно от само себе си. Те могат да представляват само част от докарания от произвеждащите злато страни излишък от злато. При това трябва да се отбележи, че в страната вече не съществува националният продукт, срещу който е внесено златото. Той е изнесен в чужбина срещу злато.

Напротив, ако се приеме, че в страната остава предишното количество пари, натрупаните и натрупващите се пари изтичат от обръщението; изменя се само тяхната функция. От пари в обръщение, те се превръщат в постепенно образуващ се, скрит паричен капитал.

Парите, които тук се натрупват, са паричната форма на продадени стоки, при това на онази част от тяхната стойност, която представлява за техния притежател принадена стойност (тук се приема, че кредитната система не съществува). Капиталистът, който натрупва тези пари, pro tanto* продава, без да купува.

Ако си представим това явление като частен случай, то не изисква никакви обяснения. Част от капиталистите задържат част от парите, получени от продажбата на своя продукт, без да купуват с тях продукт от пазара. Друга част от капиталистите, напротив, превръщат в продукт всичките си пари, с изключение на постоянно възвръщащия се паричен капитал, необходим за воденето на производството. Една част от продукта, който е носител на принадена стойност и се хвърля на пазара, се състои от средства за производство или от реалните елементи на променливия капитал, от необходими средства за живот. Следователно тя може веднага да служи за разширяване на производството. Защото ние съвсем не приемаме, че докато една част от капиталистите натрупва паричен капитал, другата част потребява цялата своя принадена стойност, а приемаме само, че едните натрупват в парична форма, образуват скрит паричен капитал, докато другите натрупват истински, т. е. разширяват размерите на производството, действително увеличават своя производителен капитал. Наличната парична маса остава достатъчна за потребностите на обръщението, дори ако редувайки се част от капиталистите натрупва пари, докато другата разширява мащаба на производството, и обратно. При това паричното натрупване на едната страна може да става без налични пари, само чрез натрупване на вземания.

Но затруднението идва тогава, когато приемем, че натрупването на паричен капитал е не частен случай, а общо явление за капиталистическата класа. Според нашата предпоставка — при всеобщо и изключително господство на капиталистическото производство — с изключение на тази класа изобщо няма никакви други класи освен работническата класа. Всичко, което работническата класа купува, е равно на сумата на нейната работна заплата, равно е на сумата на променливия капитал, авансиран от цялата капиталистическа класа. Тези пари се връщат у капиталистите чрез продажбата на техния продукт на работническата класа. Вследствие на това техният променлив капитал отново придобива парична форма. Да приемем, че сумата на променливия капитал, т. е. не на авансирания, а на действително приложения в течение на годината, е равна на $X \times 100$ ф. ст.; за разглеждания тук въпрос няма никакво значение много или малко пари са нужни в зависимост от бързината на оборота, за да се авансира в течение на годината променлив капитал на такава стойност. С тези $X \times 100$ ф. ст. капитал капиталистическата класа купува известно количество работна

* — съответно. *Ред.*

сила, или плаща работна заплата на известен брой работници — първа сделка. Работниците за същата сума купуват от капиталистите известно количество стоки и сумата от $X \times 100$ ф. ст. се връща в ръцете на капиталистите — втора сделка. И това се повтаря постоянно. Следователно сумата от $X \times 100$ ф. ст. никога не дава възможност на работническата класа да купи частта от продукта, която представлява постоянният капитал, да не говорим за частта, която представлява принадената стойност на капиталистическата класа. Работниците с $X \times 100$ ф. ст. винаги могат да купят само онази част от стойността на обществения продукт, която е равна на стойностната част, представляваща стойността на авансирания променлив капитал.

Да оставим настрана случая, когато това повсеместно натрупване на пари не изразява нищо друго освен разпределение в каквато и да било пропорция на добавъчно внесен благороден метал между различните отделни капиталисти. Тогава как може да натрупва пари цялата капиталистическа класа?

Всички те трябва да продават част от своя продукт, без да купуват нищо в замяна на това. Разбира се, няма нищо тайнствено в това, че те притежават определен паричен фонд, който хвърлят в обръщението, разходвайки го като средство за обръщение за нуждите на своето потребление, и че всеки от тях отново получава обратно от обръщението известна част от този фонд. Но в такъв случай този паричен фонд съществува именно като фонд на обръщението, образувал се чрез превръщането на принадената стойност в пари, но съвсем не като скрит паричен капитал.

Ако разглеждаме нещата, както те действително стават, то скритият паричен капитал, натрупан за по-късно употребление, се състои:

1) От влогове в банки; това е една сравнително незначителна сума от парите, с които действително разполагат банките. Тук се натрупва паричен капитал само номинално. Това, което действително се натрупва тук, е парични вземания, които могат да се превръщат в пари (доколкото те изобщо се превръщат някога в пари) само защото се установява равновесие между теглените обратно и влаганите в банката пари. Във вид на пари в банката се намира само относително малка сума.

2) От държавни облигации. Последните изобщо не са капитал, а само вземания върху годишния продукт на нацията.

3) От акции. Доколкото не е налице спекулация, акциите представляват титул за собственост върху принадлежаща на дружеството действителен капитал и документ за получаване на принадената стойност, която този капитал годишно носи.

Във всички тези случаи не става натрупване на пари; това което на едната страна изглежда като натрупване на паричен капитал, на другата страна се оказва постоянно, действително изразходване на пари. Нищо не се изменя от това, дали парите се изразходват от лицето, на което те принадлежат, или от друго лице, негов длъжник.

На основата на капиталистическото производство образуването на съкровища никога не е цел само по себе си, а резултат или на задръжка в обръщението — при която по-голяма от обикновено парична маса приема формата на съкровище, — или е резултат на натрупвания, обусловени от оборота, или най-после: съкровището представлява само образуване на паричен капитал, засега в скрита форма, предназначен да функционира като производителен капитал.

Поради това, ако на едната страна част от реализираната в пари принадена стойност се изтегля от обръщението и се натрупва като съкровище, едновременно с това друга част от принадената стойност постоянно се превръща в производителен капитал. С изключение на случая, когато между капиталистическата класа се разпределя добавъчен благороден метал, натрупването в парична форма никога не става едновременно във всички пунктове.

За частта от годишния продукт, която представлява принадена стойност в стокова форма, важи съвсем същото, което важи за другата част на годишния продукт. За нейното обръщение е нужна известна парична сума. Тази парична сума принадлежи на капиталистическата класа също както и ежегодно произвежданата стокова маса, представляваща принадена стойност. Тя първоначално се пуска в обръщението от самата капиталистическа класа. Тя постоянно се разпределя отново между капиталистите от самия процес на обръщението. Както изобщо при обръщението на монетите, една част от тази сума постоянно се застоява ту в един, ту в друг пункт, докато друга част постоянно се намира в обръщение. Нищо не се изменя от това, ако такова застояване става отчасти преднамерено, с цел да се образува паричен капитал.

Тук оставяме настрана авантюрите на обръщението, чрез които един капиталист заграбва дял от принадената стойност и дори от капитала на друг капиталист и поради това става едностранно натрупване и централизация както на паричен, така и на производителен капитал. Така например част от добитата принадена стойност, натрупвана като паричен капитал от капиталиста A, може да представлява дял от принадената стойност на капиталиста B, който не се връща при него.

Отдел трети

ВЪЗПРОИЗВОДСТВО И ОБРЪЩЕНИЕ НА ЦЕЛИЯ ОБЩЕСТВЕН КАПИТАЛ

Глава осемнадесета[34)]

УВОД

I. ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Непосредственият производствен процес на капитала представлява трудов процес и процес на нарастване на стойността, т. е. процес, резултат на който е стоковият продукт, а определящ мотив — производството на принадена стойност.

Процесът на възпроизводството на капитала обхваща както този непосредствен производствен процес, така и двете фази на процеса на обръщението в тесен смисъл, т. е. цялостния кръгооборот, който като периодичен процес — процес, повтарящ се отново и отново в определени периоди — образува оборота на капитала.

Независимо от това, дали разглеждаме кръгооборота във формата *П...П'* или във формата *Пр ... Пр*, непосредственият производствен процес *Пр* винаги съставлява само едно звено на този кръгооборот. В едната форма той се явява като посредствуващо звено за процеса на обръщението, в другата форма процесът на обръщението се явява посредствуващо звено за производствения процес. Постоянното възобновяване на този процес, постоянно повтарящото се появяване на капитала във формата на производителен капитал и в двата случая се обуславя от неговите превръщания в процеса на обръщението. От друга страна, постоянно възобновяващият се производствен процес е условието за превръщанията, които капиталът отново и отново извършва в сферата на обръщението, условието за неговото последователно явяване ту във формата на паричен капитал, ту във формата на стоков капитал.

[34)]От ръкопис II.

Обаче всеки отделен капитал съставлява само обособила се, надарена, така да се каже, с индивидуален живот дробна част на целия обществен капитал, тъй както всеки отделен капиталист представлява само индивидуален елемент на капиталистическата класа. Движението на обществения капитал се състои от съвкупността на движенията на неговите обособили се дробни части, от съвкупността на оборотите на индивидуалните капитали. Както метаморфозата на отделната стока е звено от веригата метаморфози на стоковия свят — стоковото обръщение, — така метаморфозата на индивидуалния капитал, неговият оборот, е звено в кръгооборота на обществения капитал.

Този цялостен процес обхваща както производителното потребление (непосредствения производствен процес) заедно с превръщанията на формата (размени, погледнато от веществена страна), които служат като посредствуващо звено по отношение на него, така и индивидуалното потребление с превръщанията на формата или размените, които са за него посредствуващо звено. Той обхваща, от една страна, превръщането на променливия капитал в работна сила, а следователно и включването на работната сила в капиталистическия производствен процес. Тук работникът се явява като продавач на своята стока — работната сила, а капиталистът — като неин купувач. Но, от друга страна, продажбата на стоките предполага и купуването на последните от страна на работническата класа, следователно тяхното индивидуално потребление. Тук работническата класа се явява като купувач, а капиталистите — като продавачи на стоки на работниците.

Обръщението на стоковия капитал включва обръщението и на принадената стойност, а следователно и покупките и продажбите, чрез които се осъществява индивидуалното потребление на капиталистите, потреблението на принадената стойност.

Кръгооборотът на индивидуалните капитали, взети като обществен капитал, т. е. кръгооборотът, разглеждан в неговата съвкупност, обхваща не само обръщението на капитала, но и общото стоково обръщение. Последното може първоначално да се състои само от две съставни части: 1) кръгооборота на капитала в същински смисъл и 2) кръгооборота на стоките, които влизат в индивидуалното потребление, т. е. стоките, за които работникът изразходва своята работна заплата, а капиталистът — своята принадена стойност (или част от своята принадена стойност). Във всеки случай кръгооборотът на капитала обхваща и обръщението на принадената стойност, доколкото тя съставлява част от стоковия капитал, както и превръщането на променливия капитал в работна сила, плащането на работната заплата. Но изразходването на тази принадена стойност и работна

заплата за купуване на стоки не съставлява звено от обръщението на капитала, въпреки че поне изразходването на работната заплата обуславя това обръщение.

В книга I капиталистическият производствен процес бе анализиран и като отделен акт, и като процес на възпроизводство: производството на принадената стойност и производството на самия капитал. Изменението на формата и на веществото, което капиталът претърпява в сферата на обръщението, ние приехме като предпоставка, без да се спираме повече на нея. Следователно ние приемахме, че, от една страна, капиталистът продава продукта по неговата стойност и че, от друга страна, той намира в сферата на обръщението материалните средства за производство, необходими, за да се възобнови процесът или за да се продължава той непрекъснато. Единственият акт в сферата на обръщението, на който ние трябваше там да се спрем, беше актът на покупката и продажбата на работната сила, който представлява основно условие за капиталистическото производство.

В първи отдел на тази II книга ние разгледахме различните форми, които капиталът приема в своя кръгооборот, и различните форми на самия този кръгооборот. Към работното време, разгледано в книга I, сега се прибавя времето на обръщението.

Във втория отдел разглеждахме кръгооборота на капитала като периодичен кръгооборот, т. е. като оборот на капитала. Ние показахме, от една страна, как различните съставни части на капитала (основен и оборотен) преминават кръгооборота на формите в различни периоди от време и по различен начин; от друга страна, ние изследвахме обстоятелствата, които обуславят различната продължителност на работния период и на периода на обръщението. Ние показахме какво влияние оказва периодът на кръгооборота и различното съотношение на неговите съставни части както върху размера на самия производствен процес, така и върху годишната норма на принадената стойност. Действително, ако в първия отдел се разглеждаха главно последователните форми, които капиталът в своя кръгооборот постоянно приема и напуща, във втория отдел разгледахме по какъв начин в това движение и последователна смяна на форми капитал с дадена величина едновременно, макар и в изменящо се отношение, се разделя на различни форми: на производителен капитал, паричен капитал и стоков капитал, при което тези форми не само се редуват една с друга, но различни части на цялата капиталова стойност постоянно се намират и функционират една до друга в тези различни състояния. По-специално паричният капитал прояви при това особеност, която не се проявяваше в I книга. Ние открихме определени закони, според които различни по големина съставни части на даден капитал — в

зависимост от условията на оборота — постоянно трябва да се авансират и възобновяват във формата на паричен капитал, за да може производителен капитал с даден размер да функционира непрекъснато.

Но както в първия, така и във втория отдел винаги ставаше дума за индивидуален капитал, за движението на една обособила се част от обществения капитал.

Обаче кръгооборотите на индивидуалните капитали се преплитат помежду си, взаимно се предпоставят и обуславят, и тъкмо в това преплитане образуват движението на целия обществен капитал. Както при простото стоково обръщение цялата метаморфоза на една стока се представяше като звено от веригата метаморфози на стоковия свят, така сега метаморфозата на индивидуалния капитал е звено от веригата метаморфози на обществения капитал. Но ако простото стоково обръщение не включваше в себе си необходимо обръщението на капитала — тъй като то може да се извършва на основата на некапиталистическо производство, — то кръгооборотът на целия обществен капитал, както вече отбелязахме, включва в себе си и стоковото обръщение, което лежи извън сферата на кръгооборота на отделния капитал, т. е. включва и обръщението на стоки, които не съставляват капитал.

Сега трябва да разглеждаме процеса на обръщението (който в своята съвкупност е форма на процеса на възпроизводството) на индивидуалните капитали като съставни части на целия обществен капитал, т. е. да разглеждаме процеса на обръщението на целия обществен капитал.

II. РОЛЯТА НА ПАРИЧНИЯ КАПИТАЛ

{Макар следващото да се отнася едва към по-нататъшната част на този отдел, все пак нека пристъпим непосредствено към изследването на паричния капитал като съставна част на целия обществен капитал}.

При разглеждането на оборота на индивидуалния капитал бяха разкрити две страни на паричния капитал.

Първо: Той образува формата, в която всеки индивидуален капитал излиза на сцената, започва своя процес като капитал. Поради това той се явява като primus motor*, който дава тласък на целия процес.

* — първичен мотор. *Ред.*

Второ: В зависимост от различната продължителност на оборотния период и от различното отношение между двете съставни части на последния — работния период и периода на обръщението — изменя се и величината на съставната част на авансираната капиталова стойност, която трябва постоянно да се авансира и възобновява в парична форма, по отношение на производителния капитал, привеждан в движение от нея, т. е. по отношение на неизменния мащаб на производството. Но каквото и да е това отношение, при всички условия частта на намиращата се в движение капиталова стойност, която може постоянно да функционира като производителен капитал, е ограничена от онази част от авансираната капиталова стойност, която трябва постоянно да съществува в парична форма наред с производителния капитал. Тук става дума само за нормален оборот, за абстрактна средна величина. Абстрахираме се от добавъчния паричен капитал, необходим за изглаждане на нарушенията в обръщението.

Към първия пункт. Стоковото производство предполага стоковo обръщение, а стоковото обръщение предполага, че стоката намира израз в пари, предполага паричното обръщение; раздвояването на стоката на стока и пари е закон на изразяването на продукта като стока. Също така капиталистическото стоково производство — разглеждано както от обществена, така и от индивидуална гледна точка — предполага съществуването на капитала в парична форма, или съществуването на паричния капитал и като primus motor за всяко новозапочвано предприятие, и като постоянен двигател. По-специално оборотният капитал предполага, че през кратки периоди от време паричният капитал отново се появява като двигател. Цялата авансирана капиталова стойност, т. е. всички съставни части на капитала, които се състоят от стоки: работна сила, средства на труда и производствени материали, постоянно трябва отново и отново да се купуват с пари. Казаното тук за индивидуалния капитал важи и за обществения капитал, който функционира само във формата на много индивидуални капитали. Но както бе вече показано в I книга, от това никак не следва, че полето на функционирането на капитала, мащабът на производството, дори на капиталистическа основа в своите *абсолютни* граници зависи от размера на функциониращия паричен капитал.

В производителния капитал влизат производствени елементи, чиято еластичност в известни граници не зависи от величината на авансирания паричен капитал. При еднакво заплащане на работната сила тя може да бъде подлагана екстензивно или интензивно на по-силна експлоатация. Ако при такава по-силна експлоатация се увеличава и паричният капитал (т. е. повишава се работната заплата),

това става не пропорционално на засилването на експлоатацията, следователно той се увеличава не pro tanto*.

Производително експлоатираният природен материал — който не съставлява стойностен елемент на капитала, — земя, море, руди, гори и т. н., при по-голямо напрежение на един и същ брой работни сили може интензивно или екстензивно да се експлоатира по-силно без увеличаване на авансирания паричен капитал. По този начин реалните елементи на производителния капитал се увеличават, без да изискват допълнителен паричен капитал. А доколкото последният бъде нужен за допълнителни спомагателни материали, паричният капитал, в който се авансира капиталовата стойност, се увеличава не пропорционално на разширяването на дейността на производителния капитал, следователно увеличава се съвсем не pro tanto.

Едни и същи средства на труда, следователно един и същ основен капитал може да се използва по-резултатно както чрез удължаване на времето на неговото ежедневно употребление, така и чрез увеличаване на интензивността на неговото приложение, без да е нужен допълнителен паричен разход за основен капитал. В такъв случай имаме само по-бърз оборот на основния капитал, но затова и елементите на неговото възпроизводство ще се доставят по-бързо.

Ако оставим настрана природния материал, в производствения процес могат да бъдат включени природни сили, които не костуват нищо, като агенти с по-силна или по-слаба резултатност. Степента на тяхната резултатност зависи от методите на тяхното прилагане и от прогреса на науката, които нищо не костуват на капиталиста.

Същото важи за общественото комбиниране на работната сила в производствения процес и за сръчността, натрупана от отделните работници. Кери изчислява, че собственикът на земя никога не получава достатъчно, защото му плащат не целия капитал, съответно не целия труд, който от незапомнени времена е влаган в почвата, за да ѝ придаде сегашната плодородност. (Естествено за плодородността, която ѝ се отнема, не става и дума.) В съответствие с това на всеки отделен работник би трябвало да се плаща съобразно с труда, който е бил изразходван от целия човешки род, за да се превърне дивакът в съвременен механик. Би трябвало да се разсъждава по обратен начин: ако се пресметне целият вложен в земята незаплатен труд, който обаче собственикът на земята и капиталистът превръщат в пари, то целият вложен в земята капитал е възвърнат много и много пъти с прекомерни лихви, така че собствеността върху земята отдавна многократно е изкупена от обществото.

* — пропорционално. *Ред.*

Повишаването на производителната сила на труда, доколкото то не изисква допълнително изразходване на капиталови стойности, повишава наистина преди всичко само масата на продукта, а не неговата стойност; изключение представлява случаят, когато то позволява чрез същото количество труд да се възпроизвежда повече постоянен капитал, следователно да се запазва стойността на повече капитал. Но в същото време повишаването на производителността на труда създава нов материал за капитала, следователно база за увеличено натрупване на капитала.

Доколкото самата организация на обществения труд, а оттук и повишаването на обществената производителна сила на труда, изисква производството да се води в голям мащаб и отделните капиталисти да авансират големи маси паричен капитал, това отчасти се постига, както бе вече показано[70] в I книга, чрез централизация на капиталите в малко ръце, без при това да е нужно да се увеличава абсолютно размерът на функциониращите капиталови стойности, следователно и размерът на паричния капитал, във вид на който те се авансират. Величината на отделните капитали може да нараства вследствие на централизация в малко ръце, без да нараства обществената сума на тези капитали. Това е само изменение на разпределението на отделните капитали.

Най-после в предидущия отдел беше показано, че скъсяването на периода на оборота позволява с по-малък паричен капитал да се привежда в движение същият производителен капитал или със същия паричен капитал — по-голям производителен капитал.

Но всичко това очевидно няма никакво отношение към същинския въпрос за паричния капитал. Това показва само, че авансираният капитал — дадена стойностна сума, която в своята свободна форма, в своята стойностна форма, се състои от известна парична сума — след превръщането си в производителен капитал съдържа производителни възможности, чиито граници не се определят от величината на стойността и които в известни граници могат да действуват, напротив, с различна степен на екстензивност или интензивност. Ако цените на елементите на производството — на средствата за производство и на работната сила — са дадени, с това е определена величината на паричния капитал, който е нужен за купуване на определено количество от тези съществуващи като стоки елементи на производството. С други думи, определена е величината на стойността на капитала, който трябва да се авансира. Но размерите, в които този капитал действува като фактор за създаване на стойност и продукт, са еластични и променливи.

Към втория пункт. От само себе си се разбира, че онази част от обществения труд и средства за производство, която годишно

се изразходва за производство или покупка на злато, за възстановяване на изхабените монети, е pro tanto намаляване обема на общественото производство. Но що се отнася до паричната стойност, която функционира отчасти като средство за обръщение, отчасти като съкровище, щом тя е веднъж налице, добита, тя заема място наред с работната сила, с произведените средства за производство и с природните източници на богатството. Тя не трябва да се разглежда като нещо, ограничаващо тези последните. Чрез превръщането ѝ в елементи на производството, чрез размяната ѝ с други народи биха могли да бъдат разширени размерите на производството. Това предполага обаче, че в дадения случай парите както преди играят ролята си на световни пари.

В зависимост от продължителността на периода на оборота необходима е по-голяма или по-малка маса паричен капитал, за да се постави в движение производителният капитал. Също така ние видяхме, че деленето на периода на оборота на работно време и време на обръщението обуславя увеличение на намиращия се в парична форма скрит капитал, или на капитала, чието приложение е отсрочено.

Доколкото периодът на оборота се определя от продължителността на работния период, той се определя, при равни други условия, от материалната природа на производствения процес, следователно не от специфично обществения характер на този производствен процес. Обаче на основата на капиталистическото производство по-широки и по-дълговременни операции обуславят авансиране на по-голям паричен капитал за по-продължително време. Следователно производството в такива сфери се намира в зависимост от това, в какви граници отделният капиталист разполага с паричен капитал. Тези граници се разкъсват от кредитната система и от свързаното с нея асоцииране, например акционерните дружества. Поради това нарушенията, които стават на паричния пазар, спират такива предприятия, и обратното: тези последните на свой ред предизвикват смущения на паричния пазар.

На основата на общественото производство трябва да се определя мащабът, в който могат да се извършват тези операции, които за дълго време изтеглят работна сила и средства за производство, без да доставят през всичкото това време никакъв продукт като полезен ефект; без да се причинява вреда на такива производствени отрасли, които постоянно или няколко пъти в годината не само изтеглят работна сила и средства за производство, но и доставят средства за живот и средства за производство. При обществено производство, също както при капиталистическото, работниците, заети в производствени отрасли с относително кратки работни периоди,

както преди ще изтеглят само за кратко време продукти, без да дават в замяна нов продукт; докато производствените отрасли с дълги работни периоди непрекъснато изтеглят продукти за по-дълго време, преди да започнат сами да дават такива. Следователно това обстоятелство произтича от вещните условия на съответния трудов процес, а не от неговата обществена форма. При обществено производство паричният капитал отпада. Обществото разпределя работна сила и средства за производство между различните производствени отрасли. Производителите могат да получават, да речем, книжни бележки, срещу които те изтеглят от обществените потребителни запаси такова количество продукти, което отговаря на тяхното работно време. Тези разписки не са пари. Те не извършват обръщение.

И така, доколкото потребността от паричен капитал произтича от продължителността на работния период, тя се обуславя от две обстоятелства: *Първо,* парите изобщо са формата, в която трябва да се яви всеки индивидуален капитал (кредита оставяме настрана), за да се превърне в производителен капитал. Това произтича от същността на капиталистическото производство, изобщо на стоковото производство. — *Второ,* величината на необходимия паричен аванс произтича от обстоятелството, че за по-дълго или по-кратко време от обществото постоянно се отнемат работна сила и средства за производство, без да му се връща през това време някакъв продукт, който може да бъде превърнат в пари. Първото обстоятелство, че подлежащият на авансиране капитал трябва да се авансира в парична форма, не се отстранява от самата форма на тези пари, били те метални пари, кредитни пари, стойностни знаци и т. н. Върху второто обстоятелство не оказва никакво влияние чрез какви парични средства или при каква форма на производството се изтеглят трудът, средствата за живот и средствата за производство, без да се връща обратно в обръщението някакъв еквивалент.

Глава деветнадесета[35])

ПРЕДИШНИ ПРЕДСТАВИ ЗА ПРЕДМЕТА

I. ФИЗИОКРАТИ

Кене в „Tableau économique"* с няколко едри щрихи показва как определен по стойност годишен продукт на националното производство се разпределя чрез обръщението така, че при равни други условия да може да се извършва просто възпроизводство на този продукт, т. е. възпроизводство в предишния мащаб. Изходен пункт на периода на производството по същността на нещата съставлява реколтата на последната година. „Безбройните индивидуални актове на обръщението веднага се обединяват в тяхното характерно-обществено масово движение — в обръщението между големи, функционално определени икономически обществени класи. Тук ни интересува следното: Една част от целия продукт — подобно на всяка друга негова част тя като предмет за потребление представлява нов резултат на труда на изтеклата година — е в същото време само носителка на старата капиталова стойност, която отново се явява в предишната натурална форма. Тя не извършва обръщение, а остава в ръцете на нейните производители, на класата на фермерите, за да започне там отново своята служба като капитал. В тази част от годишния продукт, представляваща постоянен капитал, Кене включва и неотнасящи се тук елементи, но той е доловил главното благодарение на ограничеността на неговия кръгозор, за който земеделието е единствената сфера на прилагане на човешкия труд, произвеждаща принадена стойност, т. е. от капиталистическа гледна точка единствената действително производителна сфера. Икономическият

[35]) Тук започва ръкопис VIII.
* Икономическата таблица. *Ред.*

процес на възпроизводство, какъвто и да е неговият специфичен обществен характер, винаги се преплита в тази област (в земеделието) с един природен възпроизводствен процес. Очевидните условия на този последния хвърлят светлина и върху условията на първия и не допускат заблуждения, предизвиквани от миражите на обръщението.

Етикетът на една система се отличава от етикетите на другите артикули между другото по това, че той измамва не само купувача, но често и продавача. Самият Кене и неговите най-близки ученици са вярвали в своята феодална фирма, тъй както нашите школни учени вярват в нея и досега. А в действителност системата на физиократите е първата системна концепция на капиталистическото производство. Представителят на промишления капитал — класата на фермерите — ръководи цялото икономическо движение. Земеделието се води капиталистически, т. е. като предприятие на капиталистическия фермер в голям мащаб, непосредственият обработвач на земята е наемен работник. Производството създава не само предметите за потребление, но и тяхната стойност; а движещ мотив на производството е получаването на принадена стойност, чието месторождение е сферата на производството, а не сферата на обръщението. Измежду трите класи, които фигурират като носители на обществения процес на възпроизводство, опосредствуван от обръщението, непосредственият експлоататор на „производителния" труд, производителят на принадената стойност, капиталистическият фермер, се отличава от онези, които просто я присвояват[71].

Капиталистическият характер на физиократичната система е предизвикал още през времето на нейния разцвет опозиция, от една страна, от Ленге и Мабли, от друга страна, от защитниците на свободното дребно земевладение.

А. Смит прави крачка назад[36] в анализа на процеса на възпроизводството и това още повече се хвърля в очи, защото той в останалото не само разработва по-нататък верния анализ на Кене, като например обобщава неговите „avances primitives"* и „avances annuelles"** в „основен" и „оборотен" капитал[37], но на места съвсем

[36] „Капиталът", т. I, 2-ро издание, стр. 612, забележка 32[72].
* — първоначални аванси. *Ред.*
** — годишни аванси. *Ред.*
[37] И тук са му разчистили пътя някои физиократи, преди всичко Тюрго. Този последният вече по-често от Кене и другите физиократи употребява думата „капитал" вместо „avances" [„аванси"] и още повече отъждествява „avances" или „capitaux"

изпада във физиократически заблуждения. Например, за да докаже, че фермерът произвежда по-голяма стойност от всеки друг вид капиталисти, той казва:

„Никакъв равен по размер капитал не привежда в движение по-голямо количество производителен труд от капитала на фермера. Не само неговите ратаи, но и неговият работен добитък са производителни работници." {Приятен комплимент за ратаите!} „В селското стопанство наред с човека *работи* и природата; и макар *нейната работа да не костува никакви разходи*, нейният продукт притежава своя *стойност, също както и продуктът на най-скъпо струващите работници.* Най-важните селскостопански работи имат за цел не толкова да увеличат плодородността на природата — макар те да правят и това, — колкото до я направляват към производство на най-полезните за човека растения. Поле, обрасло с трънаци и храсталак, често дава толкова растения, колкото и най-добре обработеното лозе или житна нива. Засяването и обработката често не толкова пробуждат, колкото направляват активната плодородност на природата и след всички трудове на земеделеца значителна работа винаги остава за нея. Поради това работниците и работният добитък (!), заети в селското стопанство, възпроизвеждат не само стойност, равна на стойността на тяхното потребление или на стойността на капитала, който им дава работа, заедно с печалбата на капиталиста, както правят манифактурните работници, но много по-голяма стойност. Свръх капитала на фермера и цялата негова печалба те редовно възпроизвеждат рентата на собственика на земята. Рентата може да се разглежда като продукт на онези природни сили, чието ползване собственикът на земята предоставя на фермера. Тя е по-голяма или по-малка в зависимост от предполагаемата величина на тези сили или, с други думи, от предполагаемата естествено или изкуствено създадена плодородност на земята. Тя е дело на природата, което остава след приспадането или възстановяването на всичко онова, което може да се смята за произведение на човека. Тя рядко бива по-малко от една четвърт, а често превишава една трета от целия продукт. Същото количество производителен труд, приложен в манифактурата, никога няма да даде такова голямо възпроизводство. В манифактурите природата не прави нищо, всичко прави човекът и полученият продукт винаги трябва да бъде пропорционален на размерите на действуващите сили, които го създават. Ето защо капиталът, *влаган в земеделието*, не само привежда в движение по-голямо количество производителен труд, отколкото толкова голям капитал, вложен в манифактурата, но и добавя в сравнение с количеството на прилагания от него производителен труд много по-голяма стойност към годишния продукт на земята и труда на страната, към действителното богатство и доход на нейните жители" (книга II, гл. 5, стр. 242).

На друго място А. Смит казва:

„Цялата стойност на семената е също така в същинския смисъл основен капитал" (книга II, гл. I).

Следователно тук капитал = капиталова стойност; тя съществува в „основна" форма.

„Макар семената и да се преместват през всичкото време от хамбара в полето и обратно, те никога не сменят собственика и следователно не извършват действи-

[„капитали"] на манифактуристите и фермерите. Например: „Подобно на тези последните (предприемачите-манифактуристи) „те" (les fermiers, т. е. капиталистическите фермери) трябва да получат освен възвръщащите се обратно капитали" и т. н. (*Turgot.* Oeuvres, éd. Daire, Paris, 1844, Tome I, p. 40).

телно обръщение. Фермерът получава своята печалба не чрез тяхната продажба, а чрез техния прираст“ (пак там, стр. 186).

Ограничеността се проявява тук в това, че Смит не вижда, както това е видял още Кене, повторното появяване на стойността на постоянния капитал в обновена форма като важен момент на процеса на възпроизводството, а вижда само една илюстрация повече, при това още и неправилна, за разликата, която той прави между оборотен и основен капитал. — Като преминава от „avances primitives“ и „avances annuelles“ към „fixed capital“* и „circulating capital“**, Смит прави крачка напред в употребата на думата „капитал“; това понятие се обобщава, става независимо от специалното внимание към „земеделската“ сфера на приложение, което е характерно за физиократите. Крачка назад е това, че различията между „основен“ и „оборотен“ капитал се приемат и запазват като решаващи разлики.

II. АДАМ СМИТ

1. ОБЩИ ПОЛОЖЕНИЯ НА СМИТ

А. Смит казва:

„Във всяко общество цената на всяка стока в края на краищата се свежда до една от тези три части (работна заплата, печалба и поземлена рента) или до всичките три, а във всяко развито общество всичките тези три съставни части в по-голяма или по-малка степен влизат като съставни части в цената на преобладаващата част от стоките[38]) (книга I, гл. VI, стр. 42).

„Работната заплата, печалбата и поземлената рента са трите *първоначални източника* на всеки доход, както и на *всяка разменна стойност*“ (стр. 63).

По-долу ние ще разгледаме по-подробно това учение на А. Смит относно „съставните части на цената на стоките“, или, съответно „на всяка разменна стойност“. По-нататък се казва:

„Тъй като това важи за всяка единична стока, отделно взета, то трябва да се отнася и до цялата съвкупност от стоки, които съставляват *годишния продукт* на земята и на труда на всяка страна. *Общата цена или разменна стойност* на този годишен продукт трябва да се свежда до същите три части и да се *разпределя* между различните жители на страната във вид било на *заплата* за техния труд, било на *печалба* от техния капитал или *рента* за тяхната поземлена собственост“ (книга II, гл. 2, стр. 190).

След като по този начин А. Смит е свел и цената на всички стоки, взети поотделно, и „цялата цена или разменна стойност . . . на годишния продукт на земята и труда на всяка страна“ до три извора на доходи: за наемния работник, капиталиста и собственика на земята, до работна заплата, печалба и поземлена рента, той все пак е бил принуден да въведе по околен, контрабанден път четвърти елемент, именно елемента капитал. Това става чрез различаването на брутен от чист доход.

„*Брутният* доход на всички жители на една голяма страна се състои от *целия годишен продукт* на тяхната земя и техния труд; техният *чист* доход съставлява *частта*, която остава на тяхно разположение *след приспадането на разходите по възстановяването*, първо, на техния *основен*, второ, на техния *оборотен капитал*: или частта, която те могат, без да намаляват своя капитал, да включат в запаса, предназначен за непосредствено потребление, или да изразходват за своето изхранване, удобство или удоволствие. Тяхното действително богатство също така е пропорционално не на брутния им, а на чистия им доход“ (пак там, стр. 190).

По това ние ще забележим:

1) А. Смит разглежда тук изрично само простото възпроизводство, а не възпроизводството в разширен мащаб или натрупването. Той говори само за разходите за „поддържане“ („maintaining“) на функциониращия капитал. „Чистият“ доход се равнява на онази част от годишния продукт — било на обществото или на индивидуалния капиталист, — която може да влезе в „потребителния фонд“, но размерите на този фонд не трябва да засягат функциониращия капитал („encroach upon capital“). Следователно една част от стойността както на индивидуалния, така и на обществения продукт не се свежда нито до работна заплата, нито до печалба или поземлена рента, а до капитал.

2) А. Смит избягва от собствената си теория посредством игра на думи, посредством различаване на „gross“ и „net revenue“ — на брутен и чист доход. Индивидуалният капиталист, както и цялата капиталистическа класа, или така наричаната нация, вместо употребения в производството капитал получава стоков продукт. Стойността на последния — тя може да бъде представена в пропорционални части от самия продукт, — от една страна, възстановява изразходваната капиталова стойност, следователно образува доход, буквално „revenue“ („revenu“ — причастие от „revenir“, „възвръщам се“),

* — основен капитал. *Ред.*

** — оборотен капитал. *Ред.*

[38]) За да не се заблуждава читателят относно смисъла на фразата „цената на преобладаващата част от стоките“, ще приведем следната извадка, свидетелствуваща за това, как А. Смит обяснява този израз: например в цената на морската риба рента не влиза, а влиза само работна заплата и печалба; в цената на scotch pebbles [шотландска баластра] влиза само работната заплата, а именно: „В някои части на Шотландия бедняците си създават поминък от събирането по морския бряг на пъстри камъчета, известни под названието шотландски кремъчета. Цената, която им плащат за тези камъчета каменорезачите, се състои само от работна заплата, тъй като както поземлена рента, така и печалба не съставляват ни най-малка част от нея.“

обаче, nota bene, образува „capital revenue", или „доход от капитал"; от друга страна, съставни части, които „се разпределят между различните жители на страната във вид било на работна заплата за техния труд, било на печалба от техния капитал или рента от тяхната поземлена собственост", съставляват това, което в обикновения живот се нарича доход. Поради това стойността на целия продукт съставлява нечий доход, било на индивидуалния капиталист, било на цялата страна; но той съставлява, от една страна, доход от капитала, а от друга страна — различна от него форма „revenue". По такъв начин онова, което беше отстранено при разлагането на стойността на стоката на нейните съставни части, отново се въвежда през задната врата чрез двусмисленото значение на думата „revenue". Но само такива съставни части на стойността на продукта могат да се получават като доход, които вече съществуват в него. За да бъде получен *капитал* като доход във формата на „revenue", предварително трябва да е бил изразходван капитал.

А. Смит казва по-нататък:

„Минималната обикновена норма на печалбата трябва да бъде винаги малко повече от това, което е достатъчно за покриване на случайни загуби, възможни при всяко влагане на капитал. Само този излишък представлява чиста, или нето-печалба."

{А кой капиталист разбира под печалба необходими разходи на капитал?}

„Това, което наричат брутна печалба, включва често не само този излишък, но и сумата, която се удържа за покриване на казаните извънредни загуби" (книга I, гл. IX, стр. 72).

Но това не значи нищо друго, освен че една част от принадената стойност, разглеждана като част от брутната печалба, трябва да образува застрахователен фонд за производството. Този застрахователен фонд се създава от една част от принадения труд, който дотолкова непосредствено произвежда капитал, т. е. фонд, предназначен за възпроизводството. Що се отнася до разхода за „поддържането" на основния капитал и т. н. (виж цитираните по-горе места), заместването на потребения основен капитал с нов не съставлява ново изразходване на капитал, а е само възобновяване на старата капиталова стойност в нова форма. Що се отнася до разходите за ремонт на основния капитал, които А. Смит също отнася към разходите по издръжката, те влизат в цената на авансирания капитал. Това, че капиталистът не е принуден да влага наведнаж тази част от капитала, че той я влага през време на функционирането на капитала само постепенно, според нуждата, и може да използва за тази цел получена вече печалба — това обстоятелство никак не из-

меня източника на тази печалба. Съставната част от стойността, която е източник на тази печалба, показва само, че работникът доставя принаден труд както за застрахователния фонд, така и за фонда, предназначен за ремонт.

А. Смит ни разказва по-нататък, че от чистия доход, т. е. от дохода в специфичен смисъл, трябва да се изключи целият основен капитал, както и цялата част на оборотния капитал, която е необходима за поддържане и ремонт на основния капитал, а също и за неговото възобновяване, т. е. всъщност трябва да се изключи целият капитал, намиращ се не в такава натурална форма, в която той е предназначен за потребителен фонд.

„Всички разходи по поддържането на основния капитал очевидно трябва да се изключат от чистия доход на обществото. Никога не могат да влизат в него нито материалите, необходими за ремонт на неговите полезни машини и оръдия на труда, ... нито продуктът на труда, необходим за привеждането на тези материали в надлежния вид. *Цената* на този труд може наистина да съставлява част от чистия доход, защото работниците, заети с него, могат да превръщат цялата стойност на своята работна заплата в свой запас, предназначен за непосредствено потребление. Но при другите видове труд както *цената* му" (т. е. заплатата, плащана за този труд), така и „*продуктът*" (в който този труд е въплътен) „се превръщат в запас за потребление: цената — в запас на работниците, продуктът — в запас на други хора, чието съществуване се подобрява, удобствата и удоволствията на които се увеличават благодарение на труда на тези работници" (книга II, гл. 2, стр. 190, 191).

А. Смит се натъква тук на много важно различие между работниците, заети в производството на *средства за производство*, и тези, които са заети с непосредствено производство на *средства за потребление*. Стойността на стоковия продукт на първата категория работници съдържа в себе си съставна част, равна на сумата на работните заплати, т. е. на стойността на онази част от капитала, която е изразходвана за покупка на работна сила. Тази част от стойността съществува физически като известен дял от средствата за производство, произведени от тези работници. Парите, получени от тях като работна заплата, образуват за тях доход, но техният труд не е произвел нито за самите тях, нито за други пригодни за потребление продукти. Следователно самите техни продукти не образуват елемент от онази част на годишния продукт, която е предназначена да достави обществения потребителен фонд, в който само може да се реализира „чистият доход". А. Смит забравя тук да добави, че казаното за работната заплата еднакво се отнася и към онази съставна част от стойността на средствата за производство, която като принадена стойност под формата на категориите печалба и рента образува дохода (преди всичко) на промишления капиталист. Тези съставни части на стойността също съществуват във формата на средства за производство, във формата на предмети,

непригодни за потребление. Едва след превръщането си в пари те могат да вдигнат съответно на тяхната цена количество предмети за потребление, произведени от втората категория работници, и да го пренесат във фонда на индивидуалното потребление на притежателите на тези средства за производство. Но А. Смит толкова повече е трябвало да види, че частта от стойността на ежегодно произвежданите средства за производство, която е равна на стойността на средствата за производство, функциониращи в тази сфера на производството — на стойността на средствата за производство, с които се правят средства за производство, — следователно една част от стойността, равна на стойността на приложения тук постоянен капитал, абсолютно не може да служи като съставна част на стойността, която образува доход не само вследствие на натуралната форма, в която тази част съществува, но и вследствие на нейното функциониране като капитал.

По отношение на втората категория работници, т. е. на онези, които непосредствено произвеждат средства за потребление, определенията на А. Смит не са съвсем точни. Той казва именно, че в такива отрасли на труда във фонда на непосредственото потребление влизат (go to) и цената на труда, и продуктът:

„цената“ (т. е. парите, получени като работна заплата) — „в потребителния фонд на *работниците, продуктът* — в потребителния фонд на *други лица* (that of other people), съществуването на които се подобрява, удобствата и удоволствията на които нарастват благодарение на труда на тези работници“.

Но работникът не може да живее с *„цената“* на своя труд, с парите, които му се дават като работна заплата; той реализира тези пари, като купува с тях средства за потребление; тези последните могат отчасти да се състоят от онези сортове стоки, които той самият е произвел. От друга страна, неговият собствен продукт може да бъде такъв, че той влиза само в потреблението на експлоататорите на труда.

След като по този начин е изключил напълно основния капитал от „netto revenue“* на страната, А. Смит продължава:

„При все че цялата сума на разходите, направени за поддържането на основния капитал, необходимо се изключва по такъв начин от чистия доход на обществото, не е такъв случаят с разходите за поддържането на оборотния капитал. От четирите части, от които се състои този капитал: пари, средства за живот, сурови материали и готови изделия, трите последни, както вече казахме, постоянно се изтеглят от него и се включват или в основния капитал на обществото, или в неговите запаси, предназначени за непосредствено потребление. Онази част от тези отиващи за потребление предмети, която не се употребява за възстановяване на първия“ {на основния капитал}, „постъпва изцяло в състава на последните“ {в запаса, предназначен

* — „чистия доход“. *Ред.*

за непосредствено потребление} „и съставлява част от чистия доход на обществото. Поддържането на тези три части на оборотния капитал не взема поради това от чистия доход на обществото никаква част от годишния продукт, с изключение на това, което е необходимо за попълване и възстановяване на основния капитал“ (книга II, гл. 2, стр. 192).

Да се каже, че частта от оборотния капитал, която не служи за производството на средства за производство, влиза в производството на средства за потребление, т. е. в частта от годишния продукт, предназначена за образуване на потребителния фонд на обществото, е просто тавтология. Но важно е онова, което следва веднага след това:

„Оборотният капитал на обществото в това отношение се отличава от оборотния капитал на отделното лице. Оборотният капитал на отделното лице е изцяло изключен от неговия чист доход и никога не може да съставлява част от последния; чистият доход на отделното лице може да се състои изключително от неговата печалба. Но макар оборотният капитал на всяко отделно лице и да съставлява част от оборотния капитал на обществото, към което то принадлежи, това не изключва за този капитал възможността да съставлява също така част от чистия доход на обществото. Макар всички стоки, които се намират в магазина на търговеца на дребно, никак да не могат да бъдат включени в неговите собствени запаси, предназначени за непосредствено потребление, те могат все пак да принадлежат към потребителните фондове на други хора, които посредством доход, получаван от други източници, редовно му възстановяват тяхната стойност заедно с печалбата, без да произлиза от това намаляване нито на неговия капитал, нито на техните капитали“ (пак там).

И така, ние узнаваме:

1) Както основният капитал и необходимият за неговото възпроизводство (функционирането той забравя) и поддържане оборотен капитал, така и функциониращият в производството на средства за потребление оборотен капитал на всеки индивидуален капиталист напълно се изключват от *неговия* чист доход, който може да се състои само от неговите печалби. Следователно частта от неговия стоков продукт, която възстановява неговия капитал, не е разложима на съставни стойностни части, образуващи доход за него.

2) Оборотният капитал на всеки индивидуален капиталист образува част от оборотния капитал на обществото точно както и всеки индивидуален основен капитал.

3) Оборотният капитал на обществото, макар да представлява само сумата от индивидуалните оборотни капитали, се различава по характер от оборотния капитал на всеки индивидуален капиталист. Последният капитал никога не може да образува част от *дохода на индивидуалния капиталист;* една част от първия (именно тази, която се състои от средства за потребление), напротив, може да съставлява в същото време и част от *дохода на обществото* или, както А Смит каза по-рано, тази част от капитала не непременно нама-

лява чистия доход на обществото с част от годишния продукт. В действителност това, което А. Смит нарича тук оборотен капитал, представлява ежегодно произвежданият стоков капитал, който капиталистите, произвеждащи средства за потребление, ежегодно хвърлят в обръщение. Целият този техен годишен стоков продукт се състои от предмети, годни за потребление, и образува поради това фонда, в който се реализират или за който се изразходват чистите доходи на обществото (включително и работната заплата). Вместо да взема като пример стоките, намиращи се в магазина на дребния търговец, А. Смит би трябвало да вземе масите от продукти, лежащи в складовете на промишлените капиталисти.

Ако А. Смит би събрал разпокъсаните мисли, които го владееха по-рано при разглеждането на възпроизводството на капитала, който той нарича основен, а сега при разглеждането на възпроизводството на капитала, който той нарича оборотен, той би дошъл до следния резултат:

I. Общественият годишен продукт се състои от две подразделения: първото обхваща средствата за производство, второто — средствата за потребление. Всяко от тези подразделения трябва да се разглежда отделно.

II. Общата стойност на тази част от годишния продукт, която се състои от *средства за производство,* се разпределя по следния начин: една част от стойността представлява само стойността на средствата за производство, които са били потребени за изготвянето на тези средства за производство, следователно това е капиталова стойност, която се появява отново във възобновена форма. Друга част се равнява на стойността на капитала, изразходван за работна сила, или е равна на сумата на работните заплати, платени от капиталистите от тази сфера на производството. Най-после, трета част от стойността образува източника на печалбите — включително и поземлената рента — на промишлените капиталисти от тази категория.

Първата съставна част според А. Смит — възпроизведената основна капиталова част на всички, заети в това първо подразделение индивидуални капитали, „очевидно се изключва и никога не може да образува част от чистия доход“ било на индивидуалните капиталисти, било на обществото. Тя постоянно функционира като капитал и никога не функционира като доход. В това отношение „основният капитал“ на всеки индивидуален капиталист по нищо не се отличава от основния капитал на обществото. Обаче другите части от стойността на годишния продукт на обществото, който се състои от средства за производство — стойностни части, които следователно съществуват във вид на съответни части от цялата тази маса средства за производство, — наистина образуват в същото време *доходи на всички агенти, участвуващи в това производство:* работна заплата за работниците, печалба и рента за капиталистите. Но *за обществото* те образуват не доход, а *капитал,* макар годишният продукт на обществото да представлява просто сумата на продуктите на индивидуалните капиталисти, принадлежащи към това общество. В по-голямата си част те вече по самата си природа могат да функционират само като средства за производство, и дори онези от тях, които в случай на нужда биха могли да функционират като средства за потребление, са предназначени да служат като суров или спомагателен материал за ново производство. Те функционират като такъв — следователно като капитал, — но не в ръцете на своите производители, а в ръцете на онези, които ги прилагат, именно:

III. в ръцете на капиталистите от второто подразделение, на непосредствените производители на средства за *потребление.* Тези средства за производство им възстановяват капитала, употребен за производство на средства за потребление (доколкото този капитал не се превръща в работна сила, т. е. доколкото той не съставлява сумата на работните заплати на работниците от това подразделение). А този употребен капитал, който във формата на средства за потребление се намира сега в ръцете на капиталистите, които произвеждат такива, от своя страна — от обществена гледна точка — *образува потребителния фонд, в който капиталистите и работниците от първото подразделение реализират своите доходи.*

Ако А. Смит беше продължил своя анализ дотук, той щеше почти да достигне до разрешаването на цялата проблема. По същество той е бил вече съвсем близко до това, тъй като той вече е забелязал, че определени стойностни части от *един* вид (средства за производство) стоков капитал, от които се състои целият годишен продукт на обществото, образуват наистина доход на индивидуалните работници и капиталисти, заети с тяхното производство, но не образуват съставна част от дохода на обществото; докато част от стойността на *другия* вид (средства за потребление), макар и да образува капиталова стойност за индивидуалните собственици на тази част — за капиталистите, заети в тази сфера на приложение на капитала, — все пак образува само част от обществения доход.

Но от казаното по-горе вече следва:

Първо: Макар общественият капитал да се равнява само на сумата на индивидуалните капитали, а поради това и годишният стоков продукт (или стоков капитал) на обществото да се равнява на сумата на стоковите продукти на тези индивидуални капитали; следователно макар разлагането на стоковата стойност на нейните

съставни части, което важи за всеки индивидуален стоков капитал, трябва да важи и в последна сметка действително важи и за капитала на цялото общество, все пак формата на проявление, в която те се явяват в цялостния обществен възпроизводствен процес, е *различна*.

Второ: Дори на базата на простото възпроизводство се извършва не само производство на работна заплата (променлив капитал) и принадена стойност, но и пряко производство на нова постоянна капиталова стойност; макар работният ден да се състои само от две части: от една част, в течение на която работникът възстановява променливия капитал, в действителност произвежда еквивалент, необходим за покупката на неговата работна сила, и от втора част, в течение на която той произвежда принадена стойност (печалба, рента и т. н.). — Именно ежедневният труд, който се изразходва за възпроизводството на средствата за производство — и чиято стойност се разпада на работна заплата и принадена стойност, — се реализира в нови средства за производство, които възстановяват постоянната част на капитала, изразходвана за производството на средства за потребление.

Главните затруднения, по-голямата част от които е вече разрешена в предшествуващото изложение, се срещат при разглеждането не на натрупването, а на простото възпроизводство. Ето защо, когато става дума за движението на годишния продукт на обществото и неговото възпроизводство, опосредствувано от обръщението, А. Смит (кн. II), както преди и Кене („Tableau économique") изхождат от простото възпроизводство.

2) РАЗЛАГАНЕТО НА РАЗМЕННАТА СТОЙНОСТ У СМИТ НА v+m

Според догмата на А. Смит цената или разменната стойност („exchangeable value") на всяка отделна стока — следователно и на всички стоки заедно, от които се състои годишният продукт на обществото (той правилно предполага навсякъде капиталистическо производство) — се състои от трите съставни части („component parts") или се разлага („resolves itself into") на работна заплата, печалба и рента. Тази догма може да се сведе до това, че стоковата стойност $= v+m$, т. е. е равна на стойността на авансирания променлив капитал плюс принадената стойност. Такова свеждане на печалбата и рентата към това общо единство, което наричаме m, ние можем да извършим с изричното съгласие на А. Смит, както се вижда от следващите по-долу цитати, в които ние отначало изпускаме всички странични пунктове, т. е. всички действителни или привидни

отклонения от догмата, според която стоковата стойност се състои изключително от елементите, които ние означаваме като $v+m$.

В промишлеността:

„Стойността, която работниците прибавят към стойността на материалите, се разпада... на две части, едната от които отива за заплащане на тяхната работна заплата, а другата — за заплащане на печалбата на техния предприемач върху целия капитал, който той е авансирал за материали и за работна заплата" (кн. I, гл. 6, стр. 41).

— „Макар стопанинът да авансира на манифактуриста" (промишления работник) „неговата работна заплата, тя в действителност не му коства нищо, тъй като стойността на тази работна заплата заедно с печалба обикновено му се запазва („reserved") в увеличената стойност на предмета, върху който е приложен трудът на работника" (кн. II, гл. 3, стр. 221).

Частта от капитала („stock"), изразходвана за

„...издръжката на производителния труд...", след като е изпълнила своята функция на капитал за него" (капиталиста), „образува доход за тях" (работниците) (кн. II, гл. 3, стр. 223).

В току-що цитираната глава А. Смит изрично казва:

„Целият годишен продукт на земята и трудът на всяка страна... от само себе си (naturally) се разделя на две части. Една от тези части — и често най-голямата — е предназначена преди всичко за възстановяване на капитал, или за възобновяване на средствата за живот, суровите материали и готовите продукти, които са били взети из капитала; другата е предназначена да образува доход било на собственика на капитала като *печалба от неговия капитал*, или на някакво друго лице като рента от неговото *земевладение*" (стр. 222).

Само една част от капитала, както чухме преди от А. Смит, образува в същото време доход за другиго, именно онази част, която е изразходвана за покупка на производителен труд. Тази част — променливият капитал — отначало „функционира като капитал" в ръцете на наемателя на работната сила и в негова полза, а след това „образува доход" за самите производителни работници. Капиталистът превръща част от своята капиталова стойност в работна сила и именно с това я превръща в променлив капитал; само чрез това превръщане не само тази част на капитала, но и целият негов капитал функционира като промишлен капитал. Работникът — продавачът на работната сила — получава нейната стойност във формата на работна заплата. В неговите ръце работната сила е само продаваема стока, стока, от чиято продажба той живее и която поради това е единственият източник на неговия доход. Като променлив капитал работната сила функционира само в ръцете на нейния купувач, капиталиста, и самата нейна покупна цена капиталистът авансира само привидно, тъй като нейната стойност вече преди това му е доставена от работника.

След като А. Смит ни е показал по такъв начин, че стойността на промишления продукт $= v + m$ (където $m =$ печалбата на капиталиста), той ни казва, че в земеделието работниците освен

„...възпроизводството на стойност, равна на тяхното собствено потребление и на капитала, който им създава работа“ (променливия капитал), „наред с печалбата на капиталиста“ освен „капитала на фермера и цялата негова *печалба* редовно възпроизвеждат още и *рентата* на собственика на земята“ (кн. II, гл. 5, стр. 243).

Обстоятелството, че рентата отива в ръцете на собственика на земята, е съвсем безразлично по отношение на въпроса, който разглеждаме. Преди да попадне в неговите ръце, тя трябва да съществува в ръцете на фермера, т. е. в ръцете на произвеждащия капиталист. Преди да стане доход на някого, тя трябва да стане съставна част на стойността на продукта. Следователно рентата и печалбата са у самия А. Смит само съставни части на принадената стойност, които постоянно се възпроизвеждат от производителния работник едновременно с неговата собствена работна заплата, т. е. със стойността на променливия капитал. Следователно рентата и печалбата са части от принадената стойност m, по този начин у А. Смит цената на всички стоки се разлага на $v + m$.

Догмата, според която цената на всички стоки (следователно и цената на годишния стоков продукт) се разлага на работна заплата плюс печалба, плюс поземлена рента, даже в промъкващата се навсякъде езотерична част от работата на Смит приема такава форма, че стойността на всяка стока, а следователно и стойността на годишния стоков продукт на обществото $= v + m =$ капиталовата стойност, изразходвана за работна сила и постоянно възпроизвеждана от работниците, плюс принадената стойност, присъединена от работниците чрез техния труд.

Този краен извод на А. Смит в същото време ни открива — виж по-долу — източника на неговия едностранчив анализ на съставните части, на които може да бъде разложена стоковата стойност. Обаче обстоятелството, че тези съставни части образуват същевременно различни източници на доход за различните класи, функциониращи в производството, няма никакво отношение нито към определението на величината на всяка отделна измежду тези съставни части, нито към величината на сумата на техните стойности.

Когато Смит казва:

„Работната заплата, печалбата и поземлената рента са трите първоизточници на всеки доход, както и на всяка разменна стойност, всеки друг доход в края на краищата се получава от един или друг от тези източници“ (кн. I, гл. 6, стр. 48)

— тук са струпани всевъзможни quid pro quo.*

* — смесване на едно с друго. *Ред.*

1) Всички членове на обществото, които не участвуват, със или без труд, пряко във възпроизводството, могат да получат своя дял от годишния стоков продукт — своите средства за потребление — на първо място само от ръцете на онези класи, на които на първо място се пада продуктът: от ръцете на производителните работници, промишлените капиталисти и собствениците на земята. Дотолкова техните доходи materialiter* произхождат от работната заплата (на производителните работници), от печалбата и поземлената рента и поради това изглеждат производни доходи по отношение на тези първични доходи. От друга страна, тези производни в такъв смисъл доходи се придобиват от техните получатели посредством тяхната обществена функция като крал, поп, професор, проститутка, наемен войник и т. н.; следователно те могат да виждат в своите функции първични източници на своите доходи.

2) Тук именно забавната грешка на А. Смит достига своята кулминационна точка: след като е започнал с правилното определяне на съставните части на стойността на стоката и на сумата на новосъздадените стойности, които са въплътени в тези части, след като е посочил по-нататък как тези съставни части образуват също толкова различни източници на доход[39], след като по този начин е извел доходите от стойността, той постъпва след това обратно — и това става у него господствуващо — и превръща доходите от „съставни части“ („component parts“) в *„първоизточници* на всяка разменна стойност“, с което той широко открива вратите на вулгарната политическа икономия. (Виж нашия Рошер.[73])

3) ПОСТОЯННАТА ЧАСТ НА КАПИТАЛА

Да видим сега чрез каква магия се опитва А. Смит да изгони от стоковата стойност постоянната част на капиталовата стойност.

„От цената на зърното например една част отива за заплащане на рентата на собственика на земята.“

Произходът на тази съставна част на стойността няма никакво отношение към обстоятелството, че тя се плаща на собственика на земята и във формата на рента образува негов доход; също както произходът на другите съставни части на стойността няма никакво

* — материално. *Ред.*

39) Аз възпроизвеждам тук тази фраза дословно, както тя стои в ръкописа, макар в дадената връзка да изглежда като че ли тя противоречи както на предидущото, така и на непосредствено следващото. Това привидно противоречие се разрешава по-долу в точка 4: „Капитал и доход у А. Смит“. *Ф. Е.*

отношение към това, че те, като печалба и работна заплата, също образуват източници на доход.

„Друга част отива за работната заплата или издръжката на работниците" {и на работния добитък! — добавя той}, „заети в неговото производство, а третата част отива за печалбата на фермера. Тези три части изглежда" {seem — действително *изглежда*} „или непосредствено, или в крайна сметка съставляват цялата цена на зърното[40]."

Цялата тази цена, т. е. определянето на нейната величина, никак не зависи от нейното разпределение между трите категории лица.

„Може да изглежда необходима още една, четвърта, част за възстановяване на капитала на фермера, т. е. за възстановяване на изхабяването на неговия работен добитък и други стопански оръдия. Но трябва да се има предвид, че цената на всяко стопанско оръдие, например на работния кон, на свой ред се състои от също такива три части: от рента на земята, на която е бил отгледан, от труда, изразходван за неговото гледане и хранене, и печалбата на фермера, който е авансирал рентата за земята и работната заплата за труда. И поради това, макар че в цената на зърнените храни трябва да влиза заплащането на цената и разходите за издръжка на коня, все пак цената, непосредствено или в крайна сметка, изцяло се разлага на същите три части: „поземлена рента, труд" (той разбира работна заплата) „и печалба" (кн. I, гл. 6, стр. 42).

Ето буквално всичко, което А. Смит привежда за обосноваване на своята изумителна доктрина. Неговото доказателство се състои просто в повтарянето на едно и също твърдение. Той например признава, че цената на зърнените храни се състои не само от $v+m$, а и от цената на средствата за производство, потребени за производството на зърното, следователно от капиталова стойност, която фермерът е изразходвал не за работна сила. Обаче, казва той, цените на всички тези средства за производство на свой ред се разпадат, както и цената на зърното, на $v+m$. А. Смит забравя само да прибави: освен това на цената на средствата за производство, потребени за тяхното собствено производство. От един отрасъл на производство той препраща към друг, а от другия отново препраща към трети. Твърдението, че цялата цена на стоките „непосредствено" или в „крайна сметка" (ultimately) се разлага на $v+m$, не би било празно извъртане само ако би било доказано, че цената на стоковите продукти, която непосредствено се разлага на c (цената на потребените средства за производство) $+v+m$, в края на краи-

40) Ние оставяме тук съвсем настрана това, че Адам особено злополучно е избрал своя пример. Стойността на зърното се разлага на работна заплата, печалба и рента само защото фуражът, изяден от работния добитък, е представен като работна заплата на работния добитък, а работният добитък — като наемни работници, а следователно и наемният работник — като работен добитък. (Добавка, взета от ръкопис II.)

щата се компенсира от стокови продукти, които възстановяват тези „потребени средства за производство" в целия им обем и които са произведени в противоположност на първите стокови продукти само посредством изразходване на променлив капитал, т. е. на капитал, изразходван изключително за работна сила. В такъв случай цената на последните стокови продукти непосредствено би била $=v+m$. Поради това и цената на първите стокови продукти, $c+v+m$, където c фигурира като постоянна част на капитала, в края на краищата би могла да се сведе до $v+m$. А. Смит сам не е мислил, че дава такъв род доказателство, като е привеждал примера със събирачите на „scotch pebbles"*, които впрочем според неговото твърдение 1) не доставят никаква принадена стойност, а произвеждат само собствената си работна заплата; 2) не прилагат никакви средства за производство (все пак и те прилагат средства за производство във вид на кошници, чували и други приспособления за отнасяне на камъчетата).

Ние вече видяхме по-рано, че А. Смит сам по-късно събаря своята собствена теория, без да съзнава обаче своите противоречия. Но техният източник трябва да се търси именно в неговите научни изходни пунктове. Капиталът, разменен срещу труд, произвежда по-голяма стойност от неговата собствена стойност. Как? Вследствие на това, казва А. Смит, че работниците през време на производствения процес придават на предметите, обработвани от тях, стойност, която освен еквивалента на тяхната собствена покупна цена образува принадена стойност (печалба и рента), падаща се не на тях, а на онези, които прилагат техния труд. Но това е и всичкото, което те доставят и могат да доставят. Онова, което важи за промишления еднодневен труд, важи и за труда, който цялата капиталистическа класа привежда в движение през годината. Поради това общата маса на новосъздадената през годината обществена стойност може да бъде разложена само на $v+m$, на еквивалента, с който работниците възстановяват капиталовата стойност, изразходвана във вид на тяхната собствена покупна цена, и на допълнителната стойност, която те свръх това трябва да доставят на този, който ги наема. Но двата тези елемента на стойността на стоките в същото време образуват източници на доход на различните класи, които вземат участие във възпроизводството: първият — работната заплата, дохода на работниците; вторият — принадената стойност, от която промишленият капиталист задържа за себе си една част във формата на печалба, а друга отстъпва във вид на рента като доход на собственика на земята. Откъде би могла да се появи то-

* — шотландски камъчета; виж настоящия том, стр. 380, бележка 38. *Ред.*

гава още една съставна част на стойността, щом новосъздадената през годината стойност не съдържа никакви други елементи освен $v+m$? Ние стоим тук на почвата на простото възпроизводство. Ако цялата годишна сума на труда се разлага на труд, необходим за възпроизводството на капиталовата стойност, изразходвана за работна сила, и на труд, необходим за създаване на принадена стойност, откъде е могъл тогава да се вземе въобще трудът за произвеждането на капиталова стойност, изразходвана не за работна сила?

Работата се състои в следното:

1) А. Смит определя стойността на стоката с онова количество труд, което наемният работник присъединява („adds") към предмета на труда. Той казва буквално: „към материалите", тъй като у него става дума за манифактура, която сама преработва вече продукти на труда; но това никак не изменя нещата. Стойността, която работникът присъединява (това „adds" е израз на Адам) към предмета, никак не зависи от обстоятелството дали *преди* този момент самият предмет, към който се присъединява стойност, е притежавал стойност, или не. Така че работникът създава нова стойност в стокова форма. Част от тази новосъздадена стойност според А. Смит е еквивалент на работната заплата на работника; следователно тази част се определя от размера на стойността на неговата работна заплата. За да произведе или възпроизведе стойност, равна на неговата работна заплата, той ще трябва да присъедини по-голямо или по-малко количество труд в зависимост от това, колко голяма е неговата работна заплата. Но, от друга страна, свръх определяната по този начин граница той присъединява още труд, който образува принадена стойност за капиталиста, който го наема. Остава ли тази принадена стойност изцяло в ръцете на капиталиста, или част от нея трябва да се отстъпи на трети лица — това не изменя абсолютно нищо нито в качествения (че тази стойност изобщо е принадена стойност), нито в количествения (в смисъл на величина) характер на принадената стойност, присъединена от наемния работник. Това е стойност, както и всяка друга част от стойността на продукта, но тя се отличава по това, че работникът не е получил за нея никакъв еквивалент и впоследствие няма да го получи; тази стойност, напротив, се присвоява от капиталиста без еквивалент. Общата стойност на стоката се определя от количеството труд, изразходван от работника за нейното производство. Част от тази обща стойност се определя от това, че тя е равна на стойността на работната заплата, т. е. представлява неин еквивалент. Поради това другата част, принадената стойност, по необходимост е също определена: тя е равна на общата стойност на продукта минус частта от стойността на последния, която представлява еквивалент на работната заплата; следователно тя е равна на излишъка от създадената при производството на стоката нова стойност, в сравнение с онази част от съдържащата се в продукта стойност, която е равна на еквивалента на работната заплата.

2) Онова, което важи за стоката, произведена в отделното промишлено предприятие от всеки отделен работник, важи и за годишния продукт на всички отрасли на производството в неговата цялост. Това, което важи за еднодневния труд на индивидуалния производителен работник, важи и за целия годишен труд, приведен в движение от цялата производителна работническа класа. Той „фиксира" (израз на Смит) в годишния продукт обща стойност, определяна от количеството труд, изразходван през годината, и тази обща стойност се разпада на две части: едната част се определя от количеството на годишния труд, посредством който работническата класа създава еквивалент на своята годишна работна заплата, в действителност самата тази работна заплата; другата част се определя от допълнителния годишен труд, посредством който работникът създава принадена стойност за капиталистическата класа. Следователно съдържащата се в годишния продукт новосъздадена през годината стойност се състои само от два елемента: от еквивалента на годишната работна заплата, получена от работническата класа, и от годишната принадена стойност, доставена на капиталистическата класа. Но годишната работна заплата съставлява дохода на работническата класа, годишната сума на принадената стойност — дохода на капиталистическата класа. Така че двете части на стойността представляват (и тази гледна точка е правилна, когато става дума за просто възпроизводство) относителни дялове от годишния фонд на потреблението и се реализират в него. По този начин никъде не остава място за постоянната капиталова стойност, за възпроизводството на капитала, който функционира във формата на средства за производство. Но в увода на своето произведение А. Смит изрично казва, че всички части на стоковата стойност, които функционират като доход, съвпадат с годишния продукт на труда, предназначен за обществения потребителен фонд:

> „Целта на тези първи четири тома е да изяснят в какво се е състоял доходът на народа или каква е била природата на фондовете, които . . . са доставяли (supplied) тяхното годишно потребление" (стр. 12).

И още в първото изречение на увода се казва:

> „Годишният труд на всяка нация е фондът, който първоначално я снабдява с всички средства за живот . . . които тя потребява в течение на годината и които винаги се състоят или от непосредствения продукт на този труд, или от предметите, купувани от други нации с този продукт" (стр. 11).

Първата грешка на А. Смит се състои в това, че той отъждествява *стойността* на годишния *продукт* с *новосъздадената* през годината *стойност*. Последната е продукт *само* на труда на изтеклата година; първата съдържа в себе си освен това всички стойностни елементи, които са били потребени за производството, на годишния продукт, но са *произведени през предидущата, а отчасти и през по-рано изтекли години:* средства за производство, стойността на които *само се появява наново* и които, що се отнася до тяхната стойност, не са били нито произведени, нито възпроизведени от труда, изразходван в течение на последната година. Чрез това смесване на две различни неща А. Смит изманипулирва навън постоянната част на стойността на годишния продукт. Самото смесване почива на друга грешка в неговите основни възгледи: той не различава двоякия характер на самия труд: трудът, доколкото той, като изразходване на работна сила, създава стойност и доколкото като конкретен, полезен труд създава предмети за потребление (потребителна стойност). Общата сума на произведените през годината стоки, *т. е. целият годишен продукт,* е продукт на *полезния* труд, който е действувал през последната година; всички тези стоки съществуват само вследствие на това, че обществено приложен труд е бил изразходван в многообразно разклонена система от различни видове полезен труд. Само поради това в тяхната обща стойност стойността на средствата за производство, потребени за тяхното производство, се е запазила, като се е появила отново в нова натурална форма. Следователно общият *годишен продукт* е резултат на *полезния* труд, изразходван в течение на годината. Но в течение на годината се създава само част от *стойността* на годишния *продукт;* тази част е *новосъздадената през годината стойност,* в която е въплътена сумата на труда, приведен в движение през дадената година.

Следователно, когато А. Смит казва в току-що цитираното място:

„Годишният труд на всяка нация е фондът, който първоначално я снабдява с всички средства за живот, потребявани от нея в течение на годината, и т. н.“,

той застава едностранчиво на гледището просто на полезния труд, който наистина е предал на всички тези средства за живот пригодната за тяхното потребление форма. Но той забравя при това, че това е било невъзможно без съдействието на средствата на труда и предметите на труда, дошли от предишните години, и че поради това „годишният труд“, доколкото той е създавал стойност, в никакъв случай не е създал цялата стойност на изготвения от него продукт; че новосъздадената стойност е по-малка от стойността на продукта.

Ако на А. Смит не може да се направи упрекът, че в този анализ той е стигнал само докъдето са стигнали всичките му последователи (макар опит за правилно решение на въпроса да има още у физиократите), по-нататък той, напротив, блуждае в хаос, и главно именно поради това, че неговото „езотерическо“ разбиране на стоковата стойност постоянно се кръстосва с екзотерическото, което в повечето случаи взема превес, макар научният инстинкт от време на време отново да го кара да даде израз на езотерическото гледище.

4) КАПИТАЛ И ДОХОД У А. СМИТ

Частта от стойността на всяка стока (а поради това и на годишния продукт), която образува само еквивалент на работната заплата, се равнява на капитала, авансиран от капиталиста за работна заплата, т. е. равнява се на променливата съставна част на целия авансиран от него капитал. Тази съставна част на авансираната капиталова стойност капиталистът получава обратно чрез новопроизведената стойностна съставна част на стоката, доставена от наемните работници. Независимо от това, дали променливият капитал се авансира, в смисъл че капиталистът плаща в пари падащата се на работника част от неготовия още за продажба продукт или, макар и готов, но още непродаден от капиталиста, или той плаща на работника с пари, вече получени от продажбата на произведената от работника стока, или с помощта на кредита антиципира получаването на тези пари — във всички тези случаи капиталистът изразходва променлив капитал, който отива у работниците във вид на пари, но, от друга страна, във всички тези случаи той притежава еквивалента на тази капиталова стойност във вид на онази част от стойността на стоките, в която работникът е новопроизвел падащата се на него част от общата стойност, с други думи, в която той е произвел стойността на собствената си работна заплата. Вместо да даде на работника тази част от стойността в натуралната форма на произведения от самия работник продукт, капиталистът му я изплаща в пари. По този начин за капиталиста променливата съставна част на авансираната от него капиталова стойност съществува сега във формата на стоки, докато работникът е получил еквивалента за продадената от него работна сила във формата на пари.

Следователно, докато частта от авансирания от капиталиста капитал, която е превърната чрез покупката на работна сила в променлив капитал, функционира в самия производствен процес като действуваща работна сила и чрез изразходването на тази сила промен-

ливата част от авансирания капитал отново се произвежда в стокова форма като нова стойност, т. е. се възпроизвежда — следователно става възпроизводство, т. е. ново производство на авансирана капиталова стойност! — работникът изразходва стойността, съответно — цената на продадената от него работна сила за средства за живот, за средства за възпроизводство на своята работна сила. Парична сума, равна на променливия капитал, съставлява неговия приход, следователно неговия доход, постъпването на който продължава само докато работникът е в състояние да продава своята работна сила на капиталиста.

Стоката на наемния работник — самата негова работна сила — функционира като стока само доколкото се включва в капитала на капиталиста; от друга страна, капиталът на капиталиста, изразходван във вид на паричен капитал за покупка на работна сила, функционира като доход в ръцете на продавача на работната сила, на наемния работник.

Тук се преплитат различни процеси на обръщението и производството, които А. Смит не разграничава.

Първо. Актове, отнасящи се до процеса на *обръщението*: работникът продава своята стока — работната сила — на капиталиста; парите, с които капиталистът я купува, представляват за него пари, прилагани с цел да се увеличи стойността, т. е. паричен капитал; този капитал не е изразходван, а авансиран. (В това се заключава истинският смисъл на „авансирането“ — avance на физиократите — съвсем независимо от това, откъде взема парите самият капиталист. За капиталиста е авансирана всяка стойност, която той плаща за нуждите на производствения процес, независимо дали това става преди или post festum*. Тя се авансира на самия производствен процес.) Тук става само това, което става при всяка продажба на стоки: продавачът дава потребителна стойност (в дадения случай работна сила) и получава нейната стойност (реализира нейната цена) в пари; купувачът дава своите пари и получава в замяна на това самата стока — в дадения случай работната сила.

Второ. В процеса на *производството* купената работна сила образува сега част от функциониращия капитал, а самият работник функционира тук само като специфична натурална форма на този капитал, различна от онези негови елементи, които съществуват в натуралната форма на средства за производство. По време на процеса работникът чрез изразходването на своята работна сила присъединява към средствата за производство, които той превръща в продукт, стойност, равна на стойността на неговата работна сила

* — тук: после. *Ред.*

(принадената стойност оставяме настрана); следователно той възпроизвежда за капиталиста в стокова форма онази част от капитала, която му е авансирана или трябва да му бъде авансирана от капиталиста във вид на работна заплата; произвежда му еквивалент на последната. Следователно той възпроизвежда за капиталиста капитала, който капиталистът може отново да „авансира“ за покупка на работна сила.

Трето. При продажбата на стоката една част от продажната цена възстановява следователно на капиталиста авансирания от него променлив капитал и с това се създава възможност за капиталиста отново да купува работна сила, а за работника — отново да я продава.

При всички покупки и продажби на стоки — доколкото става дума само за самите тези сделки — е съвсем безразлично какво ще прави продавачът с получените срещу своята стока пари и какво ще прави купувачът с купените от него предмети за потребление. Следователно, доколкото става дума само за процеса на обръщението, съвсем безразлично е обстоятелството, че купената от капиталиста работна сила възпроизвежда за него капиталова стойност и че, от друга страна, парите, получени от продажбата на работната сила, са доход за работника. Величината на стойността на предмета, с който търгува работникът, на неговата работна сила, никак не зависи от това, че тя образува негов „доход“, както и от това, че употребата на търговския артикул на работника от страна на купувача възпроизвежда за купувача капиталова стойност.

Работната заплата става доход, с който работникът трябва да съществува, защото стойността на работната сила — т. е. адекватната цена, по която се продава тази стока — се определя от количеството труд, необходим за нейното възпроизводство, а самото това количество труд се определя тук от количеството, което е нужно за производството на необходимите средства за живот на работника, т. е. от количеството труд, необходим за поддържане на неговия живот.

Съвсем неправилно е следното твърдение на А. Смит:

„*Частта от капитала*, изразходвана за издръжка на производителния труд... след като е изпълнила своята функция на капитал за него“ {капиталиста}, „образува доход за тях“ (работниците) (книга II, гл. III, стр. 223).

Парите, с които капиталистът плаща купената от него работна сила, „изпълняват функцията на капитал“, доколкото той чрез тези пари присъединява работна сила към вещните съставни части на своя капитал, а само това именно прави въобще възможно функционирането на неговия капитал като производителен капитал. Да разграни-

чим: работната сила е за работника *стока*, а не капитал; тя обуславя за него доход, доколкото той може постоянно да повтаря нейната продажба; като капитал тя функционира *след* продажбата, в ръцете на капиталиста, през време на самия производствен процес. Работната сила е, която тук изпълнява двойна служба: за работника тя служи като стока, която се продава по нейната стойност; за капиталиста, който я е купил, тя служи като сила, която произвежда стойност и потребителна стойност. Но парите, които работникът получава от капиталиста, той получава едва след като е предоставил своята работна сила за използване от капиталиста, едва след като неговата работна сила е вече реализирана в стойността на продукта на труда. Капиталистът има в ръцете си тази стойност, преди да я плати. Следователно не парите функционират два пъти първо: — като парична форма на променливия капитал, а после като работна заплата. Два пъти е функционирала работната сила; първо като *стока* при продажбата на работната сила (при определяне размера на работната заплата, която трябва да бъде платена, парите играят ролята просто на мисловна мярка на стойността, при което те може още да не се намират в ръцете на капиталиста); второ — в производствения процес, където работната сила функционира в ръцете на капиталиста като *капитал*, т. е. като елемент, който създава потребителна стойност и стойност. Тя вече е доставила в стокова форма еквивалента, който трябва да се плати на работника, преди капиталистът да го изплати на работника в парична форма. Така че работникът сам създава платежния фонд, от който капиталистът му заплаща. Но това още не е всичко.

Парите, които работникът получава, той изразходва, за да издържа своята работна сила, следователно — ако се разглеждат капиталистическата класа и работническата класа в тяхната съвкупност — за да запазва за капиталиста оръдието, само с помощта на което той може да остава капиталист.

По този начин постоянната покупка и продажба на работната сила увековечава, от една страна, работната сила като елемент на капитала, вследствие на което последният изглежда като създател на стоки, на предмети за потребление, притежаващи стойност; вследствие на което освен това частта от капитала, която купува работната сила, постоянно се възстановява чрез собствения продукт на последната и следователно самият работник постоянно създава капиталовия фонд, от който му плащат. От друга страна, постоянната продажба на работната сила става постоянно възобновяващ се източник за поддържане на живота на работника и по този начин неговата работна сила изглежда като имущество, откъдето той получава дохода, от който живее. Доход в този случай не означава нищо

друго освен присвояване на стойности чрез постоянно повтаряща се продажба на стока (работната сила), при което самите тези стойности служат само за постоянно възпроизводство на продаваната стока. И дотолкова А. Смит е прав, като казва, че източник на доход за работника става онази част от стойността на създадения от самия работник продукт, за която капиталистът му плаща еквивалент във формата на работна заплата. Но това нищо не изменя нито в природата, нито във величината на тази част от стойността на стоката, също както нищо не се изменя в стойността на средствата за производство от това, че те функционират като капитали стойности, както не се изменят свойствата и величината на една права линия от това, че тя функционира като основа на триъгълник или като ос на елипса. Стойността на работната сила както преди се определя също така независимо от посоченото обстоятелство, както и стойността на средствата за производство. Тази част от стойността на стоката нито *се състои от* доход като един от образуващите я самостоятелни фактори, нито *се свежда* до доход. Макар тази постоянно възпроизвеждана от работника нова стойност да образува за него източник на доход, неговият доход, обратно, не образува вследствие на това съставна част от произвежданата от него нова стойност. Величината на заплащаната му част от създадената от него нова стойност определя размера на неговия доход по стойност, а не обратното. Обстоятелството, че тази част от новосъздадената стойност образува за него доход, показва само какво се прави с нея, характера на нейното приложение, но също така няма нищо общо с нейния произход, както с произхода на всяка друга стойност. Ако аз получавам седмично десет талера, фактът на получаването от мен на този седмичен доход нищо не изменя нито в *природата* на стойността на десетте талера, нито във *величината* на тяхната стойност. Като стойността на всяка друга стока, стойността на работната сила се определя от количеството труд, необходим за нейното възпроизводство; характерно за тази стока (работната сила) е обстоятелството, че това количество труд се определя от стойността на средствата за живот, необходими за работника, т. е. равнява се на труда, необходим за възпроизводството на самите условия на неговия живот. Но това обстоятелство не е по-характерно за стойността на работната сила, отколкото за стойността на работния добитък е характерно това, че тя се определя от стойността на средствата за съществуване, необходими за издръжката на този добитък, т. е. от масата човешки труд, необходима, за да се произведат тези средства за съществуване.

Но причина за всички беди, които постигат А. Смит по този въпрос, е категорията „revenue“. Различните видове доход образуват

за Смит „component parts“, съставните части на ежегодно произвежданата, новосъздавана стокова стойност, докато всъщност, напротив — двете части, на които се разпада тази стокова стойност *за капиталиста*, — еквивалентът на неговия променлив капитал, авансиран в парична форма при покупката на труда, и другата част на стойността, която също му принадлежи, макар да не му е струвала нищо, принадената стойност — образуват източници на доходи. Еквивалентът на променливия капитал отново се авансира за работна сила и дотолкова образува доход за работника във формата на неговата работна заплата. Другата част — принадената стойност — не служи за възстановяване за капиталиста каквато и да било част на авансирания капитал и поради това той може да я изразходва за средства за потребление (необходими и за лукс), може да я потреби като доход, вместо да я превръща в някакъв вид капиталова стойност. Предпоставка за този доход е самата стокова стойност и нейните съставни части се различават за капиталиста само доколкото образуват или еквивалент *за* авансираната променлива капиталова стойност, или излишък *над* авансираната променлива капиталова стойност. И двете части не се състоят от нищо друго освен от изразходваната през време на произвеждането на стоката, приведената в действие в трудовия процес работна сила. Те се състоят от разход, не от „приход“, или „доход“ — от разход на труд.

В съответствие с това quid pro quo*, при което доходът става източник на стоковата стойност, вместо стоковата стойност да е източник на доход, стоковата стойност се оказва „съставена“ от различен вид доходи. Те се определят независимо един от друг и общата стойност на стоката се определя чрез събиране на стойностните величини на тези доходи. Но пита се, как се определя стойността на всеки от тези доходи, от които трябва да възникне стоковата стойност? Що се отнася до работната заплата, тя може да бъде определена, защото тя представлява стойността на съответната стока, работната сила, а тази стойност се определя (както стойността на всяка друга стока) от труда, необходим за възпроизводството на тази стока. Но как може да се определи принадената стойност или според А. Смит двете нейни форми: печалбата и поземлената рента? Тук не получаваме нищо повече от празен брътвеж. А. Смит ту представя работната заплата и принадената стойност (съответно — работната заплата и печалбата) като съставни части, от които се съставя стоковата стойност, съответно цената, ту ги представя — и често на един дъх — като части, на които се „разлага“ (resolves itself) цената на стоката; а това означава, обратно, че стоковата стойност е нещо предварително дадено и че различните части на тази вече дадена стойност във форма на различни доходи се пада на различните лица, които участвуват в производствения процес. Това съвсем не е тъждествено със съставянето на стойността от тези три „съставни части“. Ако аз самостоятелно определя величината на три различни прави линии, а след това от тези три линии като „съставни части“ образувам четвърта права линия, равна по величина на сумата на трите линии, това съвсем не е същата процедура, както ако бих имал пред себе си дадена права линия и с една или друга цел бих започнал да я деля, така да се каже, да я „разлагам“ на три различни части. В първия случай величината на линията неизбежно се изменя с изменението на величината на трите линии, сумата на които тя образува; в последния случай величината на трите части на линията е предварително ограничена от това, че те съставляват части от линия с дадена величина.

* — заменяне на едно с друго. *Ред.*

Но в действителност, ако ние се придържаме към правилното от това, което А. Смит ни представя, именно: че *новосъздадената от годишния труд стойност,* съдържаща се в годишния стоков продукт на обществото (както и в отделната стока или в еднодневния, седмичния и т. н. продукт), е равна на стойността на авансирания променлив капитал (т. е. на стойностната част, предназначена за ново купуване на работна сила) плюс принадената стойност, която капиталистът може да реализира — при просто възпроизводство и равни други условия — в средства за своето индивидуално потребление; ако помним, по-нататък, че А. Смит слага в един куп труда, доколкото той създава стойност, доколкото представлява разход на работна сила, и труда, доколкото той създава потребителна стойност, т. е. изразходва се в полезна, целесъобразна форма, в такъв случай цялата представа на А. Смит се свежда до следното: стойността на всяка стока е продукт на труда: следователно такъв е и стойността на продукта на годишния труд или стойността на годишния обществен стоков продукт. Но тъй като всеки труд се разлага на 1) необходимо работно време, в течение на което работникът само възпроизвежда еквивалента на капитала, авансиран за покупка на неговата работна сила, и 2) принаден труд, посредством който той доставя на капиталиста стойност, за която последният не плаща никакъв еквивалент, т. е. доставя на капиталиста принадена стойност; то всяка стокова стойност може да се разлага само на тези две различни съставни части, следователно и в края на краищата образува като работна заплата доход на работническата класа, а като принадена стойност — доход на капиталистическата класа. Що се отнася до постоянната капиталова стойност, т. е. до стойността на средствата за производство, потребени в производството на го-

дишния продукт, то наистина не може да се каже (с изключение на фразата, че капиталистът я пресмята на купувача при продажбата на своята стока) как тази стойност влиза в стойността на новия продукт, обаче тъй като средствата за производство представляват продукт на труда, в края на краищата — ultimately — тази част от стойността пак може да се състои само от еквивалент на променливия капитал и от принадена стойност: от продукт на необходим труд и на принаден труд. Ако стойностите на тези средства за производство в ръцете на онези, които ги прилагат, функционират като капиталови стойности, това не пречи на обстоятелството, че „първоначално", а ако се достигне до корена, в други ръце — макар и по-рано — те са се разпадали на същите две стойностни части, следователно на два различни източника на доход.

Правилно тук е това, че в движението на обществения капитал — т. е. на съвкупността от индивидуалните капитали — работата се представя по-иначе, отколкото за всеки индивидуален капитал, отделно взет, следователно от гледна точка на всеки отделен капиталист. За последния стоковата стойност се разлага на 1) постоянен елемент (четвърти, както казва А. Смит) и 2) на сумата от работна заплата и принадена стойност, или, съответно, от работна заплата, печалба и поземлена рента. От обществена гледна точка, напротив, четвъртият елемент на Смит, постоянната капиталова стойност, изчезва.

5) изводи

Нелепата формула, според която трите вида доход: работна заплата, печалба и рента, образуват три „съставни части" на стоковата стойност, произтича у А. Смит от по-правдоподобната формула, според която стоковата стойност „се разлага" (resolves itself) на тези три съставни части. Това също е неправилно, дори ако се приеме, че стоковата стойност може да бъде разделена само на еквивалента на потребената работна сила и на създадената от последната принадена стойност. Но и това заблуждение почива тук на по-дълбока, правилна основа. Капиталистическото производство е основано на това, че производителният работник продава на капиталиста своята собствена работна сила като своя стока и че в ръцете на капиталиста тя функционира след това само като елемент на неговия производителен капитал. Тази сделка, отнасяща се до обръщението — продажба и покупка на работната сила, — не само въвежда в производствения процес, но и определя implicite* неговия

* — вече с това. *Ред.*

специфичен характер. Производството на потребителна стойност и дори производството на стока (тъй като то може да се извършва и от независими производителни работници) тук е само средство за производство на абсолютна и относителна принадена стойност за капиталиста. Поради това при анализа на производствения процес ние видяхме как производството на абсолютна и относителна принадена стойност определя: 1) продължителността на ежедневния трудов процес, 2) целия обществен и технически строй на капиталистическия производствен процес. В него самия се осъществява разликата между простото запазване на стойността (на постоянната капиталова стойност), действителното възпроизводство на авансирана стойност (еквивалента на работната сила) и производството на принадена стойност, т. е. на стойност, за която капиталистът не е авансирал никакъв еквивалент и няма да авансира post festum*.

Макар присвояването на принадена стойност — на стойност, която представлява излишък над еквивалента над авансираната от капиталиста стойност — да се подготвя от покупката и продажбата на работната сила, то е акт, който се извършва в самия производствен процес и образува съществен момент на последния.

Встъпителният акт, който представлява акт на обръщението: покупката и продажбата на работната сила, на свой ред се основава на разпределението на *елементите* на производството, което предшествува разпределението на обществените *продукти* и е предпоставка на последното; именно основава се на отделянето на работната сила като стока на работника от средствата за производство като собственост на неработници.

Но в същото време това присвояване на принадена стойност, или това деление на производството на стойност на възпроизводство на авансирана стойност и производство на нова (принадена) стойност, на която не отговаря никакъв еквивалент, не изменя нищо нито в самата субстанция на стойността, нито в природата на нейното производство. Субстанцията на стойността винаги е само изразходвана работна сила — труд, независимо от специфичния полезен характер на този труд — и производството на стойност не е нищо друго освен процеса на това изразходване на работна сила. Така крепостният изразходва в продължение на шест дни своята работна сила, работи в продължение на шест дни, и по отношение на самия факт на това изразходване на работна сила е съвсем безразлично, че от тези работни дни крепостният работи например три дни за себе си на своето собствено поле, а други три дни за своя господар на неговото поле. Както доброволният труд за себе си, така и прину-

* — със задна дата. *Ред.*

дителният труд за господаря са еднакво труд. Ако разглеждаме шестдневния труд на крепостния по отношение на създадените от него стойности или по отношение на създадените от него полезни продукти, няма да има различия в неговия шестдневен труд. Разликата се отнася само до различните отношения, от които се предизвиква изразходването на неговата работна сила в продължение на двете половини на шестдневното работно време. Също така стои работата с необходимия и принадения труд на наемния работник.

Производственият процес угасва в стоката. Фактът, че за производството на стоката е изразходвана работна сила, се явява сега като вещно свойство на стоката, че притежава стойност; величината на тази стойност се измерва с величината на изразходвания труд; стоковата стойност не се свежда до нищо друго и не се състои от нищо друго. Ако аз съм прокарал права линия с определена големина, аз с помощта на чертането, което се извършва по известни независими от мен правила (закони), преди всичко съм „произвел" една права линия (наистина само символично, което аз зная предварително). Ако аз разделя тази линия на три отрязъка (които пак могат да отговарят на определена задача), всеки от тези отрязъци остава, както е бил, права линия и цялата линия, части от която са те, вследствие на такова деление няма да се превърне в нещо различно от правата линия например в някаква крива. Също така аз не бих могъл да разделя линия с дадена големина по такъв начин, че сумата на тези части да е по-голяма от самата тази линия преди нейното разделяне; следователно големината на цялата линия също се определя от определените по какъвто и да е начин големини на нейните части. Напротив, относителните величини на тези последните от самото начало са ограничени от пределите на линията, части от която са те.

В това отношение стоката, произведена от капиталиста, по нищо не се отличава от стоките, произведени от някой самостоятелен работник, от общини на трудещи се [Arbeitengemeinden] или от роби. Обаче в нашия случай целият продукт на труда, както и цялата негова стойност, принадлежи на капиталиста. Както и всеки друг производител, той трябва първо чрез продажбата да превърне стоката в пари, за да може да манипулира с тях по-нататък; той трябва да превърне стоката във форма на всеобщ еквивалент. —

Да разгледаме стоковия продукт преди неговото превръщане в пари. Той изцяло принадлежи на капиталиста. От друга страна, като полезен продукт на труда — като потребителна стойност — той изцяло е продукт на изтеклия трудов процес; не е така с неговата стойност. Една част от тази стойност е само отново появила се в нова форма стойност на средствата за производство, изразходвани в производството на стоката; тази стойност не е била произведена през време на производствения процес на тази стока; тъй като средствата за производство са притежавали тази стойност още преди производствения процес, независимо от него; те са влезли в този процес като носители на тази стойност; обновила се е и се е изменила само формата на нейното проявление. Тази част от стойността на стоката образува за капиталиста еквивалент на онази част от авансираната от него постоянна капиталова стойност, която е била потребена през време на производството на стоката. По-рано тя е съществувала във формата на средства за производство; сега тя съществува като съставна част от стойността на новопроизведената стока. Щом последната бъде превърната в пари, тази стойност, съществуваща сега във вид на пари, трябва да бъде превърната отново в средства за производство, в своята първоначална форма, определяна от производствения процес и от нейната функция в последния. В стойностния характер на стоката нищо не се изменя вследствие на функционирането на тази стойност като капитал. —

Втора част от стойността на стоката е стойността на работната сила, която наемният работник продава на капиталиста. Тя се определя, както и стойността на средствата за производство, независимо от производствения процес, в който трябва да влезе работната сила, и преди да влезе в него, тази стойност се фиксира в акт на обръщението, в покупката и продажбата на работната сила. Със своето функциониране — с изразходването на своята работна сила — наемният работник произвежда стокова стойност, равна на стойността, която капиталистът трябва да му заплати за използването на неговата работна сила. Той дава на капиталиста тази стойност в стока, а последният му я плаща в пари. Обстоятелството, че тази част от стоковата стойност е за капиталиста само еквивалент на авансирания от него за работна заплата променлив капитал, абсолютно нищо не изменя във факта, че дадената стойност е новосъздадена през време на производствения процес, стокова стойност която не се състои от нищо друго освен от това, от което се състои и принадената стойност — именно от изтекло изразходване на работна сила. На този факт не оказва никакво влияние и обстоятелството, че стойността на работната сила, заплащана от капиталиста на работника във формата на работна заплата, приема за работника формата на доход и че чрез това постоянно се възпроизвежда не само работната сила, но и класата на наемните работници като такава, а заедно с това се възпроизвежда и основата на цялото капиталистическо производство.

Но сумата от тези две части на стойността още не съставлява цялата стойност на стоката. Остава излишък над двете части: принадената

дената стойност. Тази последната, както и частта от стойността, която възстановява авансирания за работна заплата променлив капитал, представлява стойност, новосъздадена от работника през време на производствения процес, кристализиран труд. Само че тя не струва нищо на собственика на целия продукт, на капиталиста. Последното обстоятелство действително позволява на капиталиста да я потреби изцяло като доход, ако не е принуден да отделя част от нея за други съучастници — като например поземлена рента за земевладелците, в който случай тези части образуват дохода на такива трети лица. Същото това обстоятелство е било подбудителният мотив, който изобщо кара нашия капиталист да се заеме с производството на стоки. Но нито неговото първоначално добро намерение да получи принадена стойност, нито последвалото изразходване на тази принадена стойност като доход от него и от други не оказват никакво влияние върху принадената стойност като такава. Всичко това нищо не изменя във факта, че тя е кристализиран, незаплатен труд, никак не изменя и нейната величина, която се определя от съвсем други условия.

Но щом веднъж А. Смит пожелае, както той и прави, още при изучаването на стоковата стойност да се заеме с изучаването на ролята на различните стойностни части в цялостния възпроизводствен процес, стана ясно, че ако отделни части от стойността функционират като доход, други също така постоянно функционират като капитал, а поради това според неговата логика би трябвало да бъдат наречени съставни части на стоковата стойност, или части, на които тя се разлага.

А. Смит отъждествява стоковото производство изобщо с капиталистическото стоково производство; средствата за производство от самото начало са „капитал“, трудът от самото начало е наемен труд и поради това:

„броят на полезните и производителни работници навсякъде . . . е пропорционален на величината на капитала, употребен, за да им се даде работа“ (to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work“. Introduction, стр. 12).

С една дума, различните фактори на трудовия процес — както предметни, така и лични — от самото начало се явяват в маските, характерни за капиталистическия производствен период. Поради това анализът на стоковата стойност непосредствено съвпада с изясняването доколко тази стойност съставлява, от една страна, само еквивалент на вложения капитал и доколко, от друга страна, тя образува „свободна“ стойност, невъзстановяваща никаква авансирана капиталова стойност, т. е. принадена стойност. По този начин частите на стоковата стойност, съпоставяни една с друга от тази гледна

точка, незабелязано се превръщат в нейни самостоятелни „съставни части“ и накрая в „източници на всяка стойност“. По-нататъшен извод е това, че стоковата стойност е съставена от различен род доходи или че тя се „разлага“ на различен род доходи, така че не доходите се състоят от стокова стойност, а стоковата стойност от „доходи“. Но обстоятелството, че стоковата стойност по-късно функционира като доход на някого, толкова малко изменя природата на тази стойност, колкото малко се изменя природата на стоковата стойност като такава или на парите като такива, ако те функционират като капиталова стойност. Стоката, с която А. Смит има работа, още от самото начало е стоков капитал (който съдържа, освен потребената в производството на стоката капиталова стойност, още и принадена стойност), следователно капиталистически произведена стока, резултат на капиталистически производствен процес. Поради това би трябвало предварително да се анализира този последният, а заедно с това и влизащият в него процес на нарастване и образуване на стойността. Но тъй като предпоставка на капиталистическия производствен процес на свой ред е стоковото обръщение, за да го изобразим, необходим е независим от него и предварителен анализ на стоката. Даже доколкото А. Смит „езотерически“ попада временно на правилен път, той обръща внимание на производството на стойност винаги само по повод на анализа на стоката, т. е. на анализа на стоковия капитал.

III. ПО-КЪСНИ ИКОНОМИСТИ[41]

Рикардо почти дословно възпроизвежда теорията на А. Смит:

„Трябва да сме съгласни по това, че всички продукти на една страна се потребяват, но има огромна разлика между това, дали те се потребяват от такива, които възпроизвеждат друга стойност, или от такива, които не правят това. Когато казваме, че доход се спестява и се прибавя към капитала, ние подразбираме, че прибавяната към капитала част от дохода се потребява от производителни работници вместо от непроизводителни“ („Principles“, стр. 163).

Действително Рикардо е приел напълно теорията на А. Смит относно разлагането на стоковата цена на работна заплата и принадена стойност (или на променлив капитал и принадена стойност). Това, по което той полемизира със Смит, е: 1) относно съставните части на принадената стойност: от необходимите нейни елементи той изключва поземлената реназа; 2) Рикардо *разлага* цената на стоката

[41]) Оттук до края на главата приложение от ръкопис II.

на тези съставни части. Следователно величината на стойността е за него prius*. Сумата на съставните части се предполага като дадена величина, изхождайки от нея в противоположност на А. Смит, който често, в разрез със собствения си по-дълбок възглед, извежда величината на стойността на стоката post festum** чрез събиране на съставните части.

Рамсей възразява на Рикардо:

„Рикардо забравя, че целият продукт се ра-деля не само на работна заплата и печалба, но че част от него е необходима за възстановяване на основния капитал" („An Essay on the Distribution of Wealth". Edinburgh, 1836, стр. 174).

Рамсей разбира под основен капитал същото, каквото аз разбирам под постоянен:

„Основният капитал съществува в такава форма, в която той, макар да способствува за производството на намиращата се в работа стока, не съдействува за издръжката на работниците" (стр. 59).

А. Смит въстава против необходимия извод от неговото разлагане на стоковата стойност, а следователно и на стойността на обществения годишен продукт, на работна заплата и принадена стойност, следователно само на доходи — против извода, че би могъл да бъде изконсумиран целият годишен продукт. Оригиналните мислители никога не правят абсурдни изводи. Те предоставят това на сейевци и маккълъковци.

Действително Сей доста леко гледа на тази работа. Това, което за единия е авансиране на капитал, за другия е доход, чист продукт или е било такъв. Разликата между брутен и чист продукт е чисто субективна и

„... по този начин общата стойност на всички продукти се е разпределила в (обществото като доход" (Say: „Traité d'Écon. Pol.", 1817, II, стр. 64). „Общата стойност на всеки продукт се съставя от печалбите на земевладелците, капиталистите и занимаващите се с промишлен труд" {работната з. плата фигурира тук като profits des industrieux!}, „които са действували за неговото производство. Това е причина доходът на обществото да е равен на *произведената брутна стойност,* а не само на чистия продукт на земята, както е мислела сектата от икономисти" {физиократите} (стр. 63).

Това откритие на Сей си е присвоил между другото и Прудон.

Щорх, който по принцип също приема доктрината на А. Смит, намира обаче, че приложението на това учение, направено от Сей, не издържа критика.

„Ако се приеме, че доходът на нацията е равен на брутния продукт, без да се приспада какъвто и да било капитал" {би трябвало да се каже: постоянен капитал}, „следва да се признае също, че тази нация може непроизводително да потреби цялата стойност на своя годишен продукт, без да накърни ни най-малко своя бъдещ доход ... Продуктите, които съставляват" {постоянния} „капитал на нацията, не могат да бъдат потребявани" (Storch: „Considérations sur la nature du revenu national", Paris, 1824, стр. 147, 150).

* — предшествуващото, първоначалното. *Ред.*
** — впоследствие. *Ред.*

Но Щорх е забравил да каже как се съгласува съществуването на тази постоянна част на капитала с анализа на цената, който той заимствува от Смит и според който стоковата стойност съдържа само работна заплата и принадена стойност, но не съдържа никаква част постоянен капитал. Само във връзка със Сей му става ясно, че този анализ на цената довежда до абсурдни резултати, и неговата собствена заключителна дума по този въпрос гласи:

„Невъзможно е да се разложи необходимата цена на нейните най-прости елементи" (Storch: „Cours d'Écon. Pol." Petersbourg, 1815, II, стр. 141).

Сисмонди, който специално се е занимавал с отношението на капитала към дохода и в действителност е превърнал особеното схващане на това отношение в differentia specifica * на своите „Nouveaux Principes", не е казал *нито една* научна дума, не е допринесъл нито атом за разрешаване на проблемата.

Бартон, Рамсей и Шербюлие правят опити да се издигнат над разбирането на Смит. Но те претърпяват неуспех, тъй като от самото начало поставят проблемата едностранчиво, като не разграничават ясно разликата между постоянна и променлива капиталова стойност от разликата между основен и оборотен капитал.

И Джон Стюърт Мил с обикновената за него важност възпроизвежда доктрината, наследена от А. Смит и неговите последователи.

Резултат: Смитовата обърканост на понятията продължава да съществува досега и неговата догма представлява ортодоксално верую на политическата икономия.

* — характерна разлика. *Ред.*

Глава двадесета

ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

I. ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА[42)]

Ако разгледаме годишното функциониране на обществения капитал — следователно на целия капитал, по отношение на който индивидуалните капитали образуват само дробни части, чието движение е както тяхно индивидуално движение, така и в същото време необходимо звено в движението на целия капитал откъм неговия резултат — т. е. ако разгледаме стоковия продукт, доставян от обществото в течение на годината, ще стане ясно как се извършва процесът на възпроизводството на обществения капитал, какви характерни черти отличават този процес на възпроизводство от процеса на възпроизводството на индивидуалния капитал и какви черти са общи за двата. Годишният продукт включва в себе си както онези части на обществения продукт, които възстановяват капитала — общественото възпроизводство, — така и онези части, които влизат във фонда на потреблението, потребяват се от работници и капиталисти, следователно обхваща както производителното, така и индивидуалното потребление. Възпроизводството обхваща и възпроизводството (т. е. запазването) на капиталистическата класа и работническата класа, а поради това и възпроизводството на капиталистическия характер на целия производствен процес.

Ясно е, че трябва да анализираме фигурата на обръщението $C' - \begin{cases} П - C \ldots П_p \ldots C', \\ п - c \end{cases}$ а при това потреблението необходимо играе тук известна роля; тъй като изходният пункт $C' = C + c$, стоковият капитал, съдържа както постоянната и променливата капиталова стойност, така и принадената стойност. Поради това неговото движение обхваща както индивидуалното, така и производителното потребление. В кръгооборотите $П - C \ldots П_p \ldots C' - П'$ и $П_p \ldots C' - П' - C \ldots П_p$ изходен и краен пункт е движението на *капитала*. Разбира се, тук се включва и потреблението, тъй като стоката, продуктът, трябва да бъде продадена. Но ако се приеме, че това е станало, за движението на отделния капитал е безразлично какво ще стане понататък с тази стока. Напротив, в движението $C' \ldots C'$ условията на общественото възпроизводство проличават именно в това, че тук трябва да се покаже какво ще стане с всяка част от стойността на целия този продукт C'. Цялостният възпроизводствен процес включва тук процеса на потреблението, опосредствуван от обръщението, в такава степен, както и самия процес на възпроизводството на капитала.

42) От ръкопис II.

Предвид на стоящата пред нас цел ние трябва да разгледаме процеса на възпроизводството от гледна точка на възстановяването както на стойността, така и на натуралната форма на отделните съставни части на C'. Сега не можем вече да се задоволим, както при анализа на стойността на продукта на отделния капитал, с *предпоставката*, че отделният капиталист може чрез продажба на своя стоков продукт да превърне съставните части на своя капитал първо в пари, а после чрез купуване на стоковия пазар елементите на производството да ги превърне отново в производителен капитал. Доколкото тези елементи на производството са по своята природа вещи, те образуват съставна част на обществения капитал, също както индивидуалния готов продукт, който се разменя срещу тях и се възстановява чрез тях. От друга страна, движението на онази част от обществения стоков продукт, която се потребява от работника при изразходване на работната заплата и от капиталиста при изразходване на принадената стойност, не е само необходимо съставно звено в движението на целия продукт, но се преплита с движението на индивидуалните капитали и поради това този процес не може да се обясни само чрез неговото просто приемане.

Въпросът, който непосредствено се поставя пред нас, е следният: по какъв начин *капиталът*, потребен в производството, се възстановява по своята стойност от годишния продукт и по какъв начин процесът на това възстановяване се преплита с потреблението на принадената стойност от капиталистите и на работната заплата от работниците? Следователно най-напред става дума за възпроизводство в неизменен мащаб. Освен това се приема не само че продуктите се разменят по своята стойност, но и че не стават никакви преврати в стойността на съставните части на производителния капитал. Впрочем доколкото цените се отклоняват от стойностите, това обстоятелство не може да окаже никакво влияние върху движението

на обществения капитал. При това, както и преди, се обменят общо същите количества продукти, макар на отделните капиталисти да се падат части от стойността, които вече не са пропорционални на техните съответни авансирания и на масите принадена стойност, които са произведени от всеки от тях поотделно. Що се отнася до превратите в стойността, ако те имат всеобщ характер и се разпределят равномерно, те не предизвикват никакви промени в съотношенията между съставните части на стойността на целия годишен продукт. Напротив, ако са частични и се разпределят неравномерно, те представляват нарушения, които, *първо*, могат да бъдат разбрани като такива само доколкото ги разглеждаме като *отклонения* от неизменни стойностни отношения; но, *второ*, ако е доказан законът, според който една част от стойността на годишния продукт възстановява постоянен, друга — променлив капитал, една революция било в стойността на постоянния, било в стойността на променливия капитал нищо не би изменила в този закон. Тя би изменила само относителната величина на частите на стойността, които функционират в едното или другото качество, тъй като на мястото на първоначалните стойности биха застанали други.

Докато разглеждахме производството на стойност и стойността на продукта на капитала индивидуално, за нашия анализ натуралната форма на стоковия продукт беше съвсем безразлична — дали например той се състои от машини или от зърнени храни, или от огледала. Това винаги е било само пример и всеки клон на производството еднакво можеше да служи за илюстрация. Ние имахме работа със самия непосредствен производствен процес, който във всеки отделен случай се представя като процес на индивидуален капитал. Доколкото разглеждахме възпроизводството на капитала, беше достатъчно да приемем, че частта от стоковия продукт, която представлява капиталова стойност, намира в сферата на обръщението възможност да извърши обратно превръщане в елементите на своето производство и следователно отново да приеме формата на производителен капитал; също както беше достатъчно да приемем, че работникът и капиталистът намират на пазара стоките, за които те изразходват работната заплата и принадената стойност. Но този чисто формален начин на излагане е вече недостатъчен, когато разглеждаме целия обществен капитал и стойността на неговия продукт. Обратното превръщане на една част от стойността на продукта в капитал, влизането на друга част в индивидуалното потребление на капиталистическата класа и на работническата класа съставлява движение в пределите на самата стойност на продукта, в който се е изразил резултатът на съвкупния капитал; и това движение е не само възстановяване на стойността, но и възстановяване на натуралната форма на продукта, а поради това то в еднаква степен се обуславя както от взаимното отношение на съставните части на стойността на обществения продукт, така и от тяхната потребителна стойност, от тяхната натурална форма.

Простото възпроизводство[43], възпроизводството в неизменен мащаб, се явява като абстракция, доколкото, от една страна, на капиталистическа база липсата на всякакво натрупване, или възпроизводство в разширен мащаб, е неправдоподобно предположение, а, от друга страна, отношенията, в които се извършва производството, в различните години не остават абсолютно неизменни (а такава е предпоставката). Предпоставката е, че обществен капитал с дадена стойност както през миналата, така и през тази година отново доставя предишната маса стокови стойности и задоволява предишното количество потребности, макар формите на стоките и да са се изменили в процеса на възпроизводството. Впрочем, доколкото става натрупване, простото възпроизводство винаги съставлява част от последното, следователно може да бъде разглеждано само по себе си и е реален фактор на натрупването. Стойността на годишния продукт може да се намали, макар масата на потребителните стойности да остава предишната; стойността може да остане предишната, макар масата на потребителните стойности да намалява; масата на стойността и масата на възпроизведените потребителни стойности могат едновременно да намаляват. Всичко това се свежда до обстоятелството, че възпроизводството се извършва или при по-благоприятни условия отпреди, или при влошени условия, при което резултат на последните може да бъде непълно — недостатъчно — възпроизводство. Всичко това може да засегне само количествената страна на различните елементи на възпроизводството, а не ролята, която те играят в общия процес като възпроизвеждащ се капитал или като възпроизвеждан доход.

II. ДВЕТЕ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ НА ОБЩЕСТВЕНОТО ПРОИЗВОДСТВО[44]

Целият продукт, а следователно и цялото производство на обществото, се разпада на две големи подразделения:

I. Средства за производство, стоки, които имат форма, в която те трябва да влязат или най-малкото могат да влязат в производително потребление.

[43] От ръкопис VIII.
[44] В съществената от ръкопис II. Схемата от ръкопис VIII.

II. Средства за потребление, стоки, които имат форма, в която те влизат в индивидуалното потребление на капиталистическата класа и на работническата класа.

Във всяко от тези подразделения съвкупността на различните отрасли на производството, отнасящи се към това подразделение, образува един единствен голям отрасъл на производството: в единия случай производствения отрасъл на средствата за производство, в другия — на средствата за потребление. Целият капитал, прилаган във всеки от тези два производствени отрасъла, образува отделно голямо подразделение на обществения капитал.

Капиталът на всяко подразделение се разпада на две съставни части:

1) *Променлив капитал.* Разглеждан по отношение на неговата *стойност,* той е равен на стойността на обществената работна сила, прилагана в този отрасъл на производството, следователно е равен на сумата на работната заплата, платена за тази работна сила. Разглеждан откъм неговата натурална форма, той се състои от самата работна сила, която се намира в действие, т. е. от живия труд, привеждан в движение от тази капиталова стойност.

2) *Постоянен капитал,* т. е. стойността на всички средства за производство, прилагани за производството в този отрасъл. На свой ред те се разпадат на *основен* капитал: машини, оръдия на труда, постройки, работен добитък и т. н., и *оборотен* постоянен капитал: производствени материали като сурови и спомагателни материали, полуфабрикати и т. н.

Стойността на целия годишен продукт, произведен във всяко от тези две подразделения с помощта на този капитал, се разпада на една стойностна част, която представлява постоянния капитал c, потребен в производството и по своята стойност само пренесен върху продукта, и друга част, присъединена от целия труд в течение на годината. Последната също така се разпада на такава част, която възстановява авансирания променлив капитал v, и на излишък над него, който образува принадената стойност m. Следователно, подобно на стойността на всяка отделна стока, и стойността на целия годишен продукт във всяко подразделение се разпада на $c+v+m$.

Стойностната част c, която представлява постоянния капитал, *потребен* в производството, не съвпада със стойността на постоянния капитал, *приложен* в производството. Наистина производствените материали се потребяват изцяло и поради това тяхната стойност изцяло се пренася върху продукта. Но само известна част от приложения *основен* капитал се потребява изцяло и следователно само стойността на тази част преминава върху продукта. Друга част от основния капитал, машини, здания и т. н., съществува и продължава да функционира както преди, макар нейната стойност да се е намалила вследствие на годишното изхабяване. Когато разглеждаме стойността на продукта, тази продължаваща да функционира част от основния капитал не съществува за нас. Тя съставлява част от капиталовата стойност, независима от тази новопроизведена стокова стойност, съществуваща наред с нея. Това стана ясно още при разглеждането на стойността на продукта на отделния капитал (книга I, глава VI, стр. 192[74]). Но тук ние засега трябва да се абстрахираме от приложения там начин на разглеждане. Разглеждайки стойността на продукта на отделния капитал, ние видяхме, че стойността, загубвана от основния капитал вследствие на изхабяването, се пренася върху стоковия продукт, произведен през време на изхабяването, независимо от това, дали през това време една част от този основен капитал се възстановява in natura* от тази пренасяна стойност или не. Напротив, тук, когато разглеждаме целия обществен продукт и неговата стойност, ние сме принудени, поне временно, да се абстрахираме от стойностната част, пренасяна в течение на годината вследствие на износването на основния капитал върху годишния продукт, доколкото този основен капитал не се възстановява в течение на годината in natura. В един от следващите отдели на тази глава ние специално ще се спрем на този пункт.

В основата на нашето изследване на простото възпроизводство ще поставим следната схема, в която c = постоянен капитал, v = променлив капитал, m = принадена стойност и отношението на нарастването на стойността $\frac{m}{v}$ е прието за 100%. Числата могат да означават милиони марки, франкове или фунта стерлинги.

I. Производство на средства за производство:

капитал .... $4\,000_c + 1\,000_v = 5\,000$,
стоков продукт .... $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000$,

който съществува във вид на средства за производство.

II. Производство на средства за потребление:

капитал .... $2\,000_c + 500_v = 2\,500$,
стоков продукт .... $2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000$,

който съществува във вид на средства за потребление.

* — в натура. *Ред.*

Ако направим рекапитулация, целият годишен стоков продукт:

I. $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000$ в средства за производство.
II. $2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000$ в средства за потребление.

Цялата стойност = 9 000, при което, както приехме, оттук е изключен основният капитал, който продължава да функционира в своята натурална форма.

Ако изследваме сега превръщанията, необходими на основата на простото възпроизводство, когато цялата принадена стойност се потребява непроизводително, и при това отначало оставим настрана паричното обръщение, което опосредствува тези обмени, получаваме преди всичко три съществени опорни точки.

1) 500_v, работната заплата на работниците, и 500_m, принадената стойност на капиталистите от подразделение II, трябва да бъдат изразходвани за средства за потребление. Но тяхната стойност съществува в средствата за потребление на стойност 1 000, които в ръцете на капиталистите от подразделение II възстановяват авансираните 500_v и представляват 500_m. Следователно работната заплата и принадената стойност на подразделение II се обменят в пределите на подразделение II срещу продукт на II. С това от целия продукт изчезва $(500_v + 500_m)$ II = 1 000 във вид на средства за потребление.

2) $1\,000_v + 1\,000_m$ на подразделение I също трябва да бъдат изразходвани за средства за потребление, следователно за продукт на подразделение II. Следователно те трябва да бъдат обменени срещу останалата част от този продукт, по размери равна на постоянната част на капитала от $2\,000_c$. Срещу това подразделение II получава равна сума във вид на средства за производство, продукт на подразделение I, който въплъщава стойността от $1\,000_v + 1\,000_m$ от подразделение I. С това от сметката изчезват 2 000 II_c и $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I.

3) Остават още 4 000 I_c. Те се състоят от средства за производство, които могат да бъдат използвани само в подразделение I и служат за възстановяване на потребения в него постоянен капитал; поради това въпросът за тях се разрешава посредством взаимната размяна между отделните капиталисти от I, също както по отношение на $(500_v + 500_m)$ II той е разрешен посредством размяната между работниците и капиталистите, съответно между отделните капиталисти от II.

Това ние засегнахме сега само за по-добро разбиране на следващото.

III. ОБМЯНАТА МЕЖДУ ДВЕТЕ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ: $I_{(v+m)}$ СРЕЩУ II_c[45]

Ние започваме с крупната размяна между двете подразделения. $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I — тези стойности, които в ръцете на своите производители съществуват в натуралната форма на средства за производство, се разменят срещу 2 000 II_c, срещу стойности, които съществуват в натуралната форма на средства за потребление. Чрез това капиталистите от II подразделение са превърнали своя постоянен капитал = 2 000 от формата на средства за потребление във формата на средства за производство на средства за потребление, форма, в която той отново може да функционира като фактор на процеса на труда, а по отношение на нарастването на стойността — като постоянна капиталова стойност. От друга страна, в резултат на това еквивалентът на работната сила в I (1 000 I_v) и принадената стойност на капиталистите от I (1 000 I_m) са се реализирали в средства за потребление; и едното, и другото от своята натурална форма на средства за производство са се превърнали в такава натурална форма, в която те могат да бъдат потребени като доход.

Но тази взаимна обмяна се осъществява чрез парично обръщение, което, колкото я опосредствува, толкова и затруднява нейното разбиране, но което играе решаващо важна роля, защото променливата част от капитала постоянно трябва отново да се явява в парична форма, като паричен капитал, който от парична форма се превръща в работна сила. Във всички отрасли на производството, които действуват едновременно един до друг по цялата периферия на обществото, безразлично дали се отнасят към подразделение I или II, променливият капитал трябва да се авансира в парична форма. Капиталистът купува работната сила, преди тя да влезе в производствения процес, но той я заплаща едва в уговорените в договора срокове, след като тя е вече изразходвана за производството на потребителна стойност. Както и останалата част от стойността на продукта, на него принадлежи и онази част, която е само еквивалент на парите, изразходвани за заплащане на работната сила, онази част от стойността на продукта, която представлява променливата капиталова стойност. Със самата тази част от стойността на продукта работникът вече е доставил на капиталиста еквивалент на своята работна заплата. Но само обратното превръщане на стоката в пари, нейната продажба, възстановява на капиталиста неговия променлив капитал във вид на паричен капитал, който той може отново да авансира за купуване на работна сила.

---

[45]) Оттук ръкопис VIII.

И така, в подразделение I съвкупният капиталист е заплатил на работниците 1 000 ф. ст. (аз казвам ф. ст., просто за да отбележа, че това е стойност в *парична форма*) $= 1\,000_v$ за съществуващата вече като част v стойностна част от продукта на I, т. е. от произведените от работниците средства за производство. С тези 1 000 ф. ст. работниците купуват от капиталистите от II подразделение средства за потребление на същата стойност и по този начин превръщат половината от постоянния капитал на II в пари; капиталистите от II подразделение на свой ред купуват с тези 1 000 ф. ст. средства за производство на стойност 1 000 от капиталистите от I; с това променливата капиталова стойност на последните $= 1\,000_v$, съществуваща като част от техния продукт в натурална форма на средства за производство, отново е превърната в пари и сега в ръцете на капиталистите от I подразделение отново може да функционира като паричен капитал, който се превръща в работна сила, следователно в най-съществения елемент на производителния капитал. По този начин вследствие на реализацията на една част от техния стоков капитал променливият им капитал тече обратно към тях в парична форма.

Що се отнася до парите, необходими за обмяната на частта m от стоковия капитал на I срещу втората половина от постоянната част на капитал II, те могат да бъдат авансирани по различни начини. Това обръщение обхваща в действителност безбройно много отделни покупки и продажби, извършвани от индивидуалните капиталисти от двете подразделения, при което парите при всички условия трябва да изхождат от тези капиталисти, тъй като с онова количество пари, което е хвърлено в обръщението от работниците, сметката е приключена. Капиталист от II подразделение може да употреби част от своя паричен капитал, който съществува наред с производителния капитал, за да купи средства за производство от капиталистите от I подразделение; или пък обратното — капиталист от I подразделение може да купи средства за потребление от капиталист от II подразделение от паричен фонд, предназначен за лични разходи, а не за изразходване като капитал. Както вече казахме по-горе в отдел I и II, трябва да приемем, че в ръцете на капиталистите при всякакви обстоятелства наред с производителния капитал се намират известни парични запаси — било за авансиране на капитал, било за изразходване на доход. Да приемем — за нашите цели пропорцията тук е съвсем безразлична, — че половината от парите се авансира от капиталистите от II подразделение за закупуване на средства за производство за възстановяване на постоянния капитал, а другата половина се изразходва от капиталистите от I за потребление. В такъв случай подразделение II аван-

сира 500 ф. ст., купува с тях от I средства за производство и възстановява с това (включително и със споменатите 1 000 ф. ст., които идват от работниците от I подразделение) $^3/_4$ от своя постоянен капитал in natura; подразделение I с получените по този начин 500 ф. ст. купува от II средства за потребление и с това половината от онази част на стоковия капитал на I, която се състои от m, е извършила обръщението $с—п—с$ и продуктът на това подразделение е реализиран по този начин в потребителен фонд. Вследствие на този втори процес 500 ф. ст. се връщат в ръцете на капиталистите от II подразделение като паричен капитал, който те притежават наред със своя производителен капитал. От друга страна, I за половината от онази част от m на своя стоков капитал, която още лежи на склад у него във вид на продукт, антиципира — преди да е продадена тази част — паричен разход на сума 500 ф. ст. за покупка на средства за потребление от II. Със същите тези 500 ф. ст. II купува средства за производство от I и по този начин възстановява in natura целия свой постоянен капитал $(1\,000 + 500 + 500 = 2\,000)$, докато в същото време I е реализирало в средства за потребление цялата своя принадена стойност. Общо би се извършила обмяна на стоки на сума 4 000 ф. ст. с помощта на парично обръщение от 2 000 ф. ст.; при това величината на последната сума се получава само защото е представено, че целият годишен продукт се обменя наведнъж в малко на брой големи дялове. Важно е тук само обстоятелството, че II не само отново е превърнало във формата на средства за производство своя постоянен капитал, възпроизведен в средства за потребление, но че освен това са му се върнали 500 ф. ст., авансирани от него за обръщението — за купуване на средства за производство; и че I също така не само отново е получило своя възпроизведен от него във формата на средства за производство променлив капитал в парична форма, като паричен капитал, който може отново да бъде непосредствено превърнат в работна сила, но че освен това са се стекли обратно при него 500 ф. ст., които то, антиципирайки продажбата на част от принадената стойност на своя капитал, още преди тази продажба е изразходвало за покупка на средства за потребление. Но те са се върнали у него не вследствие на извършения разход, а вследствие на извършената след това продажба на част от неговия продукт, която носи в себе си половината от неговата принадена стойност.

И в двата случая не само постоянният капитал от II се превръща отново от формата на продукт в натуралната форма на средства за производство, само в която форма той може да функционира като капитал; и също така не само променливата част на капитал I се превръща в парична форма, а частта, представляваща принаде-

ната стойност, въплътена в средствата за производство на I, се превръща в пригодна за потребление, потребяема като доход форма. Във II подразделение освен това се стичат обратно 500 ф. ст. паричен капитал, които това подразделение е авансирало за покупка на средства за производство, преди да продаде съответната компенсираща тези 500 ф. ст. част от стойността на постоянния капитал, намираща се във формата на средства за потребление; и по-нататък в I се превръщат 500 ф. ст., които то antizipando* е изразходвало за покупка на средства за потребление. Ако във II подразделение се връщат парите, авансирани от него за сметка на постоянната част на неговия стоков продукт, а в I — парите, авансирани за сметка на онази част от неговия стоков продукт, която съдържа принадена стойност, това става само защото и едната, и другата категория капиталисти са хвърлили в обръщението още по 500 ф. ст. пари; едната — освен съществуващия в стокова форма II постоянен капитал, другата — освен съществуващата в стокова форма I принадена стойност. В края на краищата те напълно са се разплатили помежду си посредством размяната на своите съответни стокови еквиваленти. Парите, които като средство на тази стокова размяна те са хвърлили в обръщението свръх общата стойностна сума на своите стоки, се връщат у всяко от тях от обръщението pro rata** на дела, който всяко от тях е хвърлило в обръщението. Те не са станали от това нито с грош по-богати. II имаше постоянен капитал =2 000 във формата на средства за потребление +500 в пари; сега то притежва 2 000 в средства за производство и 500 в пари, както и преди; също така I притежава, както преди, принадена стойност от 1 000 (от стоки, средства за производство, превърнати сега в потребителен фонд) +500 в пари. — Общият извод е такъв: от парите, които промишлените капиталисти хвърлят в обръщението, за да обслужват собственото си стоково обръщение — било за сметка на постоянната част от стоковата стойност, или за сметка на съществуващата в стоките принадена стойност, доколкото тя се изразходва като доход, — в ръцете на съответните капиталисти се връща толкова, колкото те са авансирали за паричното обръщение.

Що се отнася до обратното превръщане в парична форма на променливия капитал на I подразделение, то за капиталистите от I, след като те са го разходвали за работна заплата, той съществува отначало в стоковата форма, в която работниците са го доставили на капиталистите. Капиталистите са го изплатили на работниците в парична форма, като цена на работната сила на последните. Дотол-

* — предварително. *Ред.*
** — пропорционално. *Ред.*

кова те са платили онази съставна част от стойността на своя стоков продукт, която се равнява на този променлив капитал, изразходван във вид на пари. Поради това те са собственици и на тази част от стоковия продукт. Но използуваната от тях част от работническата класа не е купувач на произвежданите от тези работници средства за производство. Тази част от работниците са купувачи на средства за потребление, произвеждани във II. Следователно променливият капитал, авансиран за заплащане на работната сила в пари, не се връща непосредствено у капиталистите от I подразделение. Чрез актовете на покупка, извършвани от работниците, той преминава в ръцете на капиталистическите производители на стоките, необходими и изобщо достъпни за работническия кръг, следователно в ръцете на капиталистите от II, и едва вследствие на това, че последните употребяват тези пари за покупка на средства за производство, едва по околен път те се връщат назад в ръцете на капиталистите от I.

Оказва се, че при просто възпроизводство стойностната сума $v+m$ на стоковия капитал на I (следователно и съответна пропорционална част от целия стоков продукт на I) трябва да е равна на отделилия се също като съответна част от целия стоков продукт на II подразделение постоянен капитал II_c; или $I_{(v+m)}=II_c$.

IV. ОБМЯНАТА В ПРЕДЕЛИТЕ НА ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ II. НЕОБХОДИМИ СРЕДСТВА ЗА ЖИВОТ И ПРЕДМЕТИ ЗА РАЗКОШ

От стойността на стоковия продукт на подразделение II остава още да изследваме съставните части $v+m$. Тяхното разглеждане няма никакво отношение към най-важния въпрос, който ни занимава тук: до каква степен разпадането на стойността на всеки индивидуален капиталистически стоков продукт на $c+v+m$ запазва своята сила и по отношение на стойността на целия годишен продукт, дори ако това разпадане е опосредствувано от различни форми на проявление. Този въпрос се разрешава, от една страна, в обмяната на $I_{(v+m)}$ срещу II_c, а от друга страна — в отложеното за по-късно изследване на възпроизводството на I_c в годишния стоков продукт на I. Тъй като $II_{(v+m)}$ съществува в натуралната форма на предмети за потребление; тъй като променливият капитал, авансиран на работниците при заплащането на работната сила, общо взето, трябва да бъде изразходван от тях за средства за потребление и тъй като стойностната част m на стоката, щом приемаме просто възпроизводство, фактически трябва да бъде изразходвана като доход за сред-

ства за потребление, то prima facie* е ясно, че с работната заплата, получена от капиталистите от II подразделение, работниците от II закупуват част от собствения си продукт, съответствуваща на размерите на паричната стойност, получена от тях като работна заплата. По този начин капиталистите от II подразделение превръщат обратно в парична форма своя паричен капитал, авансиран за заплащане на работната сила; положението е съвсем същото, както ако тези капиталисти биха платили на работниците просто със стойностни знаци [Wertmarken]. Щом работниците реализират тези стойностни знаци чрез купуване на част от произведения от тях и принадлежащ на капиталистите стоков продукт, тези стойностни знаци ще се върнат у капиталистите; само че тук стойностните знаци не само представляват стойност, но я и притежават в златно или сребърно въплъщение. По-нататък ще изследваме по-подробно този начин на възвръщане на променливия капитал, авансиран в парична форма, осъществявано посредством процеса, в който работническата класа се явява като купувач, а капиталистическата класа — като продавач. Тук обаче става дума за друг въпрос, който трябва да се разгледа във връзка с възвръщането на променливия капитал към неговия изходен пункт.

II подразделение на годишното стоково производство се състои от най-разнообразни отрасли на промишлеността, които обаче — по отношение на техния продукт — могат да се разделят на два големи подотдела:

a) Средства за потребление, които влизат в потреблението на работническата класа и доколкото това са необходими средства за живот, съставляват и част от потреблението на капиталистическата класа, макар в този случай те често да са различни по качество и по стойност от средствата за живот на работниците. За нашите цели ние можем да обхванем целия този подотдел под рубриката: *необходими* средства за потребление, при което е съвсем безразлично дали от физиологическа гледна точка такъв продукт, например тютюн, е необходимо средство за потребление или не; достатъчно е той обичайно да е такъв.

b) *Луксозни* средства за потребление, които влизат в потреблението само на капиталистическата класа, следователно могат да бъдат обменени само срещу изразходвана принадена стойност, каквато работникът никога не получава. Относно първата рубрика ясно е, че променливият капитал, авансиран за производството на отнасящите се към тази рубрика видове стоки, трябва непосредствено да се стича обратно в парична форма към онази част от капиталистите от II

* — от пръв поглед. *Ред.*

(следователно към капиталистите от II *a*), която произвежда тези необходими средства за живот. Тези капиталисти ги продават на собствените си работници срещу сумата на променливия капитал, който им е даден като работна заплата. По отношение на целия този подотдел *a* на капиталистите от II подразделение това възвръщане е *непосредствено*, колкото и многобройни да са сделките между капиталистите от различните отнасящи се тук промишлени отрасли, посредством които се разпределя pro rata този възвръщащ се променлив капитал. Това са процеси на обръщението, за които средства за обръщение доставят непосредствено работниците чрез изразходването на получените от тях пари. Иначе стои работата с подотдел II*b*. Цялата част от новосъздадената стойност, с която имаме тук работа, II$b_{(v+m)}$, съществува в натурална форма на предмети за разкош, т. е. на предмети, които работническата класа също така не може да купи, както стоковата стойност на I_v, съществуваща във формата на средства за производство, макар и тези предмети за разкош и тези средства за производство да представляват продукти на тези работници. Следователно обратният приток, чрез който променливият капитал, авансиран в този подотдел, се връща у капиталистическия производител в своята парична форма, не може да се извършва непосредствено, той трябва да бъде опосредствуван, както и в случая с I_v.

Да приемем например както преди за цялото подразделение II: $v=500$, $m=500$; но нека променливият капитал и съответствуващата му принадена стойност да се разпределят по следния начин:

Подотдел *a*: необходими средства за живот: $v=400$, $m=400$; следователно стокова маса във вид на необходими средства за потребление на стойност $400_v+400_m=800$, или

II *a* (400_v+400_m).

Подотдел *b*: предмети за разкош на стойност $100_v+100_m=200$, или II *b* (100_v+100_m).

Работниците от подотдел II *b* получават като заплащане за своята работна сила 100 в пари, да кажем 100 ф. ст., с тях работниците купуват от капиталистите от II *a* средства за потребление на сума 100. Тогава тази категория капиталисти купува с тези пари стока от II *b* също за 100, в резултат на което у капиталистите от II *b* се стича обратно в парична форма техният променлив капитал.

В ръцете на капиталистите от II *a*, вследствие на размяната със собствените им работници, вече пак има 400_v в парична форма; освен това една четвърт от техния продукт, която представлява принадената стойност, е отишла у работниците от II *b* и срещу нея са получени луксозни стоки за II *b* (100_v).

Ако сега приемем, че изразходването на дохода у капиталистите от II a и II b еднакво се разпределя между разходите за необходими средства за живот и разходите за средства за разкош — ако приемем, че едните и другите изразходват по $^3/_5$ за необходими средства за живот, по $^2/_5$ за средства за разкош, — то капиталистите от подотдел II a изразходват $^3/_5$ от своята принадена стойност, от своя доход от 400_m, следователно 240, за своите собствени продукти, за необходими средства за живот, и $^2/_5 = 160$ — за средства за разкош. Капиталистите от подотдел II b ще разпределят своята принадена стойност $= 100_m$ по същия начин: $^3/_5 = 60$ за необходими средства и $^2/_5 = 40$ за средства за разкош; последните се произвеждат и обменят в пределите на собствения подотдел.

160-те в средства за разкош, които получава $(IIa)_m$, идват у капиталистите от II a по следния начин: от (IIa) 400_m, както видяхме, 100, намиращи се във формата на необходими средства за живот, се обменят срещу равна сума $(II\ b)_v$, съществуваща в средства за разкош, а останалите 60 в необходими средства за живот се обменят срещу $(II\ b)$ 60_m в средства за разкош. Значи, общият резултат излиза такъв:

$$IIa: 400_v + 400_m;\ IIb: 100_v + 100_m.$$

1) $400_v(a)$ се потребяват от работниците на IIa, част от продукта на които (необходими средства за живот) са тези $400_v(a)$; работниците ги купуват от капиталистическите производители на собственото си подразделение. По този начин у тези производители се връщат 400 ф. ст. в пари, връща се тяхната променлива капиталова стойност, платена като работна заплата на същите тези работници; с тази стойност капиталистите могат отново да купят работна сила.

2) Една част от $400_m(a)$, равна на $100_v(b)$, т. е. $^1/_4$ от принадената стойност (a), се реализира в предмети за разкош по следния начин: работниците (b) са получили от капиталистите от своя подотдел (b) 100 ф. ст. като работна заплата; с тази сума те купуват $^1/_4$ от $m(a)$, т. е. стоки, състоящи се от необходими средства за живот; капиталистите от a купуват с тези пари предмети за разкош на същата стойностна сума $= 100_v(b)$, т. е. половината от всички произведени предмети за разкош. По този начин у капиталистите от b се връща в парична форма техният променлив капитал и те могат, като възобновят купуването на работна сила, да започнат отново своето възпроизводство, тъй като целият постоянен капитал на цялата категория II вече е възстановен в резултат на обмяната на I $_{(v+m)}$ срещу II$_c$. Следователно работната сила на работниците, заети в подотдела, произвеждащ предмети за разкош, може да бъде продадена отново само вследствие на това, че частта от техния собствен продукт, създадена като еквивалент на тяхната работна заплата, е взе-

та от капиталистите от IIa за техния собствен потребителен фонд, превърната е в пари. (Същото се отнася и до продажбата на работната сила в I: защото II$_c$, срещу което се обменя I $_{(v+m)}$, се състои както от средства за разкош, така и от необходими средства за живот, а онова, което се възобновява посредством I $_{(v+m)}$, се състои от средства за производство както на предмети за разкош, така и на необходими средства за живот.)

3) Преминаваме към размяната между a и b, доколкото тя е размяна само между капиталистите от двата подотдела. Дотук свършихме с променливия капитал (400_v) и една част от принадената стойност (100_m) в подотдела a и с променливия капитал (100_v) в подотдела b. Приехме по-нататък, че средното отношение в изразходването на капиталистическия доход в двете категории се изразява $^2/_5$ за предмети за разкош и $^3/_5$ за необходими жизнени потребности. Поради това освен 100-те, вече изразходвани за разкош, остават за разкош още 60 в целия подотдел a и при същата пропорция, т. е. 40, в подотдел b.

И така, $(IIa)_m$ се разпределя по следния начин: 240 за средства за живот и 160 за предмети за разкош $= 240 + 160 = 400_m$ (IIa).

$(IIb)_m$ се разпределя в отношение 60 за средства за живот и 40 за разкош: $60 + 40 = 100_m$ (IIb). Последните 40 този подотдел взема за потребление от собствения си продукт ($^2/_5$ от своята принадена стойност); 60 в средства за живот той получава, като разменя 60 от своя принаден продукт срещу $60_m(a)$.

И така, за всички капиталисти от подразделение II имаме (при което $_{v+m}$ в подотдела a се състоят от необходими средства за живот, в подотдела b — от предмети за разкош):

IIa $(400_v + 400_m) +$ IIb $(100_v + 100_m) = 1000$; вследствие на обръщението реализацията се извършва така: $500_v(a+b)$ {реализират се в $400_v(a)$ и $100_m(a)\} + 500_m(a+b)$ {реализират се в $300_m(a) + 100_v(b) + 100_m(b)\} = 1\,000$.

За a и b, разглеждани всяко само за себе си, получаваме такава реализация:

$$a)\ \frac{v}{400_v\ (a)} + \frac{m}{240_m\ (a) + 100_v\ (b) + 60_m\ (b)} = 800$$

$$b)\ \frac{v}{100_m\ (a)} + \frac{m}{60_m\ (a) + 40_m\ (b)} = \frac{200}{1\,000}$$

Ако за простота приемем същото отношение между променлив и постоянен капитал (което, между другото, никак не е необходимо), то на 400_v (a) се пада постоянен капитал $= 1\,600$, а на 100_v (b) постоянен капитал $= 400$, и за II получаваме следните два подотдела a и b:

$$\mathrm{II}\ a)\ 1600_c+400_v+400_m=2400$$
$$\mathrm{II}\ b)\ 400_c+100_v+100_m=600$$

или общо:

$$2000_c+500_v+500_m=3000.$$

Съответно на това от 2 000 II_c, които се състоят от средства за потребление и се обменят срещу 2 000 $\mathrm{I}_{(v+m)}$, 1 600 се обменят срещу средства за производство на необходими средства за живот и 400 — срещу средства за производство на предмети за разкош.

По този начин тези 2 000 I $(v+m)$ на свой ред биха се разпадали на (800_v+800_m) I за $a=1600$ средства за производство на необходими средства за живот и (200_v+200_m) за $b=400$ средства за производство на предмети за разкош.

Значителна част не само от същинските средства на труда, но и от суровите и спомагателните материали и т. н. са еднородни за двете подразделения. Що се отнася обаче до обмяната на различните стойностни части на целия продукт I $(v+m)$, това деление не би имало никакво значение. Както споменатите по-горе 800 I_v, така и 200 I_v се реализират благодарение на това, че работната заплата се изразходва за средства за потребление 1 000 II_c, следователно паричният капитал, авансиран за нея, при връщането се разпределя съразмерно между капиталистическите производители от I подразделение, отново pro rata се възстановява в пари авансираният от тях капитал. От друга страна, що се отнася до реализацията на 1 000 I_m, и в този случай капиталистите ще изтеглят съразмерно (пропорционално на величината на тяхното m) своя дял от цялата втора половина на $\mathrm{II}_c=1000$, ще изтеглят 600 IIa и 400 IIb във вид на средства за потребление; следователно онези, които възстановяват постоянния капитал на IIa:

$$480\ (^3/_5)\ \text{от}\ 600_c\ (\mathrm{II}a)\ \text{и}\ 320\ (^2/_5)\ \text{от}\ 400_c\ (\mathrm{II}b)=800;$$

които възстановяват постоянния капитал на IIb,

$$120\ (^3/_5)\ \text{от}\ 600_c\ (\mathrm{II}a)\ \text{и}\ 80\ (^2/_5)\ \text{от}\ 400_c\ (\mathrm{II}b)=200.$$

Общо = 1 000.

Това, което тук е произволно взето и за I, и за II подразделение, е отношението на променливия капитал към постоянния, както и еднаквостта на това отношение и в I, и във II, и в техните подотдели. Що се отнася до тази еднаквост, тя е приета тук само за опростяване, а приемането на различни пропорции абсолютно нищо не би изменило в условията на проблемата и в нейното разрешава-

не. Но при предпоставка просто възпроизводство необходимо идваме до такъв резултат:

1) Че новата стойност, създадена от годишния труд в натурална форма на средства за производство (която се разпада на $v+m$), се равнява на постоянната капиталова стойност c на създадената от другата част на годишния труд стойност на продукта, възпроизведена във форма на средства за потребление. Ако тази нова стойност би била по-малка от II_c, то II подразделение не би могло напълно да възстанови своя постоянен капитал; ако тя би била по-голяма, би останал неизползван излишък. И в двата случая би била нарушена предпоставката: просто възпроизводство.

2) Че ако годишният продукт се възпроизвежда във формата на средства за потребление, променливият капитал v, авансиран в парична форма за неговото производство, може да бъде реализиран от неговите получатели — доколкото те са работници, произвеждащи предмети за разкош — само в онази част от необходимите средства за живот, в която prima facie е въплътена принадената стойност на капиталистическите производители на последните; следователно, че v, изразходвано за производство на предмети за разкош, е равно на отговаряща на размерите на неговата стойност част от m, произведена във формата на необходими средства за живот, а поради това трябва да бъде по-малко от цялото това m, т. е. по-малко от $(\mathrm{II}a)_m$ — и само посредством реализацията на означеното v в тази част от m у капиталистическите производители на предмети за разкош се връща в парична форма авансираният от тях променлив капитал. Това явление е съвсем аналогично на реализацията на $\mathrm{I}_{(v+m)}$ във II_c; само че във втория случай $(\mathrm{II}b)_v$ се реализира в *част* от $(\mathrm{II}a)_m$, по величина на стойността равна на $(\mathrm{II}b)_v$. Тези отношения остават качествено определящи при всяко разпределение на целия годишен продукт, доколкото той действително влиза в процеса на годишното възпроизводство, опосредствувано от обръщението. I $_{(v+m)}$ може да бъде реализирано само във II_c, а II_c, функциониращо като съставна част на производителния капитал, на свой ред може да бъде възобновено само с помощта на тази реализация; точно така $(\mathrm{II}b)_v$ може да се реализира само в част от $(\mathrm{II}a)_m$ и само по такъв начин $(\mathrm{II}b)_v$ може отново да се превърне в своята форма на паричен капитал. Разбира се, това важи само доколкото всичко това действително е резултат на самия възпроизводствен процес, следователно доколкото например капиталистите от IIb не получават паричен капитал за v посредством кредит от другаде. Напротив, количествено обмените на различните части от годишния продукт могат да се извършват с такава пропорционалност, както е представено по-горе, само доколкото мащабът и стойност-

ните отношения на производството остават неизменни и доколкото тези строго определени отношения не се изменят под влиянието на външната търговия.

Ако в духа на А. Смит се кажеше, че $I_{(v+m)}$ се разлагат на II_c, а II_c се разлага на $I_{(v+m)}$, или както той още по-често и още по-нелепо казва, $I_{(v+m)}$ образуват съставни части на цената (съответно на стойността той казва value in exchange*) на II_c, а II_c образува цялата съставна част на стойността на $I_{(v+m)}$, то също така би могло и би трябвало да се каже, че $(IIb)_v$ се разлага на $(IIa)_m$ или $(IIa)_m$ на $(IIb)_v$, или $(IIb)_v$ образува съставна част от принадената стойност на IIa, и vice versa** принадената стойност би се разлагала по този начин на работна заплата, съответно на променлив капитал, а променливият капитал би образувал „съставна част" на принадената стойност. Тази нелепост действително се среща у А. Смит, тъй като у него работната заплата се определя от стойността на необходимите средства за живот, а тези стокови стойности се определят пак от стойността на съдържащите се в тях работна заплата (променлив капитал) и принадена стойност. Неговото внимание е толкова погълнато от частите, на които на капиталистическа база се разпада новосъздадената за един работен ден стойност — именно на $v+m$, — че той съвсем забравя за обстоятелството, че при простата стокова размяна е съвсем безразлично дали съществуващите в различни натурални форми еквиваленти се състоят от заплатен или от незаплатен труд, защото и в двата случая те струват еднакво количество труд, изразходван за тяхното производство; и че също така безразлично е дали стоката на A е средство за производство, а стоката на B — средство за потребление, дали едната стока ще трябва да функционира след продажбата като съставна част на капитал, а другата, напротив, ще влезе във фонда на потреблението и secundum Adam*** ще бъде потребена като доход. Употребата, която дава на своята стока индивидуалният купувач, става не при размяната, не в сферата на обръщението, и не засяга стойността на стоката. Това никак не се изменя от обстоятелството, че при анализа на обръщението на целия годишен продукт на обществото трябва да се вземе под внимание определеният характер на употребата, моментът на потреблението на различните съставни части на този продукт.

При разгледаната по-горе обмяна на $(IIb)_v$ срещу равна по стойност част от $(IIa)_m$ и при по-нататъшните обмени между $(IIa)_m$ и $(IIb)_m$ съвсем не се предполага, че капиталистите — били те отдел-

* — разменна стойност. *Ред.*
** — обратно. *Ред.*
*** — според възгледа на Адам. *Ред.*

ните капиталисти от IIa и IIb или съответните групи капиталисти — в еднаква пропорция делят своята принадена стойност между необходими предмети за потребление и предмети за разкош. Един може повече да изразходва за единия вид потребление, другият — за другия вид. Оставайки на почвата на простото възпроизводство, ние приемаме само, че стойностна сума, равна на цялата принадена стойност, се реализира във фонда на потреблението. Следователно границите са дадени. В пределите на всяко подразделение един може да харчи повече за a, друг — за b; но тук е възможна взаимна компенсация, така че категориите капиталисти от a и b, взети всяка като цяло, да вземат в еднаква пропорция участие в a и b. Но стойностните отношения — пропорционалният дял в общата стойност на продукта на II, който се пада на всяка от категориите производители от a и b — а следователно и определеното количествено отношение между производствените отрасли, които доставят продуктите на IIa и IIb, — тези отношения необходимо представляват за всеки конкретен случай дадена величина; хипотетично е само отношението, което фигурира като пример; ако приемем друго отношение, от това нищо няма да се измени в качествените моменти; ще се изменят само количествените определения. Но ако вследствие на едни или други обстоятелства би настъпило действително изменение в относителната величина на a и b, съответно биха се изменили и условията на простото възпроизводство.

От обстоятелството, че $(IIb)_v$ се реализира в еквивалентна част на $(IIa)_m$, произтича следното: в отношението, в което нараства частта за разкош от годишния продукт, следователно в отношението, в което се увеличава количеството на работната сила, поглъщано от производството на предмети за разкош — в същото това отношение обратното превръщане на авансирания за $(IIb)_v$ променлив капитал в парична форма, който капитал отново ще функционира като парична форма на променлив капитал, а с това съществуването и възпроизводството на заетата във IIb част от работническата класа — възможността за тази част от работниците да получи необходими средства за потребление — се обуславя от разточителността на капиталистическата класа от превръщането на значителна част от нейната принадена стойност в предмети за разкош.

Всяка криза веднага намалява потреблението на предмети за разкош; тя забавя, спъва обратното превръщане на $(IIb)_v$ в паричен капитал, допуска го само частично и с това изхвърля част от работниците, произвеждащи предмети за разкош, на улицата и в съ-

щото време, от друга страна, със същото това спъва и съкращава продажбата на необходими средства за потребление. Да не говорим за съцевременното уволнение на непроизводителни работници, които за своите услуги получават от капиталистите част от разходите на последните за разкош (самите тези работници са pro tanto* предмет за разкош) и които именно вземат твърде голямо участие и в потреблението на необходимите средства за живот. Противоположно е в период на процъфтяване и особено през времето на спекулата в този период, когато относителната, изразена в стоки стойност на парите пада вече по други причини (при което изобщо няма действителен преврат в стойността), а поради това цената на стоките, независимо от тяхната собствена стойност, се повишава. Повишава се не само потреблението на необходими средства за живот; работническата класа (в която сега активно влиза цялата нейна резервна армия) за кратко време взема участие и в потреблението на иначе недостъпни за нея предмети за разкош, а също така в потреблението и на онази категория необходими средства за потребление, която обикновено съставлява „необходими" средства за потребление само за капиталистическата класа, което от своя страна предизвиква покачване на цените.

Би било чиста тавтология да се каже, че кризите произтичат от недостиг на платежоспособно потребление или на платежоспособни потребители. Капиталистическата система не познава други видове потребление освен плащано потребление, с изключение на потреблението sub forma pauperis** или потреблението на „мошеника". Това, че стоки не могат да бъдат продадени, не означава нищо друго, освен че не се намират платежоспособни купувачи за тях, т. е. потребители (било че стоките се купуват в края на краищата за производително или индивидуално потребление). Но когато искат да придадат на тази тавтология вид на по-дълбока обосновка чрез твърдението, че работническата класа получавала много малка част от собствения си продукт и че следователно от бедата можело да се излезе, ако тя получава по̀-голям дял от продукта, т. е. ако работната заплата нарасне, достатъчно е в отговор да се отбележи, че кризите всеки път се подготвят тъкмо от такъв период, когато става общо покачване на работната заплата и работническата класа действително получава по-голям дял от онази част на годишния продукт, която е предназначена за потребление. Такъв период — от гледището на тези рицари на здравия и „прост" (!) човешки разум — би трябвало, напротив, да отдалечи кризата. Явно е следователно,

* — съответно. *Ред.*
** — под форма на потребление на просяка. *Ред.*

че капиталистическото производство съдържа в себе си условия, които не зависят от добрата или зла воля и които допускат относително благополучие на работническата класа само временно, и то само като буревестник на криза[47].

По-рано видяхме как пропорционалното отношение между производството на необходими средства за потребление и производството на предмети за разкош обуславя делението на II $_{(v+m)}$ между IIa и IIb — а следователно и делението на II_c между $(\text{II}a)_c$ и $(\text{II}b)_c$. Това деление има следователно коренно значение за характера и количествените отношения на производството и представлява момент, който определя съществените черти на целия негов строй.

Простото възпроизводство по своята същност има за цел потреблението, макар получаването на принадена стойност и тук да се явява като подбудителен мотив за индивидуалните капиталисти; но принадената стойност — каквато и да е нейната относителна величина — в края на краищата трябва да служи тук само за индивидуалното потребление на капиталиста.

Доколкото простото възпроизводство съставлява част, при това най-значителната част, и на всяко годишно възпроизводство в разширен мащаб, този мотив — личното потребление — остава, действувайки наред с мотива и в противоположност на мотива на обогатяването като такова. В действителност работата изглежда позаплетена, защото участниците (partners) в плячката — принадената стойност на капиталиста — се явяват като независими от последния потребители.

V. ОПОСРЕДСТВУВАНЕТО НА ОБМЕНИТЕ ОТ ПАРИЧНОТО ОБРЪЩЕНИЕ

Доколкото въпросът бе развит дотук, обръщението между различните категории производители протичаше по следната схема:

1) Между подразделение I и подразделение II:

$$\text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m$$
$$\text{II. } \ldots\ldots\ 2\,000_c\ \ldots\ldots\ + 500_v + 500_m.$$

И така, завършено е обръщението на $\text{II}_c = 2\,000$, което е обменено срещу I $(1\,000_v + 1\,000_m)$.

[47] Ad notam [за сведение] на възможни привърженици на Родбертусовата теория за кризите. — *Ф. Е.*

Тъй като оставяме 4000 I_c засега настрана, остава още обръщението на $v+m$ в пределите на подразделение II. Тези II $_{(v+m)}$ се разпределят между подотделите II_a и II_b по следния начин:

$$2)\ II.\ 500_v+500_m=a(400_v+400_m)+b(100_v+100_m).$$

400_v (a) извършват обръщение в пределите на своя собствен подотдел; работниците, на които е платено с тези 400_v (a), купуват с тях произведени от самите тях необходими средства за живот от капиталистите от II_a, които ги наемат.

Тъй като капиталистите на двата подотдела изразходват $^3/_5$ от своята принадена стойност за продукти на II_a (необходими средства за живот), и $^2/_5$ за продукти на II_b (предмети за разкош), $^3/_5$ от принадената стойност на a, т. е. 240, се потребява в пределите на самия подотдел II_a; също така $^2/_5$ от принадената стойност на b (която е произведена и съществува във вид на предмети за разкош) — в пределите на подотдел II_b.

Следователно между II_a и II_b остава още да се обменят: на страната на II_a: 160_m,
на страната на II_b: 100_v+60_m. Тези продукти взаимно се покриват. Работниците от II_b със своите 100_v, получени в парична форма, купуват от II_a необходими средства за живот на сума 100. Капиталистите от II_b със сума $^3/_5$ от своята принадена стойност $=60_m$ на свой ред купуват необходими средства за живот от II_a. В резултат на това капиталистите от II_a получават парите, които са необходими, за да могат, както приехме по-горе, да изразходват $^2/_5$ от своята принадена стойност $=160_m$ за стоки за разкош, произведени във II_b (100_v, които се намират у капиталистите от II_b като продукт, възстановяващ изплатената работна заплата, и 60_m). И така, получава се следната схема:

$$3)\ II\ a.[400_v]+[240_m]+\overline{160_m}$$
$$b \ldots\ldots\ldots \overline{100_v+60_m}+[40_m],$$

при което в скоби са поставени онези величини, които извършват обръщение и се потребяват само в пределите на своя собствен подотдел.

Фактът, че паричният капитал, авансиран като променлив капитал, се връща непосредствено само у капиталистите от II_a, които произвеждат необходими средства за живот, представлява само модифицирано от особени условия проявление на общия закон, споменат по-горе, че при нормален ход на стоковото обръщение парите се връщат обратно у стокопроизводителите, които ги авансират

за обръщението. От това между другото следва, че ако зад стокопроизводителя изобщо стои паричен капиталист, който отново авансира на промишления капиталист паричен капитал (в най-строгия смисъл на тази дума, следователно капиталова стойност в парична форма), действителен пункт на възвръщането на тези пари е джобът на паричния капиталист. По този начин, макар парите в своето обръщение да преминават в по-голяма или по-малка степен през всички ръце, масата на извършващите обръщение пари принадлежи на подразделението на паричния капитал, организиран и концентриран във формата на банки и т. н.; начинът, по който това подразделение авансира своя капитал, обуславя в края на краищата постоянния обратен приток у него на този капитал в парична форма, макар посредствуващо звено при това да е пак обратното превръщане на промишления капитал в паричен капитал.

За стоковото обръщение всякога са необходими две неща: стоки, които се хвърлят в обръщението, и пари, които се хвърлят в обръщението. „Процесът на обръщението не се прекъсва, както става с непосредствената размяна на продуктите, и след като потребителните стойности са променили местата и притежателите си. Парите не изчезват, когато в края на краищата излязат от редицата на метаморфозите на една стока, те винаги се утайват на някое място на обръщението, освободено от стоките“, и т. н. („Капиталът“, книга I, глава III, стр. 92. [75]).

Например, като разглеждахме обръщението между II_c и $I_{(v+m)}$, ние приехме, че II подразделение е авансирало за това обръщение 500 ф. ст. в пари. При безкрайния брой процеси на обръщението, до които се свежда обръщението между крупни обществени групи производители, ту представител на едната, ту на другата група се явява пръв в ролята на купувач — следователно хвърля пари в обръщението. Като оставим съвсем настрана индивидуалните обстоятелства, това се обуславя вече от разликата в производствените периоди и следователно в оборотите на различните стокови капитали. И така, с 500 ф. ст. II купува от I средства за производство на същата стойностна сума, а I купува от II средства за потребление за 500 ф. ст.; следователно парите се стичат обратно у II; последното никак не се обогатява от този обратен приток. Отначало то е хвърлило в обръщението 500 ф. ст. в пари и е изтеглило от него стоки на същата стойностна сума, след това то продава стоки за 500 ф. ст. и изтегля от обръщението същата стойностна сума в пари; по този начин 500 ф. ст. се стичат обратно. Фактически II подразделение е хвърлило по този начин в обръщението за 500 ф. ст. пари и за 500 ф. ст. стоки = 1000 ф. ст.; то изтегля от обръщението за 500 ф. ст. стоки и за 500 ф. ст. пари. За обмяна-

та на 500 ф. ст. стоки (I) и 500 ф. ст. стоки (II) обръщението изисква само 500 ф. ст. в пари; следователно, който при покупката на чужда стока е авансирал парите, той ги получава обратно при продажбата на своята стока. Поради това, ако отначало I подразделение би купило от II стока за 500 ф. ст., а после би продало на подразделение II стока за 500 ф. ст., 500 ф. ст. биха се върнали в I, а не във II.

В подразделение I парите, изразходвани за работна заплата, т. е. променливият капитал, авансиран в парична форма, се връщат в тази форма не непосредствено, а косвено, по околен път. В подразделение II, напротив, 500 ф. ст. работна заплата се връщат непосредствено от работниците у капиталистите, както изобщо това възвръщане е пряко във всички случаи, когато покупката и продажбата между едни и същи лица постоянно се повтарят по такъв начин, че тези лица последователно противостоят едно на друго ту като купувачи, ту като продавачи на стоки. Капиталистът от II подразделение плаща работната сила в пари; по този начин той включва работната сила в своя капитал и само вследствие на този акт на обръщението, който представлява за него само превръщане на паричен капитал в производителен капитал, той като промишлен капиталист противостои на работника като негов наемен работник. Но работникът, който в първия стадий е бил продавач, търговец на собствената си работна сила, във втория стадий като купувач, като притежател на пари, противостои на капиталиста като продавач на стока; по този начин парите, изразходвани за работна заплата, се стичат обратно у капиталиста. Доколкото продажбата на тези стоки не е свързана с измамничество и т. н., а се разменят тук във вид на стоки и пари еквиваленти, тази продажба не представлява процес, чрез който капиталистът се обогатява. Той не плаща на работника два пъти: първо в пари, а после в стоки; неговите пари се връщат у него, когато работникът разменя парите срещу неговата стока.

Но паричният капитал, превърнат в променлив капитал — т. е. парите, авансирани за работна заплата, — играе главна роля в самото парично обръщение; тъй като работническата класа е принудена да преживява ден за ден, а поради това тя не може да кредитира промишлените капиталисти за по-дълго време, то — колкото и различни да са периодите на оборота на капиталите в различните промишлени отрасли — в безбройни, различни по място пунктове на обществото трябва да бъде едновременно авансиран променлив капитал в пари през известни кратки срокове, например седмично и т. н., през сравнително бързо повтарящи се периоди от време (колкото по-кратки са тези периоди, толкова относително по-малка може да бъде цялата парична сума, хвърляна всеки път в обръщението

през този канал). Авансираният по този начин паричен капитал във всяка страна с капиталистическо производство съставлява относително решаваща част от цялото обръщение, още повече че същите тези пари, преди да се върнат в изходния си пункт, проникват в най-разнообразни канали и функционират като средство за обръщение в безброй други операции.

Да разгледаме сега обръщението между $\mathrm{I}_{(v+m)}$ и II_c от друга гледна точка.

Капиталистите от I подразделение авансират за плащане на работна заплата 1 000 ф. ст., с които работниците купуват за 1 000 ф. ст. средства за живот от капиталистите от II подразделение, а тези на свой ред купуват със същите пари средства за производство от капиталистите от I. Сега у последните се е върнал в парична форма техният променлив капитал, докато в същото време капиталистите от II са превърнали половината от своя постоянен капитал от формата на стоков капитал обратно в производителен капитал. Капиталистите от II авансират други 500 ф. ст. в пари, за да си доставят средства за производство от I; капиталистите от I изразходват парите за средства за потребление от II; по този начин тези 500 ф. ст. се стичат обратно у капиталистите от II; те отново авансират тези пари, за да превърнат отново в производителна натурална форма последната четвърт от своя постоянен капитал, превърнат в стока. Тези пари отново се връщат в I и отново изтеглят от II средства за потребление на същата сума; с това 500 ф. ст. се стичат обратно във II; капиталистите от това подразделение притежават сега както преди 500 ф. ст. в пари и 2 000 ф. ст. в постоянен капитал, който обаче отново е превърнат от формата на стоков капитал в производителен капитал. Обръщението на стокова маса от 5 000 ф. ст. се е извършило с помощта на 1 500 ф. ст. в пари, именно: 1) I плаща на работниците 1 000 ф. ст. за работна сила на същата стойност; 2) със същите тези 1 000 ф. ст. работниците купуват от II средства за живот; 3) II със същите пари купува средства за производство от I, у което по този начин отново се възстановява в парична форма променливият капитал от 1 000 ф. ст.; 4) II купува за 500 ф. ст. средства за производство от I; 5) I купува със същите тези 500 ф. ст. средства за потребление от II; 6) II купува със същите 500 ф. ст. средства за производство от I; 7) I купува със същите 500 ф. ст. средства за живот от II. У II са се върнали обратно 500 ф. ст., които то е хвърлило в обръщението свръх

своите 2 000 ф. ст. в стоки и срещу които то не е изтеглило от обръщението никакъв еквивалент във вид на стока[48].

И така, обмяната се извършва по следния начин:

1) I подразделение плаща 1 000 ф. ст. в пари за работна сила, следователно за стока = 1 000 ф. ст.

2) Работниците със своята работна заплата на сума 1 000 ф. ст. в пари купуват средства за потребление от II подразделение; следователно стока = 1 000 ф. ст.

3) II с получените от работниците 1 000 ф. ст. купува от I средства за производство на същата стойност, следователно стока = 1 000 ф. ст.

С това в I са се върнали 1 000 ф. ст. в пари като парична форма на променливия капитал.

4) II купува от I за 500 ф. ст. средства за производство; следователно стока = 500 ф. ст.

5) I купува със същите тези 500 ф. ст. средства за потребление от II; следователно стока = 500 ф. ст.

6) II купува със същите тези 500 ф. ст. средства за производство от I; следователно стока = 500 ф. ст.

7) I купува със същите 500 ф. ст. средства за потребление от II; следователно стока = 500 ф. ст.

Сумата на размenените стокови стойности = 5 000 ф. ст.

500 ф. ст., които II подразделение е авансирало за покупка, са се върнали обратно у него.

Резултатът е:

1) I подразделение има променлив капитал в парична форма с величина 1 000 ф. ст., първоначално авансирани от това подразделение за обръщението; освен това то е изразходвало за своето индивидуално потребление 1 000 ф. ст. — във вид на собствен стоков продукт, т. е. то е изразходвало парите, които е получило от продажбата на средства за производство на стойност 1 000 ф. ст.

От друга страна, натуралната форма, в която трябва да се превърне променливият капитал, съществуващ в парична форма, т. е. работната сила, посредством потреблението се е запазила, възпроизведена е и отново е налице като единствен предмет за търговия на нейните притежатели, който те трябва да продават, ако искат да живеят. По този начин е възпроизведено и отношението между наемни работници и капиталисти.

[48] Тук изложението се отклонява малко от даденото по-горе (стр. 374) [наст. том, стр. 420—421]. Там I също така хвърля в обръще нието независима сума от 500. Тук II само̀ доставя добавъчен паричен материал за обръщението. Обаче това нищо не изменя в крайния извод. — *Ф. Е.*

2) Постоянният капитал на II подразделение е възстановен in natura и 500 ф. ст., авансирани за обръщението от същото II подразделение, са се върнали обратно у него.

За работниците от I обръщението е простото обръщение $C — П — C$: $\overset{1}{\breve{C}}$ (работна сила) — $\overset{2}{\breve{П}}$ (1 000 ф. ст. парична форма на променливия капитал на I) — $\overset{3}{\breve{C}}$ (необходими средства за живот на сума 1000 ф. ст.); тези 1000 ф. ст. превръщат в пари в размер на същата стойностна сума постоянния капитал на II, съществуващ във формата на стока — средства за живот.

За капиталистите от II подразделение този процес представлява $C — П$, превръщане на една част от техния стоков продукт в парична форма, от която той се превръща обратно в съставни части на производителния капитал — именно в част от необходимите за тези капиталисти средства за производство.

Когато капиталистите от II авансират $П$ (500 ф. ст.) за покупка на останалата част от средствата за производство, с това се антиципира паричната форма на онази част от II_c, която съществува още в стокова форма (средства за потребление); в акта $П — C$, в който II купува с $П$, а I продава C, парите (II) се превръщат в част от производителния капитал, докато C (I) извършва акта $C — П$, превръща се в пари; но тези пари представляват за I не съставна част от капиталовата стойност, а превърната в пари принадена стойност, която се изразходва само за средства за потребление.

В обръщението $П — C \ldots Пр \ldots C' — П'$ първият акт, $П — C$ на единия капиталист е последният, $C' — П'$ (или част от него) на друг. За самото стоково обръщение няма никакво значение дали онова C, чрез което $П$ се превръща в производителен капитал, представлява за продавача на C (който следователно превръща това C в пари) постоянна съставна част на капитала, променлива съставна част на капитала или принадена стойност.

Що се отнася до I, по отношение на съставната част $v + m$ на неговия стоков продукт, това подразделение е изтеглило от обръщението повече пари, отколкото е хвърлило в него. Първо, у I се връщат 1 000 ф. ст. променлив капитал; второ, то продава (виж по-горе обмяната под № 4) средства за производство за 500 ф. ст.; по този начин се превръща в пари половината от неговата принадена стойност; след това (обмяната под № 6) то отново продава средства за производстзо за 500 ф. ст., втората половина от своята принадена стойност, и с това цялата принадена стойност се оказва изтеглена от обръщението в парична форма. И така, в последователен ред: 1) променливият капитал се превръща обратно в пари =

$=1\,000$ ф. ст.; 2) половината от принадената стойност се превръща в пари $=500$ ф. ст.; 3) останалата половина от принадената стойност $=500$ ф. ст.; по този начин превърната е в пари сума $1\,000_v+$ $+1\,000_m=2\,000$ ф. ст. Макар I (като оставим настрана обмените, които ще бъдат разгледани по-късно и които опосредствуват възпроизводството на I_c) да е хвърлило в обръщението само 1 000 ф. ст., то е изтеглило от обръщението двойно повече. Естествено това осребрено (превърнато в *П*) *m* веднага изчезва в други ръце (II) в резултат на това, че тези пари се изразходват за средства за потребление. Капиталистите от I са изтеглили в *пари* само толкова, колкото стойност са хвърлили в обръщението във вид на *стока*; а фактът, че тази стойност е принадена стойност, значи нищо не струва на капиталистите, не изменя абсолютно нищо в самата стойност на тази стока; следователно този факт е съвсем безразличен, доколкото се касае до превръщане на стойност в стоковото обръщение. Пребиването на принадената стойност в парична форма е разбира се, мимолетно, както са мимолетни всички други форми, през които минава в своите превръщания авансираният капитал. То трае само толкова, колкото е времето, което минава от превръщането на стоката на I в пари до следващото го превръщане на парите на I в стоката на II.

Ако приемем по-кратки обороти — или разглеждайки въпроса от гледна точка на простото стоково обръщение, по-бързо обръщение на парите, — би било достатъчно още по-малко количество пари, за да се извършва обръщението на разменяните стокови стойности; сумата — при даден брой на последователните обмени — постоянно се определя от сумата на цените съответно от сумата на стойностите на извършващите обръщение стоки. При това е съвсем безразлично в каква пропорция тази стойностна сума се състои, от една страна, от принадена стойност и, от друга, от капиталова стойност.

Ако в нашия пример работната заплата в I би се плащала четири пъти годишно, то $250\times4=1\,000$. Следователно 250 ф. ст. в пари биха били достатъчни за обръщението $I_v-{}^1/_2II_c$ и за обръщението между променливия капитал I_v и работната сила на I. Също така, ако обръщението между I_m и II_c би се извършило в четири оборота, за това биха били необходими само 250 ф. ст. — значи общо би била необходима парична сума, съответно паричен капитал от 500 ф. ст. за обръщението на стоки на сума 5 000 ф. ст. Тогава принадената стойност би се превръщала в пари не на два пъти по последователни половини, а на четири пъти по последователни четвъртини.

Ако в обмяната под № 4 купувач бъде не II, а I и следователно изразходва 500 ф. ст. в пари за средства за потребление на същата стойност, то II в обмяната под № 5 купува със същите тези 500 ф. ст. средства за производство; 6) I със същите 500 ф. ст. купува средства за потребление; 7) II със същите 500 ф. ст. купува средства за производство; следователно 500 ф. ст. в края на краищата се връщат в I, както преди се връщаха във II. Принадената стойност се превръща тук в пари с помощта на пари, които самият капиталистически производител изразходва за своето лично потребление и които представляват антиципиран доход, антиципирано постъпление от принадената стойност, която се съдържа в подлежащата още на продажба стока. Превръщането на принадената стойност в пари става тук не чрез обратния приток на 500 ф. ст.; защото I освен 1 000 ф. ст. във вид на стока I_v в края на обмяната под № 4 е хвърлило в обръщението 500 ф. ст. в пари и тези пари, както ни е известно, са добавъчни пари, а не постъпление от продадена стока. Когато тези пари се стичат обратно в I, то I само си възвръща в тях своите добавъчни пари, а не превръща в пари своята принадена стойност. Превръщането на принадената стойност на I в пари става само посредством продажбата на стоките I_m, в които се съдържа тази принадена стойност, и нейното пребиване във вид на пари трае всеки път само докато парите, получени от продажбата на стоката, бъдат отново изразходвани за средства за потребление.

С добавъчните пари (500 ф. ст.) I купува от II средства за потребление; тези пари I е изразходвало и е получило срещу тях еквивалент в стока на II; за пръв път парите се стичат обратно вследствие на това, че II купува от I стока за 500 ф. ст; следователно те се връщат като еквивалент на стоката, продадена от I, но тази стока нищо не костува на I подразделение, т. е. съставлява принадена стойност за I, и по този начин *парите, хвърлени от самото I в обръщението, превръщат в пари неговата собствена принадена стойност;* също така и при своята втора покупка (№ 6) I получава еквивалент в стока на II. Ако приемем, че II не купи (№7) от I средства за производство, I действително би заплатило за 1 000 ф. ст. средства за потребление — би потребило цялата своя принадена стойност като доход, — именно 500 в свои стоки от I (средства за производство) и 500 в пари; у него биха останали още в складовете стоки от I (средства за производство) за 500 ф. ст. и биха били изразходвани 500 ф. ст. в пари.

В противоположност на това II би превърнало от формата на стоков капитал в производителен капитал само три четвърти от своя постоянен капитал; останалата четвърт — във формата на паричен капитал (500 ф. ст.), фактически в пари, лежащи неизползувани, или в пари, прекъснали своето функциониране и намиращи се в поло-

жение на изчакване. Ако това положение би продължило по-дълго, II би било принудено да съкрати с една четвърт мащаба на възпроизводството. — Що се отнася до онези 500 във вид на средства за производство, които остават на шията на I, те представляват не принадена стойност, която съществува в стокова форма; те са на мястото на авансираните 500 ф. ст. в пари, които I има наред със своите 1 000 ф. ст. принадена стойност в стокова форма. Като пари те се намират във форма, която винаги може да бъде реализирана; като стока те не могат да бъдат продадени веднага. Ясно е поради това, че простото възпроизводство — при което трябва да бъде възстановен всеки елемент на производителния капитал както във II, така и в I — остава възможно тук само при условие, че 500-те златни птици трябва да се върнат към I подразделение, което ги е пуснало в началото.

Ако капиталистът (тук все още имаме пред себе си само промишлени капиталисти, които в същото време са представители на всички други) изразходва пари за средства за потребление, тези пари са се свършили за него, те са изминали пътя на всичко земно. Ако те се върнат обратно у него, това може да стане само ако той ги измъкне от обръщението срещу стоки — следователно чрез своя стоков капитал. Подобно на стойността на целия негов годишен стоков продукт (който за него е = стоков капитал), стойността на всеки елемент от последния, т. е. стойността на всяка отделна стока, може да бъде разложена за него на постоянна капиталова стойност, променлива капиталова стойност и принадена стойност. Следователно превръщането в пари на всяка една от стоките (които като елементи образуват стоковия продукт) е в същото време превръщане в пари на известна част от принадената стойност, която се съдържа в целия стоков продукт. Така че за дадения случай е в буквалния смисъл правилно, че капиталистът сам е хвърлил в обръщението парите — именно при изразходването им за средства за потребление, — с помощта на които се превръща в пари, или се реализира, неговата принадена стойност. Разбира се, при това става дума не за едни и същи парични единици, а за количеството звонкови монети, равно на сумата (или равно на част от сумата), която той е хвърлил в обръщението за покриване на лични потребности.

На практика това става по два начина: ако предприятието е открито едва през текущата година, ще мине доста време, в найдобрия случай няколко месеца, преди капиталистът да може да харчи за своето лично потребление пари от доходите на самото предприятие. Но той нито за момент не отсрочва по тази причина своето потребление. Той авансира сам на себе си пари

срещу принадената стойност, която тепърва предстои да получи (при което е съвсем безразлично дали той авансира от собствения си джоб или от чужд посредством кредит), но с това той авансира и средства за реализирането на принадената стойност, която трябва да бъде реализирана по-късно. Напротив, ако предприятието вече сравнително дълго време е в редовно действие, плащанията и постъпленията се разпределят на различни падежи в течение на годината. Но едно нещо върви непрекъснато — потреблението на капиталиста, което антиципира и по своите размери държи сметка в известни пропорции за обикновените или предполагаеми доходи. При продажбата на всяка партида стоки се реализира и част от принадената стойност, която трябва да бъде произведена в течение на годината. Но ако за цялата година се продаде само толкова от произведената стока, колкото е необходимо за възстановяване на съдържащите се в нея постоянна и променлива капиталови стойности, или ако цените спаднат толкова, че при продажбата на целия годишен стоков продукт би се реализирала само съдържащата се в него авансирана капиталова стойност, то в изразходването на парите ясно ще изпъкне характерът на антиципация, разчитането на бъдеща принадена стойност. Ако нашият капиталист фалира, неговите кредитори и съдът ще разследват дали неговите антиципирани лични разходи са се намирали в подобаващо съотношение с размерите на неговото предприятие и с обикновено или нормално съответствуващата на тези размери принадена стойност.

Обаче по отношение на цялата капиталистическа класа положението, че тя сама трябва да хвърли в обръщението парите за реализиране на своята принадена стойност (съответно и за обръщението на своя капитал, постоянен и променлив), не само не изглежда парадоксално, но изглежда като необходимо условие за целия механизъм; защото тук има само две класи: работническата класа, която разполага само със своята работна сила, и капиталистическата класа, в чиято монополна собственост се намират обществените средства за производство и парите. Парадоксално би било, ако работническата класа първа би авансирала от собствените си средства парите, необходими за реализацията на съдържащата се в стоките принадена стойност. А отделният капиталист винаги извършва това авансиране само в такава форма, че действува като купувач, *изразходва* пари за покупка на средства за потребление или *авансира* пари за покупка на елементи на своя производителен капитал — работна сила или средства за производство. Той дава парите винаги срещу еквивалент. Той авансира пари на обръщението само по такъв начин, по какъвто му авансира своята стока. И в единия, и в другия случай той действува като изходен пункт на тяхното обръщение.

Действителният ход на нещата се замъглява от две обстоятелства:

1) Появата на *търговския капитал* (първа форма на който винаги са пари, защото търговецът като такъв не създава никакъв „продукт" или „стока") и на *паричния капитал*, като предмет на манипулации на особена категория капиталисти в процеса на обръщението на промишления капитал.

2) Разпадането на принадената стойност — която на първо място винаги трябва да попада в ръцете на промишления капиталист — на различни категории, носители на които наред с промишления капиталист са земевладелецът (за поземлената рента), лихварят (за лихвата) и т. н., след това управлението със своите чиновници, рентиери и т. н. Тези юначаги се явяват по отношение на промишления капиталист като купувачи и дотолкова те превръщат неговите стоки в пари; и те pro parte* хвърлят „пари" в обръщението, а капиталистът получава тези пари от тях. При това постоянно се забравя от какъв източник са получили те първоначално тези пари и откъде ги получават всеки път отново.

VI. ПОСТОЯННИЯТ КАПИТАЛ НА ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ I[48a]

Остава още да изследваме постоянния капитал на подразделение $I = 4000\ I_c$. Тази стойност е равна на новопоявяващата се в стоковия продукт I стойност на средствата за производство, потребени в производството на тази стокова маса. Тази новопоявяваща се стойност, която не е произведена в производствения процес на I, а една година по-рано е влязла в него като постоянна стойност, като дадена стойност на неговите средства за производство, съществува сега в цялата онази част от стоковата маса на I, която не е погълната от II; и при това стойността на тази стокова маса, останала по този начин в ръцете на капиталистите от I, $= ^2/_3$ от стойността на целия техен годишен стоков продукт. За отделния капиталист, който произвежда отделно средство за производство, бихме могли да кажем: той продава своя стоков продукт, превръща го в пари. Превръщайки го в пари, той превръща обратно в пари и постоянната част от стойността на своя продукт. С тази превърната в пари част от стойността след това той отново купува своите средства за производство от други продавачи на стоки, или превръща постоянната част на стойността на своя продукт в онази натурална

* — в съответна част. *Ред.*

48a) Оттук из ръкопис II.

форма, в която тя може отново да функционира като производителен постоянен капитал. В нашия случай, напротив, тази предпоставка става невъзможна. Категорията капиталисти от I подразделение обхваща цялата съвкупност от капиталисти, които произвеждат средства за производство. Освен това стоковият продукт от 4000, който е останал в техните ръце, е част от обществения продукт, която не може да се разменя срещу каквато и да било друга част, защото не съществува повече никаква друга такава част от годишния продукт. С изключение на тези 4 000 целият остатък вече си е намерил мястото; една част е погълната от обществения потребителен фонд, а друга част трябва да възстанови постоянния капитал на подразделение II, което вече е разменило всичко, с което е могло да разполага в размяната с подразделение I.

Затруднението се решава много просто, ако вземем предвид, че целият стоков продукт на I по своята натурална форма се състои от средства за производство, т. е. от веществените елементи на самия постоянен капитал. Тук е налице същото явление, както преди във II, само че в друг аспект. Във II целият стоков продукт се състоеше от средства за потребление; поради това една част от него, измервана със съдържащата се в този стоков продукт работна заплата плюс принадена стойност, можеше да бъде потребена от самите производители на тази част. Тук, в I, целият стоков продукт се състои от средства за производство, сгради, машини, съдове, сурови и спомагателни материали и т. н. Поради това една част от тях, която възстановява прилаганият в дадената сфера постоянен капитал, може в своята натурална форма да започне незабавно да функционира като съставна част на производителния капитал. Доколкото тя влиза в обръщението, тя извършва обръщение в пределите на I подразделение. Във II една част от стоковия продукт индивидуално се потребява in natura от нейните собствени производители, в I, напротив, част от продукта производително се потребява in natura от капиталистическите производители на последния.

В частта от стоковия продукт на $I = 4\,000_c$ постоянната капиталова стойност, потребена в това подразделение, се появява отново, и при това в такава натурална форма, в която тя незабавно може да започне да функционира като производителен постоянен капитал. При II частта на стоковия продукт от 3 000, стойността на която е равна на работната заплата плюс принадената стойност $(= 1000)$, непосредствено влиза в индивидуалното потребление на капиталистите и работниците от II, докато постоянната капиталова стойност на този стоков продукт $(= 2\,000)$, напротив, не може отново да влезе в производителното потребление на капиталистите от II, а трябва да бъде възстановена посредством размяна с I.

Противоположно на това в I подразделение частта на стоковия продукт от 6 000, стойността на която е равна на работната заплата плюс принадената стойност (=2 000), не влиза и не може по своята натурална форма да влезе в индивидуалното потребление на производителите на този продукт. Първо трябва да стане размяна на тази част срещу II. Постоянната част от стойността на този продукт =4 000 се намира, напротив, в такава натурална форма, в която тя — ако се разглеждат капиталистите на I като цяло — може непосредствено да функционира отново като постоянен капитал на I. С други думи: целият продукт на подразделение I се състои от потребителни стойности, които по своята натурална форма могат — при капиталистически начин на производство — да служат само като елементи на постоянния капитал. Следователно от този продукт на обща стойност 6 000 една трета (2 000) възстановява постоянния капитал на подразделение II и останалите $^{2}/_{3}$ — постоянния капитал на подразделение I.

Постоянният капитал на I се състои от маса различни групи капитал, вложени в различни отрасли за производство на средства за производство: толкова в доменни пещи, толкова в каменовъглени мини и т. н. Всяка от тези групи капитал, или всеки от тези обществени групови капитали, на свой ред се състои от по-голяма или по-малка маса самостоятелно функциониращи отделни капитали. Първо, капиталът на обществото, например 7500 (което може да означава милиони и т. н.), се разпада на различни капиталови групи; общественият капитал от 7500 се е разпаднал на отделни части, всяка от които е вложена в отделен отрасъл на производството; вложената във всеки отделен производствен отрасъл част от обществената капиталова стойност по своята натурална форма се състои отчасти от средствата за производство на всяка отделна производствена сфера, отчасти от работната сила, необходима за воденето на производството в тази сфера и съответно квалифицирана, различно модифицираща се вследствие на разделението на труда, в зависимост от специфичния характер на работата, която тя трябва да изпълнява във всяка отделна сфера на производството. Частта от обществения капитал, вложена във всеки производствен отрасъл, на свой ред се състои от сумата на вложените в този отрасъл самостоятелно функциониращи отделни капитали. Разбира се от само себе си, че това се отнася еднакво за двете подразделения — както за I, така и за II.

Що се отнася до постоянната капиталова стойност, която се появява отново в I във формата на негов стоков продукт, тя отчасти отново влиза като средства за производство в онази отделна сфера на производството (или даже в онова индивидуално предприятие), от която е излязла като продукт, например зърното в производството на зърно, въглищата в производството на въглища, желязото във форма на машини в производството на желязо и т. н.

Доколкото пък отделните продукти, от които се състои постоянната капиталова стойност на I, непосредствено не влизат отново в своята отделна или индивидуална сфера на производство, те само разменят местата си. Те влизат в натурална форма в друга производствена сфера на I подразделение, докато в същото време продуктът на други производствени сфери на подразделение I ги замества in natura. Това е просто преместване на тези продукти. Всички те отново влизат като фактори, възстановяващи постоянния капитал на I, само че вместо в една група на I подразделение влизат в друга група. Доколкото тук има размяна между отделните капиталисти на I, това е размяна на една натурална форма на постоянен капитал срещу друга натурална форма на постоянен капитал, на един вид средства за производство срещу други видове средства за производство. Това е взаимна размяна между различните индивидуални постоянни части на капитала на I. Продуктите, доколкото не служат непосредствено като средство за производство в собствения си производствен отрасъл, преминават от мястото на своето производство в друго и по такъв начин взаимно се възстановяват един друг. С други думи (подобно на онова, което става с принадената стойност във II): всеки капиталист от I пропорционално на това, доколко той е съпритежател на този постоянен капитал от 4000, изтегля от тази стокова маса необходимите му съответни средства за производство. Ако производството би било обществено, а не капиталистическо, ясно е, че за целите на възпроизводството тези продукти на подразделение I не по-малко постоянно биха се разпределяли отново като средства за производство между производствените отрасли на това подразделение: една част би оставала непосредствено в онази сфера на производството, от която е излязла като продукт, друга част, напротив, би преминавала в други места на производството и по такъв начин между различните производствени места на това подразделение би се установило постоянно движение насам-натам.

VII. ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ И ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ В ДВЕТЕ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ

И така, цялата стойност на произведените през годината средства за потребление е равна на възпроизведената в течение на годината променлива капиталова стойност на II плюс новопроизведе-

ната принадена стойност на II (т. е. е равна на стойността, произведена в течение на годината в подразделение II) плюс възпроизведената в течение на годината променлива капиталова стойност на I и новопроизведената принадена стойност на I (следователно плюс стойността, произведена в течение на годината в подразделение I).

Ако приемем просто възпроизводство, цялата стойност на произведените през годината средства за потребление ще бъде равна на новосъздадената годишна стойност, т. е. ще бъде равна на цялата стойност, произведена от обществения труд в течение на годината — и трябва да бъде равна, тъй като при просто възпроизводство се потребява цялата тази стойност.

Целият обществен работен ден се разпада на две части: 1) необходим труд; в течение на годината той създава стойност от 1500_v; 2) принаден труд; той създава добавъчна стойност, или принадена стойност, от 1500_m. Сумата на тези стойности $=3000$ е равна на стойността на произведените през годината средства за потребление за 3000. И така, цялата стойност на произведените през годината средства за потребление е равна на цялата стойност, която е произвел съвкупният обществен работен ден в течение на годината, е равна на стойността на обществения променлив капитал плюс обществената принадена стойност, т. е. е равна на целия годишен нов продукт.

Но ние знаем, че макар тези две стойностни величини да се покриват, все пак съвсем не цялата стойност на стоките на II, на средствата за потребление, е произведена в това подразделение на общественото производство. Те се покриват, защото появяващата се отново във II подразделение постоянна капиталова стойност е равна на стойността (променлив капитал плюс принадена стойност), новопроизведена в I; поради това $I_{(v+m)}$ може да купи онази част от продукта на II, която за производителите на последното (във II подразделение) представлява постоянна капиталова стойност. Оттук се вижда защо, макар за капиталистите от II стойността на техния продукт да се разпада на $c+v+m$, разглеждана по отношение на цялото общество, стойността на този продукт може да бъде разположена на $v+m$. Но това е така само защото тук II_c е равно на $I_{(v+m)}$ и защото тези две съставни части на обществения продукт чрез тяхната размяна взаимно разменят своите натурални форми, така че след тази обмяна II_c отново съществува във вид на средства за производство, а $I_{(v+m)}$, напротив, във вид на средства за потребление.

Това именно обстоятелство е дало на А. Смит повод да твърди, че стойността на годишния продукт се разлага на $v+m$. Това важи:

1) само за онази част от годишния продукт, която се състои от средства за потребление; 2) то важи не в смисъл, че тази стойност е изцяло произведена във II и че следователно стойността на продукта на II е равна на стойността на променливия капитал, авансиран във II, плюс принадената стойност, произведена във II. То важи само в смисъл, че $II_{(c+v+m)}=II_{(v+m)}+I_{(v+m)}$ или защото $II_c=I_{(v+m)}$.

От това следва по-нататък:

Годишният обществен работен ден (т. е. трудът, изразходван от цялата работническа класа в течение на цялата година), както всеки индивидуален работен ден, се разпада само на две части, именно на необходим труд плюс принаден труд; поради това и стойността, произведена от този работен ден, също се разпада само на две части, именно на променлива капиталова стойност, т. е. на онази част от стойността, с която работникът купува средства за своето собствено възпроизводство, и на принадена стойност, която капиталистът може да изразходва за своето собствено индивидуално потребление. Въпреки това от гледна точка на обществото една част от обществения работен ден се изразходва изключително за *производство на нов постоянен капитал*, т. е. продукти, които са предназначени изключително за функциониране в трудовия процес като средства за производство, а следователно в придружаващия го процес на нарастване на стойността — като постоянен капитал. Тъй както приехме, целият обществен работен ден се изразява в парична стойност от 3000, от които само $^1/_3=1000$ е произведена в подразделение II, което произвежда средства за потребление, т. е. стоки, в които в края на краищата се реализира цялата променлива капиталова стойност и цялата принадена стойност на обществото. Следователно според тази предпоставка $^2/_3$ от обществения работен ден се употребяват за производство на нов постоянен капитал. Макар от гледна точка на индивидуалните капиталисти и работници от подразделение I тези $^2/_3$ от обществения работен ден да служат само за производство на променлива капиталова стойност плюс принадена стойност, точно както останалата трета от обществения работен ден в подразделение II, все пак, разглеждано от обществена гледна точка — и също така откъм потребителната стойност на продукта, — тези $^2/_3$ от обществения работен ден произвеждат само възстановяване на постоянния капитал, който се намира в процеса на производителното потребление или е вече окончателно използван в него. А и от индивидуална гледна точка, макар цялата стойност, произведена в тези $^2/_3$ от работния ден, да се равнява само на променливата капиталова стойност плюс принадената стойност за нейните производители, все пак в тези $^2/_3$ от работния ден не се

произвеждат никакви потребителни стойности от такъв род, че да може да се изразходва за тях работна заплата или принадена стойност; продуктът на тези $^2/_3$ от работния ден е средства за производство.

Преди всичко трябва да се отбележи, че никаква част от обществения работен ден, нито в I, нито във II, не служи за производство на стойността на постоянния капитал, който се прилага в тези две големи сфери на производството и функционира в тях. Те произвеждат само допълнителна стойност 2 000 $I_{(v+m)}$+1 000 $II_{(v+m)}$, допълнителна по отношение на постоянната капиталова стойност= =4 000 I_c+2 000 II_c. Новата стойност, която се произвежда във формата на средства за производство, още не е постоянен капитал. Тя само е предназначена да функционира като такъв в бъдеще.

Целият продукт на II — средствата за потребление, — разглеждан откъм неговата потребителна стойност, конкретно, в неговата натурална форма, е продукт на употребената от II подразделение една трета от обществения работен ден; това е продукт на труда в неговата конкретна форма като труд на тъкача, труд на пекаря и т. н., който е бил приложен в това подразделение, продукт на този труд, доколкото последният функционира като субективен елемент на трудовия процес. Напротив, що се отнася до постоянната стойностна част на този продукт на II, тя само се появява отново в нова потребителна стойност, в нова натурална форма, във формата на средства за потребление, докато по-рано е съществувала във формата на средства за производство. Благодарение на трудовия процес стойността на тази част е пренесена от нейната предишна натурална форма върху новата ѝ натурална форма. Но *стойността* на тези $^2/_3$ от стойността на продукта=2 000 е произведена не в тазгодишния процес на нарастване на стойността във II.

Също както от гледна точка на трудовия процес продуктът на II е резултат на новофункционирация жив труд и на дадените, предполагани от последния средства за производство, в които този труд се осъществява като в свои предметни условия, така стойността на продукта на II=3 000 от гледна точка на процеса на нарастване на стойността се образува от новата стойност, която е произведена от новоприсъединената $^1/_3$ от обществения работен ден (500_v+500_m= =1 000), и от постоянна стойност, в която е овеществен $^2/_3$ минал обществен работен ден, изтекъл преди започването на разглеждания тук производствен процес на II. Тази част от стойността на продукта на II се изразява в една част от самия продукт. Тя съществува в известно количество средства за потребление на стойност 2 000=$^2/_3$ обществен работен ден. Това е новата потребителна фор-

ма, в която се появява отново споменатата част от стойността. По този начин размяната на част от средствата за потребление=2 000 II_c срещу средства за производство I=I($1\,000_v+1\,000_m$) е всъщност размяна на $^2/_3$ от цял работен ден, несъдържащи ни най-малка част труд от текущата година и изтекли преди започването на тази година, срещу $^2/_3$ от работния ден, който е новоприсъединен през текущата година. $^2/_3$ от обществения работен ден на текущата година не биха могли да бъдат приложени в производството на постоянен капитал и в същото време да съставляват променлива капиталова стойност плюс принадена стойност за своите производители, ако те не биха били разменени срещу част от стойността на годишно потребяваните средства за потребление, в които се съдържат $^2/_3$ от работен ден, изразходван и реализиран преди текущата година, а не в течение на тази година. Това е размяна на $^2/_3$ от работния ден на текущата година срещу $^2/_3$ работен ден, изразходвани преди тази година, размяна между тазгодишно и миналогодишно работно време. Следователно това ни разяснява загадката защо новосъздадената през целия обществен работен ден стойност може да се разпада на променлива капиталова стойност плюс принадена стойност, макар $^2/_3$ от този работен ден да се изразходват не за производство на предмети, в които биха могли да се реализират променливият капитал и принадената стойност, а за производство на средства за производство, които служат за възстановяване на капитала, потребен в течение на годината. Това се обяснява просто с обстоятелството, че онези $^2/_3$ от стойността на продукта на II подразделение, в които капиталистите и работниците от I подразделение реализират произведената от тях променлива капиталова стойност плюс принадена стойност (и които съставляват $^2/_9$ от цялата стойност на годишния продукт), представляват по своята стойност продукт на $^2/_3$ обществен работен ден, изтекъл преди настоящата година.

Макар сумата на обществения продукт I и II, средства за производство и средства за потребление, разглеждани по своята потребителна стойност, конкретно в тяхната натурална форма, да са продукт на труда на текущата година, това е обаче само доколкото самият този труд се разглежда като полезен, конкретен труд, а не като изразходване на работна сила, не като труд, който създава стойност. При това първото е правилно само в смисъл че средствата за производство само посредством присъединения към тях, опериpал с тях жив труд са се превърнали в нов продукт, в продукт на текущата година. Напротив, без средства за производство, съществуващи независимо от текущия труд, без средства на труда и производствени материали трудът на текущата година не би могъл да се превърне в продукт.

VIII. ПОСТОЯННИЯТ КАПИТАЛ В ДВЕТЕ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ

Що се отнася до цялата стойност на продукта от 9 000 и категориите, на които той се разпада, тук анализът не създава по-големи затруднения, отколкото анализът на стойността на продукта на отделния капитал, напротив, той е тъждествен с последния.

В целия годишен продукт на обществото при нашия пример се съдържат три едногодишни обществени работни дни. Стойностният израз на всеки един от тези работни дни $=3\,000$; поради това стойностният израз на целия продукт $=3\,000 \times 3 = 9\,000$.

По-нататък, *преди* започването на едногодишния производствен процес, продукта на който анализираме, от цялото това работно време е изтекло: в I подразделение — $^4/_3$ работни дни (новосъздадена стойност от 4 000) и във II подразделение — $^2/_3$ работен ден (новосъздадена стойност от 2 000). Общо 2 обществени работни дни, които са дали нова стойност $=6\,000$. Поради това $4\,000\,\mathrm{I}_c + 2\,000\,\mathrm{II}_c = 6\,000_c$ фигурират като стойност на средствата за производство, или стойност на постоянния капитал, появяваща се наново в цялата стойност на обществения продукт.

По-нататък, в I подразделение $^1/_3$ от новоприсъединения обществен годишен работен ден представлява необходим труд, или труд, който възстановява стойността на променливия капитал $1\,000\,\mathrm{I}_v$ и заплаща цената на труда, приложен в I. Също така във II подразделение $^1/_6$ от обществения работен ден представлява необходим труд на стойностна сума 500. И така, $1\,000\,\mathrm{I}_v + 500\,\mathrm{II}_v = 1\,500_v$, стойностният израз на половината обществен работен ден, е стойностен израз на първата половина от целия присъединен през текущата година работен ден, която се състои от необходим труд.

Най-после, в I подразделение $^1/_3$ от целия работен ден, новосъздадена стойност $=1\,000$, представлява принаден труд; във II подразделение $^1/_6$ работен ден, новосъздадена стойност$=500$, представлява принаден труд; общо те дават втората половина от целия новоприсъединен работен ден. Поради това цялата произведена принадена стойност $=1\,000\,\mathrm{I}_m + 500\,\mathrm{II}_m = 1500_m$.

И така:

Постоянна капиталова част на стойността на обществения продукт (c):

2 работни дни, изразходвани преди разглеждания производствен процес; стойностен израз $=6\,000$.

Необходим труд (v), изразходван в течение на годината:

половин работен ден, изразходван в годишното производство; стойностен израз $=1\,500$.

Изразходван в течение на годината принаден труд (m):

половин работен ден, изразходван в годишното производство; стойностен израз $=1\,500$.

Новосъздадена от годишния труд стойност $(v+m)=3\,000$.

Цялата стойност на продукта $(c+v+m)=9\,000$.

И така, затруднението се заключава не в анализа на самата стойност на обществения продукт. То възниква при съпоставянето на *стойностните* съставни части на обществения продукт с неговите *вещни* съставни части.

Постоянната, само отново появяваща се част от стойността е равна на стойността на онази част от този продукт, която се състои от средства за *производство;* тя се въплъщава в тази част на обществения продукт.

Новосъздадената през годината стойност $=v+m$ се равнява на стойността на онази част от продукта, която се състои от средства за *потребление;* тя се въплъщава в тази част на продукта.

Но ако оставим настрана безразличните тук изключения, средствата за производство и средствата за потребление са съвсем различни видове стоки, продукти със съвсем различна натурална или потребителна форма, следователно продукти на съвсем различни конкретни видове труд. Трудът, който прилага машини за произвеждане на средства за живот, е съвсем различен от труда, който прави машини. Целият годишен съвкупен работен ден, стойностният израз на който $=3\,000$, изглежда изразходван за производство на средства за потребление $=3\,000$, в които не се появява отново никаква постоянна стойностна част: тези $3\,000 = 1\,500_v + 1\,500_m$ се разлагат само на променлива капиталова стойност + принадена стойност. От друга страна, постоянната капиталова стойност $=6\,000$ се появява отново във вид на продукти, съвсем различни от средствата за потребление — във вид на средства за производство, — докато обаче изглежда, като че ли за производството на тези нови продукти не е изразходвана никаква част от обществения работен ден; напротив, изглежда, като че ли целият работен ден се състои само от такива видове труд, резултат на които не са средства за производство, а средства за потребление. Тайната е вече разгадана. Новосъздадената от годишния труд стойност е равна на стойността на продукта на подразделение II, на цялата стойност на новопроизведените средства за потребление. Но стойността на този продукт е с $^2/_3$ по-голяма от онази част на годишния труд, която е изразходвана в производството на средства за потребление (подразделение II). За тяхното производство е изразходвана само $^1/_3$ от годишния труд. $^2/_3$ от този годишен труд са изразходвани за производството на средства за производство, следователно в подразделение I. Произведената през

това време в I нова стойност, равна на произведената в I променлива капиталова стойност плюс принадена стойност, е равна на постоянната капиталова стойност на II, която се появява отново в подразделение II във вид на средства за потребление. Следователно те могат да бъдат разменени една срещу друга, могат in natura да се възстановят една друга. Поради това цялата стойност на средствата за потребление II е равна на сумата на новопроизведената стойност в I+II, или II $_{(c+v+m)}$=I $_{(v+m)}$+II $_{(v+m)}$, следователно е равна на сумата на новата стойност, произведена от годишния труд във формата на $v+m$.

От друга страна, цялата стойност на средствата за производство (I) е равна на сумата на постоянната капиталова стойност, която се появява отново във формата на средства за производство (I) и във формата на средства за потребление (II), следователно е равна на сумата на постоянната капиталова стойност, която се появява наново в целия продукт на обществото. Цялата тази стойност е равна на стойностния израз на $^4/_3$ от изтекъл работен ден, изразходвани в I подразделение преди започването на производствения процес, и $^2/_3$ от изтекъл работен ден, изразходвани във II подразделение преди започването на производствения процес, следователно общо — на стойностния израз на два съвкупни работни дни.

И така, трудността при анализа на обществения годишен продукт идва от това, че постоянната част на стойността е представена в продукти от съвсем друг род — в средства за производство — в сравнение с присъединената към тази постоянна стойностна част нова стойност $v+m$, която е представена в средства за потребление. Това изглежда така, като че ли $^2/_3$ от потребената маса продукти — ако се разглеждат те откъм стойността — отново са налице в нова форма, проявяват се като нов продукт, макар обществото да не е изразходвало никакъв труд за тяхното производство. По отношение на отделния капитал това не е така. Всеки индивидуален капиталист прилага определен конкретен вид труд, който превръща съответствуващи на този труд средства за производство в продукт. Нека например капиталистът бъде производител на машини, изразходваният в течение на годината постоянен капитал $=6\,000_c$, променливият $=1500_v$, принадената стойност $=1\,500_m$; продуктът $=9\,000$; да кажем, че този продукт е 18 машини, всяка от които $=500$. Целият продукт съществува тук в една и съща форма, във формата на машини. (Ако машиностроителят произвежда няколко вида, за всеки от тях се води отделна сметка.) Целият стоков продукт е продукт на труда, изразходван в течение на годината в машиностроенето, съчетание на един и същ конкретен вид труд с едни и същи средства за производство. Поради това различните части на стойността на продукта са представени в една и съща натурална форма: в 12 машини се съдържат $6\,000_c$, в 3 машини — $1\,500_v$, в 3 машини — $1\,500_m$. Ясно е тук, че стойността на 12 машини $=6\,000_c$ не защото в тези 12 машини е въплътен само труд, изразходван преди започването на произвеждането на машините, и не е въплътен труд, изразходван при произвеждането им. Стойността на средствата за производство, необходими за 18 машини, не се е превърнала сама по себе си в 12 машини, но стойността на тези 12 машини (която на свой ред се състои от $4\,000_c+1\,000_v+1\,000_m$) просто се равнява на цялата постоянна капиталова стойност, съдържаща се в 18 машини. Поради това производителят на машини трябва да продаде 12 от 18-те машини, за да възстанови изразходвания от него постоянен капитал, който му е необходим за възпроизводството на 18 нови машини. Напротив, работата би била необяснима, ако макар прилаганият труд да се състои само от изработване на машини, той би дал като резултат: от една страна, 6 машини $=1\,500_v+1\,500_m$, от друга страна — желязо, мед, винтове, ремъци и т. н. на обща стойност $6\,000_c$, т. е средства за производство на машини в тяхната натурална форма, средства за производство, които, както е известно, отделният капиталист, произвеждащ машини, сам не произвежда, а които трябва да възстановява посредством процеса на обръщението. И все пак на пръв поглед изглежда, като че ли възпроизводството на обществения годишен продукт се извършва по такъв абсурден начин.

Продуктът на индивидуалния капитал, т. е. на всяка самостоятелно функционираща част от обществения капитал, надарена със собствен живот, може да има най-различна натурална форма. Единственото условие се състои в това, той действително да има потребителна форма, потребителна стойност, която да сложи върху него печата на способен за обръщение член на стоковия свят. При това съвсем безразлично и случайно е дали той като средство за производство може отново да влезе в същия производствен процес, от който е излязъл като продукт, следователно дали онази част от стойността на продукта, в която е представена постоянната част на капитала, има натурална форма, в която тя фактически да може да функционира отново като постоянен капитал. Ако това не е така, посочената част от стойността на продукта чрез продажба и покупка отново се превръща във формата на вещните елементи на производството на този продукт и постоянният капитал се възпроизвежда по този начин в онази натурална форма, в която той може да функционира като такъв.

Иначе стои работата с продукта на целия обществен капитал. Всички вещни елементи на възпроизводството трябва в своята натурална форма да съставляват части от самия този продукт. Потре-

бената постоянна част на капитала може да бъде възстановена чрез цялото производство само доколкото цялата новопоявяваща се в продукта постоянна част на капитала се появява в натуралната форма на нови средства за производство, които действително могат да функционират като постоянен капитал. Поради това, щом приемаме просто възпроизводство, стойността на онази част от продукта, която се състои от средства за производство, трябва да бъде равна на постоянната част на стойността на обществения капитал.

По-нататък: разглеждано индивидуално, в стойността на своя продукт капиталистът произвежда посредством новоприсъединявания труд само своя променлив капитал плюс принадена стойност, докато постоянната част на стойността се пренася върху продукта в резултат на конкретния характер на новоприсъединявания труд.

Обществено погледнато, тази част от обществения работен ден, която произвежда средствата за производство, следователно присъединява към тях нова стойност и пренася върху тях стойността на средствата за производство, потребени в тяхното производство — не произвежда нищо друго освен нов *постоянен капитал*, предназначен да възстанови както в I, така и в II постоянния капитал, потребен във формата на старите средства за производство. Тази част произвежда само продукт, предназначен да влезе в производително потребление. Следователно цялата стойност на този продукт представлява стойност, която може да функционира отново само като постоянен капитал, която може да купи отново само постоянен капитал в неговата натурална форма и която, следователно, обществено погледнато, не се разлага нито на променлив капитал, нито на принадена стойност. — От друга страна, онази част от обществения работен ден, която произвежда средства за потребление, не произвежда никаква част за възстановяване на обществения капитал. Тя произвежда само продукти, които в своята натурална форма са предназначени да реализират стойността на променливия капитал и принадената стойност в I и II.

Когато говорим за обществен начин на разглеждане, следователно, когато разглеждаме целия обществен продукт, който включва и възпроизводството на обществения капитал, и индивидуалното потребление, не трябва да изпадаме в маниера, който Прудон е заимствувал от буржоазната икономия, и да гледаме на нещата така, като че ли общество с капиталистически начин на производство, разглеждано en bloc, като цяло, загубва този свой специфичен исторически икономически характер. Напротив. В такъв случай имаме работа със съвкупния капиталист. Целият капитал се представя като акционерен капитал на съвкупността от всички отделни капиталисти. Обществото между това акционерно дружество и много други акционерни дружества е, че всеки знае какво е вложил, но *не* знае какво ще получи обратно.

IX. ПОГЛЕД НАЗАД ВЪРХУ ВЪЗГЛЕДИТЕ НА А. СМИТ, ЩОРХ И РАМСЕЙ

Цялата стойност на обществения продукт възлиза на $9\,000 = 6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m$, с други думи: 6 000 възпроизвеждат стойността на средствата за производство, а 3 000 — стойността на средствата за потребление. Следователно, стойността на обществения доход $(v+m)$ съставлява само $^1/_3$ от стойността на целия продукт, и съвкупността от потребители — работници и капиталисти — може да вземе от целия обществен продукт стоки, продукти, и да ги включи във фонда на своето потребление само на стойностната сума на тази една трета. Напротив, $6\,000 = ^2/_3$ от стойността на продукта представляват стойност на постоянния капитал, който трябва да бъде възстановен in natura. Следователно средства за производство на такава сума трябва да бъдат отново включени в производствения фонд. Необходимостта от това е видял още Щорх, макар да не е можал да го докаже:

„Ясно е, че стойността на годишния продукт се дели на капитали и на печалби и че всяка от тези части на стойността на годишния продукт редовно купува продуктите, които са необходими на нацията както за да запази своя капитал, така и за да поднови своя потребителен фонд ... Продуктите, които съставляват *капитала* на нацията, не *подлежат на потребление*" (Storch: „Considération sur la nature du revenu national", Paris, 1824, p. 134—135, 150).

Обаче А. Смит е изложил своята поразителна догма, която и до днес се приема на вяра, не само във вече споменатата форма, съгласно която цялата стойност на обществения продукт се разлагала на доход, на работна заплата плюс принадена стойност, или както той изразява това, на работна заплата плюс печалба (лихва), плюс поземлена рента. Той я е изложил и в още по-популярната форма, че в края на краищата (ultimately) *потребителите* трябва да платят на производителите *цялата стойност на продукта*. Това досега си остава едно от неоспоримите общи места или дори една от вечните истини за така наричаната наука политическа икономия. Това се онагледява по следния правдоподобен начин. Да вземем някакво изделие, например ленени ризи. Предачът на ленената прежда трябва преди всичко да плати на производителя на лена цялата стойност на лена, т. е. семената, торовете, фуража за работния добитък и т. н., а също така онази част от стойността, която основният капитал

на производителя на лен предава на продукта като: постройки, селскостопански инвентар и т. н.; да възстанови работната заплата, платена при произвеждането на лена; принадената стойност (печалба, поземлена рента), която се съдържа в лена; най-после, разноските по превозването на лена от мястото на неговото производство до предачницата. След това тъкачът трябва да плати на предача на лена не само тази цена на лена, но и онази част от стойността на машините, постройките и т. н., накратко на основния капитал, която е пренесена върху лена; по-нататък, всички потребени в процеса на предането спомагателни материали, работна заплата на предачите, принадена стойност и т. н. — и така върви нататък с избелвача, с транспортните разноски за готовото платно, най-после с фабриканта на ризи, който заплаща цялата цена на всички предидущи производители, които са му доставили само суровия материал. В неговата фабрика се извършва по-нататъшно присъединяване на стойност: отчасти посредством стойността на постоянния капитал, потребен при фабрикацията на ризите във формата на средства на труда, спомагателни материали и т. н., отчасти посредством изразходвания при тази фабрикация труд, който присъединява стойността на работната заплата на работниците, които изработват ризите, плюс принадената стойност на фабриканта на ризи. Нека целият този продукт — ризите — в края на краищата да струва 100 ф. ст. и нека това да е онази част от цялата стойност на годишния продукт, която обществото изразходва за ризи. Потребителите на ризи заплащат 100 ф. ст., следователно стойността на всички средства за производство, съдържащи се в ризите, както и работната заплата плюс принадената стойност на производителя на лена, на предача, тъкача, избелвача, фабриканта на ризи, а и на всички транспортьори. Това е напълно вярно. Това е нещо, което действително е понятно на всяко дете. Но по-нататък се казва: така стои работата и със стойността на всички други стоки. Би трябвало да се каже: така стои работата със стойността на *всички средства за потребление*; със стойността на онази част от обществения продукт, която влиза във фонда на потреблението, следователно с онази част от стойността на обществения продукт, която може да бъде изразходвана като доход. Стойностната сума на всички тези стоки наистина се равнява на стойността на всички потребени за тях средства за производство (постоянни капиталови части) плюс стойността, създадена от труда, присъединен последния път (работна заплата плюс принадена стойност). Следователно съвкупността на потребителите може да заплати цялата тази стойностна сума, тъй като макар стойността на всяка отделна стока да се състои от $c+v+m$, стойностната сума на всички стоки, които влизат в потребителния фонд, заедно взети, в максимален размер,

може да се равнява само на онази част от стойността на обществения продукт, която се разлага на $v+m$, т. е. може да се равнява само на стойността, която изразходваният в течение на годината труд е присъединил към съществуващите вече средства за производство, към стойността на постоянния капитал. Що се отнася обаче до постоянната капиталова стойност, ние видяхме, че тя се възстановява от масата на обществения продукт по два начина. Първо, посредством размяна на капиталистите от II подразделение, произвеждащи средства за потребление, с капиталистите от I, произвеждащи средства за производство. И тук е източникът на фразата, че онова, което за едни е капитал, за други е доход. Действителното положение на нещата не е такова. Онези 2 000 II_c, които съществуват във вид на средства за потребление на стойност 2 000, съставляват за капиталистите от II постоянна капиталова стойност. Следователно самите капиталисти от II не могат да потребят тази стойност, макар продуктът по своята натурална форма да е предназначен за потребление. От друга страна, 2 000 $I_{(v+m)}$ представляват работната заплата и принадената стойност, произведени от капиталистите и работниците от I подразделение. Те съществуват в натуралната форма на средства за производство, на вещи, в които тяхната собствена стойност не може да бъде потребена. Следователно тук имаме стойностна сума от 4 000, половината от които — както преди размяната, така и след размяната — служи за възстановяване само на постоянния капитал, а другата съставлява само доход. — Но, второ, постоянният капитал на подразделение I се възстановява in natura отчасти посредством размяна между капиталистите от I, отчасти посредством възстановяване in natura във всяко отделно предприятие.

Фразата, че цялата стойност на годишния продукт в края на краищата трябва да се заплаща от потребителите, би била вярна само ако под потребители се разбират два съвсем различни вида: индивидуални потребители и производителни потребители. Но ако част от продукта трябва да бъде потребена *производително*, това не означава нищо друго, освен че тя трябва да *функционира като капитал* и не може да бъде *потребена като доход*.

Ако стойността на целия продукт $= 9\,000$ подразделим на $6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m$ и започнем да разглеждаме $3\,000_{(v+m)}$ само като доход, изглежда, обратно, като че ли променливият капитал е изчезнал и капиталът, разглеждан в обществен разрез, се състои изключително от постоянен капитал. Защото онова, което първоначално се явяваше като $1\,500_v$, се свежда до част от обществения доход — до работна заплата, доход на работническата класа — и заедно с това изчезва капиталовият характер на тази част. Рамсей наистина е направил този извод. Според Рамсей капиталът, разглеждан

в обществен разрез, се състои само от основен капитал, но под основен капитал, той разбира постоянен капитал, стойностната маса, която се състои от средства за производство, независимо дали тези средства за производство са средства на труда или материал на труда, като суровини, полуфабрикати, спомагателен материал и т. н. Променливия капитал той нарича оборотен:

„Оборотният капитал се състои изключително от средства за съществуване и други необходими предмети, авансирани на работниците, преди да бъде завършен продуктът на техния труд... Само основният капитал, а не оборотният е в същински смисъл източник на националното богатство ... Оборотният капитал не е непосредствено действуваща в производството сила и изобщо няма за него съществено значение; той е само условие, станало необходимо вследствие на плачевната бедност на масата от народа ... От национална гледна точка само основният капитал съставлява елемент на производствените разходи“ („Ramsay, l. c., стр. 23—26 passim).

Рамсей обяснява по-подробно основния капитал, под който той разбира постоянен, както следва:

„Продължителността на времето, през което известна част от продукта на този труд“ (именно на труда, насочен към производството на някаква стока) „е съществувала във вид на основен капитал, т. е. в такава форма, в която тя, макар да съдействува за производството на бъдещата стока, *не отива за издръжка на работниците* ...“ (Пак там, стр. 59).

Тук отново се срещаме с бедата, която е причинил А. Смит като е удавил разликата между постоянен и променлив капитал в (разликата между основен и оборотен капитал. Постоянният капитал на Рамсей се състои от средства на труда, неговият оборотен капитал — от средства за живот, и едните, и другите са стоки с дадена стойност; и едните, и другите еднакво не могат да произведат принадена стойност.

X. КАПИТАЛ И ДОХОД: ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ И РАБОТНА ЗАПЛАТА[49]

Цялото годишно възпроизводство, целият продукт на тази година представлява продукт на тазгодишния полезен труд. Но стойността на целия този продукт е по-голяма от онази част от неговата стойност, в която се въплъщава годишният труд— изразходваната през текущата година работна сила. *Новата годишна стойност*, стойността, новосъздадена през тази година в стокова форма, е по-малка от *стойността на продукта*, от цялата стойност на стоковата маса, произведена за цялата година. Разликата, която получаваме, ако

[49]) Оттук по ръкопис VIII.

извадим от цялата стойност на годишния продукт стойността, присъединена към него от труда на текущата година, представлява не действително възпроизведена стойност, а стойност, която само се появява отново в нова форма на съществуване, стойност, пренесена върху годишния продукт от стойност, която е съществувала преди този продукт, която в зависимост от трайността на съставните части на постоянния капитал, взели участие в процеса на обществения труд на текущата година, може да има по-раншен или по-късен произход, може да произхожда от стойността на средства за производство, които са се появили на света през миналата година или в течение на редица предишни години. Във всеки случай това е стойност, пренесена от миналогодишни средства за производство върху продукта на текущата година.

Ако вземем сега нашата схема, след обмяната на разгледаните дотук елементи между I и II подразделение и в пределите на II получаваме:

I) $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m$ (последните 2 000 се реализират в средства за потребление II_c) = 6 000.

II) $2\,000_c$ (възпроизвеждат се посредством обмяната с $I_{(v+m)}$ + $+ 500_v + 500_m$(= 3 000.

Стойностната сума = 9 000.

Новопроизведена в течение на годината стойност се съдържа само във v и m. Следователно сумата на новосъздадената през тази година стойност е равна на сумата на $v + m = 2\,000\,I_{(v+m)} + 1\,000\,II_{(v+m)} = 3\,000$. Всички останали части от стойността на продукта на тази година представляват само стойност, пренесена от стойността на предишни средства за производство, потребени в годишното производство. Освен стойността от 3 000 трудът на текущата година не е произвел никаква друга стойност; това е цялата новосъздадена през годината стойност.

Но 2 000 $I_{(v+m)}$, както видяхме, възстановяват за II подразделение 2 000 II_c в натурална форма на средства за производство. Следователно две трети от годишния труд, изразходван в I подразделение, са новопроизвели постоянния капитал на II — както цялата негова стойност, така и неговата натурална форма. По този начин от гледна точка на обществото две трети от изразходвания в течение на годината труд са произвели нова постоянна капиталова стойност, реализирана в съответствуващата на подразделение II натурална форма. Следователно по-голямата част от годишния обществен труд е изразходвана за производството на нов постоянен капитал (капиталова стойност, съществуваща във вид на средства за производство) за възстановяване на постоянната капиталова стойност, изразходвана за производството на средства за потребление. В това

отношение капиталистическото общество се отличава от дивака не по това, както мисли Сениор[50] — че дивакът имал привилегията и особеността да изразходва своя труд понякога по такъв начин, че той не му дава никакви плодове, които се разлагат на доход (превръщат се в доход), т. е. средства за потребление. Разликата се състои в следното:

а) Капиталистическото общество употребява по-голямата част от намиращия се на негово разположение годишен труд за производство на средства за производство (следователно на постоянен капитал), които не могат да бъдат разложени на доход нито във формата на работна заплата, нито във формата на принадена стойност и могат да функционират само като капитал.

б) Когато дивакът прави лък, стрели, каменни чукове, топори, кошници и т. н., той съзнава съвсем ясно, че е употребил изразходваното за това време не за производство на средства за потребление, т. е. че той е удовлетворил своята нужда от средства за производство и нищо повече. Освен това дивакът върши тежък икономически грях с пълното си равнодушие към това, колко време изразходва; например, както разказва Тейлор[51], понякога той употребява цял месец за изготвяне на една стрела.

Разпространената представа — чрез която част от политикоикономистите се старяят да се отърват от теоретическото затруднение, каквото е разбирането на реалните връзки, — че онова, което за един е капитал, за друг е доход и обратно, е отчасти правилна, но става съвсем погрешна (следователно свързана с пълно неразбиране на целия процес на обмяната, който се извършва при годишното възпроизводство, т. е. с неразбиране на фактическата основа на отчасти правилното), щом ѝ се придаде характер на всеобщност.

Сега ние ще обобщим фактическите отношения, на които се основава частичната правилност на тази представа, при което веднага ще проличи погрешното разбиране на тези отношения.

1) Променливият капитал функционира като капитал в ръцете на капиталиста и функционира като доход в ръцете на наемния работник.

Променливият капитал съществува отначало в ръцете на капиталиста като *паричен капитал;* той функционира като *паричен капитал,* когато капиталистът купува с него работна сила. Докато той остава в неговите ръце в парична форма, той не представлява нищо друго освен дадена стойност, съществуваща в парична форма, следователно представлява постоянна, а не променлива величина. Това е само потенциално променлив капитал именно поради това, че може да бъде превърнат в работна сила. Действителен променлив капитал той става едва след смъкването на своята парична форма, след като е бил превърнат в работна сила, а последната функционира в капиталистическия процес като съставна част на производителния капитал.

Парите, които отначало са функционирали за капиталиста като парична форма на променливия капитал, сега функционират в ръцете на работника като парична форма на неговата работна заплата, която той превръща в средства за живот; следователно като парична форма на *дохода,* който той получава от постоянно повтарящата се продажба на своята работна сила.

Тук пред нас е само простият факт, че *парите* на купувача, в дадения случай на капиталиста, преминават от неговите ръце в ръцете на продавача, в дадения случай на продавача на работната сила, на работника. Два пъти функционира тук — като капитал за капиталиста, като доход за работника — не променливият *капитал,* а едни и същи *пари,* които отначало са съществували в ръцете на капиталиста като парична форма на неговия променлив капитал, следователно като потенциален променлив капитал, и които, когато капиталистът ги превърне в работна сила, служат в ръцете на работника като еквивалент на продадената работна сила. Но обстоятелството, че едни и същи пари в ръцете на продавача се използват по начин, различен от този, по който се използват в ръцете на купувача, е явление свойствено на всяка покупка и продажба на стоки.

Апологетичните икономисти представят нещата невярно, което се вижда най-добре, ако обърнем изключително внимание само на акта на обръщението $П—Р\,(=П—С)$: превръщането на пари в работна сила на страната на капиталистическия купувач, $Р—П(=С—П)$, превръщането на стоката работна сила в пари на страната на продавача, на работника, без да се грижим засега за онова, което следва по-нататък. Те казват: едни и същи пари реализират тук два капитала; купувачът — капиталист — превръща своя паричен капитал в жива работна сила, която той присъединява към своя производителен капитал; от друга страна, продавачът — работник — превръща своята стока — работната сила — в пари, които той изразходва като доход, именно чрез което той се оказва в състояние отново и отново да продава и по такъв начин да поддържа своята работна сила; следователно самата негова работна сила е неговият капитал

[50]) „Когато дивакът прави лък, той се занимава с промишленост, но не практикува въздържание“ (Senior: „Principes fondamentaux de l'Écon. Pol.“, trad. Arrivabene, Paris 1836, p. 342—343). „Колкото повече напредва обществото, толкова повече въздържание изисква то“ (пак там, стр. 342). [Ср. „Капиталът“, книга I, гл. XXII 3 стр. 612[76].

[51]) *E. B. Tylor:* „Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit“, übersetzt von H. Müller, Leipzig, ohne Datum, S. 240.

в стокова форма, който е постоянен източник на неговия доход. В действителност работната сила е негово имущество (което постоянно се възобновява, възпроизвежда), а не капитал. Тя е единствената стока, която той постоянно може и трябва да продава, за да живее, и която действува като капитал (променлив) едва в ръцете на купувача, капиталиста. Обстоятелството, че един човек е постоянно принуден отново и отново да продава на трето лице своята работна сила, т. е. самия себе си, доказва според споменатите икономисти, че той е капиталист, защото постоянно има да продава „стока“ (самия себе си). В такъв смисъл и робът ще стане капиталист, макар той веднаж завинаги да се продава от трето лице като стока, защото природата на тази стока — на работника-роб — е такава, че купувачът не само го заставя всеки ден отново да работи, но и му дава средствата за живот, благодарение на които той може отново и отново да работи. (Сравни по това Сисмонди и Сей в писмата до Малтус [77].)

2) И така, онова, което в обмяната на $1\,000\,\mathrm{I}_v+1\,000\ \mathrm{I}_m$ срещу $2\,000\ \mathrm{II}_c$ е постоянен капитал за едни ($2\,000\ \mathrm{II}_c$), става променлив капитал и принадена стойност, следователно изобщо доход, за други; а онова, което е променлив капитал и принадена стойност ($2\,000\ \mathrm{I}_{(v+m)}$), следователно изобщо доход за едни, става постоянен капитал за други.

Да разгледаме първо обмяната на I_v срещу II_c, и при това преди всичко от гледна точка на работника.

Съвкупният работник на I подразделение е продал своята работна сила на съвкупния капиталист на I подразделение за 1 000; тази стойност му е платена в пари във формата на работна заплата. С тези пари той купува от II подразделение средства за потребление на същата стойностна сума. Капиталистът от II подразделение му противостои само като продавач на стоки и нищо повече, дори ако работникът купува от своя собствен капиталист, както е например по-горе (стр. 380*), в обмяната на $500\ \mathrm{II}_v$. Формата на обръщението, през която преминава неговата стока, работната сила, е формата на простото стоково обръщение, насочено изключително към задоволяване на потребности, към потребление: *С* (работна сила) — *П*—*С* (средства за потребление, стоки II). Резултатът на този акт на обръщение е, че работникът се е запазил като работна сила за капиталиста от I подразделение и за да се запази занапред като такава, работникът трябва постоянно отново и отново да повтаря процеса *Р*(*С*)—*П*—*С*. Неговата работна заплата се реализира в средствата за потребление, тя се изразходва като доход и ако се вземе

* Виж настоящия том, стр. 426 *Ред.*

работническата класа като цяло, отново и отново се изразходва като доход.

Да разгледаме сега същата тази обмяна на I_v срещу II_c от гледна точка на капиталиста. Целият стоков продукт на II се състои от средства за потребление, следователно от неща, предназначени да влязат в годишното потребление, т. е. да послужат за някого — в разглеждания тук случай за съвкупния работник на I — за реализиране на доход. Но за съвкупния капиталист на II една част от неговия стоков продукт = 2 000 е сега превърналата се в стока форма на постоянна капиталова стойност на неговия производителен капитал, който от тази стокова форма трябва отново да се превърне обратно в натуралната форма, в която пак може да функционира като постоянна част на производителния капитал. Онова, което капиталистът от II подразделение е постигнал досега, е, че като я е продал на работника от I, е превърнал отново в парична форма половината (= 1000) от своята постоянна капиталова стойност, възпроизведена в стокова форма (в средства за потребление). По този начин в тази първа половина от постоянната капиталова стойност II_c се е превърнал не променливият капитал I_v, а парите, които функционираха за I като паричен капитал в обмяната срещу работна сила и попаднаха по този начин в притежание на продавача на работната сила, за когото те представляват не капитал, а доход в парична форма, т. е. изразходват се като средство за купуване на средства за потребление. От друга страна, парите = 1 000, преминали от работниците на I у капиталистите на II, не могат да функционират като постоянен елемент на производителния капитал на II. Това е още само паричната форма на неговия стоков капитал, която тепърва трябва да се превърне в основни или оборотни съставни части на постоянния капитал. И така, II с парите, получени от работниците на I, купувачите на неговата стока, купува от I средства за производство за 1 000. По този начин половината величина на постоянната капиталова стойност на II се възобновява в натуралната форма, в която тя отново може да функционира като елемент на производителния капитал на II. Формата на обръщението тук беше *С*—*П*—*С*: средства за потребление на стойност 1 000 — пари = 1 000 — средства за производство на стойност 1 000.

Но *С* — *П* — *С* в дадения случай представлява движение на капитал. *С*, продадено на работника, се превръща в *П*, а това *П* се превръща в средства за производство; това е обратно превръщане от стока във вещевените елементи, образуващи тази стока. От друга страна, както капиталистът от II подразделение е по отношение на I само купувач на стока, така капиталистът от I функционира тук по отношение на II само като продавач на стока. Перво-

начално I подразделение с 1 000 в пари, предназначени да функционират само като променлив капитал, е купило работна сила на стойност 1 000; следователно то е получило еквивалент за своите 1 000_v, дадени в парична форма; сега парите принадлежат на работника, който ги изразходва за покупки от II; тези пари, попаднали по този начин в касата на II, могат да бъдат получени от I само ако то успее да ги измъкне обратно посредством продажбата на стоки на същата стойностна сума.

Отначало I имаше определена парична сума = 1 000, предназначена да функционира като променлива капиталова част; тя функционира като такава чрез нейното превръщане в работна сила на същата стойност. Но работникът е доставил на I като резултат на производствения процес известно количество стоки (средства за производство) на стойност 6 000, от които $^1/_6$, или 1 000, по своята стойност представлява еквивалент на авансираната в пари променлива част на капитала. Както преди, в своята парична форма, така и сега, в своята стокова форма, променливата капиталова стойност не функционира като променлив капитал; тя може да функционира като такъв само след като се извърши нейното превръщане в жива работна сила и само през времето, в което последната функционира в производствения процес. Във вид на пари променливата капиталова стойност само потенционално е променлив капитал. Но тази стойност се намираше в такава форма, в която тя можеше непосредствено да бъде превърната в работна сила. Като стока същата тази променлива капиталова стойност е още само потенциална парична стойност; тя може да бъде отново възстановена в първоначалната парична форма само чрез продажбата на стоката, т. е. в дадения случай чрез това, че II купува стока за 1 000 от I. Движението в сферата на обръщението тук е такова: 1 000_v (пари) — работна сила на стойност 1 000 — 1 000 в стока (еквивалент на променливия капитал) — 1 000_v (пари), следователно *П—С ... С—П* (*=П—Р ... С—П*). Самият производствен процес, който лежи между *С ... С*, не се отнася към сферата на обръщението; той не се появява в обмяната на различните елементи на годишното възпроизводство едни срещу други, макар тази обмяна да включва възпроизводството на всички елементи на производителния капитал: както на постоянния елемент, така и на променливия, работната сила. Всички агенти на тази обмяна се явяват само като купувачи или продавачи — или като едните и другите; работниците се явяват в нея само като купувачи на стоки; капиталистите — последователно като купувачи и продавачи; а в определени граници — само едностранно като купувачи на стока или едностранно като продавачи на стока.

Резултатът е следният: I отново притежава променливата част на стойността на своя капитал в парична форма, единствено от която

форма тази част може да бъде непосредствено превърната в работна сила, т. е. отново я притежава в единствената форма, в която тя действително може да бъде авансирана като променлив елемент на неговия производителен капитал. От друга страна, за да се яви отново като купувач на стока, работникът трябва преди това да се яви сега отново като продавач на стока, като продавач на своята работна сила.

По отношение на променливия капитал на II подразделение (500 II_v) процесът на обръщението между капиталистите и работниците от едно и също подразделение на производството — доколкото разглеждаме този процес, като че ли той се извършва между съвкупния капиталист на II и съвкупния работник на II — се явява в неопосредствувана форма.

Съвкупният капиталист на II подразделение авансира 500_v за покупка на работна сила на същата стойностна сума; тук съвкупният капиталист е купувач, съвкупният работник — продавач. После с парите, които е получил срещу своята работна сила, работникът се явява като купувач на част от стоките, произведени от самия него. Следователно капиталистът тук е продавач. С една част от произведения стоков капитал на II, именно 500_v в стока, работникът е възстановил на капиталиста парите, платени при покупката на работната сила; сега капиталистът притежава в стокова форма същото *v*, което той е притежавал в парична форма преди превръщането в работна сила; от друга страна, работникът е реализирал в пари стойността на своята работна сила, а сега отново реализира тези пари чрез изразходването им като доход за своето потребление, за покупка на част от произведените от самия него средства за потребление. Това е размяна на паричния доход на работника срещу възпроизведената от самия него в стокова форма съставна част на стоката 500_v, принадлежаща на капиталиста. По този начин тези пари се връщат у капиталиста от II подразделение като парична форма на неговия променлив капитал. Еквивалентна стойност на доход в парична форма възстановява тук променлива капиталова стойност в стокова форма.

Капиталистът не се обогатява от това, че като продава на работника еквивалентна маса стоки, отново изтегля от работника парите, които му е платил при покупката на работната сила. Всъщност той би платил на работника два пъти, ако би му платил първо 500 при покупката на неговата работна сила и освен това би му дал още даром онова количество стоки на стойност 500, които той е накарал работника да произведе. Обратното, ако работникът не би произвел за капиталиста нищо повече освен 500 в стока — еквивалента в стока от 500 за цената на своята работна сила, —

след тази операция капиталистът би останал на същото положение както преди. Но работникът е възпроизвел продукт от 3 000; той е запазил постоянната част от стойността на продукта, т. е. стойността на потребените за него средства за производство = 2 000, като ги е превърнал в нов продукт; освен това към тази дадена стойност той е присъединил стойност от $1\,000_{(v+m)}$. (Представата, че капиталистът се обогатявал в смисъл че получавал принадена стойност чрез обратния приток на 500 във вид на пари, се развива от Детю дьо Траси, за което по-подробно в отдел XIII на тази глава.)

С това, че работникът от II подразделение купува средства за потребление на стойност 500, стойността от 500 II_v, която се е намирала досега във вид на стока у капиталиста от II, отново се възвръща в пари, във формата, в която той първоначално я е авансирал. Непосредствен резултат на сделката, както при всяка друга продажба на стоки, е превръщането на дадена стойност от стокова форма в парична форма. Станалото посредством тази сделка възвръщане на парите в своя изходен пункт също така не е нещо специфично. Ако капиталистът от II подразделение за 500 в пари би купил стока от капиталист от I и след това на свой ред би продал на капиталист от I стока на сума от 500, също биха се върнали у него 500 в пари. Тези 500 в пари биха послужили само за обмяната от 1 000 и, според посочения по-рано общ закон, биха се върнали у онзи, който е хвърлил парите в обръщението за обмяната на тази стокова маса.

Но 500-те в пари, които са се върнали у капиталиста от II, са в същото време възобновен потенциален променлив капитал в парична форма. Защо е така? Пари, а следователно и паричен капитал, са потенциален променлив капитал само защото и доколкото те могат да бъдат превърнати в работна сила. Възвръщането на тези пари 500 ф. ст. у капиталиста от II подразделение се придружава от връщане на работната сила на II подразделение на пазара. Възвръщането на парите и работната сила на противоположни полюси — следователно и появяването отново на тези 500 в пари не само като пари, но и като променлив капитал в парична форма — обусловено от една и съща процедура. Парите = 500 се възвръщат у капиталиста от II, защото той е продал на работника от II средства за потребление на сума 500, следователно защото работникът е изразходвал своята работна заплата и по такъв начин е получил възможност да издържа себе си и семейството си, а заедно с това и да поддържа своята работна сила. За да може да живее по-нататък и да се явява и занапред като купувач на стоки, той трябва отново да продава своята работна сила. Следователно връщането на тези 500 в пари у капиталиста от II подразделение е в същото време връщане —

съответно запазване — на работната сила като стока, която може да бъде купена с тези 500 в пари, а поради това представлява възвръщане на тези 500 в пари като потенциален променлив капитал.

Що се отнася до категорията II*b*, която произвежда предмети за разкош, с нейното v — $(\text{II}b)_v$ — работата стои така, както с I_v. Парите, които възобновяват за капиталистите от II*b* техния променлив капитал в парична форма, се стичат у тях по околен път, през ръцете на капиталистите от II*a*. Но все пак представлява разлика дали работниците купуват своите средства за живот непосредствено от онези капиталистически производители, на които те продават своята работна сила, или ги купуват от друга категория капиталисти, посредством които парите се връщат у първите само по околен път. Тъй като работническата класа живее ден за ден, тя купува, докато може да купува. Иначе стои работата с капиталиста, например при обмяната на 1 000 II_c срещу 1 000 I_v. Капиталистът не живее ден за ден. За него подбудителен мотив е колкото може по-голямо нарастване на стойността на неговия капитал. Поради това, ако настъпят някакъв род обстоятелства, поради които за капиталиста от II изглежда по-изгодно да не възобновява незабавно своя постоянен капитал, а да го задържи поне отчасти в парична форма по-дълго време, възвръщането на тези 1 000 II_c (в пари) у I се забавя; забавя се следователно и възстановяването на 1 000 I_v в парична форма и капиталистът от I може да продължава работата в предишния мащаб само ако има на разположение резервни пари — както изобщо е нужен резервен капитал в пари, за да може да се продължава работата непрекъснато, без оглед на по-бързото или по-бавно възвръщане на променливата капиталова стойност в пари.

При изследването на обмяната на различните елементи на текущото годишно възпроизводство необходимо е да се изследва и резултатът на изтеклия годишен труд, труда на вече завършилата година. Производственият процес, чийто резултат е този годишен продукт, лежи зад нас, преминал е, разтворил се е в своя продукт; следователно толкова повече се отнася това до процеса на обръщението, който предшествува производствения процес или протича паралелно с него, до превръщането на потенциалния променлив капитал в действителен променлив капитал, т. е. до покупката и продажбата на работна сила. Пазарът на работната сила вече не съставлява част от стоковия пазар, който имаме пред себе си. Тук работникът не само е продал вече своята работна сила, но освен това е доставил в стока освен принадена стойност еквивалент на цената на своята работна сила; от друга страна, работната заплата се намира вече в неговия джоб и при обмяната той фигурира само като купувач на

стока (средства за потребление). Но, от друга страна, годишният продукт трябва да съдържа всички елементи на новото производство, трябва да възстанови всички елементи на производителния капитал, следователно преди всичко неговия най-важен елемент, променливия капитал. И ние действително видяхме, че по отношение на променливия капитал резултатът на обмяната е такъв: работникът, като купувач на стока, чрез изразходването на своята работна заплата и потребяването на купената стока поддържа и възпроизвежда своята работна сила като единствената стока, която той може да продава; както парите, авансирани от капиталиста за покупката на тази работна сила, се възвръщат у капиталиста, така и работната сила като стока, разменяна срещу тези пари, се връща на пазара на работната сила; в резултат — тук специално за случая с 1 000 I_v — получаваме: на страната на капиталистите от I подразделение — 1 000_v в пари, на противоположната страна, на страната на работниците от I — работна сила на стойност 1 000, така че целият процес на възпроизводство на I може да започне отново. Това е единият резултат на процеса на обмяната.

От друга страна, изразходването на работната заплата на работниците от I подразделение е взело от II средства за потребление на сума 1 000_c и по този начин ги е превърнало от стокова форма в парична форма; — от тази парична форма II ги е превърнало обратно в натуралната форма на своя постоянен капитал, чрез покупката на стоки $=1$ 000_v от I, което по такъв начин е възвърнало отново своята променлива капиталова стойност в парична форма.

Променливият капитал на I подразделение извършва три превръщания, които никак не се появяват в обмяната на годишния продукт или само се загатват в нея.

1) Първата форма, 1 000 I_v в пари, които се превръщат в работна сила със същата стойност. Самото това превръщане не се проявява в стоковата обмяна между I и II, но неговият резултат се проявява в това, че работниците от I подразделение с 1 000 в пари противостоят на продавача на стоки от II подразделение, точно както работниците от II подразделение с 500 в пари противостоят на продавача на стоки — 500 II_v, които се намират в стокова форма.

2) Втората форма — единствената, в която променливият капитал действително се променя, функционира като променлив, в която създаваща стойност сила се явява на мястото на разменената срещу нея дадена стойност — се отнася изключително към процеса на производството, който лежи зад нас.

3) Третата форма, в която променливият капитал се е проявил като такъв в резултат на производствения процес, е новосъздадената през годината стойност, следователно за $I = 1\,000_v + 1\,000_m = 2\,000$ $I_{(v+m)}$. На мястото на неговата първоначална стойност $=1$ 000 в пари се е явила двойно по-голяма стойност $=2$ 000 в стока. Поради това променливата капиталова стойност $=1$ 000 в стока образува само половината от новосъздадената от променливия капитал като елемент на производителния капитал стойност. Тези 1 000 I_v в стока представляват точен еквивалент на първоначално авансираната от I в 1 000_v в пари променлива по своето предназначение част от целия капитал; но съществувайки в стокова форма, те са пари само потенциално (ще станат действително такива само посредством тяхната продажба) и следователно в още по-малка степен представляват непосредствено променлив паричен капитал. В края на краищата те стават такъв само посредством продажбата на стоката 1 000 I_v, при което купувач е II_c, и посредством незабавното появяване отново на работната сила като продаваща се стока, като материал, в който могат да се превърнат намиращите се във формата на пари 1 000_v.

През време на всичките тези превръщания променливият капитал постоянно остава в ръцете на капиталиста от I подразделение: 1) отначало като паричен капитал; 2) после като елемент на неговия производителен капитал; 3) още по-късно като част от стойността на неговия стоков капитал, следователно във вид на стокова стойност; 4) на края пак във вид на пари, на които отново противостои работната сила, в която те могат да бъдат превърнати. През време на трудовия процес променливият капитал се намира в ръцете на капиталиста като действуваща, създаваща стойност работна сила, а не като стойност с дадена величина; но тъй като капиталистът винаги плаща на работника едва след като силата на последния вече е действувала определено, по-дълго или по-късо време, то преди да я заплати, капиталистът вече получава в свои ръце създадена от нея стойност като еквивалент на самата нея плюс принадена стойност.

Тъй като променливият капитал в една или друга форма постоянно остава в ръцете на капиталиста, никак не може да се твърди, че той се превръща за някого в доход. Напротив, 1 000 I_v в стока се превръща в пари посредством продажбата му на II подразделение, на което се възстановява in natura половината от неговия постоянен капитал.

На доход се разлага не променливият капитал на I, 1 000_v в пари. Тези пари, щом се превърнат в работна сила, престават да функционират като парична форма на променливия капитал на I, както и парите на всеки друг продавач на стоки престават да са нещо принадлежащо на него, щом бъдат превърнати в стока на някакъв продавач. Обмените, които парите, получени като работна заплата, извършват в ръцете на работническата класа, са обмени не на променливия капитал, а на превърналата се в пари стойност на

работната сила на работническата класа; точно както обмяната на новосъздадената от работника стойност ($2\,000\ \mathrm{I}_{(v+m)}$) е само обмяна на принадлежаща на капиталиста стока, което никак не засяга работника. Но капиталистът — и още повече неговият теоретически тълкувател, икономистът — може само трудно да се раздели от въображението, че парите, платени на работника, са все още негови, на капиталиста, пари. Ако капиталистът е производител на злато, променливата част на стойността, т. е. еквивалентът в стока, който възстановява на капиталиста покупната цена на труда, сама непосредствено се появява в парична форма, а поради това може отново без околен път на възвръщане да функционира като променлив паричен капитал. Що се отнася обаче до работниците във II — доколкото оставяме настрана работниците, произвеждащи предмети за разкош, — самото 500_v съществува в стоки, които са предназначени за потребление от работника, които той, разглеждан като съвкупен работник, непосредствено купува отново от същия съвкупен капиталист, на който е продал своята работна сила. Променливата част на стойността на капитала на II подразделение по своята натурална форма се състои от средства за потребление, предназначени в по-голямата си част за потребление от работническата класа. Но това, което работникът изразходва в такава форма, представлява не променлив капитал, а работна заплата, пари на работника, които именно, посредством своята реализация в тези средства за потребление, възстановяват за капиталиста променливия капитал $500\ \mathrm{II}_v$ в парична форма. Променливият капитал II_v е възпроизведен в средства за потребление, както и постоянният капитал $2\,000\ \mathrm{II}_c$; както единият, така и другият еднакво не се свеждат до доход. Това, което се свежда до доход, и в двата случая е работната заплата.

Но обстоятелството, че посредством изразходването на работната заплата като доход се възстановява в единия случай $1\,000\ \mathrm{II}_c$, също така по този околен път и $1\,000\ \mathrm{I}_v$, както и $500\ \mathrm{II}_v$, следователно възстановяват се във вид на паричен капитал постоянен и променлив капитал (последният отчасти чрез пряко, отчасти чрез непряко възвръщане) — това обстоятелство представлява важен факт в обмяната на годишния продукт.

XI. ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ОСНОВНИЯ КАПИТАЛ

При изобразяването на обмените на годишното възпроизводство голямо затруднение представлява следното. Ако вземем най-простата форма, в която се представят нещата, ще имаме:

$$(\mathrm{I})\ 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m +$$
$$(\mathrm{II})\ 2\,000_c + 500_v + 500_m = 9\,000,$$

което в края на краищата се разлага на:

$4\,000\ \mathrm{I}_c + 2\,000\ \mathrm{II}_c + 1\,000\ \mathrm{I}_v + 500\ \mathrm{II}_v + 1\,000\ \mathrm{I}_m + 500\ \mathrm{II}_m = 6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m = 9\,000$. Една част от стойността на постоянния капитал, именно доколкото той се състои от същински средства на труда (като отделно подразделение на средствата за производство), е пренесена от средствата на труда върху продукта на труда (стоката); тези средства на труда продължават да функционират като елементи на производителния капитал, и то в своята стара натурална форма; тяхното изхабяване, загубата на стойност, която те малко по малко претърпяват при своето функциониране в течение на определен период от време, е това, което се появява отново като стойностен елемент на стоките, произведени с помощта на тези средства на труда, пренася се от оръдието на труда върху продукта на труда. Следователно с оглед на годишното възпроизводство тук трябва по начало да се вземат под внимание само такива съставни части на основния капитал, чийто живот трае повече от една година. Ако те в пределите на годината изживяват живота си напълно, трябва да бъдат изцяло възстановени и възобновени посредством годишното възпроизводство и поради това въпросът, за който става дума, по начало не се отнася до тях. Може да се случи — и често се случва — известни отделни органи на машината и други сравнително дълготрайни форми на основния капитал да изискват пълно възстановяване в продължение на годината, въпреки дълготрайността на целия корпус на зданието или машината. Тези отделни органи се отнасят все към същата категория елементи на основния капитал, подлежащи на възстановяване в течение на годината.

Този елемент от стойността на стоките не бива по никакъв начин да се смесва с разходите за ремонт. Когато стоката бъде продадена, този елемент на стойността, както и другите, ще се превърне в пари; но след неговото превръщане в пари ще проличи неговата разлика от другите елементи на стойността. За да се започне възпроизводството на стоки (изобщо за да бъде процесът на производството на стоки непрекъснат), суровите и спомагателните материали, потребени в производството на стоката, трябва да бъдат възстановени in natura; изразходваната в него работна сила също така трябва да бъде заместена от свежа работна сила. Следователно получените срещу стоката пари трябва постоянно да се превръщат отново и отново в тези елементи на производителния капитал, от парична форма в стокова форма. Нещата никак не се изменят, ако например суровите и спомагателните материали се закупуват на известни срокове на по-големи маси, така че образуват производстве-

ни запаси, ако следователно не се налага за известно време да се купуват тези средства за производство отново, т. е. ако парите, получавани от продажбата на стоките, доколкото тези пари служат на тази цел, могат да се натрупват, докато остават налице тези средства за производство, и поради това тази част от постоянния капитал временно се явява като паричен капитал, чието активно функциониране е отсрочено. Този капитал не е доход; това е производителен капитал, задържан в парична форма. Възобновяването на средствата за производство трябва да става постоянно, макар че формата на това възобновяване — по отношение на обръщението — може да бъде различна. Новата закупка, операцията на обръщението чрез която те се възобновяват, възстановяват, може да се извършва през дълги срокове: в такъв случай трябва наведнаж големи парични вложения, компенсирани от съответен производствен запас; или пък тази операция се извършва в срокове, които следват бързо един след друг: в такъв случай паричните вложения се извършват на малки дози, бързо следващи една след друга, а производствените запаси са незначителни. От това самата работа никак не се изменя. Същото е и с работната сила. Където производството се води непрекъснато в продължение на годината все в един и същ мащаб, там става постоянно заместване на потребената работна сила с нова; където работата има сезонен характер или в различни периоди се прилагат различни количества труд, както е в земеделието, там съответно на това е налице покупка ту на по-малко, ту на по-голямо количество работна сила. Напротив, парите, получени от продажбата на стоката, доколкото те превръщат в пари онази част от стойността на стоката, която е равна на изхабяването на основния капитал, не се превръщат пак в съставна част на производителния капитал, загубата на чиято стойност те възстановяват. Те се утаяват в своята парична форма редом с производителния капитал. Това утаяване на пари се повтаря, докато изтече състоящият се от повече или по-малко години период на възпроизводство, в течение на който основният елемент на постоянния капитал в своята стара натурална форма продължава да функционира в производствения процес. В момента, когато основният елемент — постройки, машини и т. н. — изживее живота си, не може вече да функционира в производствения процес, неговата стойност вече съществува редом с него, напълно възстановена в пари — в сумата от парични утайки, стойности, постепенно пренесени от основния капитал върху стоките, в производството на които той е вземал участие, и преминали в парична форма посредством продажбата на стоките. Тези пари служат след това да се възстанови in natura основният капитал (или елементи на последния, тъй като различните негови елементи имат различно дълъг живот) и по този начин действително да се възобнови тази съставна част на производителния капитал. Следователно тези пари представляват парична форма на една част от постоянната капиталова стойност, на нейната основна част. По този начин самото това образуване на съкровище е елемент на капиталистическия възпроизводствен процес, възпроизводство и съсредоточаване — в парична форма — на стойността на основния капитал или на неговите отделни елементи, до момента, когато животът на основния капитал свърши и следователно той предаде цялата своя стойност на произведените стоки, така че стане необходимо неговото възобновяване in natura. Но когато тези пари бъдат превърнати обратно в нови елементи на основния капитал, за да възстановят елементите на капитала, животът на които е завършил, те загубват само своята форма на съкровище и поради това отново встъпват активно в опосредствуваният от обръщението процес на възпроизводството на капитала.

Както простото стоково обръщение не е тъждествено с простия продуктообмен, така и обмяната на годишния стоков продукт не може да се сведе до проста, неопосредствувана взаимна размяна на неговите различни съставни части. Парите играят в тази обмяна специфична роля, която именно се изразява и в начина на възпроизводство на основната капиталова стойност. (По-нататък ще трябва да се изследва как това би имало друг вид, ако се приеме, че производството е колективно и няма формата на стоково производство.)

Сега, връщайки се към основната схема, ние имаме за II подразделение: $2\,000_c + 500_v + 500_m$. Всички средства за потребление, произведени в течение на годината, са равни тук на стойност от 3 000; и всеки от различните стокови елементи, от които се състои тази стокова сума, се разпада по своята стойност на $^2/_{3v} + ^1/_{6v} + ^1/_{6m}$, или, в проценти, на $66^2/_{3c} + 16^2/_{3v} + 16^2/_{3m}$. Различните видове стоки на II подразделение могат да съдържат постоянен капитал в различни пропорции; може да бъде в тях различна и основната част на постоянния капитал; също така и продължителността на живота на основните части на капитала, а следователно и годишното изхабяване или онази част от стойността, която те pro rata пренасят върху стоките, произвеждани при тяхното участие. Тук това е безразлично. По отношение на обществения процес на възпроизводство работата се заключава само в обмяната между II и I подразделение. II и I си противостоят тук само в своите обществени масови отношения; пропорционалната величина на стойностната част c на стоковия продукт на II (която величина е единствено меродавна в разглеждания сега въпрос) представлява поради това средното отношение, което ще се получи, ако се направи обща равносметка на всички производствени отрасли, които влизат във II.

Така че всеки от стоковите видове (а това са в по-голямата си част едни и същи видове стоки), общата стойност на които е подведена под $2\,000_c+500_v+500_m$, е еднакво равен по своята стойност на $66^2/_{3c}+16^2/_{3v}+16^2/_{3m}$. Това се отнася до всеки 100 единици стоки, независимо от това, дали те фигурират във вид на c или във вид на v или във вид на m.

Стоките, в които са въплътени $2\,000_c$, на свой ред могат да се разложат по стойност на:

1) $1\,333^1/_{3c}+333^1/_{3v}+333^1/_{3m}=2000_c$;

също така 500_v могат да се разложат на:

2) $333^1/_{3c}+83^1/_{3v}+83^1/_{3m}=500_v$;

най-после, 500_m могат да се разложат на:

3) $333^1/_{3c}+83^1/_{3v}+83^1/_{3m}=500_m$.

Сега, ако съберем c, което се намира в 1, 2 и 3, ще получим $1333^1/_{3c}+333^1/_{3c}+333^1/_{3c}=2\,000$. Също така $333^1/_{3v}+83^1/_{3v}+83^1/_{3v}=$ $=500$, и същото с m; събирането на всички тези величини ще даде както преди обща стойност от 3 000.

И така, цялата постоянна капиталова стойност, която се съдържа в стоковата маса на II на стойност 3 000, се съдържа в $2\,000_c$, и нито 500_v, нито 500_m не съдържат нито един атом от тази стойност. Това се отнася на свой ред до v и до m.

С други думи цялата част от стоковата маса на II, която представлява стойност на постоянен капитал и поради това може да бъде отново превърната — било в неговата натурална, било в неговата парична форма — съществува в $2\,000_c$. Следователно всичко, което се отнася до обмяната на постоянната стойност на стоките на II подразделение, се ограничава в движението на $2\,000\ \mathrm{II}_c$; и тази обмяна е възможна само с I $(1\,000_v+1\,000_m)$.

Също така за I подразделение всичко, което се отнася до обмяната на влизащата в него постоянна капиталова стойност, следва да се ограничи с разглеждането на $4\,000\mathrm{I}c$.

1) ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ В ПАРИЧНА ФОРМА НА СТОЙНОСТНАТА ЧАСТ, ОТГОВАРЯЩА НА ИЗХАБЯВАНЕТО

Сега, ако вземем преди всичко:

$$\begin{array}{ll} \mathrm{I.} & 4\,000_c+\underbrace{1\,000_v+1\,000_m} \\ \mathrm{II}\ldots\ldots & \qquad 2000_c \qquad +500_v+500_m, \end{array}$$

то обмяната на стоките $2000\ \mathrm{II}_c$ срещу стоки на същата стойност $(1\,000_v+1\,000_m)$ би предполагала, че $2\,000\ \mathrm{II}_c$ изцяло се превръща отново in natura в произведените от I подразделение натурални съставни части на постоянния капитал на I; но стоковата стойност от 2000, във вид на която съществува последният, съдържа в себе си елемент, който покрива намалението на стойността на основния капитал, но който елемент не е нужно да се възстановява незабавно in natura, който се превръща в пари, постепенно натрупвани в обща сума, докато настъпи срокът на възобновяването на основния капитал в неговата натурална форма. Всяка година е година на смърт за основен капитал, който трябва да се възстановява ту в едно, ту в друго отделно предприятие или дори ту в един, ту в друг отрасъл на промишлеността; в един и същ индивидуален капитал подлежи на възстановяване ту една, ту друга част на основния капитал (тъй като неговите части имат различно дълъг живот). Разглеждайки годишното възпроизводство — дори и в неизменен мащаб, т. е. абстрахирайки се от всякакво натрупване, — ние няма да започнем ab ovo*; ние ще вземем една година от дългия ред години, не първата рождена година на капиталистическото производство. И така, различните капитали, вложени в разнообразните производствени отрасли на II подразделение, имат различна възраст и както всяка година умират лица, функциониращи в тези производствени отрасли, така маси основни капитали ежегодно достигат края на живота си и трябва да бъдат възобновени in natura от натрупания паричен фонд. Дотолкова обмяната на $2\,000\ \mathrm{II}_c$ срещу $2\,000\ \mathrm{I}_{(v+m)}$ включва обмяната на $2\,000\ \mathrm{II}_c$ от неговата стокова форма (средства за потребление) в натурални елементи, които се състоят не само от сурови и спомагателни материали, но и от натурални елементи на основния капитал — машини, оръдия, постройки и т. н. Поради това изхабяването, което в стойността от $2\,000\ \mathrm{II}_c$ подлежи на възстановяване *в пари,* никак не съответствува на размера на функциониращия основен капитал, тъй като една част от последния ежегодно трябва да се възстановява in natura; предполага се, че в предидущите години в ръцете на капиталистите от II подразделение са се натрупали парите, необходими за тази обмяна. Но тази предпоставка се отнася и за текущата година в същата степен, както то се приема за минalите години.

В обмяната между $\mathrm{I}\,(1\,000_v+1\,000_m)$ и $2\,000\ \mathrm{II}_c$ следва преди всичко да се отбележи, че в стойностната сума $\mathrm{I}_{(v+m)}$ не се съдържа елемент на постоянна стойност, следователно не се съдържа стойностен елемент за възстановяване на изхабяването, т. е. на стойността, пренесена от основната съставна част на постоянния капитал върху стоките, в натуралната форма на които съществуват $v+m$.

* — от самото начало. *Ред.*

Във I_c, напротив, този елемент съществува, и това е тъкмо онази част от стойностния елемент, дължащ съществуването си на основния капитал, която част не трябва да се превръща непосредствено от парична форма в натурална форма и която трябва отначало да остава в парична форма. Поради това при обмяната на I $(1\,000_v+1\,000_m)$ срещу 2 000 II_c веднага се натъкваме на затруднението, че средствата за производството I, в натуралната форма на които съществуват 2 000 $_{(v+m)}$, в цялата си стойност от 2 000 трябва да бъдат обменени срещу еквивалент, съществуващ във вид на средства за потребление II; но, от друга страна, средствата за потребление 2 000 II_c не могат да бъдат обменени срещу средствата за производство I $(1\,000_v+1\,000_m)$ в размера на цялата своя стойностна сума, тъй като известна част от тяхната стойност — равна на изхабяването, което подлежи на възстановяване, или на намалението на стойността на основния капитал — отначало трябва да се утаи във вид на пари, които вече не функционират отново като средства за обръщение в продължение на текущия годишен период на възпроизводство, който единствен се разглежда тук. Но парите, посредством които се превръща в пари елементът на изхабяването, който се съдържа в стоковата стойност 2 000 II_c, тези пари могат да дойдат само от I, тъй като II не може да плати само на себе си, а му се плаща именно посредством това, че продава своята стока и защото, както приехме, I $_{(v+m)}$ купува цялата сума стоки 2 000 II_c; следователно посредством тази покупка I подразделение трябва да превърне в пари за II подразделение споменатото изхабяване. Но според изложения по-рано закон парите, авансирани за обръщението, се връщат у капиталистическия производител, който по-късно хвърля в обръщението равно количество във вид на стока. Ясно е, че подразделение I, като купува II_c, не може да дава на подразделение II стоки за 2 000 и освен това още и добавъчна парична сума веднаж завинаги (да я дава така, че тя да не се връща у него посредством операцията на обмяната). Иначе то би купувало стоковата маса II_c над нейната стойност. Ако II действително разменя своите $2\,000_c$ срещу I $(1\,000_v+1\,000_m)$, нищо повече не му остава да иска от I, и парите, които са извършвали обръщението при тази обмяна, се връщат у I или II в зависимост от това, кой от двамата е хвърлил парите в обръщението, т. е. кой от тях се е явил пръв като купувач. Заедно с това II би превърнало в такъв случай своя стоков капитал в размера на цялата негова стойностна сума в натуралната форма на средства за производство, докато според нашата предпоставка известна част от него след продажбата не се превръща през текущия годишен възпроизводствен период от пари в натуралната форма на основни съставни части на

неговия постоянен капитал. Следователно разликата в парите би могла да дойде у II именно само ако II продаде на I за 2 000, а купи от I за по-малко от 2 000, например само за 1 800; тогава I би трябвало да покрие разликата посредством 200 в пари, които не биха се върнали у него, защото тези пари, авансирани за обръщението, не биха били отново изтеглени от него чрез внасяне в обръщението на стоки = 200. В такъв случай бихме имали за II паричен фонд за сметка на изхабяването на неговия основен капитал; но на другата страна, на страната на I, би се оказало свръхпроизводство на средства за производство на сума от 200 и с това би била разрушена цялата база на схемата, именно възпроизводство в неизменен мащаб, при което се предполага пълна пропорционалност между различните производствени системи. Едното затруднение би било отстранено само чрез друго, много по-неприятно.

Тъй като тази проблема представлява особени затруднения и досега изобщо не е била разглеждана от икономистите, ние ще разгледаме последователно всички възможни (поне наглед възможни) решения или, по-точно, постановки на самата проблема.

Преди всичко ние току-що приехме, че II продава на I за 2 000, а купува от I стоки само за 1 800. В стоковата стойност 2 000 II_c се съдържат 200 за възстановяване на изхабяването, които подлежат на запазване в пари, като съкровище; по този начин стойността 2 000 II_c се разпада на 1 800, които трябва да бъдат обменени срещу средства за производство I, и 200 за възстановяване на изхабяването, които (след като бъдат продадени на I подразделение 2000_c) трябва да бъдат задържани в пари. Или по отношение на своята стойност 2 000 II_c биха били $=1\,800_c+200_c$ (d), където d = déchet {износване}.

В такъв случай би трябвало да изследваме обмяната

$$\text{I. } \underbrace{1\,000_v+1000_m}$$

$$\text{II. } 1\,800_c+200_c \text{ (d).}$$

С 1 000 ф. ст., които във вид на работна заплата са попаднали у работниците като заплащане за тяхната работна сила, I подразделение купува средства за потребление 1 000 II_c; II със същите тези 1 000 ф. ст. купува средства за производство 1 000 I_v. По този начин у капиталистите от I се стича обратно в парична форма техният променлив капитал и през следващата година те могат да купят с него работна сила на същата стойност, т. е. могат да възстановят in natura променливата част на своя производителен капитал. — Понататък II купува с авансирани 400 ф. ст. средства за производство I_m, а I_m със същите 400 ф. ст. купува средства за потребление II_c. По този начин тези 400 ф. ст., които II е авансирало за

обръщението, са се върнали у капиталистите от II, но са се върнали само като еквивалент за продадена стока. С авансирани 400 ф. ст. I купува средства за потребление; II купува от I за 400 ф. ст. средства за производство, с което тези 400 ф. ст. се връщат у I. Значи досега сметката е такава:

I хвърля в обръщението $1\,000_v + 800_m$ във вид на стоки; хвърля по-нататък в обръщението във вид на пари: 1 000 ф. ст. за работна заплата и 400 ф. ст. за обмяна с II. След завършване на обмяната имаме: $1\,000_v$ в пари, 800_m, превърнати в 800 II_c (средства за потребление), и 400 ф. ст. в пари.

II хвърля в обръщението $1\,800_c$ във вид на стоки (средства за потребление) и 400 ф. ст. във вид на пари; след завършване на обмяната то има: 1 800 в стоки I (средства за производство) и 400 ф. ст. в пари.

Сега ни остават още на страната на I подразделение 200_m (в средства за производство), на страната на II подразделение — 200_c (d) (в средства за потребление).

Според приетото от нас, I за 200 ф. ст. купува средства за потребление c (d) на обща стойност 200; но II задържа тези 200 ф. ст., тъй като те представляват 200 c (d) изхабяване, следователно не подлежат на непосредствена обмяна в средства за производство. И така 200 I_m не могат да бъдат продадени; $^1/_{10}$ от принадената стойност, подлежаща на възстановяване, не може да бъде реализирана, не може да се превърне от своята натурална форма на средства за производство в натуралната форма на средства за потребление.

Това не само противоречи на предпоставката, че имаме просто възпроизводство; това само по себе си не е хипотеза за обяснение на превръщането на 200_c (d) в пари. Това по-скоро значи, че такова превръщане е изобщо необяснимо. Тъй като не може да се докаже по какъв начин 200_c (d) могат да се превърнат в пари, приема се, че I от любезност ги превръща в пари именно защото I не е в състояние да превърне в пари собствения си остатък от 200_m. Да се вижда в това нормална операция на механизма на обмяната е все едно да се приема, че 200 ф. ст. ежегодно падат от небето именно за да превръщат редовно 200_c (d) в пари.

Но нелепостта на такава хипотеза не се хвърля така непосредствено в очи, когато I_m не се явява в такава примитивна форма на съществуване, именно като съставна част на стойността на средства за производство, следователно като съставна част на стойността на стоки, които техните капиталистически производители трябва да реализират в пари чрез продажба, а вместо това се оказва в ръцете на онези, с които капиталистите делят принадената стойност, например като поземлена рента в ръцете на земевладелците или като лихва в ръцете на паричните заемодавци. Но ако частта от съдържащата се в стоките принадена стойност, която промишленият капиталист трябва да отстъпи като поземлена рента или като лихва на други съпритежатели на принадената стойност, дълго време не може да бъде реализирана посредством продажбата на самите стоки, това значи край и за плащането на рента или лихва и поради това нито земевладелците, нито получателите на лихва не могат посредством изразходването на рентата и лихвата да послужат като deus ex machina*, за да превръщат в пари по свое желание определени части от годишното производство. Също така стои работата с разходите на всички така наричани непроизводителни работници — държавни чиновници, лекари, адвокати и т. н. и изобщо всички, които във формата на „голяма публика" оказват на икономистите „услугата" да обясняват необясненото от тях.

Също така малко помага в случая, ако вместо пряката обмяна между I и II — между двете крупни подразделения на самите капиталистически производители — бъде привлечен като посредник търговецът и с помощта на неговите „пари" се заобиколят всички затруднения. Например в дадения случай 200 I_m в края на краищата трябва да бъдат окончателно продадени на промишлените капиталисти от II. Нека те преминат през ръцете на редица търговци, последният от тях все пак ще се окаже — съгласно хипотезата — в същото положение по отношение на II, в каквото са се намирали отначало капиталистическите производители от I, т. е. те не могат да продадат на II подразделение 200 I_m и нещастната покупна сума не може да възобнови същия процес за I.

От това се вижда, че дори ако се абстрахираме от нашата същинска цел, абсолютно необходимо е да разглеждаме процеса на възпроизводство в неговата основна форма, в която са отстранени всички затъмняващи въпроса странични обстоятелства, за да се освободим от фалшивите извъртания, които създават привидност на „научно" обяснение, когато от самото начало се направи предмет на анализа общественият процес на възпроизводство в неговата заплетена конкретна форма.

И така законът, че парите, авансирани от капиталистическия производител за обръщението, при нормален ход на възпроизводството (било просто възпроизводство, било в разширен мащаб), трябва да се връщат в своя изходен пункт (при което е безразлично дали

* — буквално „бог от машина" (в античния театър актьорите, които са изобразявали богове, са се появявали на сцената с помощта на специални механизми); в преносен смисъл изразът „бог от машина" означава неочаквано появяващо се лице, което спасява положението. *Ред.*

парите принадлежат на капиталистическите производители, или са взети в заем) — този закон веднаж завинаги изключва хипотезата, че 200 II_c (d) се превръщат в пари посредством парите, които I е авансирало.

2) ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ОСНОВНИЯ КАПИТАЛ IN NATURA

След отстраняването на току-що разгледаната хипотеза остават още само такива възможности, които освен възстановяването на изхабяването в пари включват и възстановяването in natura на основния капитал, животът на който е напълно завършил.

Досега приемахме:

а) че 1 000 ф. ст., които I е платило във вид на работна заплата, се изразходват от работниците за II_c на същата стойност, т. е. че те купуват с тези 1 000 ф. ст. средства за потребление.

Че I авансира тук тези 1 000 ф. ст. в пари, е просто констатиране на факт. Работната заплата трябва да бъде изплатена в пари от съответните капиталистически производители; след това тези пари се изразходват от работниците за средства за живот и на свой ред отново служат на продавачите на средствата за живот като средства за обръщение при обмяната на техния постоянен капитал от стоков капитал в производителен. Те преминават при това през много канали (търговци на дребно, домопритежатели, събирачи на данъци, непроизводителни работници като лекари и т. н., от които се нуждае самият работник) и поради това само част от тях тече непосредствено от ръцете на работниците от I подразделение в ръцете на капиталистите от II подразделение. Течението може повече или помалко да се задържи, поради това могат да се окажат необходими нови парични резерви на страната на капиталистите. Всичко това се оставя настрана при разглеждането на основната форма.

b) Приемахме, че веднъж I авансира за покупка от II други 400 ф. ст. в пари, които се стичат обратно у него, а друг път II авансира за покупка от 1 400 ф. ст., които се връщат у него. Тази предпоставка е необходима, защото би било произволно обратната предпоставка, че или капиталистите от I подразделение, или капиталистите от II подразделение авансират едностранно за обръщението парите, необходими за стоковата обмяна. Тъй като в предидущия параграф 1) беше показано, че трябва да се отхвърли като нелепа хипотезата, според която допълнителните пари, необходими за превръщането на 200 II_c (d) в пари, се хвърлят в обръщението от I, остава очевидно още само една привидно още по-нелепа хипотеза, че II самò хвърля в обръщението парите, посредством които се превръща

в пари онази съставна част от стойността на стоката, която трябва да възстанови изхабяването на основния капитал. Например стойностната част, изгубена в производството от предачната машина на господин X, отново се появява като част от стойността на преждата; това, което на едната страна е загубила по стойност неговата предачна машина, нейното изхабяване трябва да се съсредоточава у него на другата страна във вид на пари. Нека X купи например за 200 ф. ст. памук от Y и по този начин авансира за обръщението 200 ф. ст. в пари; Y купува от него прежда за същите тези 200 ф. ст. и тези 200 ф. ст. служат сега за X като фонд за възстановяване на изхабяването на предачната машина. Това би се свело просто до същото положение, както ако X, независимо от своето производство, от неговия продукт и продажбата на последния, би имал in petto* 200 ф. ст., за да плати на самия себе си за намалението на стойността на предачната машина, т. е. както ако той освен намалението на стойността на неговата предачна машина, изразяващо се в 200 ф. ст., би трябвало ежегодно да добавя от своя джоб още по 200 ф. ст. в пари, за да получи в края на краищата възможност да купи нова предачна машина.

Но нелепостта е само привидна. II подразделение се състои от капиталисти, основният капитал на които се намира на съвсем различни степени на своето възпроизводство. За едни вече е настъпил срокът, когато той трябва да бъде изцяло възстановен in natura. У други основният капитал е повече или по-малко далеч от този стадий; за всички членове на последната група е общо това, че техният основен капитал не се възпроизвежда реално, т. е. не се възобновява in natura, не се замества от нов екземпляр от същия вид, и че неговата стойност последователно се събира в пари. Първата група се намира напълно (или отчасти, което тук няма значение) в същото положение, както при откриването на своето предприятие, когато капиталистите се явяват с паричен капитал на пазара, за да го превърнат, от една страна, в постоянен (основен и оборотен) капитал, а от друга страна — в работна сила, в променлив капитал. Както тогава, те сега трябва да авансират отново този паричен капитал за обръщението, следователно трябва да авансират стойността на постоянния основен капитал също както стойността на оборотния и променливия капитал.

И така приемаме, че от 400 ф. ст., хвърляни в обръщението от капиталистите от II подразделение за обмяната с I, едната половина идва от такива капиталисти от II, които трябва не само да възстановят посредством своите стоки своите средства за производство, които се от-

* — тук: в своята кесия. *Ред.*

насят към оборотния капитал, но и да възобновят посредством своите пари основния си капитал in natura, докато другата половина от капиталистите от II със своите пари възстановяват in natura само оборотната част на своя постоянен капитал, а не възобновяват in natura своя основен капитал. При такава предпоставка няма абсолютно нищо противоречиво в това, че възвръщащите се 400 ф. ст. (възвръщащи се, когато I купува с тях средства за потребление) се разпределят различно между тези две групи капиталисти от II. Те се стичат обратно във II подразделение, но се връщат не в предишните ръце, а се разпределят различно вътре в това подразделение, преминават от една негова част в друга.

Едната част от капиталистите от II подразделение освен частта от средства за производство, покривана в края на краищата от нейните стоки, е превърнала 200 ф. ст. пари в нови елементи на основния капитал in natura. Техните пари, изразходвани по такъв начин — както при започването на предприятието, само в течение на редица години се възвръщат постепенно у тях от обръщението като съответствуваща на изхабяването съставна част от стойността на стоките, произведени с помощта на този основен капитал.

Другата част от капиталистите от II подразделение, напротив, за 200 ф. ст. не са изтеглили никакви стоки от I подразделение, но I им плаща за стоките със същите пари, с които първата част от капиталистите от II е купила елементи на основния капитал. Едната част от капиталистите от II подразделение отново разполага със своята основна капиталова стойност във възобновена натурална форма, другата все още е заета с това — да съсредоточи тази стойност в парична форма за по-късно възстановяване на своя основен капитал in natura.

Положението, от което трябва да изхождаме, е следното: след предишните обмени остатъкът от подлежащите на обмяна стоки на двете страни се изразява в 400_m за I подразделение, в 400_c за II подразделение.[52] Ние приемаме, че II авансира 400 в пари за обмяната на тези стоки на сума 800. Половината от тези 400 (= 200) при всички условия трябва да бъде изразходвана от онази част на II_c, която е натрупала 200 в пари като стойност на изхабяването и която сега трябва отново да ги превърне обратно в натуралната форма на своя основен капитал.

Точно както постоянната капиталова стойност, променливата капиталова стойност и принадената стойност — на които може да бъде разложена стойността на стоковите капитали на II и I — мо-

[52]) Числата пак не се схождат с взетите по-рано. Обаче това е безразлично, тъй като тук става дума само за съотношения. — *Ф. Е.*

гат да бъдат представени в отделни пропорционални дялове от самите стоки на II, съответно на I, точно така може да бъде представена в пределите на самата постоянна капиталова стойност онази част от стойността, която още не е нужно да се превръща в натуралната форма на основния капитал, но трябва засега постепенно да се натрупва в парична форма като съкровище. Известно количество стоки на II подразделение (следователно в нашия пример половината от остатъка = 200) е тук само носител на тази стойност на изхабяването, на която предстои посредством обмяната да се утаява във вид на пари. (Първата част от капиталистите от II, която възобновява основен капитал in natura, заедно със стойността на изхабяването, съдържаща се в стоковата маса, от която тук фигурира още само остатъкът, може би вече е реализирала една част от съответствуващата на изхабяването стойност; но на тях им остава по такъв начин да реализират още 200 в пари.)

По-нататък, що се отнася до втората половина (= 200) от онези 400 ф. ст., които II е хвърлило в обръщението при тази заключителна операция, с нея се купуват от I оборотни съставни части на постоянния капитал. Една част от тези 200 ф. ст. е хвърлена в обръщението може би от двете части на капиталистите от II подразделение или пък само от онази част, която не възобновява in natura основната съставна част на стойността.

И така, посредством 400 ф. ст. от I е изтеглено: 1) стоки на сума 200 ф. ст., които се състоят само от елементи на основния капитал, 2) стоки на сума 200 ф. ст., които възстановяват само натурални елементи на оборотната част на постоянния капитал на II. I е продало сега целия свой годишен стоков продукт, доколкото той подлежи на продаване на II; но стойността на една пета от този продукт, 400 ф. ст., сега съществува в негови ръце в парична форма. Обаче тези пари представляват превърната в пари принадена стойност, която като доход трябва да бъде изразходвана за средства за потребление. И така I купува с тези 400 ф. ст. целия стоков запас на II = 400. По този начин, привеждайки в движение стоките на II, парите се стичат обратно към II.

Да вземем сега три случая. При това ние ще наречем онази част от капиталистите, която възстановява основен капитал in natura, „част 1", а частта, която натрупва в парична форма стойността на изхабяването на основния капитал, ще наречем „част 2". Трите случая са следните: a) известен дял от онези 400, които като остатък съществуват още във вид на стоки у II подразделение, трябва да възстанови известен дял от оборотните части на постоянния капитал за част 1 и част 2 (да кажем по $^1/_2$); b) част 1 вече е продала всичката си стока, следователно част 2 има да продава още 400; c) част

2 е продала всичко освен онези 200, в които се съдържа стойността на изхабяването.

Тогава ще получим следните разпределения:

a) От стоковата стойност = 400_c, която още остава в ръцете на II, на част 1 принадлежат 100 и на част 2 — 300; 200 от тези 300 представляват изхабяването. В този случай от онези 400 ф. ст. в пари, които I сега насочва обратно, за да получи стоките на II, част 1 първоначално е изразходвала 300 — именно 200 в пари, с които тя е изтеглила от I елементи на основен капитал in natura, и 100 пак в пари за обслужване на своята стокова обмяна с I; част 2, напротив, е авансирала от 400 само $^1/_4$, т. е. 100, също за обслужване на своята стокова обмяна с I.

И така от тези 400 в пари част I е авансирала 300 и част 2 е авансирала 100.

Но от тези 400 се възвръщат:

У част 1—100, следователно само $^1/_3$ от авансираните от нея пари. Но в замяна на останалите $^2/_3$ тя притежава възобновен основен капитал на стойност 200. За този основен капиталов елемент на стойност 200 тя е дала на I пари, но не е дала добавъчна стока. Що се отнася до тези 200 в пари, част 1 се явява по отношение на I подразделение само като купувач, но не се явява след това в ролята на продавач. Следователно тези пари не могат да се върнат у част 1; иначе би излязло, че тя е получила елементите на основния капитал даром от I. — Що се отнася до останалата третина от парите, авансирани от част 1, последната се явява отначало като купувач на оборотни съставни части на своя постоянен капитал. Със същите тези пари I купува от част 1 остатъка от нейната стока на стойност 100. Следователно парите се връщат у нея (у част 1 на II подразделение), защото тя се явява като продавач на стока веднага след като се е явила като купувач. Ако те не биха се върнали, би излязло, че II подразделение (част 1) за стоки на сума 100 ще даде отначало на I подразделение 100 в пари и после свръх това още 100 в стока, следователно ще подари на I своята стока.

У част 2, която е изразходвала 100 в пари, се връщат, напротив, 300 в пари: 100 — защото тя отначало като купувач е хвърлила в обръщението 100 в пари и после си ги е върнала обратно като продавач; 200 — защото тя функционира само като продавач на стоки на стойностна сума 200, но не и като купувач. Значи парите не могат да се върнат в I подразделение. Следователно изхабяването на основния капитал се възстановява с парите, които II (част 1) е хвърлило в обръщението за покупка на елементи на основния капитал; но те попадат в ръцете на част 2 не като пари на част, 1, а като пари, принадлежащи на I подразделение.

b) При тази предпоставка остатъкът от II_c се разпределя така, че на част 1 принадлежат 200 в пари, а на част 2 принадлежат 400 в стоки.

Част 1 е продала всичките си стоки, но 200 в пари представляват превърнатата форма на основната съставна част на нейния постоянен капитал, подлежаща на възобновяване in natura. Следователно част 1 се явява тук само като купувач и срещу своите пари получава стока на I във вид на натурални елементи на основния капитал на същата стойностна сума. Част 2 трябва да хвърли в обръщението (ако I не е авансирало пари за обмяната на стоки между I и II подразделение) максимум само 200 ф. ст., тъй като в размер на половината от своята стокова стойност част 2 е само продавач, но не купувач по отношение на I подразделение.

У част 2 се връщат от обръщението 400 ф. ст.: 200 — защото тя ги е авансирала като купувач и ги получава обратно като продавач на стоки за 200; 200 — защото тя продава на I стоки на стойност 200, без да изтегля срещу това стоков еквивалент от I.

c) Част 1 притежава 200 в пари и 200_c в стока; част 2 — 200_c (d) в стоки.

Част 2 при такава предпоставка не трябва да авансира нищо в пари, тъй като по отношение на I подразделение тя изобщо функционира вече не като купувач, а само като продавач, следователно тя трябва да чака, докато купят от нея.

Част 1 авансира 400 ф. ст. в пари: 200 — за взаимната стокова обмяна с I подразделение, 200 — просто като купувач от I. С тези последните 200 ф. ст. тя купува елементите на основния капитал.

I подразделение с 200 ф. ст. пари купува от част 1 стока за 200, в резултат на което у тази част се връщат нейните 200 ф. ст. пари, авансирани за тази стокова обмяна; с другите 200 ф. ст. — които също са получени от част 1 — I подразделение купува стоки за 200 от част 2, в резултат на което у последната изхабяването на нейния основен капитал се утаява във вид на пари.

Нещата не биха се изменили никак, ако бихме приели, че в случая c) не II подразделение (част 1), а I подразделение авансира 200 в пари за обмяната на съществуващите стоки. Ако I подразделение купи най-напред от II, част 2, стоки за 200 — приемаме, че на част 2 остава да продаде само този стоков остатък, — то тези 200 ф. ст. не се връщат в I подразделение, защото II подразделение, част 2, не се явява отново като купувач; но II подразделение, част 1, трябва след това да купува за 200 ф. ст. в пари, а също така да обмени стоки за 200 — следователно има да разменя с I подразделение общо за 400. Тогава 200 ф. ст. в пари от II, част 1, се връщат в I. Ако I подразделение отново ги изразходва, за да

купи стоки за 200 от II, част 1, те ще се върнат в I, когато II, част 1, вземе от I втората половина от 400 в стоки. Част 1 (II) е изразходвала 200 ф. ст. в пари просто като купувач на елементи на основния капитал; поради това те не се връщат в нея, а служат, за да превърнат в пари 200_c, стоков остатък на II подразделение, част 2, докато у I парите, изразходвани от него за стоковата обмяна, 200 ф. ст., се връщат — не от II, част 2, а от II, част 1. Срещу неговите стоки за 400 у него се е върнал стоков еквивалент в размер на 400; 200 ф. ст. в пари, авансирани от него за обмяната на стоки за 800, също са се върнали у него — и по този начин всичко е наред.

Затруднението, което се срещаше при обмяната:

I. $\underbrace{1000_v + 1000_m}$, се сведе до затруднение в обмяната на остатъците:

II. 2000_c

I. ....400_m

II. (1) 200 в пари $+ 200_c$ в стоки $+$ (2) 200_c в стоки, или, за по-голяма яснота:

I. $200_m + 200_m$.

II. (1) 200 в пари $+ 200_c$ в стоки $+$ (2) 200_c в стоки.

Тъй като за II, част 1200_c в стоки се обменят срещу 200 I_m (в стоки) и тъй като всичките пари, които извършват обръщение между I и II подразделение при тази обмяна на стоки за 400, се връщат у онзи, който ги е авансирал — у I или у II, — тези пари като елемент на обмяната между I и II подразделение в действителност не представляват елемент от проблемата, която тук ни занимава. Или, да представим работата иначе: ако приемем, че в обмяната между 200 I_m (в стоки) и 200 II_c (в стоки на II, част 1) парите функционират като платежно средство, а не като покупателно средство, следователно и не като „средство за обръщение“ в тесен смисъл, ще бъде ясно — тъй като стоките 200 I_m и 200 II_c (част 1) са равни по стойностна величина, — че средства за производство на стойност 200 се разменят срещу средства за потребление на стойност 200, че парите функционират тук само мислено и че в действителност не е нужно да се хвърлят пари в обръщението за плащане на разлика на едната или другата страна. Следователно проблемата се явява в чистия си вид едва когато зачеркнем на двете страни, I и II, стоката 200 I_m и нейния еквивалент — стоката 200 II_c (част 1).

И така, след отстраняването на тези две взаимно покриващи се стокови величини с равна стойност (I и II) остава за обмяна такъв остатък, в който проблемата изпъква в чист вид:

I. 200_m в стоки.

II. (1) 200_c в пари $+$ (2) 200_c в стоки.

Тук е ясно: II, част 1, за 200 в пари купува 200 I_m — съставните части на своя основен капитал; с това основният капитал на II, част 1, е възобновен in natura, а принадената стойност на I, на стойност 200, е превърната от стокова форма (средства за производство, именно елементи на основния капитал) в парична форма. С тези пари I подразделение купува средства за потребление от II подразделение, част 2, и резултатът за II подразделение е, че за част 1 е възобновена in natura основна съставна част на нейния постоянен капитал и че за част 2 друга съставна част (която възстановява изхабяване на основен капитал) се е утаила във вид на пари; и това продължава ежегодно, докато стане нужно да се възобновява in natura и тази съставна част.

Тук очевидно необходимо условие е тази основна съставна част на постоянния капитал на II подразделение, която в размер на цялата си стойност се превръща в пари и поради това всяка година подлежи на възобновяване in natura (част 1), да бъде равна на годишното изхабяване на другата основна съставна част на постоянния капитал на II подразделение, която все още продължава да функционира в своята стара натурална форма и чието изхабяване — намаляването на стойността, пренасяно върху стоките, в чието производство функционира тази част — подлежи отначало на възстановяване в пари. Поради това такова равновесие би било закон на възпроизводството в неизменен мащаб; това значи, с други думи, че пропорционалното разделение на труда в I подразделение, произвеждащо средства за производство, трябва да остава неизменно, доколкото то доставя на подразделение II, от една страна, оборотни, а от друга — основни съставни части на постоянния капитал.

Преди да изследваме това по-отблизо, трябва да видим какъв вид ще добият нещата, ако остатъкът от II_c (1) не е равен на остатъка от II_c (2); той може да бъде по-голям или по-малък от този остатък. Да вземем последователно двата тези случая:

Първи случай:

I. 200_m.

II. (1) 220_c (в пари) $+$ (2) 200_c (в стоки).

Тук II_c (1) с 200 ф. ст. в пари купува стоките 200 I_m, а I със същите пари купува стоките 200 II_c (2), следователно онази съставна

част на основния капитал, която трябва да се утаи във вид на пари; тя е превърната по този начин в пари. Но 20 II_c (1) в пари не могат да се превърнат обратно в основен капитал in natura.

От тази беда като че ли може да се излезе, ако приемем, че остатъкът от I_m е равен не на 200, а на 220, и че следователно предишната обмяна е разрешила въпроса не за 1 800, а само за 1 780 от 2 000 I. В такъв случай ще се получи:

I. 220_m.

II. (1) 220_c (в пари)+(2) 200_c (в стоки).

II_c, част 1, с 220 ф. ст. пари купува 220 I_m, а I с 200 ф. ст. купува след това 200 II_c (2) в стоки. Но тогава на страната на I остават 20 ф. ст. в пари — една част от принадената стойност, която I може да задържи само в пари, но не може да изразходва за средства за потребление. С това затруднението е само преместено от II_c (част 1) в I_m.

Да приемем сега, напротив, че II_c, част 1, е по-малко от II_c (част 2), следователно:

Втори случай:

I. 200_m (в стоки).

II. (1) 180_c (в пари)+(2) 200_c (в стоки).

II (част 1) със 180 ф. ст. пари купува стоки 180 I_m; с тези пари I купува от II (част 2) стоки на същата стойност, следователно 180 II_c (2); на едната страна остават 20 I_m, които не могат да бъдат продадени, и също така — 20 II_c (2) на другата страна; тези стоки на стойност 40 не могат да бъдат превърнати в пари.

Ако приемем, че остатъкът на I=180, това никак не би ни помогнало; наистина тогава в I не би останал никакъв излишък, но във II_c (част 2) както преди би оставал излишък от 20, който не може да бъде продаден, превърнат в пари.

В първия случай, където II (1) е по-голямо от II (2), на страната на II_c (1) остава излишък в пари, който не може да се превърне в основен капитал, или ако приемем, че остатъкът от $I_m = II_c$ (1), на страната на I_m се оказва също такъв излишък в пари, който не може да се превърне в средства за потребление.

Във втория случай, където II_c (1) е по-малко от II_c (2), се оказва паричен дефицит на страната на 200 I_m и II_c (2) и на двете страни — равен стоков излишък, или ако приемем, че остатъкът от $I_m = II_c$ (2), дефицит в пари и излишък в стока на страната на II_c (2).

Ако приемем, че остатъците от I_m постоянно са равни на II (1) — тъй като производството се определя от поръчките и възпроизводството никак няма да се измени, ако тази година са произведени повече основни капиталови съставни части, а следващата година повече оборотни съставни части на постоянния капитал на II и I подразделение, — то в първия случай I_m би могло да бъде превърнато в средства за потребление само ако I подразделение купи срещу I_m една част от принадената стойност от II подразделение, следователно ако тя не бъде потребена, а бъде натрупана от I във вид на пари; във втория случай би могло да се излезе от затруднението, ако I самò би изразходвало парите — хипотеза, която ние отхвърлихме.

Ако II_c (1) е по-голямо от II_c (2), за реализирането на паричния излишък в I_m е необходим внос на чуждестранни стоки. Ако II_c (1) е по-малко от II_c (2), то за да се реализира изхабената част на II_c в средства за производство, необходимо е, обратното, износ на стока на II подразделение (средства за потребление). Следователно и в двата случая е необходима външна търговия.

Дори да допуснем, че при разглеждането на възпроизводството в неизменен мащаб е необходимо да се приеме, че производителността на всички производствени отрасли, а следователно и пропорционалните стойностни отношения на стоковите продукти на тези отрасли остават неизменни, все пак двата последни случая, при които II_c (1) е по-голямо или по-малко от II_c (2), винаги биха представлявали интерес при изучаването на производството в разширен мащаб, където безусловно могат да се срещнат тези случаи.

з) изводи

По отношение на възстановяването на основния капитал е необходимо общо да се отбележи следното:

Ако — при предпоставка, че всички други условия остават неизменни, следователно не само мащабът на производството, но по-специално и производителността на труда — през текущата година отмира по-голяма част от основния елемент на II_c, отколкото през предидущата, а поради това по-голяма част подлежи на възобновяване in natura, то онази част от основния капитал, която се намира само на път към своята смърт и до момента на смъртта си подлежи засега на възстановяване в пари, също трябва да се намали в съответна пропорция, тъй като съгласно предпоставката сумата (също и стойностната сума) на основната капиталова част, функционираща във II, остава същата. Но това влече след себе си следните обстоятелства. *Първо:* Ако по-голяма част от стоковия капитал на I се състои от елементи на основния капитал на II_c, то съответно по-

малка част се състои от оборотни съставни части на II_c, тъй като цялото производство на I за II_c остава неизменно. Ако една част от същото нараства, другата намалява, и обратно. Но, от друга страна, цялото производство на II подразделение също така запазва предишния си размер. Как обаче е възможно това при намаляване на количеството на суровите материали, полуфабрикатите, спомагателните материали (т. е. на оборотните елементи на постоянния капитал на II подразделение)? *Второ*: По-голяма част от основния капитал на II_c, възстановен отново в парична форма, тече към I подразделение, за да бъде превърната обратно от парична форма в натурална форма. Следователно към I подразделение текат повече пари освен парите, които извършват обръщение между I и II подразделение само за стоковата обмяна; повече пари, които не служат като посредник във взаимната стокова обмяна, а само едностранно се явяват във функцията на покупателно средство. В същото време би се намалила пропорционално стоковата маса на II_c, която е носител на възстановяването на стойността на изхабяването, следователно онази стокова маса на II подразделение, която трябва да бъде превърната не в стоки на I подразделение, а само в пари на I. От II подразделение в I биха се стекли повече пари просто като покупателно средство и във II подразделение биха се оказали по-малко стоки, по отношение на които I подразделение би функционирало само като купувач. По-голяма част от I_m не би могла да бъде превърната в стоки на II подразделение — тъй като I_v вече е превърнато в стоки на II, — тази част от I_m би трябвало да бъде задържана в парична форма.

Обратният случай, при който в дадена година възпроизводството на отмрелия основен капитал на II подразделение е по-малко и, напротив, частта за възстановяване на изхабяването е по-голяма, след предидущото не изисква по-нататъшно разглеждане.

И по такъв начин, въпреки че имаме възпрозводство в неизменен мащаб, би настъпила криза — производствена криза.

С една дума: Ако при просто възпроизводство и неизменни други условия — следователно по-специално при неизменна производителна сила, общо количество и интензивност на труда — бихме приели непостоянно отношение между отмрелия (изискващ възобновяване) и продължаващия да действува в старата си натурална форма (присъединяващ към продуктите само стойност, която възстановява неговото изхабяване) основен капитал, в единия случай масата на подлежащите на възпроизводство оборотни съставни части би останала същата, но би нараснала масата на подлежащите на възпроизводство основни съставни части; следователно цялото производство на I подразделение би трябвало да се увеличи или пък,

дори ако се оставят настрана паричните отношения, би се оказал дефицит във възпроизводството.

В другия случай: Ако относителната величина на основния капитал на II подразделение, подлежащ на възпроизвеждане in natura, би се намалила, а поради това би се увеличила в същото съотношение съставната част на основния капитал на II подразделение, която засега подлежи на възстановяване само в пари, масата на оборотните съставни части на постоянния капитал на II подразделение, възпроизведени от I подразделение, би останала неизменна, а масата на подлежащите на възпроизводство основни части, напротив, би се намалила. Следователно или намаление на цялото производство на I подразделение, или излишък (както преди дефицит), и при това излишък, който не може да бъде превърнат в пари.

Наистина в първия случай същият труд при увеличаване на производителността, продължителността или интензивността би могъл да достави по-голям продукт и по този начин би било възможно да се покрие дефицитът в първия случай; но такава промяна не би могла да настъпи без прехвърляне на труд и капитал от един производствен отрасъл на I подразделение в друг, а всяко такова прехвърляне би предизвикало незабавно нарушения. А, второ, I подразделение би трябвало (доколкото са нараснали продължителността и интензификацията на труда) да обменя по-голяма стойност срещу по-малка стойност на II подразделение, следователно бихме имали обезценение на продукта на I подразделение.

Обратното е във втория случай, където I подразделение е принудено да съкращава своето производство, което означава криза за заетите в него работници и капиталисти, или то доставя излишък, което също така представлява криза. Сами по себе си такива излишъци не представляват беда, а изгода, но при капиталистическото производство те са беда.

И в двата случая би могла да помогне външната търговия; в първия случай — за да може стоката на I подразделение, която остава в парична форма, да се превърне в средства за потребление; във втория случай — за да се пласира стоковият излишък. Но външната търговия, доколкото тя не възстановява просто елементи (и по стойност), само пренася противоречията в по-широка сфера, открива им по-широк простор.

Ако се отстрани капиталистическата форма на възпроизводство, работата ще се сведе до това, че величината на отмиращата и поради това подлежаща на възстановяване in natura част на основния капитал (тук на капитала, който функционира в производството на средства за потребление) в различните последователни години се изменя. Ако през една година тази част е много голяма (превишава

средната смъртност, както при хората), през следващата година тя несъмнено ще бъде съответно по-малка. Ако приемем, че другите условия не са се изменили, количеството сурови материали, полуфабрикати и спомагателни материали, необходимо за годишното производство на средства за потребление, не се намалява от това; следователно цялото производство на средства за производство би трябвало в единия случай да се разшири, в другия — да се намали. На това би могло да се помогне само чрез постоянно относително свръхпроизводство: от една страна, се произвежда известно количество повече основен капитал от непосредствено необходимото; от друга страна, се създава запас от суровини и т. н., който надхвърля непосредствените годишни потребности (това особено важи за средствата за живот). Такъв вид свръхпроизводство е равнозначен на контрол на обществото над материалните средства на неговото собствено възпроизводство. Но в рамките на капиталистическото общество свръхпроизводството е анархичен елемент.

Този пример с основния капитал — при неизменен мащаб на възпроизводството — е поразителен. Несъответствието в производството на основен и оборотен капитал е една от причините, които икономистите обичат да използват за обясняване на кризите. Че такова несъответствие може и трябва да възниква при просто *поддържане* на основния капитал; че то може и трябва да възниква при предпоставката на идеално нормално производство, при просто възпроизводство на вече функционираща обществен капитал — това за тях е нещо ново.

XII. ВЪЗПРОИЗВОДСТВОТО НА ПАРИЧНИЯ МАТЕРИАЛ

Досега не обръщахме никакво внимание на един момент именно на годишното възпроизводство на злато и сребро. Само като материал за предмети за разкош, позлатяване и т. н. те, както всички други продукти, не биха заслужавали тук специално споменаване. Напротив, като паричен материал и следователно като потенциални пари те играят важна роля. За опростяване ще считаме тук за паричен материал само златото.

По сравнително стари данни цялото годишно производство на злато е възлизало на 800—900 хиляди фунта = кръгло на 1 100 или 1250 милиона марки. Според Зьотбер[53]), напротив, средно за годините 1871—1875 са били произвеждани само 170 675 килограма на стойност кръгло 476 милиона марки. От тях Австралия е доставяла кръгло

[53]) Ad. Soetbeer: „Edelmetall-Produktion". Gotha, 1879.

167, Съединените щати — 166, Русия — 93 милиона марки. Остатъкът се разпределя между различни страни на суми по-малки от 10 милиона марки за всяка. Годишното производство на сребро за същия период е възлизало на малко по-малко от 2 милиона килограма на стойност $354^1/_2$ милиона марки; от тях Мексико е доставяло кръгло 108, Съединените щати 102, Южна Америка 67, Германия 26 милиона и т. н.

От страните с господстващо капиталистическо производство само Съединените щати са производители на злато и сребро; европейските капиталистически страни получават почти цялото свое злато и грамадната част от своето сребро от Австралия, Съединените щати, Мексико, Южна Америка и Русия.

Но ние ще пренесем златните мини в онази страна с капиталистическо производство, годишното производство на която анализираме тук, и ще направим това по следните съображения.

Капиталистическо производство изобщо не съществува без външна търговия. Но ако се приема нормално годишно възпроизводство в даден мащаб, с това се приема също, че външната търговия само замества местни изделия с изделия с друга потребителна или натурална форма, без да засяга нито стойностните отношения, в които обменят помежду си двете категории: средства за производство и средства за потребление, нито отношенията между постоянен капитал, променлив капитал и принадена стойност, на които се разпада стойността на продукта на всяка от тези категории. Включването на външната търговия в анализа на ежегодно възпроизвежданата стойност на продукта може следователно само да заплете въпроса, без да дава нов момент нито за самата задача, нито за нейното разрешаване. Следователно тя трябва съвсем да не се взема под внимание; поради това златото трябва да се разглежда тук като непосредствен елемент на годишното възпроизводство, а не като внасян отвън чрез размяна стоков елемент.

Производството на злато, както и изобщо производството на метали, се отнася към I подразделение, което обхваща производството на средства за производство. Да приемем, че годишното производство на злато = 30 (за удобство; фактически тази цифра е твърде висока в сравнение с числата на нашата схема); нека тази стойност се разпада на $20_c + 5_v + 5_m$; 20_c подлежат на обмяна срещу други елементи на I_c и това ще разгледаме по-късно*; а $5_v + 5_m$ (I) трябва да бъдат разменени срещу елементи на II_c, т. е. срещу средства за потребление.

Що се отнася до 5_v, всяко предприятие, което произвежда злато започва преди всичко с купуване на работна сила; но не със злато

*Виж бележка 55 на Ф. Енгелс на стр. 498. *Ред.*

произведено в самото това предприятие, а с известен дял от паричния запас на страната. С тези 5_v работниците изтеглят от II подразделение средства за потребление, а II подразделение с тези пари купува средства за производство от I подразделение. Ако II купува от I за 2 злато като паричен материал и т. н. (съставна част на своя постоянен капитал), у производителя на злато I се връщат 2_v в пари, които преди това вече са принадлежали на обръщението. Ако II по-нататък не купува от I никакъв материал, I купува от II, при което хвърля своето злато като пари в обръщението, тъй като със злато може да се купи всяка стока. Разликата се състои само в това, че тук I подразделение се явява не като продавач, а само като купувач. Производителите на злато от I подразделение могат във всяко време да пласират своята стока; тя винаги се намира в непосредствено разменима форма.

Да приемем, че фабрикант на прежда е заплатил на своите работници 5_v, срещу което те са му доставили — оставяме настрана принадената стойност — прежда в продукт = 5; работниците купуват за 5 от II_c, последното купува за 5 в пари прежда от I и по този начин 5_v в пари се връщат у фабриканта на прежда. В току-що взетия случай, напротив, Iз (така ще означаваме производителя на злато) авансира на своите работници 5_v в пари, които преди това са принадлежали вече на обръщението; работниците изразходват парите за средства за живот; но от 5 само 2 се връщат от II в Iз. Обаче Iз, също както и фабрикантът на прежда, може да започне отново процеса на възпроизводство: неговите работници са му доставили в злато 5, от които той е продал 2, останалите 3 притежава във вид на злато, следователно той трябва само да си насече от тях монети[54]) или да ги превърне в банкноти и целият негов променлив капитал пряко, без по-нататъшно посредничество на II, отново ще се окаже в негови ръце в парична форма.

Но вече при този пръв процес на годишното възпроизводство е станало изменение в количеството на парите, действително или потенциално принадлежащи към обръщението. Ние приехме, че II_c е купило 2_v (Iз) като материал, а Iз на свой ред в пределите на II е изразходвало 3 като парична форма на променливия капитал. Следователно от количеството пари, което е доставено посредством новото производство на пари, 3 са останали в пределите на II и не са се върнали в I. Според нашата предпоставка II е удовлетворило своята потребност от паричен материал. 3 остават в негови ръце като златно съкровище. Тъй като те не могат да образуват елементи на неговия

54) „Значително количество златни кюлчета (gold bullion) . . . златотърсачите доставят направо в монетния двор в Сан Франциско". „Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation", 1879, част III, стр. 337.

постоянен капитал и тъй като II вече е имало преди това достатъчен паричен капитал за купуване на работната сила; тъй като по-нататък, с изключение на елемента на изхабяването, тези добавъчни 3з нямат да изпълняват никаква функция в пределите на II_c, срещу част от което те са обменени (те биха могли да служат само за да покриват pro tanto [съответно] елемента на изхабяването, ако II_c (1) е по-малко от II_c (2), което е случайно); тъй като, от друга страна, именно с изключение на елемента на изхабяването целият стоков продукт II_c трябва да бъде обменен срещу средства за производство $I_{(v+m)}$ — то тези пари трябва изцяло да бъдат пренесени от II_c във II_m независимо от това, дали последното съществува в необходими средства за живот или в предмети за разкош, и обратно, съответна стокова стойност трябва да бъде пренесена от II_m във II_c. Резултат: част от принадената стойност се натрупва като парично съкровище.

През втората година на възпроизводството, ако също такава част от произведеното през годината злато се използва както преди като материал, 2 отново ще се върнат в Iз, а 3 ще бъдат възстановени in natura, т. е. пак ще се освободят във II като съкровище и т. н.

По отношение на променливия капитал изобщо: Капиталистът Iз, както всеки друг, постоянно трябва да авансира този капитал в пари за купуване на труд. По отношение на това v не той, а неговият работник трябва да купува от II; следователно никога не може да настъпи случай той да се яви като купувач, т. е. да внесе злато във II без инициативата на последното. Но доколкото II купува от него материал, доколкото II трябва да превръща своя постоянен капитал II_c в златен материал, част от (Iз)v се възвръща от II у Iз точно така, както у другите капиталисти от I подразделение; а доколкото това не става, той възстановява своето v в злато непосредствено от своя продукт. Обаче в степента, в която v, авансирано в парична форма, не се възвръща от II у Iз, част от намиращите се вече налице средства за обръщение (пари, които са се стекли от I във II и не са се върнали в I) се превръщат във II в съкровище и поради това една част от принадената стойност във II не се изразходва за средства за потребление. Тъй като постоянно се откриват нови златни мини или се възобновява работата в стари, известен дял от парите, които Iз трябва да изразходва за v, винаги съставлява част от количеството пари, което е съществувало преди новото производство на злато; тези пари Iз внася чрез работниците във II подразделение и доколкото не се връщат от II у Iз, те съставляват там елемент за образуването на съкровище.

Що се отнася обаче до $(Iз)_m$, Iз винаги може да се явява тук като купувач; то внася в обръщението своето m във вид на злато и изтегля срещу него средства за потребление II_c; във II златото

отчасти се използва като материал, поради това функционира като действителен елемент на постоянната съставна част c на производителния капитал; а доколкото това не става, то пак се превръща в елемент за образуване на съкровище във вид на оставаща в парична форма част от II_c. От това се вижда — дори и ако се остави настрана I_c, подлежащо на разглеждане по-късно[55] — как дори просто възпроизводство, макар тук да се изключва натрупването в същинския смисъл на думата, т. е. възпроизводство в разширен мащаб, все пак необходимо предполага натрупване на пари или образуване на съкровище. И тъй като това всяка година се повтаря отново, по този начин се обяснява предпоставката, от която изхождахме при разглеждането на капиталистическото производство: че при започването на възпроизводството в ръцете на капиталистите от I и II подразделение се намира едно съответствуващо на стоковата обмяна количество парични средства. Такова натрупване става дори след като се приспадне златото, което се загубва вследствие на изтъркването на извършващите обръщение пари.

От само себе си се разбира, че колкото по-напреднала е възрастта на капиталистическото производство, толкова по-голяма е натрупваната навсякъде парична маса и следователно толкова по-малък относително е делът, който новото годишно производство на злато присъединява към тази маса, макар че тази добавка може да бъде значителна по своята абсолютна величина. Общо взето, да се върнем още веднаж към възражението*, което бе направено на Тук: как е възможно всеки капиталист да изтегля от годишния продукт принадена стойност в пари, т. е. да изтегля от обръщението повече пари, отколкото е хвърлил в него — как е възможно това, щом самата капиталистическа класа трябва да се разглежда в края на краищата като източника, който изобщо хвърля парите в обръщението?

Резюмирайки казаното по-горе (глава XVII), ще отбележим в отговор на това:

1) Единствено необходимата тук предпоставка: че изобщо са налице достатъчно пари, за да се извърши обмяната на различните елементи на масата на годишното възпроизводство — никак не се засяга от обстоятелството, че част от стоковата стойност се състои от принадена стойност. Ако приемем, че цялото производство принадлежи на самите работници и техният принаден труд е принаден труд само за самите тях, а не за капиталистите, масата на извършващата обръщение стокова стойност би останала същата и при равни други условия би изисквала за своето обръщение предишното

[55] Изследването върху размяната на новопроизведено злато в пределите на постоянния капитал на I подразделение липсва в ръкописа. — *Ф. Е.*

*Виж настоящия том, стр. 346. *Ред.*

количество пари. И така, и в двата случая въпросът се състои в следното: откъде се вземат парите за обмяната на цялата тази стокова стойност? — Но съвсем не в това: откъде се вземат парите за превръщането на принадената стойност в пари?

Разбира се, всяка отделна стока — връщаме се още веднаж към това — се състои от $c+v+m$ и следователно за обръщението на цялата стокова маса е необходима, от една страна, определена парична сума за обръщението на капитала $c+v$, а от друга страна — друга парична сума за обръщението на дохода на капиталистите, принадената стойност m. Както за отделните капиталисти, така и за цялата класа парите, в които се авансира капиталът, са различни от парите, в които се изразходва доходът. Откъде се вземат тези последните пари? Просто от парите, които се намират в ръцете на капиталистическата класа; следователно, общо взето от всички пари, които се намират в обществото, една част служи за обръщението на дохода на капиталистите. Ние вече видяхме как всеки капиталист, който създава ново предприятие и изразходва пари за средства за потребление, предназначени за собствената му издръжка, щом предприятието заработи, отново ги улавя като пари, които служат за осребряване на неговата принадена стойност. Но общо казано, цялата трудност произтича от два източника.

Първо: Ако ние разглеждаме само обръщението и оборота на капитала, следователно ако разглеждаме и капиталиста само като персонификация на капитала, а не като капиталистически потребител и човек, който обича да си поживее добре, то макар и да виждаме как той постоянно хвърля в обръщението принадена стойност като съставна част на своя стоков капитал, никога няма да видим в неговите ръце парите като форма на дохода; никога няма да видим той да хвърля пари в обръщението за потребяване на принадената стойност.

Второ: Ако капиталистическата класа хвърля в обръщението известна парична сума във формата на доход, изглежда, като че ли тя плаща еквивалент за тази част от целия годишен продукт и следователно последната престава да представлява принадена стойност. Но принаденият продукт, в който е представена принадената стойност, не костува нищо на капиталистическата класа. Като класа тя го притежава и се ползва от него даром и паричното обръщение нищо не може да измени в това. Изменението, предизвиквано от паричното обръщение, се състои просто в това, че всеки капиталист, вместо да потребява своя принаден продукт in natura, което в повечето случаи е невъзможно, изтегля и присвоява от цялата маса годишен обществен принаден продукт всякакъв вид стоки на сума, равна на присвоената от него принадена стойност. Но механизмът на обръщението показа, че ако капиталистическата класа хвърля в обръщението пари за

изразходване на доход, тя също изтегля обратно от обръщението тези пари и по този начин постоянно може отново да започва същия процес; че следователно, разглеждана като капиталистическа класа, тя както преди остава притежател на паричната сума, необходима за осребряването на принадената стойност. И така, ако капиталистът не само изтегля от стоковия пазар за своя потребителен фонд принадената стойност във форма на стоки, но и в същото време получава обратно парите, с които той е купил тези стоки, ясно е, че той е изтеглил стоките от обръщението без еквивалент от своя страна. Те не му костуват нищо, макар да ги е платил с пари. Ако аз купя стоки за един фунт стерлинг, а продавачът на стоката ми върне фунта стерлинг срещу принаден продукт, който не ми е костувал нищо, очевидно е, че аз съм получил стоките даром. Постоянното повторение на тази операция нищо не изменя в това, че аз постоянно изтеглям стоки и постоянно оставам притежател на фунта стерлинг, макар за получаването на стоките временно да се разделям с него. Капиталистът постоянно получава тези пари обратно като осребрена принадена стойност, която не му е струвала нищо.

Ние видяхме, че у А. Смит цялата стойност на обществения продукт се свежда до доход, до $v+m$, че следователно постоянната капиталова стойност се приема за равна на нула. От това необходимо следва, че парите, необходими за обръщението на годишния доход, са достатъчни и за обръщението на целия годишен продукт; че следователно в нашия случай парите, необходими за обръщението на средствата за потребление на стойност 3 000, са достатъчни и за обръщението на целия годишен продукт на стойност 9 000. Такъв е действително възгледът на А. Смит, и Т. Тук го повтаря. Тази невярна представа за отношението на количеството на парите, необходимо за превръщането на дохода в пари, към количеството на парите, което е необходимо за обръщението на целия обществен продукт, е неизбежен резултат на неразбирането, на безсмислената представа за начина, по който се възпроизвеждат и ежегодно възстановяват различните веществени и стойностни елементи на целия годишен продукт. Поради това тази представа е вече опровергана.

Да чуем самите Смит и Тук.

Смит казва:

„Обръщението на всяка страна може да се раздели на две части: обръщение, което се извършва между търговци, и обръщение, което се извършва между търговци и потребители. Макар че едни и същи парични знаци — книжни или метални — могат да се употребяват ту в едната част на обръщението, ту в другата, все пак, тъй като двата тези процеса на обръщението се извършват винаги едновременно, всеки от тях изисква за своето извършване определена парична сума от един или друг вид. Стойността на стоките, които извършват обръщение между различните търговци, никога не може да надхвърли стойността на стоките, които из-

вършват обръщение между търговците и потребителите, защото всичко, което търговците купуват, в края на краищата трябва да бъде продадено на потребителите. Тъй като обръщението между търговците става на едро, то изисква обикновено доста значителна сума за всяка отделна сделка. Обръщението между търговците и потребителите, напротив, става предимно на дребно и изисква често само твърде малки суми — понякога е достатъчен един шилинг или дори половин пени. Но дребните суми извършват обръщение много по-бързо от големите . . . Поради това, макар покупките на всички потребители за цялата година да са по стойност най-малко“ {това „най-малко“ е добре!} „равни на покупките на всички търговци за цялата година, те по правило могат да бъдат направени със значително по-малко количество пари“ и т. н. (книга II, гл. II).

Към това място от Адам Т. Тук забелязва:

„Не може да има съмнение, че това прокарано тук различие по същество е правилно... Размяната между търговци и потребители обхваща и плащането на работната заплата, която съставлява главният доход (the principal means) на потребителите... Всички обмени между търговци, т. е. всички продажби, като се почне от производителите или вносителите, през цялата стълбица от междинни процеси на манифактурата и т. н. и се свърши с търговеца на дребно или търговеца износител, могат да бъдат сведени до прехвърляния на капитал. Но прехвърлянията на капитал не предполагат необходимо и на практика действително не довеждат до това, при голямото количество на обмените да става през време на прехвърлянето действително предаване на банкноти или монети — аз имам предвид материално, а не фиктивно предаване... Общата сума на взаимните обмени между търговци трябва в края на краищата да се определя и ограничава от сумата на обмените между търговци и потребители“. („An inquiry inso the Currency Principle“, London 1844, 34—36 passim).

Ако последното изречение беше нещо изолирано, би могло да се мисли, че Тук само констатира, че съществува известно съотношение между взаимните обмени между търговец и търговец и обмените между търговец и потребител, с други думи, между стойността на целия годишен доход и стойността на капитала, с който се произвежда доходът. Обаче това не е така. Той изрично се присъединява към разбирането на А. Смит. Поради това не е нужна специална критика на неговата теория за обръщението.

2) Всеки промишлен капитал отначало наведнаж хвърля в обръщение пари за цялата своя основна съставна част, която той след това изтегля обратно само постепенно, в продължение на редица години, посредством продажбата на своя годишен продукт. Следователно отначало той хвърля в обръщението повече пари, отколкото изтегля от него. Това се повтаря всеки път при възобновяване на целия капитал in natura; това се повтаря всяка година за определен брой предприятия, основните капитали на които трябва да се възобновяват in natura; частично това се повтаря при всеки ремонт, при всяко само частично възобновяване на основния капитал. Следователно, ако едната страна изтегля от обръщението повече пари, отколкото хвърля в него, другата страна — обратното.

Във всички отрасли на промишлеността, в които производственият период (като различен от работния период) обхваща сравнително дълго време, капиталистическите производители в продължение на този период постоянно хвърлят пари в обръщението отчасти за заплащане на прилаганата работна сила, отчасти за купуване на подлежащите на потребление средства за производство; по този начин се изтеглят от пазара средства за производство пряко, средства за потребление отчасти косвено, чрез работниците, които изразходват своята заплата, отчасти пряко, от самите капиталисти, които по никакъв начин не отсрочват своето потребление, без в същото време тези капиталисти да хвърлят на пазара някакъв еквивалент в стоки. Парите, които те хвърлят в обръщението, в течение на този период служат за превръщане в пари на стокова стойност, включително и на съдържащата се в нея принадена стойност. Много важен става този момент при развито капиталистическо производство, при дълговременни предприятия, предприемани от акционерни дружества и т. н., като строеж на железници, канали, докове, крупни градски съоръжения, железни плавателни съдове, дренаж на почвата в големи размери и т. н.

3) Докато другите капиталисти — ако не се смята разходът за основен капитал — изтеглят от обръщението повече пари, отколкото са хвърлили в него при купуването на работната сила и оборотните елементи, капиталистите, които произвеждат злато и сребро — ако оставим настрана благородния метал, който служи като суров материал, — хвърлят в обръщението само пари, а изтеглят от него само стоки. Постоянният капитал с изключение на изхабената част, по-голямата част на променливия капитал и цялата принадена стойност с изключение може би на съкровището, което се натрупва в собствените им ръце — всичко това се хвърля в обръщението във вид на пари.

4) От една страна, наистина, като стоки се намират в обръщение всевъзможни неща, които не са произведени през дадената година: поземлени участъци, сгради и пр.; по-нататък — продукти, производственият период на които обхваща повече от година: добитък, дървен материал, вино и т. н. По отношение на тези и други явления е важно да се установи, че освен паричната сума, необходима за непосредственото обръщение, известно количество пари постоянно се намира в латентно състояние, не функционира, но при получаване на тласък може да започне да функционира. Освен това стойността на такива продукти често постъпва в обръщението на части и постепенно, например стойността на жилищните сгради във вид на наем за редица години.

От друга страна, не всички движения на процеса на възпроизводството се опосредствуват от паричното обръщение. Целият про-

изводствен процес, щом бъдат набавени неговите елементи, се изключва от обръщението. Освен това целият продукт, непосредствено потребяван от самия производител — било лично, било производително, към което се отнася и продоволствието на селските работници в натура.

И така, паричната маса, посредством която годишният продукт извършва обръщение, вече съществува в обществото, тя е постепенно натрупана. Може би с изключение на златото, което възстановява изтърканите монети, тя не съставлява част от новата стойност, която е създадена през текущата година.

Макар на основата само на метално обръщение парите да могат да функционират и като платежно средство и исторически действително са функционирали така, а на тази основа да са се развили кредитната система и определени страни на нейния механизъм, все пак в нашето изложение се приема изключително обръщение на пари от благородни метали, при това пак в най-простата му форма — покупки и продажби в брой.

Тази предпоставка се прави не само по методологически съображения, важността на които се вижда вече от това, че както Тук и неговата школа, така и техните противници в своите контроверси при изследването на банкнотното обръщение постоянно са бивали принудени да се връщат към хипотезата за чисто метално обръщение. Те са бивали принудени да правят това post festum, но при такива обстоятелства са правили това много повърхностно, което е било неизбежно, тъй като изходният пункт е играл по този начин само ролята на второстепенно обстоятелство.

Но най-простото разглеждане на паричното обръщение, представено в неговата *първоначална* форма — а тук то е иманентен момент от годишния възпроизводствен процес, — показва:

а) Ако приемем развито капиталистическо производство, следователно господство на системата на наемния труд, паричният капитал очевидно играе главна роля, доколкото той е формата, в която се авансира променливият капитал. В степента, в която се развива системата на наемния труд, всеки продукт се превръща в стока, а поради това — с някои важни изключения — трябва изцяло да премине през превръщането в пари като фаза на своето движение. Количеството на намиращите се в обръщение пари трябва да бъде достатъчно за това превръщане на стоките в пари, и по-голямата част от това количество се доставя във формата на работна заплата, на пари, които са авансирани от промишлените капиталисти като парична форма на променливия капитал за заплащане на работната сила и функционират в ръцете на работниците — в по-голямата си част — само като средство за обръщение (покупателно средство).

Това е пълна противоположност на натуралното стопанство, което е преобладаващо на основата на всяка система на лична зависимост (включително и крепостническата) и в още по-голяма степен на основата на повече или по-малко примитивните общини, безразлично дали последните са свързани с отношение на зависимост и робство или не.

При системата на робство паричният капитал, изразходван за купуване на работна сила, играе ролята на парична форма на основния капитал, който се възстановява само постепенно, след изтичането на активния период на живота на роба. Поради това у атиняните печалбата, която робовладелецът извлича непосредствено, чрез промишленото използуване на своя роб, или косвено, чрез даването на роба под наем на други лица, които прилагат труда му в промишленост (например в минното дело), се е разглеждала просто като лихва (заедно с амортизацията) на авансирания паричен капитал, точно както при капиталистическото производство промишленият капиталист отнася една част от принадената стойност плюс изхабяването на основния капитал в сметката лихва и възстановяване на своя основен капитал; както това е правило и за капиталистите, които дават под наем основен капитал (сгради, машини и т. н.). Обикновените домашни роби, независимо от това, дали служат за извършване на необходими услуги, или само за парадиране на разкош, не се вземат тук под внимание, те отговарят на нашата прислуга. Но и системата на робството — доколкото тя е господствуваща форма на производителния труд в земеделието, манифактурата, корабоплаването и т. н., както е било в развитите държави на Гърция и в Рим — запазва един елемент на натуралното стопанство. Самият пазар за роби постоянно получава попълване на своята стока — работна сила — посредством войната, морското разбойничество и т. н., и това разбойничество на свой ред не се извършва посредством процес на обръщение, а посредством натурално присвояване на чужда работна сила чрез непосредствена физическа принуда. Дори в Съединените щати, след като междинната област между северните щати на наемния труд и южните щати на робството се превърнала в област за развъждане на роби за Юга, където следователно самите роби, хвърляни на пазара за роби, се превърнали в елемент на годишното възпроизводство, това се оказало недостатъчно за по-дълго време и поради това по възможност дълго продължавала африканската търговия с роби за попълване на пазара.

б) Стихийно извършващите се на основата на капиталистическото производство отливи и приливи на парите при обмяната на годишния продукт; едновременните авансирания на основни капитали в цялата величина на тяхната стойност и постепенното, обхващащо многогодишни периоди изтегляне на тяхната стойност от обръщението, следователно постепенното им възстановяване в парична форма посредством ежегодно образуване на съкровище — образуване, по своята същност съвсем различно от онова образуване на съкровище, което става паралелно с него и се основава на ежегодното ново производство на злато; различната продължителност на времето, за което, в зависимост от дължината на периодите на производството на стоките, се авансират пари, които следователно трябва предварително да се притежават във формата на съкровище, преди да могат да бъдат изтеглени обратно от обръщението посредством продажба на стоката; различната продължителност на времето, за което се авансират пари, която произтича вече само от различната отдалеченост на мястото на производството от пазара; също така различието във величината и в срока на възвръщането на паричните суми, в зависимост от състоянието или относителната величина на производствените запаси в различните предприятия и у различните отделни капиталисти от един и същ производствен отрасъл, следователно различията в сроковете на закупките на елементи на постоянния капитал — всичко това в продължение на годината на възпроизводството; достатъчно е само по пътя на опита да се забележат всички тези различни моменти на стихийното движение и да им се обърне внимание, за да бъдат те планомерно използвани както за механични спомагателни средства на кредитната система, така и за действителното улавяне на наличните капитали, които могат да бъдат дадени в заем.

Към това се прибавя и различието между такива отрасли, чието производство при иначе нормални условия се извършва непрекъснато в един и същ мащаб, и такива, които в различни периоди на годината прилагат работна сила в различен размер, както е в селското стопанство.

XIII. ТЕОРИЯ НА ДЕТЮ ДЕ ТРАСИ ЗА ВЪЗПРОИЗВОДСТВОТО[56)]

За пример на объркаността и в същото време претенциозно недомислие на политикономистите при разглеждането на общественото възпроизводство ни служи големият логик Детю де Траси (ср. книга I, гл. IV, 2, бележка 30[78]), към когото дори Рикардо се е отнасял сериозно, наричайки го „твърде виден автор“ („Principles etc.“, p. 333).

[56)] От ръкопис II.

Този виден автор дава следните разяснения относно целия обществен процес на възпроизводство и обръщение:

„Ще ме попитат как тези промишлени предприемачи получават такива големи печалби и от кого могат те да ги извличат. Аз отговарям, че те постигат това, като продават всичко произвеждано от тях по-скъпо, отколкото им е струвало производството; и че те продават:

1) един на друг всичко онова, което отива за тяхното потребление, за удовлетворяване на техните потребности и което те заплащат с част от своите печалби;

2) на наемните работници, наемани както от самите тях, така и от капиталистите-рентиери; по този път те получават обратно от тези работници цялата работна заплата на последните, с изключение може би на малки спестявания;

3) на капиталистите-рентиери, които им плащат с част от своя доход, още неизразходван за наеманите непосредствено от тях работници; така че цялата рента, ежегодно плащана от предприемачите на капиталистите-рентиери, по единия или другия от тези пътища се стича обратно у първите" (Destutt de Tracy: „Traité de la volonté et de ses effets". Paris 1826, p. 239).

И така, капиталистите се обогатяват, първо, като се изиграват взаимно при обмяната на онази част от принадената стойност, която те предназначават за лично потребление, или потребяват като доход. Следователно ако тази част от тяхната принадена стойност, респективно от тяхната печалба, =400 ф. ст., то тези 400 ф. ст. се превръщат например в 500 ф. ст. в резултат на това, че всеки притежател на тези 400 ф. ст. продава своята част на другия с 25% по-скъпо. Тъй като всички правят това, резултатът е същият, както ако те биха си продавали един на друг по действителната стойност. Само че за обръщението на стокова стойност от 400 ф. ст. им е нужна парична маса от 500 ф. ст., а това изглежда по-скоро като метод на обедняване, отколкото на обогатяване, тъй като те трябва да съхраняват непроизводително в безполезната форма на средства за обръщение голяма част от своето състояние. Всичко се свежда до това, че капиталистическата класа, въпреки общото номинално повишение на цените на техните стоки, може да разпредели помежду си за своето лично потребление само количество стоки на стойност 400 ф. ст., но че те си доставят взаимното удоволствие да привеждат в обръщение 400 ф. ст. стокова стойност посредством такова количество пари, което е нужно за 500 ф. ст. стокова стойност.

Оставяме съвсем настрана това, че тук е предположена „част от техните печалби" и следователно изобщо запас от стоки, в който е представена печалба. Но Детю искаше да ни обясни тъкмо откъде се взема тази печалба. Паричната маса, необходима за нейното обръщение, е съвсем второстепенен въпрос. Стоковата маса, в която е представена печалбата, изглежда да произхожда от това, че капиталистите не само си продават един на друг тази стокова маса, което е вече нещо много хубаво и дълбоко, но че всички те продават един на друг по-скъпо. И така, ние знаем сега един източник на обогатяването на капиталистите. Той се свежда до тайната на „entspektor Брезиг"[79], че голямата бедност произтича от голямата pauvreté*.

2) По-нататък, същите капиталисти продават

„на наемните работници, наемани както от самите тях, така и от капиталистите-рентиери; по този път те получават обратно от тези наемни работници цялата работна заплата на последните, с изключение може би на малки спестявания".

Връщането у капиталистите на паричния капитал, във формата на който те са авансирали работната заплата на работника, е според господин Детю вторият източник за обогатяване на същите капиталисти.

И така, ако капиталистическата класа е платила на работниците във вид на работна заплата например 100 ф. ст., а след това същите работници купуват стоки на същата стойност 100 ф. ст., от същата капиталистическа класа и поради това сумата 100 ф. ст., авансирана от капиталистите като купувачи на работна сила, се стича обратно у тях вследствие на това, че са продадени на работниците стоки за 100 ф. ст., то в резултат на това капиталистите се *обогатяват*. От гледна точка на здравия разум изглежда, че капиталистите посредством тази процедура отново притежават 100 ф. ст., които са притежавали преди процедурата. В началото на процедурата те са имали 100 ф. ст. пари, с тези 100 ф. ст. те са купили работна сила. Срещу тези 100 ф. ст. пари купеният труд произвежда стоки на стойност, доколкото ние знаем досега, 100 ф. ст. Като продадат на работниците тези 100 ф. ст. в стоки, капиталистите получават обратно 100 ф. ст. в пари. Следователно капиталистите отново имат 100 ф. ст. в пари, а работниците — 100 ф. ст. в стока, която е произведена от самите тях. Трудно е да се разбере как биха могли капиталистите да се обогатят от това. Ако 100 ф. ст. в пари не биха се стекли обратно у тях, те би трябвало, първо, да платят на работниците за техния труд 100 ф. ст. в пари и, второ, да им дадат даром продукта на този труд, средства за потребление за 100 ф. ст. Така че възвръщането на парите би могло най-много да обясни защо капиталистите не обедняват вследствие на тази операция, но съвсем не може да обясни защо те се обогатяват от нея.

Друг въпрос е, разбира се, как се оказват у капиталистите тези 100 ф. ст. в пари и защо работниците са принудени да разменят своята работна сила срещу тези 100 ф. ст., вместо сами да произвеждат стоки за своя сметка. Но това е нещо, което за мислители от калибъра на Детю се разбира от само себе си.

* — бедност. *Ред.*

Детю сам не е напълно удовлетворен от това решение. Та той не ни е казал, че обогатяването става вследствие на това, че се изразходва парична сума от 100 ф. ст. и след това отново постъпва парична сума от 100 ф. ст., т. е. той не ни е казал, че обогатяването става вследствие на обратния приток на 100 ф. ст. в пари, който показва само защо 100 ф. ст. в пари не се загубват. Той ни е казал, че капиталистите се обогатяват,

„като продават всичко произвеждано от тях по-скъпо, отколкото им е струвало производството".

И така, капиталистите при своята сделка с работниците трябва да се обогатяват и вследствие на това, че продават на работниците много скъпо. Отлично!

„Те плащат работна заплата . . . и всичко това се стича обратно у тях вследствие разходите на всички тези хора, които плащат за тях" {за продуктите} „по-скъпо, отколкото те са стрували на тях" {на капиталистите} „посредством тази работна заплата" (стр. 240).

И така, капиталистите плащат на работниците 100 ф. ст. работна заплата, а после продават на работниците собствения им продукт за 120 ф. ст., така че у капиталистите не само се стичат обратно тези 100 ф. ст., но те още и спечелват 20 ф. ст.? Това е невъзможно. Работниците могат да платят само с парите, които са получили във формата на работна заплата. Ако те са получили от капиталистите 100 ф. ст. работна заплата, те могат да купят само за 100 ф. ст., а не за 120 ф. ст. Значи, така работата не излиза. Но има още един път. Работниците купуват от капиталистите стока за 100 ф. ст., но в действителност получават стока на стойност само 80 ф. ст. Поради това те безусловно са измамени с 20 ф. ст. А капиталистът безусловно се е обогатил с 20 ф. ст., защото той фактически е платил работната сила 20% под нейната стойност или по околен път е приспаднал от номиналната работна заплата 20 ф. ст.

Капиталистическата класа би достигнала същата цел, ако тя от самото начало плати на работниците работна заплата само от 80 ф. ст., а после им достави срещу тези 80 ф. ст. в пари стокова стойност действително от 80 ф. ст. Това е наглед нормалният път — ако се разглежда цялата капиталистическа класа, — защото според самия господин Детю, работническата класа трябва да получава „достатъчна работна заплата" (стр. 219), тъй като тази работна заплата трябва да ѝ стигне най-малко да поддържа своето съществуване и своята работоспособност, „да си набавя най-необходимите средства за живот" (стр. 180). Ако работниците не получават такава достатъчна заплата, това е, според същия Детю, „смъртта

на промишлеността" (стр. 208), следователно, както изглежда, това съвсем не е средство за обогатяване на капиталистите. Но колкото и висока да е работната заплата, плащана от капиталистическата класа на работническата класа, тя има определена стойност, например 80 ф. ст. Следователно, ако капиталистическата класа плаща на работниците 80 ф. ст., тя е длъжна да им достави срещу тези 80 ф. ст. стокова стойност от 80 ф. ст. и поради това възвръщането на тези 80 ф. ст. не я обогатява. А ако тя им плаща в пари 100 ф. ст. и им продава срещу тези 100 ф. ст. стокова стойност от 80 ф. ст., тя им плаща в пари 25% повече от тяхната нормална работна заплата, но им доставя срещу тези пари 25% по-малко стока.

С други думи: фондът, от който капиталистическата класа изобщо извлича своята печалба, би се образувал посредством приспадане от нормалната работна заплата, посредством заплащане на работната сила под нейната стойност, т. е. под стойността на средствата за живот, необходими за нормалното възпроизводство на работната сила във вид на наемни работници. Следователно, ако би се плащала нормалната работна заплата, което според Детю трябва да става, не би съществувал накъкъв фонд на печалба нито за промишлениците, нито за капиталистите-рентиери.

И така господин Детю би трябвало да сведе цялата тайна на обогатяването на капиталистическата класа до следното: посредством приспадане от работната заплата. В такъв случай не съществуват другите фондове на принадената стойност, за които той говори в пункт 1 и 3.

И така, във всички страни, където паричната работна заплата на работниците е сведена до стойността на средствата за потребление, необходими за тяхното съществуване като класа, не би съществувал за капиталистите нито фонд на потреблението, нито фонд на натрупването, следователно не би съществувал и фонд на съществуването на капиталистическата класа, а следователно не би съществувала и капиталистическа класа. А при това така би било според Детю във всички богати, развити страни на старата цивилизация, защото тук

„в нашите пуснали стари корени общества, фондът, от който се покрива работната заплата . . . е почти постоянна величина" (стр. 202).

И при отбива от работната заплата обогатяването на капиталистите произтича не от това, че те първо плащат на работника 100 ф. ст. в пари, а после му доставят срещу тези 100 ф. ст. в пари 80 ф. ст. в стоки — следователно стока за 80 ф. ст. всъщност се привежда в обръщение посредством парична сума от 100 ф. ст., 25% по-голяма, — а от това, че капиталистът присвоява от продукта на ра-

ботника не само принадената стойност, — онази част от продукта, в която се изразява принадена стойност, — но и 25% от онази част на продукта, която във формата на работна заплата би трябвало да се падне на работника. По такъв нелеп начин, както си представя нещата Детю, капиталистическата класа не би спечелила абсолютно нищо. Тя плаща на работниците 100 ф. ст. като работна заплата и срещу тези 100 ф. ст. връща на работника от собствения му продукт 80 ф. ст. стокова стойност. Но при следващата операция тя пак трябва да авансира за същата процедура 100 ф. ст. Следователно тя си прави само безполезното удоволствие да авансира 100 ф. ст. в пари и да доставя срещу тях 80 ф. ст. в стоки, вместо да авансира 80 ф. ст. в пари и да доставя срещу тях 80 ф. ст. в стоки. Т. е. тя без всякаква полза постоянно авансира за обръщението на своя променлив капитал 25% по-голям паричен капитал, което е съвсем странен начин на обогатяване.

3) Най-после, капиталистическата класа продава

„на капиталистите-рентиери, които ѝ плащат с част от своя доход, още неизразходван за наеманите непосредствено от тях работници; така че цялата рента, ежегодно плащана от капиталистическата класа на капиталистите-рентиери, по единия или другия от тези пътища се стича обратно у нея".

По-рано ние видяхме, че промишлените капиталисти

„заплащат с част от своите печалби цялата част от своето потребление, предназначена за удовлетворяване на техните потребности".

И така, да приемем, че техните печалби = 200 ф. ст. Нека например те употребяват 100 ф. ст. за своето индивидуално потребление. Но останалата половина = 100 ф. ст. принадлежи не на тях, а на капиталистите-рентиери, т. е. на получателите на поземлена рента и на капиталистите, които дават в заем под лихва. И така, промишлените капиталисти трябва да плащат на тези приятели 100 ф. ст. в пари. От тези пари на капиталистите-рентиери са нужни, да кажем, 80 ф. ст. за собственото им потребление и 20 ф. ст. за наемане на прислуга и пр. И така, с тези 80 ф. ст. те купуват средства за потребление от промишлените капиталисти. С това от последните се отделя продукт от 80 ф. ст., но в същото време у тях се стичат обратно 80 ф. ст. в пари, или $^4/_5$ от онези 100 ф. ст., които те са платили на капиталистите-рентиери под името рента, лихва и т. н. По-нататък, прислугата, непосредствените наемни работници на капиталистите-рентиери, са получили от своите господари 20 ф. ст. С тях те също купуват от промишлените капиталисти средства за потребление за 20 ф. ст. По този начин, докато от тези капиталисти се отделя продукт за 20 ф. ст., у тях се стичат обратно 20 ф. ст.

в пари, или последната пета от онези 100 ф. ст. в пари, които те са платили на капиталистите-рентиери като рента, лихва и пр.

В края на сделката 100 ф. ст. в пари, които промишлените капиталисти са дали на капиталистите-рентиери за заплащане на рента, лихва и т. н., са се върнали у тях, докато половината от техния принаден продукт = 100 ф. ст. е преминал от техните ръце в потребителния фонд на капиталистите-рентиери.

И така, за въпроса, който тук се разглежда, е явно съвсем излишно да се въвежда в един или друг вид разделението на тези 100 ф. ст. между капиталистите рентиери и техните непосредствени наемни работници. Работата е проста: техните ренти, лихви, накратко, делът, който им се пада от принадената стойност = 200 ф. ст., им се плаща от промишлените капиталисти в пари, във вид на 100 ф. ст. С тези 100 ф. ст. те пряко или косвено купуват средства за потребление от промишлените капиталисти. Следователно те им плащат обратно 100 ф. ст. в пари и вземат от тях за 100 ф. ст. средства за потребление.

По този начин е станало възвръщане на 100 ф. ст. в пари, платени от промишлените капиталисти на капиталистите-рентиери. Представлява ли това връщане на пари средство за обогатяване на промишлените капиталисти, както фантазира Детю? Преди сделката те са имали стойностна сума от 200 ф. ст. — 100 ф. ст. в пари, 100 ф. ст. в средства за потребление. След сделката те имат само половината от първоначалната стойностна сума. Те отново имат тези 100 ф. ст. в пари, но те са загубили тези 100 ф. ст. в средства за потребление, които са преминали в ръцете на капиталистите-рентиери. Следователно те са станали не със 100 ф. ст. по-богати, а със 100 ф. ст. по-бедни. Ако те вместо по такъв околен път — първо да платят 100 ф. ст. в пари, а после да получат тези 100 ф. ст. пари обратно като заплащане на средства за потребление за 100 ф. ст — биха платили направо рента, лихва и т. н. в натуралната форма на своя продукт, у тях не биха се върнали от обръщението никакви 100 ф. ст. в пари, защото те не биха хвърлили в обръщението никакви 100 ф. ст. в пари. По пътя на натуралното заплащане работата би изглеждала просто така, че те биха задържали за себе си едната половина от принадения продукт на стойност 200 ф. ст., а другата половина биха предали без еквивалент на капиталистите-рентиери. Дори Детю не би почувствувал изкушението да обяви това за средство за обогатяване.

Разбира се, земята и капиталът, които промишлените капиталисти са заели от капиталистите-рентиери и за които те трябва да платят на последните част от принадената стойност във формата на поземлена рента, лихва и т. н., са им носили печалба, защото те

са едно от условията за производството както на продукта изобщо, така и на онази част от продукта, която съставлява принаден продукт, или в която се изразява принадената стойност. Тази печалба произтича от използването на взетите под наем и в заем земя и капитал, а не от цената, която се плаща за тях. Напротив, тази цена представлява отбив от печалбата. Иначе би трябвало да се твърди, че промишлените капиталисти биха станали не по-богати, а по-бедни, ако те биха могли да задържат за себе си и втората половина от принадената стойност, вместо да я дават на други. Но такава бъркотия се получава, когато явления на обръщението, като например обратния приток на пари, се смесват с разпределението на продукта, което само се опосредствува от подобни явления на обръщението.

И все пак същият този Детю е толкова хитроумен, че бележи:

„Откъде идват доходите на тези неработещи хора? Не идват ли те от рентата, която им плащат от своята печалба хората, които поставят капиталите на първите в действие, т. е. хората, които от фонда на първите плащат труд, произвеждащ повече, отколкото той костува, с една дума — промишлениците? Ето защо, за да открием източника на всяко богатство, винаги трябва да се връщаме към тях. Те са, които в действителност хранят работниците, наемани от първите" (стр. 246).

И така, плащането на тази рента и т. н. сега е отбив от печалбата на промишлениците. Преди тя беше за тях средство за обогатяване.

Но за нашия Детю все пак остава едно утешение. Тези храбри промишленици се отнасят с капиталистите-рентиери така, както един с друг и с работниците. Те им продават всички стоки по-скъпо, например с 20%. Тук са възможни два случая. Рентиерите освен 100-те ф. ст., които ежегодно получават от промишлениците, имат и други парични средства или нямат такива. В първия случай промишлениците им продават своите стоки на стойност 100 ф. ст. по цена, да кажем, 120 ф. ст. Следователно при продажбата на стоките у тях се връщат не само онези 100 ф. ст., които те са платили на рентиерите, но освен това идват още 20 ф. ст., които съставляват за тях действително нова стойност. Как изглежда сега сметката? Те са дали даром стоки за 100 ф. ст., тъй като онези 100 ф. ст., с които отчасти са им заплатили, са били техни собствени пари. И така, тяхната собствена стока им е платена с техните собствени пари. Значи — 100 ф. ст. загуба. Но те са получили освен това 20 ф. ст. като излишък на цената над стойността. Значи — 20 ф. ст. печалба; при 100 ф. ст. загуба ще се получат 80 ф. ст. загуба — пак няма да бъде плюс, а минус. Измамата, извършена спрямо рентиерите, е намалила загубата на промишлениците, но от това загубата на богатство не се е превърнала за тях в средство за обогатяване. Но такъв метод не може да се прилага дълго време, тъй като рентиерите не могат всяка година да плащат 120 ф. ст. в пари, ако те получават годишно само 100 ф. ст. в пари.

И така, другият метод: промишлениците продават стоки на стойност 80 ф. ст. срещу онези 100 ф. ст. в пари, които те са платили на рентиерите. В този случай, както и преди, те дават даром 80 ф. ст. във формата на рента, лихва и т. н. С такава измама те са намалили своята дан към рентиерите, но тя съществува както преди, и според същата тази теория, според която цените зависят от добрата воля на продавачите, рентиерите вместо предишните 100 ф. ст. могат да искат занапред 120 ф. ст. рента, лихви и т. н. за своята земя и капитал.

Това блестящо изследване е напълно достойно за дълбокия мислител, който на една страница преписва от А. Смит, че

„трудът е източник на всяко богатство" (стр. 242),

че промишлените капиталисти

„прилагат своя капитал, за да плащат труд, който го възпроизвежда с печалба" (стр 246),

а на следващата страница прави извода, че тези промишлени капиталисти

„хранят всички останали хора, че само те увеличават общественото имущество и създават всички наши средства за наслаждение" (стр. 242),

че не работниците хранят капиталистите, а капиталистите работниците, и то на великолепното основание, че парите, с които се плаща на работниците, не остават в техните ръце, а постоянно се връщат у капиталистите за заплащане на произведените от работниците стоки.

„Те получават само с едната ръка, а с другата дават обратно. Следователно тяхното потребление трябва да се разглежда като създадено от онези, които ги наемат" (стр. 235).

След това изчерпателно изложение на начина, по който общественото възпроизводство и потребление се опосредствуват от паричното обръщение, Детю продължава:

„Ето кое дава завършеност на това perpetuum mobile на богатството — движение, което, макар и зле разбрано" (mal connu — вярно!), „с право се нарича обръщение; защото то действително представлява кръгооборот и постоянно се възвръща към своя изходен пункт. Този пункт е пунктът, в който се извършва производството" (стр. 239—240).

Детю, този „твърде виден автор", член на Френския институт[80] и на Философското дружество във Филаделфия и действително в

известна степен светило сред вулгарните икономисти, в заключение моли читателите да се удивят от чудната яснота, с която той е изобразил хода на обществения процес, от потока от светлина, който той е хвърлил върху предмета, и проявява дори такава снизходителност, че съобщава на читателя откъде идва цялата тази светлина. Това трябва да бъде приведено в оригинал:

„On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production, et de leur distribution; et en même temps quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. D'où viennent cet accord et cette lucidité? De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela appelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point de vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin“ (стр. 242, 243)*.

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude!**

* „Надявам се, че ще обърнат внимание на това, колко се съгласува такъв възглед за потреблението на нашите богатства с всичко казано за тяхното производство и тяхното разпределение и в същото време *каква яснота внася той в разглеждането на целия ход на обществения живот.* Откъде идва тази съгласуваност и тази *светлина?* Те идват от откритата от нас истина. Това ни напомня онези огледала, които изобразяват точно и в истинските пропорции всичко, което се поставя пред тях на надлежното място, а представят неясно и разкривено всичко, което се намира по-близо или по-далеч от това място.“ *Ред.*

** — Ето буржоазния кретинизъм в цялото му блаженство! *Ред*

Глава двадесет и първа[57])

НАТРУПВАНЕ И РАЗШИРЕНО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

В книга I бе показано как става натрупването у отделния капиталист. Вследствие превръщането на стоковия капитал в пари превръща се в пари и принаденият продукт, който представлява принадената стойност. Тази принадена стойност, превърната по този начин в пари, капиталистът отново превръща в добавъчни натурални елементи на своя производителен капитал. При следващия кръгооборот на производството увеличеният капитал доставя увеличено количество продукт. Но това, което става с индивидуалния капитал, трябва да се проявява и в цялото годишно възпроизводство, точно както видяхме при разглеждането на простото възпроизводство, че — при индивидуалния капитал — последователното утаяване на неговите изхабени основни съставни части във вид на пари, натрупвани като съкровище, намира изрази в годишното обществено възпроизводство.

Ако един индивидуален капитал $=400_c+100_v$, а годишната принадена стойност $=100$, то стоковият продукт $=400_c+100_v+100_m$. Тези 600 се превръщат в пари. От тези пари 400_c отново се превръщат в натурална форма на постоянен капитал, 100_v — в работна сила и ако цялата принадена стойност се натрупва, свръх това 100_m се превръщат в добавъчен постоянен капитал, чрез обмяна срещу натурални елементи на производителния капитал. При това се приема: 1) че при дадените технически условия тази сума е достатъчна както за увеличаване на функциониращия постоянен капитал, така и за създаване на ново промишлено предприятие. Но може да се

[57]) Оттук до края ръкопис VIII.

случи и така, че да е необходимо в течение на много по-дълго време да се превръща принадена стойност в пари и да се натрупват тези пари във вид на съкровище, преди да може да се осъществи този процес, следователно да може да се започне действително натрупване, разширено възпроизводство. 2) Приема се, че всъщност още преди това се е извършило разширение на производството: за да могат парите (натрупаната във вид на пари принадена стойност) да бъдат превърнати в елементи на производителния капитал, тези елементи трябва вече да се продават на пазара като стоки; при това няма да се получи никаква разлика, ако те не се купуват във вид на готови стоки, а се изработват по поръчка. Те се заплащат едва след като бъдат получени и във всеки случай след като по отношение на тях вече се е извършило действително възпроизводство в разширен мащаб, станало е разширение на нормалния дотогава размер на производството. Те е трябвало да съществуват потенциално, т. е. в своите елементи, тъй като за да бъдат те действително произведени, е бил нужен само тласъкът на поръчката, т. е. предшествуващата съществуването на стоката нейна покупка и нейната антиципирана продажба. При това положение парите на едната страна предизвикват разширено възпроизводство на другата страна, защото възможност за разширено възпроизводство съществува и *без* парите, тъй като парите сами по себе си не съставляват елемент на действителното възпроизводство.

Ако например капиталист *А* в продължение на една или няколко години продава произвежданите последователно от него количества стоков продукт, с това той последователно превръща в пари и онази част от стоковия продукт, която е носител на принадената стойност — принадения продукт, — следователно превръща в пари самата принадена стойност, произведена от него в стокова форма, малко по-малко натрупва пари и по този начин образува нов потенциален паричен капитал; потенциален поради неговата способност и предназначение да бъде превърнат в елементи на производителен капитал. А фактически капиталистът натрупва само просто съкровище, което не представлява елемент на действителното възпроизводство. При това неговата дейност се състои отначало само в последователно извличане от обръщението на извършващи обръщение пари, при което, разбира се, не е изключена възможността самите извършващи обръщение пари, които той по такъв начин държи под ключ, преди да попаднат в обръщението, да са били част от друго съкровище. Това съкровище на капиталиста *А*, което потенциално е нов паричен капитал, не е добавъчно обществено богатство, както ако тези пари биха били изразходвани за средства за потребление. Но пари, изтеглени от обръщението, следователно

такива, които преди това са се намирали в него, преди това може да са лежали вече веднаж като съставна част на съкровище или да са били парична форма на работна заплата; те са могли да служат за превръщане в пари на средства за производство или други стоки, за обръщение на постоянна капиталова част или доход на някой капиталист. Те не представляват ново богатство, също както пари, разглеждани от гледна точка на простото стоково обръщение, не са носител не само на своята налична, но и на десетократната си стойност поради това, че са извършили десет оборота на ден, реализирали са десет различни стокови стойности. Стоките съществуват без парите, и последните сами остават същото, което са (или поради изхабяването стават още по-малко), при един оборот или при десет. Само в производството на злато е създадено ново богатство (потенциални пари), доколкото златният продукт съдържа в себе си принаден продукт, който е носител на принадена стойност, и само доколкото целият нов паричен продукт встъпва в обръщението, той увеличава паричния материал на потенциалните нови парични капитали.

Макар че не представлява добавъчно ново обществено богатство, тази натрупана във формата на пари принадена стойност представлява нов потенциален паричен капитал вследствие на функцията, за която тя се натрупва. (По-нататък ще видим, че нов паричен капитал може да възникне и по друг път освен чрез постепенно превръщане на принадена стойност в пари).

Пари се изтеглят от обръщението и се натрупват във вид на съкровище посредством продажба на стоката, без да следва покупка. Следователно, ако си представим, че тази операция има всеобщ характер, то на пръв поглед не може да се разбере откъде ще се вземат купувачите, тъй като в този процес — а трябва да си го представяме всеобщ, защото всеки индивидуален капитал може да се намира в стадий на натрупване — всеки иска да продава, за да натрупва съкровище, никой не иска да купува.

Ако си представим, че процесът на обръщението между различните части на годишното възпроизводство протича по права линия — което е невярно, тъй като с малки изключения той винаги се състои от взаимно противоположни движения, — би трябвало да се почне от производителя на злато (съответно на сребро), който купува, без да продава, и да се приеме, че всички други продават на него. В такъв случай целият годишен обществен принаден продукт (който е носител на цялата принадена стойност) би преминал у него, а всички други капиталисти pro rata биха разпределили помежду си неговия принаден продукт, който по природа съществува във вид на пари, представлява естествено въплъщение в злато на

неговата принадена стойност; защото частта от продукта на производителя на злато, която трябва да възстанови неговия функциониращ капитал, е вече свързана и използвана по съответен начин. Произведената във вид на злато принадена стойност на производителя на злато би била в такъв случай единственият фонд, от който всички останали капиталисти биха получавали материал за превръщане на своя годишен принаден продукт в пари. Следователно по величина на стойността тя би трябвало да бъде равна на цялата обществена годишна принадена стойност, която тепърва трябва да се превърне в какавида — във формата на съкровище. Така нелепи, тези предпоставки не биха ни помогнали в нищо освен това, че биха обяснили възможността за всеобщо едновременно образуване на съкровища, при което самото възпроизводство, с изключение на възпроизводството у производителите на злато, не би направило нито крачка по-нататък.

Преди да разрешим това привидно затруднение, трябва да разграничим: натрупване в подразделение I (производство на средства за производство) и в подразделение II (производство на средства за потребление). Започваме с подразделение I.

I. НАТРУПВАНЕ В ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ I

1) ОБРАЗУВАНЕ НА СЪКРОВИЩЕ

Ясно е, че както капиталите, вложени в многобройните промишлени отрасли, съставляващи I подразделение, така и различните индивидуални капитали във всеки от тези промишлени отрасли, в зависимост от тяхната възраст, т. е. от продължителността на тяхното изтекло вече функциониране — оставяме съвсем настрана тяхната величина, техническите условия, пазарните условия и т. н. — се намират на различни стъпала на процеса на последователното превръщане от принадена стойност в потенциален паричен капитал, за която и от двете форми на разширяване на производството да послужи впоследствие този паричен капитал: за увеличаване на функциониращия капитал или за създаване на нови промишлени предприятия. Поради това една част от капиталистите постоянно превръща своя потенциален паричен капитал, нараснал до съответна величина, в производителен капитал, т. е. с парите, натрупани чрез превръщане на принадената стойност в пари, купува средства за производство, добавъчни елементи на постоянния капитал; докато друга част от капиталистите е още заета с натрупването на своя потенциален паричен капитал. Следователно тези две категории капиталисти си противостоят една на друга: едните като купувачи, другите като продавачи, и при това всеки, принадлежащ към една от двете категории, се явява изключително в една от тези роли.

Например *A* продава на *B* (който може да представлява повече от един купувач) 600 ($=400_c+100_v+100_m$). Той е продал стоки за 600 срещу 600 в пари, 100 от които представляват принадена стойност; тези 100 той изтегля от обръщението, трупа ги като пари; но тези 100 представляват само паричната форма на принадения продукт, който е бил носител на стойност от 100. Образуването на съкровище изобщо не е производство, а следователно преди всичко не е и прираст на производството. При него дейността на капиталиста се състои изключително в това, че изтегля от обръщението, задържа у себе си и запазва неприкосновени парите, получени от продажбата на принадения продукт от 100. Тази операция става не само у *A*, а в множество пунктове на периферията на обръщението у други капиталисти: *A'*, *A''*, *A'''*; всички те със същото усърдие работят над такъв вид образуване на съкровище. Тези многобройни пунктове, в които се изтеглят пари от обръщението и се натрупват във вид на многобройни индивидуални съкровища, съответно във вид на потенциални парични капитали, изглеждат на също така многобройни препятствия за обръщението, защото те имобилизират парите и за по-дълго или по-кратко време ги лишават от способност да извършват обръщение. Но трябва да се има предвид, че образуване на съкровища става още при простото стоково обръщение, дълго преди това обръщение да започне да се извършва на основата на капиталистическо стоково производство; количеството на парите, които се намират в обществото, винаги е по-голямо от онази част на парите, която се намира в активно обръщение, макар че тази последната в зависимост от обстоятелствата ту се увеличава, ту се намалява. Тук ние пак срещаме също такива съкровища и също такова образуване на съкровища, но сега вече като момент, присъщ на капиталистическия производствен процес.

Разбираемо е удоволствието, когато при кредитната система всички тези потенциални капитали в резултат на тяхната концентрация в ръцете на банки и т. н. стават капитал, с който може да се разполага, „loanable capital“*, паричен капитал, при това вече не пасивен, не музика на бъдещето[81], а активен, разрастващ се капитал.

Но *A* създава съкровище само доколкото той — по отношение на своя принаден продукт — се явява само като продавач, без да се явява след това като купувач. Следователно неговото последователно производство на принаден продукт — носителя на неговата

* — заемен капитал. *Ред.*

принадена стойност, която трябва да бъде превърната в пари — е предпоставката за образуване на неговото съкровище. В дадения случай, където разглеждаме обръщението само в пределите на I подразделение, натуралната форма на принадения продукт, както и на целия продукт, част от който съставлява принадения продукт, е натурална форма на един от елементите на постоянния капитал на I, т. е. принадлежи към категорията на средствата за производство на средства за производство. Какво се получава от това, т. е. за каква функция служат те в ръцете на купувачите B, B', B'' и т. н. ще видим ей сега.

Но преди всичко трябва да се запомни следното: Макар A срещу своята принадена стойност да изтегля пари от обръщението и да ги трупа като съкровище, той, от друга страна, хвърля в обръщението стоки, без да изтегля срещу тях други стоки, вследствие на което B, B', B'' и т. н. на свой ред могат да внасят в обръщението пари и срещу тях да изтеглят от него само стока. В дадения случай тази стока и по своята натурална форма, и по своето предназначение влиза като основен или оборотен елемент в постоянния капитал на B, B' и т. н. За последното ще говорим по-подробно, когато ще имаме работа с купувачите на принадения продукт, с B, B' и т. н.

Между другото ще отбележим тук следното. Както и преди, при изследването на простото възпроизводство, ние тук отново намираме, че обмяната на различните съставни части на годишния продукт, т. е. тяхното обръщение (което трябва да обхваща в същото време и възпроизводството на капитала и при това неговото възстановяване в различните му определени форми на постоянен, променлив, основен, оборотен паричен капитал, стоков капитал), по никакъв начин не предполага само покупка на стока, допълвана от следваща я продажба, или продажба, допълвана от следваща я покупка, така че фактически да става само размяна на една стока срещу друга, както приема политическата икономия, именно фритредерската школа от времето на физиократите и Адам Смит. Ние знаем, че основният капитал, след като е направен разходът за него, не се възобновява през цялото време на своето функциониране, а продължава да действува в старата форма, докато неговата стойност постепенно се утаява във вид на пари. Ние видяхме, че периодичното възобновяване на основната съставна част на капитала II_c (а цялата капиталова стойност II_c се обменя срещу елементи на стойност $I_{(v+m)}$) предполага, от една страна, *само покупка* на основната част на II_c, която се превръща от парична форма в натурална форма, при което на тази покупка съответствува само продажба на I_m; от друга страна, то предполага *само продажба* от страна на II_c, продажба на онази основна част от неговата стойност (стойността на изхабената част), която се утаява във вид на пари, при което на тази продажба съответствува само покупка от I_m. За да се извършва тук обмяната нормално, необходимо е да се приеме, че простата покупка от страна на II_c по величина на стойността е равна на простата продажба от страна на II_c и също така, че простата продажба от I_m на II_c, част 1, е равна на проста покупка от II_c, част 2 (стр. 440)*. Иначе простото възпроизводство ще бъде нарушено; простата покупка на едната страна трябва да се покрива от проста продажба на другата страна. Точно така тук е необходимо да се приеме, че простата продажба на частта от I_m, която образува съкровище за A, A', A'', се уравновесява от простата покупка на част от I_m от страна на B, B', B'', които превръщат своето съкровище в елементи на допълнителен производителен капитал.

Доколкото равновесието се възстановява чрез това, че купувачът се явява впоследствие като продавач за същата стойностна сума и обратно, дотолкова става връщане на парите у онази страна, която ги е авансирала при покупката и която е продала, преди да купи отново. Но действителното равновесие по отношение на самата стокова обмяна, обмяната на различните части на годишния продукт, се обуславя от равенството на стойността на взаимно обменяните стоки.

Но доколкото стават само едностранни обмени, маса прости покупки, от една страна, маса прости продажби, от друга — а ние видяхме, че нормалната обмяна на годишния продукт на капиталистическа основа обуславя такива едностранни метаморфози, — дотолкова равновесието се осъществява само при предпоставката, че стойностната сума на едностранните покупки и стойностната сума на едностранните продажби се покриват. Фактът, че стоковото производство представлява общата форма на капиталистическото производство, вече включва в себе си ролята, която парите играят в него не само като средство за обръщение, но и като паричен капитал, и създава известни, свойствени на този начин на производство условия на нормалната обмяна, следователно на нормалния ход на възпроизводството, както на простото, така и в разширен мащаб — условия, които се превръщат в също така многобройни условия за ненормален ход на възпроизводството, в също така многобройни възможности за кризи, тъй като самото равновесие — при стихийния характер на това производство — е случайност.

---

* Виж настоящия том, стр. 488—489. *Ред.*

Ние видяхме също така, че при обмяната на I_v срещу съответна стойностна сума на II_c, наистина за II_c в края на краищата се извършва възстановяване на стока на II чрез равна стойностна сума на стока на I, че следователно съвкупният капиталист на II подразделение впоследствие допълня тук продажбата на собствената стока с покупка на стока на I на същата стойностна сума. Такова възстановяване става; обаче между самите капиталисти от I и II подразделение в тази обмяна на техните стоки не става размяна, II_c продава своите стоки на работниците от I подразделение; последните му противостоят едностранно като купувачи на стоки, а II_c противостои на работниците едностранно като продавач на стоки; с парите, получени по такъв начин, II_c противостои на съвкупния капиталист от I подразделение едностранно като купувач на стоки, а I едностранно му противостои като продавач на стоки на сума I_v. Само посредством тази продажба на стоки I подразделение в края на краищата възпроизвежда своя променлив капитал отново във формата на паричен капитал. Ако капиталът от I противостои на капитала от II едностранно като продавач на стока на сума I_v, на работниците от I подразделение той противостои едностранно като купувач на стоки, който купува тяхната работна сила; и ако работниците от I подразделение противостоят на капиталиста от II едностранно като купувачи на стока (именно като купувачи на средства за живот), то на капиталиста от I те противостоят едностранно като продавачи на стока, именно като продавачи на своята работна сила.

Постоянното предлагане на работната сила от страна на работниците в I подразделение, обратното превръщане на една част от стоковия капитал ка I в парична форма на променливия капитал на I, възстановяването на една част от стоковия капитал на II с натуралните елементи на постоянния капитал II_c — всички тези необходими предпоставки на възпроизводството взаимно се обуславят една друга, но се опосредствуват от един много сложен процес, който съдържа в себе си три процеса на обръщението, извършващи се независимо един от друг, но преплитащи се помежду си. Самата сложност на процеса дава също така многобройни основания за неговия ненормален ход.

2) ДОБАВЪЧНИЯТ ПОСТОЯНЕН КАПИТАЛ

Принаденият продукт, носителят на принадената стойност, не костува нищо на неговите присвоители, на капиталистите от I подразделение. Не е нужно те да авансират в никаква форма нито пари, нито стоки, за да го получат. Авансът (avance) още у физиократите е всеобщата форма на стойността, овеществена в елементи на производителен капитал. Следователно те авансират само своя постоянен и променлив капитал. Със своя труд работникът не само им запазва постоянния капитал, той не само възстановява тяхната променлива капиталова стойност посредством съответствуваща новосъздадена стойностна част във формата на стока; чрез своя принаден труд той освен това им доставя принадена стойност, съществуваща във формата на принаден продукт. Продавайки последователно този принаден продукт, те образуват съкровище, добавъчен потенциален паричен капитал. В разглеждания тук случай този принаден продукт от самото начало се състои от средства за производство на средства за производство. Едва в ръцете на B, B', B'' и т. н. (I) този принаден продукт функционира като добавъчен постоянен капитал; но потенциално той е такъв, преди да бъде продаден, още в ръцете на натрупвачите на съкровище A, A', A'' (I). Докато разглеждаме само стойностния размер на възпроизводството на страната на I, ние се намираме още в пределите на простото възпроизводство, защото никакъв добавъчен капитал не е приведен в движение, за да създаде този потенциален добавъчен постоянен капитал (принадения продукт), не е приведено в движение и по-голямо количество принаден труд освен онова, което е било изразходвано на основата на простото възпроизводство. Разликата се заключава тук само във формата на приложения добавъчен труд, в конкретната природа на неговия специфичен полезен характер. Той е бил изразходван за средства за производство за I_c вместо за II_c, за средства за производство на средства за производство, а не за средства за производство на средства за потребление. При простото възпроизводство се приемаше, че цялата принадена стойност на I подразделение се изразходва като доход, следователно за стоки на II подразделение; следователно тя се състоеше само от такива средства за производство, които трябваше да възстановят постоянния капитал II_c в неговата натурална форма. Следователно, за да се премине от простото към разширеното възпроизводство, производството на подразделение I трябва да бъде в състояние да създава по-малко елементи на постоянния капитал за II подразделение, но в същата степен повече за I подразделение. Този преход, който не винаги се извършва без затруднение, се улеснява от факта, че някои продукти на I подразделение могат да служат като средства за производство в двете подразделения.

От това следва — ако се разглежда въпросът само откъм стойностната величина, — че в рамките на простото възпроизводство се създава материалният субстрат на разширеното възпроизводство. Той е просто принаденият труд на работниците от I подразде-

ление, изразходван непосредствено за производството на средства за производство, за създаване на потенциален добавъчен капитал на I подразделение. Следователно образуването на потенциален добавъчен паричен капитал на страната на *A*, *A'*, *A''* (I) — чрез последователна продажба на техния принаден продукт, който се образува без какъвто и да било капиталистически разход на пари — представлява тук просто паричната форма на допълнително произведени средства за производство I.

И така, производството на потенциален добавъчен капитал в нашия случай (защото както ще видим, той може да се образува и съвсем иначе) не изразява нищо друго освен явление на самия производствен процес: производство — в определена форма — на елементи на производителния капитал.

Следователно производството на добавъчен потенциален паричен капитал в голям мащаб — в множество пунктове на периферията на обръщението — не е нищо друго освен резултат и израз на многостранно производство на потенциален добавъчен производителен капитал, самото възникване на който не предполага никакви добавъчни парични разходи от страна на промишлените капиталисти.

Последователното превръщане на този потенциален добавъчен производителен капитал в потенциален паричен капитал (съкровище) от страна на *A*, *A'*, *A''* и т. н. (I), което е обусловено от последователната продажба на техния принаден продукт — следователно от повтаряна едностранна продажба на стока без допълваща я покупка, — се извършва посредством повтаряно изтегляне на пари от обръщението и съответствуващо на него образуване на съкровище. Това образуване на съкровище — с изключение на случая, когато купувач е производителят на злато — съвсем не предполага добавъчно богатство във вид на благородни метали, а само изменение на функцията на намиращите се дотогава в обръщение пари. До този момент те са функционирали като средство за обръщение, сега те функционират като съкровище, като образуващ се потенциално нов паричен капитал. Следователно образуването на добавъчен паричен капитал и количеството на намиращия се в страната благороден метал не стоят в причинна връзка помежду си.

От това следва по-нататък: колкото по-голям е производителният капитал, който вече функционира в дадена страна (като се смята и присъединяваната към него работна сила, производителка на принадения продукт), колкото по-развита е производителната сила на труда, а с това и техническите средства за бързо разширяване на производството на средства за производство и следователно колкото по-голяма е и масата на принадения продукт както по

стойност, така и по количество на потребителните стойности, в които той е изразен, толкова по-големи са:

1) потенциално добавъчният производителен капитал във формата на принаден продукт в ръцете на *A*, *A'*, *A''* и т. н. и

2) масата на този принаден продукт, превърнат в пари, следователно на потенциално допълнителния паричен капитал в ръцете на *A*, *A'*, *A''*. Следователно, ако например Фулертън не иска и да чуе за свръхпроизводство в обикновения смисъл, но признава свръхпроизводство на капитал, именно на паричен капитал, това още веднъж доказва, че дори най-добрите буржоазни икономисти разбират крайно малко от механизма на своята система.

Ако принаденият продукт, непосредствено произвеждан и присвояван от капиталистите *A*, *A'*, *A''* (I), представлява реалната база на натрупването на капитал, т. е. на разширеното възпроизводство, макар че той ще функционира активно в тази роля едва в ръцете на *B*, *B'*, *B''* и т. н. (I) — то, напротив, в своя паричен пашкул — като съкровище и само постепенно образуващ се потенциален паричен капитал — той е абсолютно непроизводителен, движи се в тази форма паралелно на производствения процес, лежи обаче вън от него. Той е мъртъв товар (dead weight) на капиталистическото производство. Жаждата да се използва тази принадена стойност, натрупвана във формата на съкровище във вид на потенциален паричен капитал, за да се получава печалба и доход, намира удовлетворение в кредитната система и в „хартийките"*. По този път паричният капитал в друга форма придобива грамадно влияние върху хода и мощното развитие на капиталистическата производствена система.

Количеството на принадения продукт, превърнат в потенциален паричен капитал, ще бъде толкова по-голямо, колкото по-голяма е била общата сума на вече функциониращия капитал, от функционирането на който е произлязъл този продукт. Но при абсолютното увеличение на размерите на ежегодно възпроизвеждания потенциален паричен капитал става по-лесна и неговата сегментация, така че той може по-скоро да бъде вложен в отделно предприятие, намиращо се в ръцете било на същия капиталист или на друг (например членове на неговото семейство при делба на наследство и т. н.). Сегментация на паричен капитал означава тук, че той се отделя напълно от първоначалния капитал, за да бъде вложен като нов паричен капитал в ново самостоятелно предприятие.

Ако продавачите на принадения продукт *A*, *A'*, *A''* и т. н. (I) са го получили като непосредствен резултат на производствения про-

---

*Имат се предвид ценни книжа (акции, облигации и т. н.). *Ред.*

цес, който освен необходимото и при просто възпроизводство авансиране за постоянен и променлив капитал не предполага по-нататъшни актове на обръщение; ако те освен това създават по този начин реалната база на възпроизводството в разширен мащаб и действително произвеждат потенционално добавъчен капитал, то, напротив, положението на *B*, *B'*, *B''* и т. н. (I) е друго. 1) Едва в техните ръце принаденият продукт на *A*, *A'*, *A''* и т. н. ще функционира активно като добавъчен постоянен капитал (другия елемент на производителния капитал, добавъчната работна сила, следователно добавъчния променлив капитал, засега оставяме настрана); 2) за да попадне принаденият продукт в техните ръце, необходим е акт на обръщението, те трябва да купят принадения продукт.

Към пункт 1) тук трябва да се отбележи, че голяма част от принадения продукт (от потенциално добавъчния постоянен капитал), произведен от *A*, *A'*, *A''* (I), наистина е произведена през текущата година, но може да функционира активно като промишлен капитал в ръцете на *B*, *B'*, *B''* (I) едва през следващата година или дори по-късно; към пункт 2) стои въпросът, откъде се вземат парите, необходими за процеса на обръщението?

Доколкото продуктите, произвеждани от *B*, *B'*, *B''* и т. н. (I), сами отново влизат in natura в същия производствен процес, разбира се от само себе си, че pro tanto част от техния собствен принаден продукт се пренася направо (без посредството на обръщението) в техния производителен капитал и влиза в него като добавъчен елемент на постоянния капитал. Но pro tanto те не съдействуват и за превръщането в пари на принадения продукт на *A*, *A'* и т. н. (I). Ако оставим това настрана, откъде тогава се вземат парите? Ние знаем, че *B*, *B'*, *B''* и т. н. (I) са образували свое съкровище, както и *A*, *A'* и т. н. чрез продажба на съответни техни принадени продукти и сега са достигнали момента, когато техният натрупан във вид на съкровище само потенциален паричен капитал трябва действително да започне да функционира като добавъчен паричен капитал. Но така само се въртим около въпроса. Както преди, остава въпросът, откъде се вземат парите, които капиталистите *B* (I) са изтеглили по-рано от обръщението и са ги натрупали.

Но още от изследването на простото възпроизводство ние знаем, че в ръцете на капиталистите от I и II подразделение трябва да се намира известно количество пари, за да се извърши обмяната на техния принаден продукт. Парите, които служеха само за изразходване като доход за средства за потребление, се връщаха там обратно у капиталистите в степента, в която капиталистите ги авансираха за обмяната на съответните си стоки; тук се появяват пак същите пари, но тяхната функция се е изменила. Капиталистите *A*

и *B* (I) си доставят последователно един на друг парите за превръщането на принадения продукт в добавъчен потенциален паричен капитал и ту едните, ту другите отново хвърлят в обръщението новообразувания паричен капитал като покупателно средство.

Единствената предпоставка тук се състои в това, количеството на намиращите се в страната пари (бързината на обръщението и пр. се приемат за неизменни) да е достатъчно както за активното обръщение, така и за образуване на резервно съкровище — следователно същата предпоставка, която, както видяхме, трябва да е налице и при просто стоково обръщение. Само функцията на съкровищата тук е друга. Освен това количеството на наличните пари трябва да бъде по-голямо: 1) защото при капиталистическото производство всеки продукт (с изключение на новопроизвежданите благородни метали и малкото продукти, потребявани от самия производител) се произвежда като стока, следователно трябва да премине през стадия на паричната какавида; 2) защото на капиталистическа основа масата на стоковия капитал и величината на неговата стойност не само са абсолютно по-големи, но и нарастват с несравнено по-голяма бързина; 3) постоянно нарастващ променлив капитал трябва постоянно да се превръща в паричен капитал; 4) защото образуването на нови парични капитали върви в крак с разширяването на производството, следователно трябва да е налице и материалът за тяхното натрупване във формата на съкровище. — Ако това без друго важи за първата фаза на капиталистическото производство, когато и кредитната система се придружава от предимно металическо обръщение, толкова повече то важи и за най-развитата фаза на кредитната система, доколкото нейна база остава металическото обръщение. От една страна, тук добавъчното производство на благородните метали, доколкото то е последователно ту по-изобилно, ту по-оскъдно, може да предизвика нарушаващо въздействие върху стоковите цени не само за сравнително по-дълги, но и за много кратки периоди; от друга страна, целият механизъм на кредита постоянно е зает с това, чрез всевъзможни операции, методи, технически приспособления да сведе действителното метално обръщение до един относително все повече намаляващ минимум, в резултат на което съответно расте изкуствеността на целия механизъм и се увеличават шансовете за нарушения на неговия нормален ход.

Различните *B*, *B'*, *B''* и т. н. (I), чийто потенциален нов паричен капитал влиза в действие, могат да купуват един от друг и да продават един на друг своите продукти (части от своя принаден продукт). При нормален ход парите, авансирани за обръщението на принадения продукт, pro tanto се връщат у различните *B* в същата пропорция, в която всеки от тях е авансирал тези пари за обръще-

нието на съответните свои стоки. Ако парите извършват обръщение като платежно средство, ще трябва да се плаща само разликата в плащанията, доколкото взаимните покупки и продажби не се покриват. Но важно е навсякъде, както става тук, да се приеме първо като предпоставка металното обръщение в неговата най-проста, най-първоначална форма, защото с това протичането на парите в дадена посока и, обратно, изравняването на разликата, накратко, всички моменти, които при кредитната система изглеждат съзнателно урегулирани процеси, тук се явяват като съществуващи независимо от кредитната система и нещата се представят в своята саморасла форма, а не в по-късно отразената.

3. ДОБАВЪЧНИЯТ ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

Тъй като досега ставаше дума само за добавъчния постоянен капитал, сега ще трябва да се обърнем към разглеждането на добавъчния променлив капитал.

В книга I подробно е изложено по какъв начин на основата на капиталистическото производство винаги се намира в запас работна сила и по какъв начин при нужда може да се приведе в движение повече труд без увеличаване броя на заетите работници или масата на работната сила. Ето защо тук не е необходимо да се спираме повече на това; напротив, трябва да приемем, че частта от новообразувалия се паричен капитал, превръщаема в променлив капитал, винаги намира работната сила, в която трябва да се превърне. В книга I е също така изложено, че даден капитал може без натрупване да разширява в известни граници размерите на своето производство. Но тук става дума за натрупване на капитал в специфичния смисъл, така че разширяването на производството е обусловено от превръщане на принадена стойност в добавъчен капитал, следователно и от увеличаване на капитала, който представлява основа на производството.

Производителят на злато може да натрупва част от своята златна принадена стойност като потенциален паричен капитал; щом тази част достигне необходимата величина, той може непосредствено да я превърне в нов променлив капитал, без за тази цел да е нужно предварително да продава своя принаден продукт; също така той може да превърне тази част в елементи на постоянния капитал. Обаче в последния случай той трябва да намери тези вещни елементи на своя постоянен капитал, при което е безразлично дали всеки производител работи, както приемахме в предидущото изложение, за да складирва, а след това да изнася своите готови стоки на

пазара, или работи по поръчка. И в двата случая се приема реално разширение на производството, т. е. приема се принаден продукт, който в първия случай е действително налице, а във втория случай съществува потенциално, може да бъде доставен.

II. НАТРУПВАНЕ В ПОДРАЗДЕЛЕНИЕ II

Досега приемахме, че *A, A′, A″* (I) продават своя принаден продукт на *B, B′, B″* и т. н., принадлежащи към същото подразделение I. Но да приемем, че *A* (I) превръща в пари своя принаден продукт, като го продава на *B* от подразделение II. Това може да стане само ако *A* (I), след като продаде на *B* (II) средства за производство, не купи след това средства за потребление, следователно само вследствие на едностранна продажба от негова страна. Доколкото II_c може да се превръща от формата на стоков капитал в натуралната форма на производителен постоянен капитал само чрез това, че не само I_v, но поне и част от I_m се обменя срещу част от II_c, съществуващо във формата на средства за потребление; а сега *A* превръща в пари своето I_m само чрез това, че тази обмяна не се извършва, а, напротив, парите, получени от II чрез продажбата на своето I_m, нашият *A* изтегля от обръщението, вместо да ги употреби за покупка на средства за потребление II_c — то наистина на страната на *A* (I) става образуване на добавъчен потенциален паричен капитал; но на другата страна залежава във формата на стоков капитал, равна по стойностна величина част от постоянния капитал на *B* (II), която не може да се превърне в натуралната форма на производителен постоянен капитал. С други думи: част от стоките на *B* (II), и при това prima facie онази част, без продажбата на която *B* (II) не може да превърне целия свой постоянен капитал отново в производителна форма, не намира пласмент; поради това по отношение на тази част е налице свръхпроизводство, което пак по отношение на тази част затруднява възпроизводството дори в неизменен мащаб.

И така, в този случай добавъчният потенциален паричен капитал на страната на *A* (I) представлява наистина принаден продукт (принадена стойност), приел формата на пари, но принаденият продукт (принадената стойност), разглеждан като такъв, представлява в дадения случай явление на просто възпроизводство, а още не на възпроизводство в разширен мащаб. $I_{(v+m)}$ — за което казаното важи във всеки случай за известна част от *m* — в края на краищата трябва да бъде обменено срещу II_c, за да може възпроизводството на II_c да се извършва в неизменни размери. *A* (I) чрез продажбата на своя

принаден продукт на B (II) е доставил на B (II) съответна част от стойността на постоянния капитал в натурална форма, но в същото време, като изтегля парите от обръщението и не допълня своята продажба със следващая покупка, той е направил невъзможна продажбата на равна по стойност част от стоката на B (II). Следователно, ако имаме предвид цялото обществено възпроизводство, което еднакво обхваща капиталистите от I и II подразделение, превръщането на принадения продукт на A (I) в потенциален паричен капитал изразява невъзможността на обратното превръщане в производителен (постоянен) капитал за равен по стойностна величина стоков капитал на B (II); следователно изразява не възможност за производство в разширен мащаб, а нарушение на простото възпроизводство, следователно дефицит в простото възпроизводство. Тъй като образуването и продажбата на принадения продукт на A (I) сами са нормални явления на простото възпроизводство, тук имаме още на основата на простото възпроизводство следните взаимнообуславящи се явления: образуване на потенциален добавъчен паричен капитал в I (поради това недопотребление от гледна точка на II); залежаване във II на стокови запаси, които не могат да бъдат обратно превърнати в производителен капитал (следователно относително свръхпроизводство във II); излишък от паричен капитал при I и дефицит във възпроизводството при II.

Без да се спираме по-дълго на този пункт, ще отбележим само следното: При излагането на простото възпроизводство приемахме, че цялата принадена стойност на I и II подразделение се изразходва като доход. Но в действителност част от принадената стойност се изразходва като доход, друга част се превръща в капитал. Само при такава предпоставка става действително натрупване. Предпоставката, че натрупването става за сметка на потреблението, разбирано в такава обща форма, само по себе си представлява илюзия, противоречаща на същността на капиталистическото производство, тъй като така се подразбира, че цел и подбудителен мотив на последното е потреблението, а не получаването на принадена стойност и нейната капитализация, т. е. натрупване.

Да разгледаме сега малко по-отблизо натрупването в подразделение II.

Първото затруднение по отношение на II_c, т. е. на неговото обратно превръщане от съставна част на стоковия капитал на II подразделение в натуралната форма на постоянен капитал на II, се отнася до простото възпроизводство. Да вземем предишната схема:

$(1\,000_v + 1\,000_m)$ I се обменят срещу
$2\,000\ II_c$.

Ако например половината от принадения продукт на I, следователно $\frac{1000}{2}m$, или 500 I_m, отново се включва като постоянен капитал в подразделение I, то тази част от принадения продукт, задържана в I, не може да възстанови никаква част от II_c. Вместо да се превърне в средства за потребление (а тук в това подразделение на обръщението — за разлика от възстановяването на 1 000 II_c посредством 1 000I_v, извършвано чрез работниците на I подразделение — между I и II подразделение става действителна взаимна размяна, следователно двустранно преместване на стоките), тази част трябва да послужи като добавъчни средства за производство в самото I. Тя не може да изпълнява тази функция едновременно в I и II. Капиталистът не може да изразходва стойността на своя принаден продукт за средства за потребление и в същото време да потребява производително самия принаден продукт, т. е. да го присъединява към своя производителен капитал. И така, вместо 2 000 $I_{(v+m)}$ срещу 2 000 II_c могат да се обменят само 1 500, именно $(1\,000_v + 500_m)$ I; следователно 500 II_c не могат да се превърнат от своята стокова форма в производителен (постоянен) капитал II. По този начин във II бихме имали свръхпроизводство, по своя размер точно отговарящо на размерите на разширението на производството в I. Възможно е свръхпроизводството във II да се отрази толкова силно върху I, че дори 1 000, изразходвани от работниците от I подразделение за средства за потребление II, да се върнат обратно само отчасти, следователно тези 1 000 да не се върнат във формата на променлив паричен капитал в ръцете на капиталистите от I подразделение. За тези последните дори възпроизводството в предишния мащаб би се оказало затруднено, и то само вследствие на опита за неговото разширяване. При това трябва да се има предвид, че фактически в I подразделение се е извършило само просто възпроизводство и че неговите елементи, както те са представени в нашата схема, само са групирани по друг начин с цел то да бъде разширено в бъдеще, например през следващата година.

Би могло да се направи опит за заобикаляне на това затруднение по следния начин: 500 II_c, които лежат на склад у капиталистите и които не могат да бъдат непосредствено превърнати в производителен капитал, съвсем не са свръхпроизводство, а, напротив, представляват необходим елемент на възпроизводството, който ние досега не сме вземали под внимание. Ние видяхме, че паричен запас трябва да се натрупва в много пунктове, следователно пари трябва да се изтеглят от обръщението, отчасти за да стане възможно образува-

нето на нов паричен капитал в самото I, отчасти за да може стойността на постепенно потребявания основен капитал да се задържа известно време в парична форма. Но тъй като при изобразяването на схемата се приема, че всички пари и всички стоки от самото начало се намират изключително в ръцете на капиталистите от I и II, и тъй като при това не съществуват нито търговци на стоки, нито търговци на пари, нито банкери, нито такива класи, които само потребяват и не вземат непосредствено участие в производството на стоки, то за да бъде механизмът на възпроизводството винаги в ход, тук е необходимо постоянно образуване на стокови запаси у самите съответни производители. Следователно 500 II_c, които лежат на склад у капиталистите от II подразделение, представляват стоков запас от средства за потребление, който осигурява непрекъснатостта на процеса на потреблението, включващ се във възпроизводството, следователно в дадения случай осигурява прехода от една година към друга. Фондът на потреблението, който тук се намира още в ръцете на неговите продавачи и заедно с това производители, не може в дадената година да се съкрати до нула, та следващата година да започне от нула, тъй както това е невъзможно при прехода от днешния ден към утрешния. Тъй като такива стокови запаси трябва постоянно да ее образуват отново, макар техните размери да се изменят, нашите капиталистически производители от II подразделение трябва да разполагат с резервен паричен капитал, който им дава възможност непрекъснато да продължават производствения процес, макар част от техния производителен капитал временно да залежава в стокова форма. Защото според приетото от нас те съединяват в свои ръце цялата търговия с производството; следователно те трябва да разполагат и с такъв добавъчен паричен капитал, който при обособяване на отделните функции на процеса на възпроизводството като функции на различни категории капиталисти ще се намира в ръцете на търговците.

На това може да се възрази следното: 1) Такова образуване на запас и необходимостта от него важи за всички капиталисти — както от I, така и от II подразделение. Разглеждани само като продавачи на стоки, те се отличават един от друг само по това, че продават различен вид стоки. Запасът в стоки във II подразделение предполага предварителен стоков запас в I подразделение. Не вземем ли под внимание този запас на едната страна, трябва да не го вземаме под внимание и на другата страна. Но ако ги вземаме под внимание на двете страни, проблемата никак не се изменя. — 2) Тъй както текущата година във II подразделение завършва със стоков запас за следващата година, така тя е започнала в същото II подразделение със стоков запас, преминал от изтеклата година. Следователно при анализа на годишното възпроизводство, сведено до неговия абстрактен израз, ние и в двата случая трябва да зачертаем стоковия запас. Ако отнесем цялото производство към текущата година, следователно и онази част, която тя предава на следващата година като стоков запас, но, от друга страна, приспаднем от нея стоковия запас, който тя е получила от предишната година, с това действително ще получим като предмет на нашия анализ целия среден годишен продукт. — 3) Простото обстоятелство, че при изследването на простото възпроизводство ние не се сблъсквахме със затруднението, което сега трябва да преодоляваме, доказва, че тук имаме работа със съвсем специфично явление, което се предизвиква само от другия начин на групиране (по отношение на възпроизводството) на елементите на I: изменено групиране, без което е изобщо невъзможно възпроизводство в разширен мащаб.

III. СХЕМАТИЧНО ИЗОБРАЗЯВАНЕ НА НАТРУПВАНЕТО

Сега ще разгледаме възпроизводството по следната схема:

$$\text{Схема а)}\quad \left.\begin{array}{l} \text{I.}\ \ 4\,000_c+1\,000_v+1\,000_m=6\,000 \\ \text{II.}\ \ 1\,500_c+\ \ 376_v+\ \ 376_m=2\,252 \end{array}\right\}\ \text{Сума}=8\,252.$$

Преди всичко забелязваме, че общата сума на годишния обществен продукт = 8 252 е по-малка, отколкото в първата схема, където тя беше = 9 000. Също така бихме могли да вземем много по-голяма сума, например бихме могли да я удесеторим. Ние взехме по-малка сума, отколкото в схема I, именно за да покажем с очевидност, че възпроизводството в разширен мащаб (което разбираме в дадения случай само като производство, водено с голям капитал) няма никаква връзка с абсолютната величина на продукта, че за дадена стокова маса то предполага само друго положение или друго функционално предназначение на различните елементи на дадения продукт, следователно по величина на стойността представлява отначало само просто възпроизводство. Изменя се не количеството, а качественото предназначение на дадените елементи на простото възпроизводство и това изменение е материалната предпоставка за следващото подир това възпроизводство в разширен мащаб[58].

---

[58]) Това слага веднаж завинаги край на спора за натрупването на капитала между Джеймс Мил и С. Бейли, разгледан в книга I (глава XXII, 5, бележка 65[82]) от друга гледна точка, именно спора за разширяването на действието на промишления капитал при неизменна негова величина. По това отново по-късно.

Бихме могли да представим тази схема иначе при друго съотношение между променлив и постоянен капитал, например в такъв вид:

$$\text{Схема b)}\quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c+875_v+875_m=5\,750 \\ \text{II. } 1\,750_c+376_v+376_m=2\,502 \end{array}\right\}\text{Сума}=8\,252.$$

В такъв вид схемата като че ли е построена за просто възпроизводство, като че ли цялата принадена стойност се изразходва като доход, а не се натрупва. И в двата случая, както при a), така и при b), имаме годишен продукт с еднаква стойностна величина, само че в случая b) неговите елементи се групират по своите функции така, че отново се започва възпроизводство в предишния мащаб, докато в случая a) се създава материалната основа за възпроизводство в разширен мащаб. Именно в схема b) (875_v+875_m) I $=1\,750$ $\text{I}_{(v+m)}$ се обменят без остатък срещу $1\,750$ II_c, докато в схема a) $(1\,000_v+$ $+1\,000_m)$ I $=2\,000$ $\text{I}_{(v+m)}$ при обмяната им срещу $1\,500$ II_c дават излишък от 500 I_m за натрупване в I подразделение.

Сега да преминем към по-близък анализ на схема a). Да приемем, че както в I, така и във II половината принадена стойност не се изразходва като доход, а се натрупва, т. е. превръща се в елемент на добавъчен капитал. Тъй като половината от $1\,000$ $\text{I}_m=$ $=500$ трябва да бъде в една или друга форма натрупана, вложена като добавъчен паричен капитал, т. е. трябва да се превърне в добавъчен производителен капитал, като доход ще бъде изразходвано само $(1\,000_v+500_m)$ I. Поради това като нормална величина II_c тук, на свой ред, фигурира само $1\,500$. Обмяната между $1\,500$ $\text{I}_{(v+m)}$ и $1\,500$ II_c няма защо да се изследва по-нататък, защото като процес на простото възпроизводство тя вече е изложена; също така няма защо да се разглежда $4\,000$ I_c, тъй като неговото ново разположение за новозапочващото възпроизводство (което този път се извършва в разширен мащаб) ние също вече разглеждахме като процес на простото възпроизводство.

И така, остава ни да изследваме тук само: 500 I_m и (376_v+376_m) II, доколкото се отнасят към въпроса, от една страна, вътрешните отношения в I и II, а от друга страна — движението между двете. Тъй като приемаме, че във II подразделение също трябва да се натрупва половината принадена стойност, то в капитал трябва да се превърнат тук 188, от тях в променлив капитал $^1/_4=47$, за да бъде сметката кръгла, да кажем, 48, останалите 140 трябва да се превърнат в постоянен капитал.

Тук се натъкваме на нова проблема, самото съществуване на която трябва да се покаже странно за разпространения възглед, според който един вид стоки се разменят срещу друг вид стоки, или, което е същото, стоки се разменят срещу пари, а тези пари отново се разменят срещу друг вид стоки. Тези 140 II_m могат да се превърнат в производителен капитал само защото се възстановяват от част на стоките I_m на същата стойностна сума. От само себе си се разбира, че частта от I_m, която се обменя срещу II_m, трябва да се състои от средства за производство, които могат да влязат както в производството на I, така и в производството на II или пък изключително в производството на II. Такова възстановяване може да стане само чрез едностранна покупка от страна на II, тъй като целият принаден продукт 500 I_m, който ни остава още да изследваме, трябва да служи за натрупване в пределите на I, следователно не може да бъде обменен срещу стоки на II; с други думи, I подразделение не може едновременно и да го натрупва, и да го изяжда. Следователно II трябва да купи 140 I_m с налични пари, при което тези пари няма да се върнат в него посредством последваща продажба на негова стока на I подразделение. И този процес се повтаря постоянно при всяко ново годишно производство, доколкото то е възпроизводство в разширен мащаб. Къде е източникът на пари за тази цел във II подразделение?

II, напротив, изглежда във висша степен неблагодарна почва за образуването на нов паричен капитал, което придружава действителното натрупване и го обуславя при капиталистическото производство, при което фактически това образуване на нов паричен капитал се явява отначало във вид на просто образуване на съкровище.

Преди всичко имаме 376 II_v; паричният капитал от 376, авансиран за работна сила, посредством покупки на стоки на II постоянно се връща у капиталиста от II подразделение като променлив капитал в парична форма. Това постоянно повтарящо се отдалечаване от изходния пункт — джоба на капиталиста — и връщане в него никак не увеличава количеството на парите, които извършват този кръгооборот. Следователно то не е източник на натрупване на пари; тези пари не могат и да бъдат изтеглени от обръщение, за да образуват натрупван като съкровище потенциално нов паричен капитал.

Но стойте! Не може ли от това да се изкара печалбица?

Не трябва да забравяме, че II подразделение има предимството пред I подразделение, че заетите у него работници трябва отново да купуват неговите стоки, произведени от самите тях. II подразделение е купувач на работна сила и в същото време продавач на стоки на притежателите на работната сила, прилагана в това подразделение. Следователно II подразделение може:

1) — и това важи общо за него и за капиталистите от I подразделение — просто да понижава работната заплата под нейното нормално средно равнище. Вследствие на това се освобождават част

от парите, които са функционирали като парична форма на променливия капитал, и при постоянно повтаряне на същия процес това би могло да стане нормален източник за образуване на съкровища, а следователно и източник за образуване на потенциално добавъчен паричен капитал във II подразделение. Естествено, тук, където става дума за нормално образуване на капитал, ние не се занимаваме със случайна мошеническа печалба. Но не трябва да се забравя, че действително плащаната нормална работна заплата (която ceteris paribus* определя величината на променливия капитал) съвсем не се плаща поради добрината на капиталистите, а защото при дадени отношения тя трябва да бъде платена. С това този начин на обяснение отпада. Ако приемаме, че променливият капитал, който трябва да бъде изразходван от II подразделение, е 376_v, не можем, за да обясним новопоявила се проблема, изведнаж да издигнем хипотезата, че II подразделение авансира само 350_v, а не 376_v.

2) Но, от друга страна, както вече казахме, II подразделение, разглеждано като цяло, има предимството пред I подразделение, че то е едновременно купувач на работна сила и продавач на своите стоки на собствените си работници. Как може да се експлоатира това предимство — как може номинално да се изплаща обикновената работна заплата, докато в действителност част от нея, без съответен стоков еквивалент, се отнема обратно, alias,** се краде от работниците; как това може да се извършва отчасти посредством trucksystem***, отчасти посредством фалшифициране на средствата за обръщение (макар тази фалшификация и да остава понякога неуловима от закона), — за тези неща има най-безспорни данни във всяка промишлена страна, например в Англия и Съединените щати. (По този случай следва да се приведат няколко подходящи примера.) Това е същата операция, както и в случай 1), само замаскирана и извършвана по околен път. Следователно тя също така трябва да бъде отхвърлена, както и онази. Тук става дума не за номинално, а за действително плащана работна заплата.

Виждаме, че при обективния анализ на капиталистическия механизъм няма нужда да се ползваме от лежащи върху него известни позорни петна от извънреден характер като средство за отстраняване на теоретически затруднения. Но болшинството от моите буржоазни критици странно крещят, че аз например в книга I на „Капиталът“, като приемам, че капиталистът плаща действителната стойност на работната сила — което той в повечето случаи не прави, — съм извършил несправедливост по отношение на същия този

* — при равни други условия. *Ред.*
** — иначе казано. *Ред.*
*** — система на заплащане със стоки. *Ред.*

капиталист! (Тук може с приписваното ми великодушие да се цитира Шефле.)

И така, с 376 II_v за споменатата цел нищо не може да се направи.

Но за 376 II_m положението изглежда още по-съмнително. Тук си противостоят само капиталисти от едно и също подразделение, които продават един на друг и купуват един от друг произведените от тях средства за потребление. Необходимите за тази обмяна пари функционират като средство за обръщение и при нормален ход на нещата трябва да се връщат у участниците в този размер, в който те са ги авансирали за обръщението, и след това отново да изминават постоянно същия път.

Изтеглянето на тези пари от обръщението за образуване на потенциално добавъчен паричен капитал изглежда възможно само по два начина. Или част от капиталистите на II подразделение изиграва другата и по този начин извършва кражба на пари. Както знаем, за образуването на нов паричен капитал не е нужно предварително увеличение на количеството на средствата за обръщение; за това не се изисква нищо друго, освен да се изтеглят от известни страни парите от обръщението и да се натрупват във вид на съкровище. Обстоятелството, че парите могат да бъдат откраднати и поради това образуването на добавъчен паричен капитал у едната част от капиталистите от II подразделение може да се съединява с пряка загуба на пари у другата част, няма нищо общо с въпроса. Измамената част от капиталистите от II подразделение ще трябва да живее по-малко разпуснато, и това е всичко.

Или пък част от II_m, която се състои от необходими средства за живот, направо се превръща в нов променлив капитал в пределите на подразделение II. Как става това — ще изследваме в края на тази глава (в № IV).

1) ПЪРВИ ПРИМЕР

A) Схема на просто възпроизводство

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000 \\ \text{II. } 2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000 \end{array}\right\} \text{Сума} = 9\,000.$$

B) Изходна схема за възпроизводство в разширен мащаб

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000 \\ \text{II. } 1\,500_c + 750_v + 750_m = 3\,000 \end{array}\right\} \text{Сума} = 9\,000.$$

Ако приемем, че в схема В) се натрупва половината от принадената стойност на I, т. е. 500, ще получим преди всичко, че ($1\,000_v+$ $+500_m$) I, или 1 500 I $_{(v+m)}$, трябва да бъдат възстановени посредством 1 500 II_c; в I остава след това $4\,000_c+500_m$, от които последните подлежат на натрупване. Възстановяването на ($1\,000_v+500_m$) I посредством 1 500 II_c представлява процес на простото възпроизводство и вече беше обяснено при изследването на последното.

Да приемем, че 400 от 500 I_m трябва да се превърнат в постоянен капитал, 100 — в променлив. Обмяната в пределите на I подразделение на тези 400_m, които по този начин подлежат на капитализация, вече разгледахме; следователно тези 400_m без друго могат да бъдат присъединени към I_c и тогава ще получим за I:

$4\,400_c+1\,000_v+100_m$ (които трябва да бъдат обменени срещу 100_v).

II на свой ред, с цел за натрупване, купува от I тези $100 I_m$ (съществуващи във вид на средства за производство), които образуват сега добавъчен постоянен капитал на II, докато 100 в пари, които II е платило за тези средства за производство, се превръщат в парична форма на добавъчен променлив капитал на I. Тогава за I имаме капитал $4\,400_c+1\,100_v$ (последните във вид на пари) $=5\,500$.

II има сега за постоянен капитал $1\,600_c$; за неговата обработка то трябва да прибави още 50_v в пари за купуване на нова работна сила, така че неговият променлив капитал ще нарасне от 750 на 800. Това разширение на постоянния, както и на променливия капитал на II подразделение с общо 150 се покрива от неговата принадена стойност; следователно от 750 II_m само 600_m остават като потребителен фонд на капиталистите от II подразделение, годишният продукт на които се разпределя сега по следния начин:

II. $1\,600_c+800_v+600_m$ (потребителен фонд)$=3\,000$.

150_m, произведени във вид на средства за потребление и обменени тук срещу (100_c+50_v) II, в своята натурална форма изцяло отиват за потребление на работниците: 100 се потребяват от работниците на I (100 I_v), а 50 — от работниците на II (50 II_v), както бе показано по-горе. В действителност във II подразделение, целият продукт на което се изготвя в необходима за натрупването форма, една част от принадената стойност, увеличена със 100, трябва да бъде възпроизведена във вид на *необходими* средства за потребление. Ако действително започва възпроизводството в разширен мащаб, тези 100 променлив паричен капитал на I, като минат през ръцете на неговите работници, се връщат във II; напротив, II предава 100_m във вид на стоков запас на I и в същото време предава 50 във вид на стоков запас на собствените си работници.

Разположението, изменено с цел да се натрупва, се представя сега в следния вид:

I. $4\,400_c+1\,100_v+500$ потребителен фонд$=6\,000$
II. $1\,600_c+\ \ 800_v+600$ потребителен фонд$=3\,000$
Сума$=9\,000$ както преди.

От това капитал са:

I. $4\,400_c+1\,100_v$ (в пари) $=5\,500$
II. $1\,600_c+\ \ 800_v$ (в пари) $=2\,400$ $\}=7\,900$,

докато производството започна с:

I. $4\,000_c+1\,000_v=5\,000$
II. $1\,500_c+\ \ 750_v=2\,250$ $\}=7\,250$.

Ако действителното натрупване става сега на тази основа, т. е. ако производството действително се води с този увеличен капитал, в края на следващата година ще получим:

I. $4\,400_c+1\,100_v+1\,000_m=6\,600$
II. $1\,600_c+\ \ 800_v+\ \ 800_m=3\,200$ $\}=9\,800$.

Натрупването в I ще продължава сега в същата пропорция; следователно 550_m ще бъдат изразходвани като доход, а 550_m ще бъдат натрупани. В такъв случай преди всичко 1 100 I_v ще бъдат възстановени посредством 1 100 II_c; по-нататък трябва още да бъдат реализирани 550 I_m в стоки на II на същата стойност, т. е. общо 1 650 I $_{(v+m)}$. Но подлежащият на възстановяване постоянен капитал на II е равен само на 1 600, следователно останалите 50 трябва да бъдат попълнени от 800 II_m. Ако временно оставим тук настрана парите, в резултат на такава сделка ще се получи следното:

I. $4\,400_c+550_m$ (които подлежат на капитализиране); освен това в потребителния фонд на капиталистите и работниците 1 650 $_{(v+m)}$, реализирани в стоки II_c.

II. $1\,650_c$ (от тях 50, както се казва по-горе, добавени от II_m)$+$ $+800_v+750_m$ (потребителен фонд на капиталистите).

Но ако във II между *v* и *c* се запазва предишната пропорция, за 50_c ще трябва да се изразходват още 25_v; те могат да се вземат от 750_m; по този начин ще получим:

II. $1\,650_c+825_v+725_m$.

В I подразделение подлежат на капитализиране 550_m; ако се запазва предишната пропорция, 440 от тях съставляват постоянен капитал и 110 променлив капитал. Тези 110 могат да бъдат взети

евентуално от 725 II_m, т. е. средства за потребление на стойност 110 ще бъдат потребени от работниците на I подразделение вместо от капиталистите на II, следователно последните ще бъдат принудени да превърнат в капитал тези 110_m, които те не могат да потребят. По този начин от 725 II_m остават 615 II_m. Но ако II по такъв начин превръща тези 110 в добавъчен постоянен капитал, ще му бъдат нужни още 55 добавъчен променлив капитал; то ще трябва да ги вземе пак от своята принадена стойност; ако се приспаднат те от 615 II_m, за потреблението на капиталистите от II подразделение ще останат 560; след извършването на всички тези действителни и потенциални премествания ще получим такава капиталова стойност:

$$\text{I. } (4\,400_c+440_c)+(1\,100_v+110_v)=4\,840_c+1\,210_v=6\,050$$
$$\text{II. } (1\,600_c+50_c+110_c)+(800_v+25_v+55_v)=$$
$$=1\,760_c+880_v=2\,640$$
$$8\,690.$$

За да вървят работите нормално, натрупването във II подразделение трябва да се извършва по-бързо, отколкото в I, тъй като, частта от $I_{(v+m)}$, която трябва да бъде обменена срещу стоки II_c иначе би нараствала по-бързо от II_c, само срещу което тя може да бъде обменена.

Ако възпроизводството на такава основа и при равни други условия продължава, в края на следващата година получаваме:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 4\,840_c+1\,210_v+1\,210_m=7\,260\\ \text{II. } 1\,760_c+\;\;880_v+\;\;880_m=3\,250\end{array}\right\}=10\,780.$$

При неизменна норма на делението на принадената стойност в I подразделение предстои преди всичко да се изразходват като доход $1\,210_v$ и половината от $m=605$, всичко 1 815. Този потребителен фонд пак е с 55 по-голям от II_c. Ако тези 55 се приспадат от 880_m, ще останат 825. Щом 55 II_m се превръщат във II_c, това предполага по-нататъшно приспадане от II_m за съответен променлив капитал $=27^1/_2$; остават за потребление $797^1/_2$ II_m.

Сега предстои в I да се капитализират 605_m; от тях 484 постоянен капитал и 121 променлив; последните трябва да бъдат приспаднати от II_m, което сега $=797^1/_2$; остават $676^1/_2$ II_m. Следователно II превръща в постоянен капитал още 121 и се нуждае за това от нов променлив капитал $=60^1/_2$; последният също така се взема от $676^1/_2$; остават за потребление 616.

Тогава ще имаме капитал:

$$\begin{array}{ll}\text{I. Постоянен} & 4\,840+484=5\,324.\\ \quad\;\text{Променлив} & 1\,210+121=1\,331.\\ \text{II. Постоянен} & 1\,760+55+121=1\,936.\\ \quad\;\text{Променлив} & 880+27^1/_2+60^1/_2=968.\end{array}$$

$$\text{Всичко: }\left.\begin{array}{l}\text{I. } 5\,324_c+1\,331_v=6\,655\\ \text{II. } 1\,936_c+\;\;968_v=2\,904\end{array}\right\}=9\,559,$$

а в края на годината ще имаме продукт:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 5\,324_c+1\,331_v+1\,331_m=7\,986\\ \text{II. } 1\,936_c+\;\;968_v+\;\;968_m=3\,872\end{array}\right\}=11\,858.$$

Повтаряйки това изчисление и закръглявайки дробите, в края на следващата година ще получим продукт:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 5\,856_c+1\,464_v+1\,464_m=8\,784\\ \text{II. } 2\,129_c+1\,065_v+1\,065_m=4\,259\end{array}\right\}=13\,043.$$

А в края на идващата след нея година:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 6\,442_c+1\,610_v+1\,610_m=9\,662\\ \text{II. } 2\,342_c+1\,172_v+1\,172_m=4\,686\end{array}\right\}=14\,348.$$

В течение на пет години възпроизводство в разширен мащаб целият капитал на I и II подразделение е нараснал от $5\,500_c+1\,750_v=7\,250$ на $8\,784_c+2\,782_v=11\,566$, следователно в отношение 100:160. Цялата принадена стойност първоначално беше 1 750, сега тя възлиза на 2 782. Потребената принадена стойност в началото беше 500 за I и 600 за II, всичко = 1 100, през последната година тя беше 732 за I и 746 за II, всичко = 1 478. Тя следователно е нараснала в отношение 100:134.

2) ВТОРИ ПРИМЕР

Да вземем сега годишния продукт от 9 000, който изцяло се намира в ръцете на класата на промишлените капиталисти във вид на стоков капитал, във форма, при която общото средно отношение между променливия и постоянния капитал е 1:5. Това предполага: вече значително развитие на капиталистическото производство и съответно развитие на производителната сила на обществения труд; значително, станало вече преди това разширение на мащаба на производството; най-после, развитие на всички условия, които създават относително свръхнаселение в работническата класа. Годишният про-

дукт ще се разпределя тогава, ако закръглим дробите, по следния начин:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5\,000_c+1\,000_v+1\,000_m=7000 \\ \text{II. } 1\,430_c+\ \ 285_v+\ \ 285_m=2000 \end{array}\right\}=9\,000.$$

Да приемем сега, че капиталистите от I подразделение потребяват половината от принадената стойност$=500$, а другата половина натрупват. Тогава $(1\,000_v+500_m)\text{I}=1\,500$ биха подлежали на обмяна срещу $1\,500\ \text{II}_c$. Но тъй като II_c възлиза в този случай само на 1 430, 70 трябва да бъдат добавени от принадената стойност; като ги приспаднем от $285\ \text{II}_m$, получаваме остатък $215\ \text{II}_m$. Следователно имаме:

I. $5\,000_c+500_m$ (подлежащи на капитализиране)$+1\,500_{(v+m)}$ в потребителния фонд на капиталистите и работниците.

II. $1\,430_c+70_m$ (подлежащи на капитализиране)$+285_v+215_m$.

Тъй като тук $70\ \text{II}_m$ направо се присъединяват към II_c, то, за да се приведе в движение този добавъчен постоянен капитал, нужен е променлив капитал от $^{70}/_5=14$; тези 14 се вземат пак от $215\ \text{II}_m$; остават $201\ \text{II}_m$, и ние имаме:

$$\text{II. } (1\,430_c+70_c)+(285_v+14_v)+201_m.$$

Обмяната на $1\,500\ \text{I}\ _{(v+^1/_2m)}$ срещу $1\,500\ \text{II}_c$ е процес на простото възпроизводство и за него вече казахме. Обаче трябва тук да отбележим още някои особености, произтичащи от това, че при възпроизводство, съединено с натрупване, $\text{I}\ _{(v+^1/_2m)}$ се възстановява не само посредством II_c, но с II_c плюс част от II_m.

Разбира се от само себе си, че щом сме приели натрупване, $\text{I}_{(v+m)}$ е по-голямо от II_c, а не е равно на II_c както при простото възпроизводството, защото: 1) I включва част от своя принаден продукт в собствения си производителен капитал и превръща $^5/_6$ от тази част в постоянен капитал, следователно не може в същото време да възстанови тези $^5/_6$ чрез средства за потребление II; 2) от своя принаден продукт I трябва да достави материала за постоянния капитал, необходим за натрупването в пределите на II подразделение — точно тъй, както II трябва да достави на I материала за променливия капитал, който трябва да приведе в движение онази част от принадения продукт на I, която самото I прилага като принаден постоянен капитал. Ние знаем, че действителният променлив капитал, следователно и добавъчният, се състои от работна сила. Капиталистът от I не трябва да купува от II необходими средства за живот за запас или да ги натрупва за добавъчната работна сила която предстои да прилага, както е трябвало да прави това робо-

владелецът. С II имат работа самите работници. Но това не пречи на обстоятелството, че от гледна точка на капиталиста средствата за потребление на добавъчната работна сила представляват само средства за производството и поддържането на неговата евентуална допълнително наемана работна сила, следователно натуралната форма на неговия променлив капитал. Неговата собствена най-близка операция, в дадения случай изпълнявана от I, се състои само в това, че той трупа новия паричен капитал, който е необходим за купуването на добавъчна работна сила. Щом той я присъедини към своя капитал, парите стават за тази работна сила средство за покупка на стоките на II; следователно те трябва да намерят съответните средства за потребление.

Между другото. Господин капиталистът и неговата преса често са недоволни от начина, по който работната сила изразходва своите пари, и от стоките на II, в които тя реализира тези пари. Той философствува по този повод, дърдори за култура, застава в позата на филантроп, както прави това например г. Дръмонд, секретар на английското посолство във Вашингтон. „The Nation" {вестник} в края на октомври 1879 г. помести интересна статия, в която между другото се казва:

„В културно отношение работниците са изостанали от прогреса на изобретенията; за тях са станали достъпни множество предмети, употребата на които им е известна и за които те следователно не създават пазар" {Всеки капиталист, разбира се, желае работникът да купува неговата стока.} „Няма никакво основание работникът да не желае да живее в същия комфорт като свещеника, адвоката или лекаря, който получава толкова, колкото и той." {Наистина, много комфорт могат да си позволят при желание такъв род адвокати, свещеници и лекари!} „Но той не прави това. Въпросът все още е в това, по какъв начин с рационални и здрави мерки да се повиши неговото равнище като потребител; този въпрос не е лесен, защото цялото негово честолюбие не отива по-далеч от намаляване на работните часове, и демагозите по-скоро го подстрекават именно към това вместо към подобряване на неговото положение посредством усъвършенствуване на неговите умствени и морални способности" („Reports of H. M., s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures", Commerce etc. of the Countries in which they reside", London, 1879, p. 404).

Дългият работен ден, както изглежда, е тайната на рационалните и здрави мерки, които трябва да издигнат положението на работника, усъвършенствувайки неговите умствени и нравствени способности, и да го направят рационален потребител. За да стане рационален потребител на стоките на капиталиста, работникът трябва да започне — но на това пречи демагогът! — с това, да позволи на своя собствен капиталист да потребява неговата работна сила по нерационален и вреден за здравето начин. Как капиталистът разбира рационалното потребление, това показва trucksustem, при която благосклонността на капиталиста се простира дотам, че той пряко

се намесва в потреблението на своите работници, при което една от многобройните разновидности на това е даването на квартири на работниците, така че капиталистът става същевременно и жилищен наемодател на своите работници.

Същият този Дръмонд, чиято прекрасна душа изпада във възторг от капиталистическите опити за повишаване на равнището на работническата класа, разказва в същия отчет между другото за образцовите предачни фабрики на Лоуел и Лорънс Милс. Столовете и жилищните помещения за фабричните момичета принадлежат на същото акционерно дружество, на което принадлежат и самите фабрики: завеждащите тези домове са на служба при същото дружество, което предписва правилата на тяхното поведение; нито едно момиче не смее да се връща в къщи по-късно от 10 часа̀ вечерта. Но ето ви бисер: специална полиция на дружеството патрулира в околните места и бди да не се нарушава този жилищен устав. След 10 часа̀ вечерта нито една от девойките не се пуска да излиза от жилището и да влиза в него. Всяка девойка непременно трябва да живее на територията, принадлежаща на дружеството, на което всеки дом на тази територия носи седмично около 10 долара жилищен наем и тук виждаме рационалните потребители в целия им блясък.

„Тъй като в много от добрите жилищни сгради за работничките се намира вездесъщото пиано, то музиката, пеенето и танците играят съществена роля поне за онези от тях, които след монотонната непрекъсната десетчасова работа при тъкачния стан се нуждаят повече от промяна, отколкото от действителна почивка" (стр. 412).

Но главната тайна как от работника трябва да се направи рационален потребител, идва сега. Господин Дръмонд посетил ножарската фабрика Turners Falls (Connecticut River), при което господин Окман, касиер на акционерното дружество, след като му разказва, че американските ножове за маса бият по своите качества английските, продължава:

„Ние ще бием Англия и по цени, ние и сега я превъзхождаме вече по качество, това е признато; но ние трябва да продаваме на по-ниски цени и ще постигнем това, тъй като получаваме по-евтино нашата стомана и понижаваме възнаграждението за труда!" (стр. 427.)

Понижаване на работната заплата и дълъг работен ден — в това се състои цялата същност на рационалните и здрави мерки, които трябва да въздигнат работника в ранг на рационален потребител, за да създаде той пазар за маса предмети, които културата и прогресът на изобретенията са направили достъпни за него.

Следователно, както I подразделение трябва да достави от своя принаден продукт добавъчния постоянен капитал на II, така II подразделение доставя в този смисъл добавъчния променлив капитал за I. Доколкото става дума за променливия капитал, II натрупва за I и за самото себе си, като възпроизвежда по-голямата част от целия свой продукт, следователно и от своя принаден продукт, във формата на необходими средства за потребление.

При производство на основата на растящ капитал $I_{(v+m)}$ трябва да бъде равно на II_c плюс частта от принадения продукт, която се новоприсъединява към капитала, плюс добавъчната част от постоянен капитал, необходима за разширяването на производството във II; а минимумът на това разширение трябва да бъде такъв, без който е неосъществимо действителното натрупване, т. е. действителното разширение на производството в самото I.

Ако се върнем към последния разгледан от нас случай, той има особеността, че II_c е по-малко от $I_{(v+\frac{1}{2}m)}$, от частта на продукта на I, изразходвана като доход за средства за потребление, така че с обмяната на 1 500 $I_{(v+m)}$ се реализира веднага и една част от принадения продукт на II = 70. Що се отнася до II_c = 1 430, то, за да се извърши просто възпроизводство във II, трябва при неизменни други условия да бъде възстановено из $I_{(v+m)}$ на същата стойност и затова няма да го разглеждаме тук. Иначе стои работата с допълващите 70 II_m. Това, което за I е просто заместване на доход чрез средства за потребление, просто стокова размяна с цел потребление, за II представлява тук не просто обратно превръщане на неговия постоянен капитал от формата на стоков капитал в неговата натурална форма, както е при простото възпроизводство, а пряк процес на натрупване, превръщане на част от неговия принаден продукт от формата на средства за потребление във формата на постоянен капитал. Ако I със 70 ф. ст. в пари (паричен резерв за обмяна на принадена стойност) купи тези 70 II_m, но II не купи след това 70 I_m, а натрупва тези 70 ф. ст. като паричен капитал, то последният наистина винаги е израз на добавъчен продукт (именно на принадения продукт на II, част от който е той), макар и не такъв, който отново влиза в производството; но в такъв случай това натрупване на пари на страната на II в същото време би било израз на непродаваеми 70 I_m във вид на средства за производство. Следователно в I би настъпило относително свръхпроизводство, съответствуващо на едновременна невъзможност за разширяване на възпроизводството на страната на II.

Но независимо от това в продължение на времето, през което тези 70 в пари, излезли из ръцете на I, още не са се върнали в него или са се върнали само частично посредством акта на покупка

на 70 I_m от II подразделение, 70 в пари изцяло или отчасти фигурират в ръцете на II като добавъчен потенциален паричен капитал. Това важи за всяка обмяна между I и II, преди взаимно възстановяване на стоки от двете страни да е довело до възвръщане на парите в техния изходен пункт. Но при нормален ход на нещата парите фигурират тук в тази роля само временно. А при кредитната система, когато всички допълнително освободили се макар и за кратко време пари, веднага трябва да функционират активно като добавъчен паричен капитал, такъв само временно свободен паричен капитал може да бъде блокиран, например може да послужи за нови предприятия в I, докато той би трябвало да реализира залежалия се добавъчен продукт в други предприятия. Освен това трябва да се отбележи, че присъединяването на 70 I_m към постоянния капитал на II изисква същевременно увеличение на променливия капитал на II с 14. Това предполага — както в I при непосредствено присъединяване на принаден продукт I_m към капитала I_c, — че възпроизводството във II вече се извършва с тенденция за по-нататъшно капитализиране; следователно, че то съдържа в себе си увеличение на онази част от принадения продукт, която се състои от необходими средства за живот.

Както видяхме, във втория пример продуктът от 9 000 трябва да се разпределя за целите на възпроизводството по следния начин, ако 500 I_m трябва да бъдат капитализирани. При това ние вземаме под внимание само стоките и оставяме настрана паричното обръщение.

I. $5\,000_c + 500_m$ (подлежащи на капитализиране) $+ 1\,500_{(v+m)}$ потребителен фонд $= 7\,000$ в стоки.

II. $1\,500_c + 299_v + 201_m = 2\,000$ в стоки. Обща сума 9 000 в стоков продукт.

Капитализирането се извършва сега по следния начин:

В I капитализиращите се 500_m се делят на $^5/_6 = 417_c + {}^1/_6 = 83_v$. Тези 83_v изтеглят също такава сума от II_m, с която се купуват елементи на постоянния капитал и която по този начин се присъединява към II_c. Увеличение на II_c с 83 обуславя увеличение на II_v с $^1/_5$ от $83 = 17$. И така, след обмяната имаме:

$$\text{I. } (5\,000_c + 417_m)_c + (1\,000_v + 83_m)_v = 5\,417_c + 1\,083_v = 6\,500$$
$$\text{II. } (1\,500_c + 83_m)_c + (299_v + 17_m)_v = 1\,583_c + 316_v = 1\,899$$

Всичко 8 399.

Капиталът в I е нараснал от 6 000 на 6 500, следователно с $^1/_{12}$. Във II — от 1 715 на 1 899, следователно почти с $^1/_9$.

Възпроизводството на такава основа през втората година дава в края на годината капитал:

$$\text{I. } (5\,417_c + 452_m)_c + (1\,083_v + 90_m)_v = 5\,869_c + 1\,173_v = 7\,042.$$
$$\text{II. } (1\,583_c + 42_m + 90_m)_c + (316_v + 8_m + 18_m)_v = 1\,715_c + 342_v = 2\,057, \text{ а}$$

в края на третата година ще се получи продукт:

$$\text{I. } 5\,869_c + 1\,173_v + 1\,173_m.$$
$$\text{II. } 1\,715_c + 342_v + 342_m.$$

Ако I натрупва тук както преди половината от принадената стойност, $I_{(v+{}^1/_2 m)}$ дава $1\,173_v + 587_{({}^1/_2 m)} = 1\,760$, следователно то е по-голямо от цялото 1 715 II_c, и то с 45. Следователно тази разлика трябва да се покрие пак чрез пренасяне във II_c на средства за производство на равна сума. И така, II_c се увеличава с 45, което обуславя прираст във II_v с $^1/_5 = 9$. След това капитализираните 587 I_m се разделят на части от $^5/_6$ и $^1/_6$ на 489_c и 98_v; тези 98 обуславят във II нова добавка от 98 към постоянния капитал, а това на свой ред предизвиква увеличение на променливия капитал на II с $^1/_5 = 20$. Тогава имаме:

$$\text{I. } (5\,869_c + 489_m)_c + (1\,173_v + 98_m)_v = 6\,358_c + 1\,271_v = 7\,629$$
$$\text{II. } (1\,715_c + 45_m + 98_m)_c + (342_v + 9_m + 20_m)_v = 1\,858_c + 371_v = 2\,229$$

Целият капитал = 9 858.

Следователно при растящо възпроизводство целият капитал I за три години е нараснал от 6 000 на 7 629, капитал II е нараснал от 1 715 на 2 229, целият обществен капитал — от 7 715 на 9 858.

3) ОБМЯНА НА II_c ПРИ НАТРУПВАНЕ

И така, при размяната на $I_{(v+m)}$ срещу II_c са възможни различни случаи.

При простото възпроизводство двете тези величини трябва да бъдат равни и трябва да се възстановяват една друга, тъй като в противен случай, както видяхме по-горе, простото възпроизводство не може да се извършва безпрепятствено.

При натрупването е необходимо да се обърне внимание преди всичко на нормата на натрупването. Досега във всички случаи приемахме, че нормата на натрупването в $I = {}^1/_{2m}$ I, а също така, че тя в различните години остава постоянна. Ние допускахме само измене-

ние на пропорцията, в която този натрупан капитал се дели на постоянен и променлив. При това се получиха три случая:

1) $I_{(v+{}^1/_2m)}=II_c$, което следователно е по-малко от $I_{(v+m)}$. Това винаги трябва да бъде така, иначе I не би натрупвало.

2) $I_{(v+{}^1/_2m)}$ е по-голямо от II_c. В този случай възстановяването се постига чрез това, че към II_c се присъединява съответна част от II_m, така че сумата е $=I_{(v+{}^1/_2m)}$. Тук обмяната за II не е просто възпроизводство на неговия постоянен капитал, а вече натрупване, увеличение на последния с частта от принадения продукт, която то разменя срещу средства за производство I; това увеличение в същото време предполага, че II освен това съответно увеличава своя променлив капитал, за източник на което му служи неговият собствен принаден продукт.

3) $I_{(v+{}^1/_2m)}$ е по-малко от II_c. В този случай II не възпроизвежда напълно своя постоянен капитал с помощта на обмяната и поради това трябва да възстанови недостига посредством покупка от I. Но това не предизвиква по-нататъшно натрупване на променлив капитал на II, тъй като неговият постоянен капитал посредством тази операция едва се възпроизвежда напълно по величина. От друга страна, онази част от капиталистите от I, която натрупва само добавъчен паричен капитал, чрез тази обмяна вече е извършила отчасти такъв род натрупване.

Предпоставката при простото възпроизводство, че $I_{(v+m)}=II_c$, не само е несъвместимо с капиталистическото производство — което впрочем не изключва в промишлен цикъл от 10—11 години цялото производство на дадена година често да бъде по-малко, отколкото през предидущата година, така че в сравнение с предидущата година не се извършва дори просто възпроизводство, — но освен това при естествен годишен прираст на населението просто възпроизводство би могло да се извършва само доколкото съответен по-голям брой непроизводителна прислуга участвува в потреблението на онези 1 500, в които е представена цялата принадена стойност. Напротив, натрупване на капитал, следователно действително капиталистическото производство, при такова положение би било невъзможно. Поради това фактът, че се извършва капиталистическо натрупване, прави съвсем невъзможно II_c да бъде $=I_{(v+m)}$. Обаче дори при капиталистическо натрупване може да се случи вследствие на хода на процеса на натрупването, което се е извършвало в продължение на цяла редица предишни производствени периоди, II_c да се окаже не само равно, но и по-голямо от $I_{(v+m)}$. Това би било свръхпроизводство във II, което може да бъде отстранено само чрез голям крах, вследствие на което капитал от II би се прехвърлил в I. — Отношението на $I_{(v+m)}$ към II_c никак не се изменя, ако част от постоянния капитал на II се възпроизвежда сама, както например в земеделието употребата на семена от собствено производство. При обмяната между I и II тази част от II_c също така не трябва да се взема под внимание, както и I_c. Нещата никак не се изменят и в случай че част от продуктите на II подразделение на свой ред са годни да влязат в I подразделение като средства за производство. Те ще се покрият от част от доставените от I средства за производство и тази част трябва предварително да се изключи на двете страни, ако искаме да изследваме в чист, незамъглен вид размяната между двете крупни подразделения на общественото производство, между производителите на средства за производство и производителите на средства за потребление.

Така че при капиталистическо производство $I_{(v+m)}$ не може да бъде равно на II_c и двете те при обмяната не могат да се покриват едно друго. Напротив, ако $I\frac{m}{x}$ е частта от I_m, която като доход се изразходва от капиталистите на I подразделение, то $I_{(v+\frac{m}{x})}$ може да бъде равно, по-голямо или по-малко от II_c; но $I_{(v+\frac{m}{x})}$ винаги трябва да бъде по-малко от $II_{(c+m)}$, и при това по-малко с частта на II_m, която капиталистите от II подразделение трябва да потребяват сами при всички условия.

Следва да се отбележи, че при това изобразяване на натрупването не е точно изобразена стойността на постоянния капитал, доколкото той съставлява част от стойността на стоковия капитал, в производството на който този постоянен капитал участвува. Основната част на новонатрупания постоянен капитал влиза в стоковия капитал само постепенно и периодично, съответно на различната природа на тези основни елементи; поради това в случаите, когато суровини, полуфабрикати и т. н. влизат масово в стоковото производство, в по-голямата си част този стоков капитал се състои от възстановяване на оборотната постоянна съставна част и на променливия капитал. (Обаче за оборота на оборотните съставни части може да се процедира така; с това се приема, че оборотната част заедно с преминалата върху нея част от стойността на основния капитал извършва през годината оборот толкова често, че цялата стойностна сума на изготвените стоки е равна на стойността на целия капитал, който влиза в годишното производство.) Но там, където за машинното производство не влизат суровини, а само спомагателни материали, елементът на труда $=v$ трябва да се появи отново в стоковия капитал като негова по-голяма съставна част. Докато при нормата на печалбата принадената стойност се изчислява върху целия капитал, независимо от това, дали основните съставни части много

или малко стойност предават периодично на продукта, за стойността на всеки периодично произвеждан стоков капитал основната част на постоянния капитал трябва да се пресмята само доколкото тя вследствие на изхабяването средно предава стойност на самия продукт.

IV. ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Първоначален източник на пари за II е $v+m$ на производството на злато на I, разменяни срещу част от II_c; само доколкото производителят на злато натрупва принадена стойност или я превръща в средства за производство I, следователно разширява своето производство, неговото $v+m$ не влиза във II; от друга страна, доколкото натрупването на пари от самия производител на злато в края на краищата води до разширено възпроизводство, част от принадената стойност на производството на злато, изразходвана не като доход, а за добавъчен променлив капитал на производителя на злато, влиза във II, съдейства тук за ново образуване на съкровище или дава ново средство, за да се купува от I, без да му се продава отново непосредствено. От парите, които произхождат от това $I_{(v+m)}$ на производството на злато, част от златото отива в известни производствени отрасли на II, които се нуждаят от него като от суров материал и т. н., накратко, като от елемент, който възстановява постоянния капитал на II. Елемент за предварително образуване на съкровище — с цел за бъдещо разширяване на възпроизводството — се оказва в обмяната между I и II в следните случаи: за I само в случай че част от I_m се продава на II едностранно, без съответствуваща покупка, и служи тук за добавъчен постоянен капитал на II; за II в случай че същото прави I — за добавъчен променлив капитал; по-нататък, в случай че част от принадената стойност, изразходвана от I във вид на доход, не се покрива посредством II_c, така че с нея бъде купена и превърната по този начин в пари част от II_m. Ако $I_{(v+\frac{m}{x})}$ е по-голямо от II_c, то за простото възпроизводство на II_c не е нужно да се възстановява в стоки от I това, което I е взело за потребление от II_m. Пита се в каква степен може да става образуване на съкровище в пределите на размяната между капиталистите на II подразделение — размяна, която може да се състои само във взаимна размяна на II_m. Ние знаем, че в пределите на II подразделение непосредствено натрупване става в резултат на това, че част от II_m направо се превръща в променлив капитал (точно както в I част от I_m направо се превръща в постоянен капитал). При раз-

личната давност на натрупването в различните производствени отрасли на II подразделение и в предприятията на всеки отделен отрасъл по отношение на отделните капиталисти, работата се обяснява, mutatis mutandis*, точно както в подразделение I. Едни се намират още в стадия на образуването на съкровище, продават, без да купуват; други вече са достигнали пункта на действително разширяване на възпроизводството, купуват, без да продават. Наистина първо се изразходва добавъчният променлив паричен капитал за добавъчна работна сила; но работниците купуват средства за живот от образуващите съкровище притежатели на добавъчни средства за потребление, влизащи в потреблението на работниците. От тези притежатели парите, prorata** на образуването на съкровище у всеки от тях, не се връщат в своя изходен пункт: те се натрупват от тях.

* — със съответни изменения. *Ред*

** — съответно. *Ред.*

БЕЛЕЖКИ

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

[1] Става дума за произведението на К. Маркс „Към критиката на политическата икономия", излязло през юни 1859 г. в Берлин (виж настоящото издание, том 13, стр. 3—170). — *4.*

[2] Енгелс не можал да осъществи намерението си да издаде „Теории за принадената стойност" от К. Маркс като четвърти том на „Капиталът" През 1905—1910 г. „Теории за принадената стойност" били издадени от К. Кауцки обаче с редица произволни отстъпления от авторския ръкопис, премествания и съкращения. Новото издание на „Теории за принадената стойност" беше осъществено на руски език през 1954—1961 г. от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност" (IV том на „Капиталът"), част I, част II и част III — *4.*

[3] От многобройните тетрадки с извадки на Маркс през този период Институтът по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС е публикувал част от извадките на Маркс от руски източници. Виж Архив Маркса и Энгельса, т. XI (М., 1948), т. XII (М. 1952), т. XIII (М.,1955). — *7.*

[4] Виж настоящото издание, т. 21, стр. 177—191. — *9.*

[5] Енгелс има предвид писмото на Родбертус до Й. Целер, написано на 14 март 1875 г. и публикувано за пръв път през 1879 г. в тюбингското списание „Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft".

„*Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*" („Списание за държавни науки") — либерално политико-икономическо списание, което излизало с прекъсвания през 1844—1943 г. в Тюбинген. — *10.*

[6] „*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*" („Нов рейнски вестник. Орган на демокрацията") излизал всеки ден в Кьолн под редакцията на Маркс от 1 юни 1848 до 19 май 1849 г. В редакцията влизали Ф. Енгелс, а също и В. Волф, Г. Веерт, Ф. Волф, Е. Дронке, Ф. Фрайлиграт и Х. Бюргерс.

Боеви орган на пролетарското крило на демокрацията, „Neue Rheinische Zeitung" играел ролята на възпитател на народните маси, вдигал ги на

борба с контрареволюцията. Уводните статии, които определяли позицията на вестника по най-важните въпроси на германската и европейската революция от 1848—1849 г., се пишели обикновено от Маркс и Енгелс.

Решителната и непримирима позиция на вестника, боевият му интернационализъм, отпечатването на страниците му на политически разобличения срещу пруското правителство и местните кьолнски власти — всичко това още в първите месеци от съществуването на „Neue Rheinische Zeitung" станало причина за кампания срещу вестника от страна на феодално-монархическия и либерално-буржоазния печат, както и за преследвания от страна на правителството, които особено се засилили след контрареволюционния преврат в Прусия през ноември — декември 1848 г.

Въпреки всички преследвания и създаваните от полицията пречки „Neue Rheinische Zeitung" смело защищавал интересите на революционната демокрация, интересите на пролетариата. През май 1849 г. в обстановката на общо настъпление на контрареволюцията пруското правителство издало заповед за изгонването на Маркс от Прусия. Екстернирането на Маркс и репресиите срещу другите редактори на вестника станали причина за спирането на неговото издаване. Последният, 301, брой на „Neue Rheinische Zeitung", отпечатан с червено мастило, излязал на 19 май 1849 г. В прощалното обръщение към работниците редакторите на вестника заявявали, че „последната им дума винаги и навсякъде ще бъде: освобождение на работническата класа!"

Критиката в „Neue Rheinische Zeitung" на речите и действията на Родбертус виж в настоящото издание, т. 5, стр. 100, 101, 165, 280, 409, 415; т. 6, стр. 6. —*11*.

7 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184. — *11*.

8 Виж настоящото издание, т. 6, стр. 427—458. —*11*.

9 I. K. Rodbertus. „Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie". Berlin. 1851, S. 87. —*12*.

10 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 3.—*12*.

11 A Smith. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" A new edition in four volumes. London, 1843. vol. I, p. 131, 132.—*12*.

12 A. Smith „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". A new edition in four volumes. London, 1843, vol. I, p. 134. —*13*.

13 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част I, стр. 53.—*13*.

14 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" A new edition in four volumes. London. 1843, vol. I, p. 172—173.—*13*.

15 Виж К. Маркс „Теории за принадената стойност". Част I, стр. 56.—*13*.

16 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част I, стр. 53. —*14*.

17 Виж настоящото издание, том 23, стр. 526—530.—*14*.

18 Виж настоящото издание, том 23, стр. 596—*15*.

19 *„Невероятен кърпач"* — така нарича Мак-Кълък авторът на брошурата „Some Illustrations of Mr. M' Culloch's Principles of Political Economy". Edinburgh, 1826. Тази брошура била издадена с псевдонима М. Мулиън; неин автор бил Дж. Уилсън.—*15*.

20 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част III, стр. 237—238.—*16*.

21 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част III, стр. 254—*16*.

22 Виж настоящото издание, том 4, стр. *103*.—*16*.

23 I. K. Rodbertus-Jagetzow. „Briefe und socialpolitische Aufsätze". Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Berlin [1881] Bd. I, S. 111—*20*.

24 Виж бележка 4.—*20*

25 Става дума за произведението на Маркс „Теории за принадената стойност" (виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част II, гл. 8).—*21*

26 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част II, стр. 14—20, 58—65, 178—231, 459—509. — *22*.

27 Виж К. Маркс, „Капиталът", том III, отдели първи и втори. —*22*.

28 Заглавието е поставено от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС.—*25*.

29 Виж К. Маркс. „Капиталът", том I, отдел седми. —*37*.

30 Виж настоящото издание, том 23, стр. 610—611. —*45*.

31 Виж [Bailey, Samuel.] „A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in Reference to the Writings of Nr. Ricardo and his Followers: By the author of Essays on the Formation and Publication of Opinions". London, 1825, p. 72. —*115*.

32 *Държава на инките* — съществувала в началото на XV — средата на XVI век на територията на съвременно Перу, робовладелска държава, в която се били запазили значителни остатъци от първобитнообщинния строй.—*125*.

33 Виж настоящото издание, том 23, стр. 370.—*145*.

34 *„The Economist"* („Икономист") — английско седмично списание по икономически и политически въпроси, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата промишлена буржоазия.—*147*.

35 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" A new edition in four volumes. London, 1843, vol. II, p. 249—252.—*151*.

36 J. Lalor. „Money and Morals: a Book for the Times". London, 1852, p. 43,44. J. C. L. Simonde de Sismondi. „Etudes sur l'économie politique". Tome I, Bruxelles, 1837, p. 49 etc.—*151*.

37 Виж настоящото издание, том 23, стр. 630—637.—*152*.

38 J. B. Say. „Traité d'économie politique". Troisième édition, Paris, 1817, tome II, p. 433.—*162*.

39 Виж настоящото издание, том 23, стр. 574—575. — *165*.

40 Виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част III, стр. 325—327.—*170*

41 Виж настоящото издание, том 23, стр. 194. — *171.*

42 Виж настоящото издание, том 23, стр. 193. — *171.*

3 Виж настоящото издание, том 23, стр. 178—188. — *177.*

44 Тук и по-нататък на стр. 192—193 Маркс цитира доклада на Р. П. Уилямс, публикуван в „Money Market Review" („Преглед на паричния пазар") от 2 декември 1867 г. — *182.*

45 Виж настоящото издание, том 23, стр. 218—219, 414. — *185.*

46 Виж настоящото издание, том 23, стр. 436—437, бележка 190а.—*186.*

47 Маркс изследва системата на капиталистическия кредит в III том на „Капиталът" (виж настоящото издание, том 25).— *194.*

48 Тук се цитира книгата на А. Потър „Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People" New York, 1841. Както личи от увода, по-голямата част от тази книга представлява предимно препечатване (с измененията, направени от А. Потър) на първите десет глави от книгата на Дж. Скроп „Principles of Political Economy". публикувана в Англия през 1833 г. — *198.*

49 В ръкописа на Маркс се подчертава погрешността на такъв метод на изчисляване времето на оборота на капитала. Посоченото в цитата средно време, в което капиталът прави един оборот (16 месеца), е изчислено при печалба 7 1/2 % върху целия капитал от 50 000 долара Без печалбата времето на оборота на този капитал ще бъде 18 месеца. — *199.*

50 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 153. — *200.*

51 В случаите, когато Маркс не посочва страниците на цитираното от него издание на произведението на А. Смит, в редакционни квадратни скоби се дават страниците на изданието: A. Smith. An „Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations". A new edition in four volumes. London 1843. — *202.*

52 Виж настоящото издание, том 23, стр. 215. — *214.*

53 Виж настоящото издание, том 23, стр. 617—620. — *227.*

54 Виж настоящото издание, том 25, част I, глава XI. — *228.*

55 Виж настоящото издание, том 23, стр. 631—632. — *229.*

56 Маркс има предвид I том на „Капиталът". Виж настоящото издание, том 23, стр. 219—220, бележка 25. — *239.*

57 Виж настоящото издание, том 23, стр. 640—641. — *240.*

58 Виж настоящото издание, том 25, част I, гл I—III. — *240.*

59 J. St. Mill. „Essays on some unsettled Questions of Political Economy". London, 1844, p. 164. — *241.*

60 G. Ramsay. „An Essay on the Distribution of Wealth". Edinburgh, 1836, pp. 21—24.—*241.*

61 H. D. Macleod. „The Elements of Political Economy". London, 1858, pp. 76—80. — *241.*

62 R. H. Patterson. „The Science of Finance. A practical Treatise". Edinburgh and London, 1868, p. 129—144. — *241.*

63 *„Манавадхармашастра"* — или закони на Ману — древноиндийски сборник от религиозни, правни и обредни предписания, които определяли задълженията на всеки индус съобразно с догмите на брахманизма. Според индийската традиция тези закони били съставени от Ману — митичен родоначалник на хората.

Маркс цитира по книгата: „Manava Dharma Sastra, or the Institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the indian System of duties, religious and civil". Third edition, Madras, 1863, p. 281. — *251.*

64 Виж настоящото издание, том 23, стр. 267—274. — *253.*

65 Виж настоящия том 23, стр. 313—322. — *314.*

66 Виж настоящото издание, том 23, стр. 574—575. — *325.*

67 Виж настоящото издание, том 23, стр. 124. — *359.*

68 Виж настоящото издание, том 23, стр. 126—128. — *360.*

69 Виж настоящото издание, том 13, стр. 111. — *363.*

70 Виж настоящото издание, том 23, стр. 634—637, 764—765. — *374.*

71 По-подробен анализ на „Икономическата таблица" на Кене Маркс прави в „Теории за принадената стойност" (виж К. Маркс. „Теории за принадената стойност". Част I, стр. 304—341). — *378.*

72 Виж настоящото издание, том 23, стр. 599. — *378.*

73 W. Roscher. „System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie". Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage; Stuttgart und Augsburg, 1858. — *391.*

74 Виж настоящото издание, том 23, стр. 215—216. — *417.*

75 Виж настоящото издание, том 23, стр. 124. — *435.*

76 Виж настоящото издание, том 23, стр. 605. — *462.*

77 J. B. Say. „Lettres à M. Malthus sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce". Paris, 1820. — *464.*

78 Виж настоящото издание, том 23, стр. 174. — *505.*

79 *„Ентшпектор Брезиг"* („Entspektor Bräsig") — герой на редица произведения на германския писател хуморист Ф. Ройтер (1810—1874). — *507.*

80 *Френският институт* — висш научен институт, който се състои от няколко отделения, или академии; съществува от 1795 г. Дестют дьо Траси бил член на Академията на моралните и политическите науки. — *513.*

[81] Изразът „музика на бъдещето" възникнал във връзка с публикуването през 1850 г. на книгата на германския композитор Рихард Вагнер „Художественото произведение на бъдещето"; противниците на възгледите на Р. Вагнер в областта на музикалното творчество влагали ироничен смисъл в този израз. — *519.*

[82] Виж настоящото издание, том 23, стр. 619, бележка 64. — *533.*

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

Чупров, А. Железнодорожное хозяйство. Том I. Его экономические особенности и его отношения к интересам страны. Москва, 1875 (*Чупров, А.* Железопътно стопанство. Том I. Неговите икономически особености и отношенията му към интересите на страната. Москва, 1875). — 59.

Adams, W. B. Roads and rails and their sequences, physical and moral. London, 1862 (*Адамс, У. Б.* Пътища и релси, тяхното физическо и морално износване. Лондон, 1862). — 182, 184.

[Bailey, S.] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publications of opinions. London, 1825 (*[Бейли, С.]* Критическо изследване за природата, мерките и причините на стойността; главно във връзка с трудовете на г. Рикардо и неговите последователи. Съчинение на автора на „Очерци за формирането и публикуването на мненията". Лондон, 1825). — 115.

Barton, J. Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes fo society. London, 1817 (*Бартон, Дж.* Бележки за обстоятелствата, които влияят върху положението на трудещите се класи на обществото. Лондон, 1817). — 241.

Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, 1832 (*Чалмърс, Т.* За политическата икономия във връзка с нравственото състояние и нравствените перспективи на обществото. Второ издание. Глазгоу, 1832) — 163.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Изследване за причините на богатството на отделни лица и за начините на неговото придобиване; или Обяснение на принципите на търговията и спекулата. Лондон, 1841). — 150.

Courcelle-Seneuil, J. G. Traité théorique et pratique des entreprises indus-

* В квадратни скоби са поставени установените имена на авторите на анонимно излезлите книги.

trielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires. Deuxième édition. Paris, 1857 *(Курсел-Сеньой, Ж. Г.* Ръководство за теоретично и практично изучаване на промишлените, търговските и земеделските предприятия, или Наръчник на деловия човек. Второ издание. Париж, 1857). — 254.

Destutt de Tracy, A. L. C. Élémens d'ideologie. IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестют дьо Траси, А. Л. К.* Елементи на идеологията. Части IV и V. Трактат за волята и нейните действия. Париж, 1826). — 506 — 510, 512 — 514.

Dupont de Nemours, P. S. Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale. В книгата: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 *(Дюпон дьо Немур, П. С.* Максими на доктор Кене или Резюме на неговите принципи на социалната икономия. В книгата: Физиократи. С встъпителна статия и коментарии от Е. Дер. Част I. Париж, 1846). — 202.

Good, W. W. Political, agricultural and commercial fallacies; or, the prospect of the nation after twenty years' „free-trade". London [1866] *(Гуд, У. У.* Заблуждения в областта на политиката, селското стопанство и търговията, или перспективите на нацията след двадесет години „свободна търговия". Лондон, [1866]). — 250.

Hodgskin, Th. Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 *(Ходскин, Т.* Народна политическа икономия. Четири лекции, четени в Лондонската работническа школа. Лондон, 1827). — 17, 257.

Holdsworth, W. A. The Law of landlord and tenant, with a copious collection of useful forms. London, 1857 *(Холдсуърт, У. А.* Законодателството за лендлордовете и арендаторите с приложение копия от полезни образци. Лондон, 1857.) — 185, 190.

Kirchhof, F. Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Ein Leitfaden für praktische Landwirthe zur zweckmäßigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter. Dessau—Dresden, 1852 *(Кирххоф, Ф.* Наръчник по водене на селското стопанство. Справочник за земеделците практици за целесъобразно организиране на селските имоти и тяхното управление. Десау — Дрезден, 1852). — 191, 192, 255, 258—261, 270.

Lalor, J. Money and morals; a book for the times. London, 1852 *(Лалор, Дж.* Пари и нрави. Книга за нашето време. Лондон, 1852). — 151, 153, 154.

Lardner, D. Railway economy: a treatise on the new art transport, its management, prospects, and relations, commercial, financial, and social. London, 1850 *(Ларднер, Д.* Железопътно стопанство. Трактат за новия вид транспорт, за неговото управление, за неговите перспективи и неговите търговски, финансови и социални отношения. Лондон, 1850). — 182, 191, 192—193.

Laveleye, É. de. Essai sur l'économie rurale de la Belgique. Deuxième èdition. Paris — Bruxelles — Leipzig, 1863 *(Лавеле, Е. дьо.* Очерк за селското стопанство на Белгия. Второ издание. Париж—Брюксел—Лайпциг, 1863) — 258.

Lavergne, L. de. The Rural economy of England, Scotland and Ireland. Translated from the French. Edinburgh and London, 1855 *(Лаверн, Л. дьо.* Селското стопанство на Англия, Шотландия и Ирландия. Превод от френски. Единбург и Лондон, 1855). — 251.

Le Trosne, G. F. De l'intérêt social, par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur. В книгата: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie II. Paris, 1846 *(Льотрон, Г. Ф.* За обществената изгода във връзка със стойността, обръщението, промишлеността, вътрешната и външната търговия. В книгата: Физиократи. Встъпителна статия и коментари от Е. Дер. Част II. Париж, 1846). — 202.

Macleod, H. D. The Elements of political economy. London, 1858 *(Маклеод, Х. Д.* Основи на политическата икономия. Лондон, 1859). — 241.

Manava Dharma Sastra, or the Institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the indian system of duties religious and civil. Third edition. Madras, 1863 (Манавадхармашастра, или законите на Ману по коментарии на Кулук, съдържащи система от религиозните и гражданските задължения на индусите. Мадрас, 1863). — 251.

Marx, K. Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends". Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels. Stuttgart, 1885 (*Маркс, К.* Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата" на Прудон. Превод на немски език на Е. Бернщайн и К. Кауцки. С предговор и бележки от Фридрих Енгелс. Щутгарт, 1885). — 10

Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I. Zweite verbesserte Auflage. Hamburg, 1872 *(Маркс, К.* Капиталът. Критика на политическата икономия. Том първи. Книга I, Второ, поправено издание. Хамбург, 1872). — 4, 9, 14, 18, 29, 33, 34, 38, 42, 45, 54, 57, 73, 86, 109, 122, 133, 136, 144, 152, 162, 165, 168, 173, 175, 177, 185, 186, 194, 200, 214, 216, 220, 227, 229, 239, 240, 253, 314, 323, 325, 337, 342, 348, 359, 370, 372, 374, 378, 404, 417, 435, 462, 506, 515, 528, 533, 536.

[Marx, K.] Lohnarbeit und Kapital. In „Neue Rheinische Zeitung". April 1849 *(Маркс, К.* Наемен труд и капитал. Напечатано в „Neue Rheinische Zeitung". Април, 1849). — 11.

Marx, K. Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 *(Маркс, К.* Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата" на г. Прудон. Париж — Брюксел, 1847). — 11, 16—17, 20.

Marx, K. Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 *(Маркс, К.* Към критиката на политическата икономия. Свитък първи. Берлин, 1859). — 4, 363.

Mayer, R. Der Emancipationskampf des vierten Standes. Berlin, 1874 *(Майер, Р.* Освободителната борба на четвъртото съсловие. Берлин, 1874). — 10, 11.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 *(Мил, Дж. Ст.* Очерци по някои нерешени въпроси на политическата икономия. Лондон, 1844). — 241.

Müller, A. H. Die Elemente der Staatskunst. Theil III. Berlin, 1809 *(Мюлер, А. Х.* Основи на изкуството на държавното управление, Част III. Берлин 1809). — 198.

Newman, S. Ph. Elements of political economy. Andover and New York, 1835 *(Нюмън, С. Ф.* Основи на политическата икономия. Андавер и Ню Йорк, 1835). — 166.

Patterson, R. H. The Science of finance. A practical treatise. Edinburgh and London, 1868 *(Патерсън, Р. Х.* Наука за финансите. Практически курс. Единбург и Лондон, 1868). — 241.

Potter, A. Political economy: its objects, uses, and principles: considered with referende to the condition of the american people. New York, 1841 *(Потър, А.* Политическа икономия: нейният предмет, предназначение и принципи, разгледани с оглед на жизнените условия на американския народ. Ню Йорк, 1841). — 198 — 199.

Quesnay, F. Analyse du Tableau économique. В книгата: Physiocrates, Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I.

Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Анализ на Икономическата таблица. В книгата: Физиократи. С встъпителна статия и коментарии от Е. Дер. Част I. Париж, 1846). — 142, 202.

Quesnay, F. Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans. В книгата: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I. Paris, 1846 (*Кене, Ф.* Диалози за търговията и труда на занаятчиите. В книгата: Физиократи. С встъпителна статия и коментарии от Е. Дер. Част I. Париж, 1846). — 142, 359, 360.

Ramsay, G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Есе за разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 241, 410, 460.

Ravenstone P. Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвънстон, П.* Мисли за системата на държавните дългове и нейните последици. Лондон, 1824). — 17.

Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание. Лондон, 1821). — 162, 228, 236, 239, 240, 499, 505.

Rodbertus-Jagetzow, I. K. Briefe und socialpolitische Aufsätze. Herausgegeben von Dr. R. Meyer. Band I. Berlin [1881] (*Родбертус-Ягетцов, И. К.* Писма и социално-политически статии. Издание на д-р Р. Майер. Том I. Берлин [1881]). — 10, 11, 20.

Rodbertus-Jagetzow, C. Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann. Herausgegeben und eingeleitet von Th. Kozak. Berlin, 1884 (*Родбертус-Ягетцов, К.* Капиталът. Четвърто социално писмо до фон Кирхман. Издадено и придружено с предговор от Т. Козак. Берлин, 1884). — 10.

Rodbertus, I. K. Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, И. К.* Социални писма до фон Кирхман. Трето писмо: Опровержение на учението на Рикардо за поземлената рента и обосноваване на нова теория за рентата. Берлин, 1851). — 12.

Rodbertus-Jagetzow, I. K. Zur Erkenntniß unsrer staatswirtschaftlichen Zustände. Neubrandenburg und Friedland, 1842 (*Родбертус-Ягетцов, И. К.* Към познаването на нашия икономически строй. Нойбранденбург и Фридланд, 1842) — 10, 14, 22.

Roscher, W. System der Volkswirthschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система на народното стопанство. Том I: Основи на политическата икономия. Трето допълнено и поправено издание. Щутгарт и Аугсбург, 1858). — 391.

Roscoe, H. E. und *Schorlemmer, C.* Ausführliches Lehrbuch der Chemie. Erster Band: Nichtmetalle. Braunschweig, 1877 (*Роско, Х. Е.* и *Шорлемер, К.* Подробен учебник по химия. Том I. Неметали. Брауншвайг, 1877). — 18.

Say, J. B. Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Писма до г. Малтус по различни въпроси на политическата икономия, по-специално за причините за всеобщата стагнация в търговията. Париж, 1820). — 464

Say, J. B. Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. Troisième édition. Tome II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия, или Просто изложение на начина, по който се създават, разпределят и потребяват богатствата. Трето издание. Том II. Париж, 1817). — 162, 410.

Scrope, G. Principles of political economy — виж *Potter*. Political economy.

Senior, N. W. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сениор, Н. У.* Основни принципи на политическата икономия, извлечени от граф Жан Аривабене от издадени и неиздадени лекции на г. Н. У. Сениор. Париж, 1836). — 462.

Sismondi, J. C. L. Simonde de. Etudes sur l'économie politique. Tome I. Bruxelles, 1837 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Очерци по политическа икономия. Том I. Брюксел, 1837). — 151.

* *Sismondi, J. C. L. Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tome I. Paris, 1819 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в неговото отношение към населението. Том I. Париж, 1819). — 20, 21, 121.

* *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ed. E. G. Wakefield. A new edition in four volumes. Vol. I and II. London, 1843 (*Смит, А.* Изследване на природата и причините за богатството на народите. Издание на Е. Г. Уейкфийлд. Ново издание в четири тома. Томове I и II. Лондон, 1843). — 12, 13, 152, 202—208, 209, 210, 212—217, 220—222, 224, 227, 379—385, 389—392, 395, 396, 399, 408, 500—501.

Soetbeer, A. Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart. Gotha, 1879 (*Зьотбер, А.* Добивът на благородни метали и съотношението между стойността на златото и среброто от откриването на Америка до наше време. Гота, 1879). — 494.

The Source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a Letter to Lord John Russell. London, 1821 (Източникът на националните трудности и тяхното разрешение, изведени от принципите на политическата икономия. Писмо до лорд Джон Ръсел, Лондон, 1821). 15—17.

Storch, H. Considérations sur la nature du revenu national. Paris, 1824 (*Щорх, Х.* Съображения относно природата на националния доход. Париж, 1824). — 411, 457.

Storch, H. Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Tome II. St.-Pétersbourg, 1815 (*Щорх, Х.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. Том II. С.-Петербург, 1815). — 411.

Thompson, W. An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. A new edition. London, 1850 (*Томпсън, У.* Изследване на принципите за разпределението на богатството, които най-много допринасят за човешкото щастие. Ново издание. Лондон, 1850). — 17, 339—341.

Tooke, Th. An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second edition. London, 1844 (*Тук, Т.* Изследване на законите на паричното обръщение; връзката на паричното обръщение с цените и целесъобразността на отделянето на издаването на банкноти от банковото дело. Второ издание. Лондон, 1844). — 501.

* *Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. В книгата: Oeuvres de *Turgot*. Nouvelle édition par E. Daire. Tome I. Paris, 1844 (*Тюрго.* Размишления относно създаването и разпределението на богатствата. В книгата: Съчинения на *Тюрго*. Ново издание на Е. Дер. Том I. Париж, 1844). — 202, 359—360, 378—379.

* *Tyler (Tylor), E. B.* Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwickelung der Civilisa-

tion. Aus dem Englischen von H. Müller. Leipzig (*Тайлър, Е. Б.* Изследване на праисторията на човечеството и на възникването на цивилизацията. Превод от английски на Х. Мюлер. Лайпциг). — 462.

Wayland, Fr. The Elements of political economy. Boston, 1843 (Уейланд, Фр. Основи на политическата икономия. Бостон, 1843). — 238—239.

Williams, R. P. On the maintenance of permanent way (Уилямс, Р. П. За поддържането на релсовия път). Доклад до Института на гражданските инженери. 1867. — 182, 192—193.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ОТЧЕТИ И ДРУГИ ОФИЦИАЛНИ ПУБЛИКАЦИИ

East India (Bengal and Orissa famine). Papers and correspondence relative to the famine in Bengal and Orissa, including the report of the Famine Commission and the minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867 (Източна Индия (гладът в Бенгалия и Ориса). Документи и кореспонденция за глада в Бенгалия и Ориса, включително отчета на Комисията за борба с глада и протоколите на вицегубернатора на Бенгалия и генерал-губернатора на Индия. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 31 май 1867 г.). — 152—153.

East India (Bengal and Orissa famine). Papers relating to the famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's report. Part III. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867 (Източна Индия (гладът в Бенгалия и Ориса). Документи за глада в Бихар, включително отчета на Ф. Р. Кокерел. Част III. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 31 май 1867 г.) — 152—153.

East India (Madras and Orissa famine). Return to an adress of the honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1867 (Източна Индия (гладът в Мадрас и Ориса). Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 4 юли 1867 г. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 30 юли 1867 г.). — 251.

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. (Отчет на специалната комисия по банковото законодателство; протоколи на комисията, протоколи на показанията, приложение и индекс. Част I. Отчет и показания. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 30 юли 1857 г.) — 247, 248.

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce, &c., of the countries in which they reside. No. 8. London, 1865 (Отчети на секретарите на посолствата и легациите на нейно величество относно промишлеността, търговията и т. н. в страните, където те пребивават. № 8. Лондон. 1865). — 256.

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation on the manufactures, commerce, & c., of the countries in which they reside. Part III. London, 1879 (Отчети на секретарите на посолствата и легациите на нейно величество относно промишлеността, търговията и т. н. в страните, където те пребивават. Част III. Лондон, 1879). — 496, 543, 544.

Royal commission on railways. Minutes of evidence taken before the commissioners, March 1865 to May 1866. Presented of both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London, 1867 (Кралска железопътна комисия. Протоколи на показанията, дадени пред членовете на комисията за периода от март 1865 до май 1866. Представени на двете камари на парламента по нареждане на нейно величество. Лондон, 1867). — 150, 162, 163, 182, 186, 191, 192, 266.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

„The Economist“ („Икономист“), Лондон, т. V, ч. I, 8 май 1847 г. — 148.
— т. XXIV, 16 юни, 30 юни, 7 юли 1866. — 267.

„Money Market Review“ („Преглед на паричния пазар“), Лондон, 2 декември 1867 г. — 181—182.
— 25 януари 1868 г. — 191.

„Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie“ („Нов рейнски вестник. Орган на демокрацията“), Кьолн, бр. 24, 24 юни 1848 г.; бр. 34, 4 юли 1848 г.; бр. 56, 26 юли 1848 г.; бр. 99, 10 септември 1848 г.; бр. 100, 12 септември 1848 г.; бр. 138, 9 ноември 1848 г. — 11.
— бр. 264—267 и 269, 5—8 и 11 април 1849 г. — 11.

„Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft“ („Списание по държавни науки“), Тюбинген, т. 35, 1879. — 10, 11.

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Б

В

Л

М

П

Р

Т

СЪДЪРЖАНИЕ

ИЛЮСТРАЦИИ

Превел: Филип Гинев
Редактор: Карл Сабитаев
Худож. редактор: Тотю Данов
Техн. редактор: Тодор Бъчваров
Коректор: Нина Велчева
Корица: Милка Пейкова

Дадена в произв. на 3. III. 1968. г. Подп. за печат на 20. IX. 1968 г.
Формат 65×92/16. Печ. коли 38,25. Изд. коли 38,25. Авт. коли прибл. 65.
Тираж 8100. Изд. № 4201. Лит. група II.
Цена 1,90 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев"